

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

XXV
NASCO

DOKTORANTLARIN VƏ GƏNC TƏDQİQATÇILARIN XXV RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ MATERİALLARI

cild

Bakı-2023

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL İNSTİTUTU**

*Konfrans Azərbaycanın qədim şəhəri
Şuşanın 270 illik yubileyinə həsr olunur*

**DOKTORANTLARIN VƏ GƏNC TƏDQİQATÇILARIN
XXV RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ (NASCO XXV)**

M A T E R İ A L L A R I

(Humanitar elmlər)

Bakı şəhəri, 23-24 noyabr 2022-ci il

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Emin Əmrullayev (sədr)	Azərbaycan Respublikası elm və təhsil naziri
Firudin Qurbanov	Azərbaycan Respublikası elm və təhsil nazirinin müavini
Rüfət Əzizov (sədr müavini)	Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun direktoru
Yaqub Piriyeu	Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin aparat rəhbərinin müavini
Elnur Nəsiuov	Elm və təhsil nazirinin müşaviri
Nicat Məmmədli	Elm və təhsil nazirinin müşaviri
Rauf Orucov	Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin Maliyyə şöbəsinin müdiri
Cəsərət Valehov	Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin İctimaiyyətlə əlaqələr sektorunun müdiri
Ənvər Abbasov	Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun direktor müavini
Ülkər Babayeva	Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun direktor müavini
İlham Cavadov	Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi-pedaqoji tədqiqatlar mərkəzinin direktoru
Abutab Abbasova (elmi katib)	Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Təhsildə innovasiyalar şöbəsinin müdiri
Könül Abaşlı	Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Təhsildə strateji tədqiqatlar şöbəsinin müdiri

MÜNDƏRİCAT

I FİLOLOGİYA VƏ MƏDƏNİYYƏTŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ	7
1. LİNQVO-MƏDƏNİ KONSEPT DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİNİN VAHİDİ KİMİ	7
2. THE FACTORS AFFECTING LANGUAGE CHOICE IN MULTICULTURAL SOCIETIES.....	10
3. İNKARLIĞIN TƏDQIQINƏ QISA BAXIŞ VƏ PSİXOLİNQVİSTİK YANAŞMA	14
4. “ZABUL-SEGHAH” MUĞAMINDA “BƏRDAŞT”	17
5. KAMAL ABDULLANIN "YARIMÇIQ ƏLYAZMA" ROMANINDA İNTERTEKSTUAL ƏLAQƏ	20
6. İNGİLİS DİLİNDƏ XƏBƏR BAŞLIQLARINDA ELLİPSİSDƏN İSTİFADƏ	24
7. QƏTRAN TƏBRİZİNİN “DİVAN”INDA İŞLƏNƏN LƏL-CƏVAHİRAT ADLARI ..	28
8. SİYASİ DEBATLARDA METAFORALAR NİTQ STRATEGİYASI KİMİ	31
9. FOLKLOR MATERİALLARININ DİLİNDƏ KOMPONENTLƏRİ MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏNƏN TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ STRUKTURLARI	37
10. AZƏRBAYCAN XALQ MUSIQISININ MÜASİR TELEVİZİYADA TƏBLİĞİ.....	41
11. AMERİKAN VƏ LONDON FONOLOQLARININ QOVUŞAQ FONEM MƏSƏLƏSİNƏ YANAŞMALARINA DAİR	44
12. EDVARD SƏİDİN “YERSİZ -YURDSUZ” ƏSƏRİNDƏ İDENTİKLİK BÖHRANI... 47	
13. QAX RAYONUNUN MİLLİ MUSIQI FOLKLORUNUN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNƏ QISA EKSKURS	51
14. TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ	54
15. XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SATİRİK POEZİYASINDA MİLLİ KİMLİK MÖVZUSU	58
16. DİLÇİLİK İŞİĞİNDƏ QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQ, ÇOXLUQLAR NƏZƏRİYYƏSİ.....	62
17. FEİL KATEQORİYALARINA MƏXSUS QRAMMATİK ELEMENTLƏRİN SÖZ SONUNDA DERİVATİV FUNKSİYASI	66
18. AZƏRBAYCANDA İNTERNET-MEDİANIN MONİTORİNGİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	69
19. MÜASİR POSTMODERN NƏSRDƏ İNSAN KONSEPSİYASI (XULİO KORTASARIN “XANA-XANA OYUNU” ROMANI ƏSASINDA)	74
20. GÖYÇƏ MAHALI ŞİVƏLƏRİ VƏ TÜRKEYƏ TÜRKCƏSİNİN ÜMUMİ VƏ FƏRQLİ LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	77
21. GÜLRUX ƏLİBƏYLİNİN “DÜŞÜNƏN DÜNYAMIZ” KİTABINDA MÜƏLLİF ÖZÜNÜİDENTİFİKASİYASI.....	80
22. ORNİTONİMLƏR - TƏDQIQATA CƏLB EDİLMİŞ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN BİR HİSSƏSİ KİMİ.....	84
23. MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ROMANLARININ JANR VƏ MÖVZU XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	88

24. REKLAM MƏTNLƏRİNDƏ İSTEHLAKÇIYA TƏSİRİ ARTIRMAĞIN BƏZİ YOLLARI.....	91
25. SÖHBƏT ZAMANI NƏZAKƏTSİZLİYİN ARADAN QALDIRILMASI ÜSULLARI	95
26. DAVID MITCHELL	98
27. RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İDMAN TERMINOLOGİYASININ KOQNİTİV ASPEKTDƏ MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI.....	101
28. MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ HEKAYƏLƏRİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRB MƏSƏLLƏRİN ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ	104
29. ORTA MƏKTƏBLƏRİN YUXARI SİNİFLƏRİNDƏ SLƏNQLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN VACİBLİYİ.....	108
30. C. BARTIN “XİMERA” ROMANINDA İLLÜZİYALARIN QURULMASI VƏ DEKONSTRUKSİYASI.....	111
31. MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ ARQO SÖZLƏRİN YARANMASI	114
32. CİNS VƏ YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN DİLDƏN İSTİFADƏYƏ TƏSİRİ	117
33. FRANSIZ DİLİNDƏ İXTİSAR VƏ ABREVIATURALARIN YARANMA TARİXİNDƏN	121
34. KONSEPTİN MAHİYYƏTİ VƏ «QƏHRƏMANLIQ» KONSEPTİ.....	125
35. KORMAK MAKKARTI VƏ CORC STÜART YARADICILIĞINDAKI APOKALİPSİS MÖVZUSU İNTERTEKSTUAL KONTEKSTDƏ	128
36. FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN NAĞİLLARINDA İŞLƏNƏN ATALAR SÖZLƏRİNİN AKSİOLOJİ VƏ FUNKSİONAL-PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	131
37. “MİN BİR ÇƏRƏK SAAT. TATAR NAĞİLLARI” İLƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI ARASINDA PARALELLƏR.....	136
38. MƏTNİN QURULMASINDA SUAL CÜMLƏLƏRİNİN ROLU	139
39. MƏXƏZ VƏ HƏDƏF MƏTNLƏRDƏ DİSKURS ADEKVATLIĞI	143
40. Ə.ABDULLAYEV TƏDQIQATLARINDA YAZIÇI VƏ ƏDƏBİ DİL MƏSƏLƏLƏRİ	147
41. ALMAN DİLİNDƏ UMLAUT HADİSƏSİNİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	151
42. MİLAN KUNDERA - YAVAŞLIQ	154
43. MEDIA CONVERGENCE AND ITS IMPACT ON LINGUISTIC REALITIES	158
44. RADİO VƏ TELEVİZİYADA İSTİFADƏ EDİLƏN REKLAMIN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	162
II İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ BÖLMƏSİ.....	166
45. ÖMÜRBOYU TƏHSİL SİSTEMİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİNDƏ ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN ROLU	166
46. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA XARİCİ İNVESTİSİYALARIN CƏLBİNDƏ AVROPA TƏCRÜBƏSİNİN TƏTBİQİ İMKANLARI	171
47. RƏQABƏT ŞƏRAİTİNDƏ MÜƏSSİSƏNİN İQTİSADİ, SOSIAL VƏ EKOLOJİ DAYANIQLILIĞI VƏ DAYANIQLILIQ HESABATI	175

48. KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİ ÜÇÜN İNNOVASİYALI YANAŞMANIN ƏHƏMİYYƏTİ	178
49. AQRAR SAHƏDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR	182
50. MƏSAFƏDƏN İŞ REJİMİNİN TƏTBİQİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ	187
51. ÖLKƏMİZDƏ İNVESTİSİYA MÜHİTİNİN FORMALAŞMASINDA DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ.....	191
52. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA NEFT EMALI SƏNAYESİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ.....	195
53. AZƏRBAYCANDA ELEKTRON KOMMERSİYA SAHƏSİNDƏ QARŞILAŞILAN PROBLEMLƏR VƏ HƏLL YOLLARI.....	199
54. İNTERNET TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ KONTEKSTİNDƏ TƏHSİLİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ.....	204
55. BUILDING RESEARCH MANAGEMENT STRATEGY FOR STIMULATING RESEARCH PRODUCTIVITY IN HIGHER EDUCATION	208
56. AZƏRBAYCANDA YEYİNTİ SƏNAYESİNİN XAMMAL EHTİYATLARININ İNNOVATİV YOLLARLA GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	213
57. TRENDS AND SOME INDICATORS OF TOURISM DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN	217
58. THE WAYS OF DIGITALIZATION OF ACCOUNTING IN THE MODERN ERA..	221
59. İNNOVASİYALI İNKİŞAF NAİL OLMAQ ÜÇÜN MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFININ KONKRET İSTİQAMƏTLƏRİ	224
60. ATTESTATION (CERTIFICATION) OF WORKPLACE CONDITIONS AND ITS COMPATIBILITY WITH THE PDCA CYCLE	228
61. SƏHİYYƏNİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI: CƏNUB-ŞƏRQİ ASİYA ÖLKƏLƏRİNİN TƏCRÜBƏSİ	232
62. REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ DAİR NƏZƏRİ YANAŞMALAR.....	236
63. KOUÇVARI LİDERLİKDƏ DİVERGENT VƏ KONVERGENT YANAŞMA	242
64. AQRAR SEKTORDA KOOPERASİYA MÜNASİBƏTLƏRİNİN SOSIAL-İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİ.....	244
65. RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT ŞƏRAİTİNDƏ XİDMƏT SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	248
66. SOSIAL SİYASƏTDƏ İŞÇİ QÜVVƏSİNİ QORUYAN MİNİMAL ƏMƏKHAQQI SİYASƏTİ	252
67. FUTURES MARKETS IN AZERBAIJAN APPLICABILITY: TURKISH MODEL ON REVIEW	256
68. COVID-19 BÖHRANINDAN SONRA VERGİ VƏ FİSKAL SİYASƏTLƏRİN İSTİQAMƏTLƏRİ	261

69. THE RELATIONSHIP BETWEEN ARTIFICIAL INTELLIGENCE, BIG DATA, AND UNEMPLOYMENT: NEW INSIGHTS FROM DYNAMIC PANEL DATA MODEL OF THE G7 COUNTRIES	264
70. İNKLÜZİV CƏMİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA TƏHSİLİN ROLU	268
71. İNŞAAT SEKTORUNDA SAHİBKARLIQ MEYİLLƏRİ: TÜRKİYƏ TİMSALINDA	272
72. QLOBALLAŞMANIN ƏMƏK MÜNASİBƏTLƏRİNƏ VƏ MƏŞĞULLUĞA TƏSİRİ	276
73. İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRDƏ APARILAN PUL-KREDİT SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ ANTIİNFLYASIYA TƏDBİRLƏRİ .	280
74. KOS SUBYEKTLƏRİNİN İNKİŞAFINDA TƏŞKİLATİ TRANSFORMASIYA VƏ ƏMƏLİYYAT MÜKƏMƏLLİYİ	284

FİLOLOGİYA VƏ MƏDƏNİYYƏTŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ

LİNQVO-MƏDƏNİ KONSEPT DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİNİN VAHİDİ KİMİ

Fərzəliyeva Adilə Mehralı

Odlar Yurdu Universiteti

<https://orcid.org/0000-0001-6661-0483>

adelya05@hotmail.com

LINGUISTIC-CULTURAL CONCEPT AS A UNIT OF THE LINGUISTIC LANDSCAPE OF THE WORLD

Farzaliyeva Adila Mehrali

Odlar Yurdu University

<https://orcid.org/0000-0001-6661-0483>

adelya05@hotmail.com

Summary

This thesis is devoted to the study of the modern lingua-cultural concept as a unit of the world language map. Our main goal in this thesis is to study the modern linguistic map of the world, and the linguistic-cultural concept considered as its unit, to analyze the opinions of different linguists about the linguistic map of the world and the linguistic-cultural concept, to pay attention to the means of expression of the linguistic-cultural concept in different languages.

The thesis also mentions that each language has its own special world map. National and cultural identity is determined by history, traditions, symbols, and myths. These are the basis of the ethnic characteristics of the language. The world map of the linguistic and cultural society generally includes one or another cultural relations, stereotypes, symbols, standards, etc. and is formed as a means of embodiment. These lingua cultural concepts vary by language and people. For example, if we compare the English, Russian, and Azerbaijani peoples, we will see that at present, these peoples have completely different languages and cultural heritage.

Key words: linguo-cultural concept, national value, conceptsphere.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ КОНЦЕПТ КАК ЕДИНИЦА ЯЗЫКОВЫХ ВЗГЛЯДОВ НА МИР

Фарзалиева Адила Мехрали

Университет Одлар Юрду

<https://orcid.org/0000-0001-6661-0483>

adelya05@hotmail.com

Резюме

Данная статья посвящена изучению лингвокультурного концепта, который считается единицей языковой карты мира. Основная цель данной статьи состоит в том, чтобы изучить языковую карту современного мира, лингвокультурный концепт, рассматриваемый как его единица, проанализировать мнения разных языковедов о современной языковой карте мира и лингвокультурном концепте, иметь в виду средства выражения лингвокультурного концепта в разных языковых семьях и языках.

V статье также упоминается, что у каждого современного языка есть своя особая карта мира. Современная национально-культурная идентичность определяется историей, обычаями, традициями, символами и мифами. Они лежат в самой основе этнических особенностей языка. Карта мира современного языково-культурного общества, как правило, включает в себя те или иные культурные отношения, стереотипы, символы, стандарты и т.п., и формируется как средство их воплощения.

Эти современные лингвокультурные концепции имеют способности различиться в зависимости от языка и народа. Например, если мы сравним современный английский, русский и азербайджанские народы, то увидим, что в настоящее время, у этих народов есть совершенно разные языки и культурное наследие.

Ключевые слова: лингвокультурный концепт, национальная ценность, концептосфера.

Dünyanın dil mənzərəsi və onun vahidi olan linqvo-mədəni konsept XX əsrdə araşdırılmağa başlasa da, müasir dövrdə öz aktuallığını saxlayan mövzudur və dilçilik elmi üçün çox əhəmiyyətli. Bu mövzunu tədqiq etməkdə əsas məqsəd dil və onun daşıyıcılarının milli dəyərlərini, adət ənənələrini əks etdirən linqvokulturoloji konseptləri təsvir və təhlil metodları ilə aşkara çıxartmaqdır. Bu sahədə V.Humbolt, E.Sepir, V.Şerba, F.Veysəlli kimi alimlərin fikirlərindən bəhrələnmək planlaşdırılır.

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq dünya xəritəsi dilçiliyin semiotika bölməsində birinci modelləşdirmə sistemi (dil) və ikinci modelləşdirmə sistemi (əfsanə, din, folklor, poeziya, kino və s.) kimi öyrənilməyə başladı. Dünya xəritəsinin iki növü fərqləndirilir: dünya konseptual xəritəsi və dünya dil xəritəsi Dünya konseptual xəritəsi dedikdə, təkcə real gerçəklik haqqında olan biliklər deyil, eyni zamanda bu biliklərin dərk edilməsi anlaşılır. Dünya dil xəritəsi dedikdə isə, canlı dillər vasitəsilə ifadə edilən bütün daxili və xarici dünya haqqındakı məlumatlar nəzərdə tutulur (İnternet mənbəsi). Dünya konseptual xəritəsinin özəyini terminlərdə verilən məlumat təşkil etdiyi halda, dünya dil xəritəsinin özəyini konkret dillərdə söz və söz birləşmələrində əks edilən bilik təşkil edir.

Müxtəlif dillərin xalq üçün orijinal təxəyyül və dərkətməni həyata keçirən orqanlar olduğunu hesab edən V.fon Humbolt eyni bir məfhum haqqında fərqli fikirlər mövcud olduğu qənaətinə gəlmişdir. O, eyni məfhum haqqında təsəvvürlərin dildə fərqli leksemlərlə təsvirinin müəyyən çərçivələr daxilində mövcud olmasını dil daşıyıcılarının eyni bir xalqa məxsus xüsusiyyətlər və təsəvvürlərə sahib olan dil cəmiyyətinə aid olmasında görmüşdür (Гумбольдт, 1985). Hələ XIX əsrdə “Xalqın dili onun ruhu, xalqın ruhu onun dilidir” fikrinin müəllifi V. fon Humbolt yazırdı ki: “*hər bir dil xalqın ətrafında dairə yaradır. İnsan isə həmin dairəyə daxil olur*” (Гумбольдт, 1985). Başqa sözlə desək, hər bir fərd aid olduğu xalqın və cəmiyyətin əsas milli dəyərləri, linqvokulturologiyası ilə şərtlənmiş bir dairəyə daxildir. Bu dairənin verballaşması isə bilavasitə “dünyanın dil xəritəsi” modelində öz əksini tapır. Məsələn, ingilislərdə “*Christmas*” konsepti ilə bağlı çox sayda leksem (*Christmas tree, Santa Clous, holiday. Xmas, Julian Calendar, Christmas Carol, Gregorian Calendar, festival, easter* və s.), rusalarda isə pasxa ilə bağlı leksemlər olduğu halda (*праздник, кулич, пасха, церковь, пасхальный батюшка, молитва, крест, све чу*), Azərbaycanlıların milli dəyərləri, milli bayramı olan Novruz bayramı və ya dini bayram olan Ramazan və ya Qurban bayramları ilə bağlı konseptləri əks etdirən leksemlər (*səmənli, kosa, tonqal, qarı-pusdu, şəkərbura, paxlava, qoğal* və s.) vardır.

“Dünyanın dil xəritəsi” xalqın əsrlər boyu topladığı təcrübənin - ilk növbədə, insan və onun maddi-mənəvi həyat fəaliyyətini; ikincisi isə insanı əhatə edən hər şeyi: məkan, zaman, canlı və

cansız təbi-əti dil nominasiyaları vasitəsilə həyata keçən təsvirdir (Cahangirov, 2014). V. fon Humboltun fikrincə, “məhz dil anlayışlar və dəyərlər sisteminin formalaşmasına təsir edir. Dil vasitəsilə anlayışların formalaşması funksiyası bütün dillər üçün səciyyəvi əlamətdir. Dili düşüncə və reallıq arasında “aralıq dünya” kimi qəbul edən dilçi hesab edir ki, dil xüsusi dünyagörüşünü yaradır” (Гумбольдт, 1985).

V.Maslovanın fikrincə, “dünyanın dil xəritəsi” xalqın ümummədəni sərvətidir, struktur etibarilə bu fenomen çoxsəviyyəli xüsusiyyətə malikdir. Məhz o, kommunikativ davranışı şərtləndirən əsas aparıcı meyardır. Bu məfhum özündə 2 mühüm amili birləşdirir: insanın daxili dünyasını və onu əhatə edən ətraf aləmi. Dünyanın dil mənzərəsi bu və ya digər xalqın ruhi, mədəni, milli dəyərlərini səciyyələndirərək danışıq formalaşdırır (Маслова, 2011). Müəllif qeyd edir ki, “dünya mənzərəsi” dedikdə ictimai şüurda (fərdi və ya kollektiv şüurda) gerçəklik haqqında biliklərin nizamlı məcmusunun formalaşması başa düşülür (Маслова, 2016). V.fon Humboltun təqdim etdiyi dünya xəritəsi konsepti sonralar “neohumboltçular” tərəfindən “dünyanın dil xəritəsi” anlayışı kimi daha geniş şəkildə tədqiq edilmişdir.

Belə ki, L.Vaysgerber “Dünyanın dil mənzərəsi”nin bu xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir: müəyyən dil cəmiyyətinin mədəniyyət və təfəkkürünü müəyyənləşdirən ruhi məzmunu və dilin özünü də funksionallaşdıran dil ünsürlərindən ibarət sistemdir; hər hansı bir xalqın tarixi inkişafının nəticəsi, həmin xalqın gələcək inkişafı üçün vasitədir; özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə məxsus olduğu dil cəmiyyətinin şüurunda mövcud olur və gələcək nəsillərə dünyagörüşü, davranış qaydaları, yaşam tərzini, seçilmiş dil ünsürləri vasitəsilə ötürülür; konkret cəmiyyətə məxsus ümummədəni sərvətdir (Байгербер, 1993).

Amerikalı etnolinqvistlər E.Sepir və B.Uorfa görə, insanın dilin köməyi olmadan koqnisiya məsələlərini həll etməsi və kommunikativ aktı sadəcə olaraq xülyadır (Сепир, 1993).

E.Sepir mədəniyyətin və dilin vəhdətini və spesifikliyini ortaya qoyan metodoloji bir təklif irəli sürmüşdür: “Mədəniyyət, müəyyən bir cəmiyyətin gördüyü və düşündüyü kimi təyin edilə bilər. Dil insanların necə düşünməsidir. Sözsüz ki, bir dilin məzmunu mədəniyyətlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır” (Сепир, 1993). Həqiqətdə isə “real dünya” əsaslı şəkildə bu və ya digər sosial qrupun dil vərdişləri əsasında qeyri-ixtiyari formada meydana gəlir. “Real dünya” ifadəsi dedikdə “aralıq dünya” anlayışı nəzərdə tutulur və dilin təfəkkür, psixika, mədəniyyət, sosial və peşəkar fenomenlərlə bağlı bütün əlaqələri bu məfhumun tərkibinə daxil edilir. Hələ XX əsrin əvvəllərində rus dilçisi L.V.Şerba düşünürdü ki, “bizə birbaşa təcrübəmizlə verilən, hər yerdə eyni olan dünya, müxtəlif mədəniyyət və dilə mənsub xalqlar tərəfindən fərqli qavranılır” (Шерба, 1974). Buna görə dili “mədəni zonalar” və xalqların hakim fikirləri, onların ortaq zehni yaradıcılığı ilə ən yaxın şəkildə öyrənmək lazımdır.

F.Veysəllinin fikrincə, “dil xalqın milli şüurunda olan hər şeyi tam və dolğun əks etdirə bilmədiyi üçün bu mənzərə müəyyən mənada məhduddur və birtərəflidir. Həm də dil şüuru daha çox tarixi təsəvvürləri əks etdirir, etnosun hazırkı konseptləri dildə tam əks olunmur. Xalqın təfəkkürü ətraf aləmə dillə bağlanır, xalqın mövcudluğunun istənilən mərhələsində dünyanın koqnitiv mənzərəsini ümumi cizgilərdə bərpa etmək olar (Veysəlli, 2015).

Qeyd edək ki, mütləq özünəməxsusluğa can atmayan şəxs ünsiyyət, mədəniyyətlərin dialoqu olmadan cəmiyyətdə fəaliyyət göstərə bilməz. Buna görə “dil - millət (milli şəxsiyyət) - mədəniyyət – linqvokulturoloji triadanı (üçlüyü) təşkil edir. “Linqvokulturologiya insana, daha doğrusu, dildəki mədəni amilə və şəxsdəki dil amilinə yönəlmişdir” (İnternet mənbəsi).

Beləliklə, dünyanın dil mənzərəsinin vahidi kimi linqvo-mədəni konsept təhlil etdikdən sonra biz belə bir nəticəyə gəldik ki, hər bir dilin və bu dil daşıyıcısının fərqli mədəniyyəti vardır və bu digər dillərə olduğu kimi tərcümə edilmir. Hər bir dilin öz xüsusi dünya xəritəsi vardır. Linqvo-mədəni cəmiyyətin dünya xəritəsi ümumilikdə bu və ya digər mədəni münasibətləri, stereotipləri, simvolları, etalonları və s. özündə təcəssüm etdirən bir vasitə kimi formalaşır. Dünya dil xəritəsi dedikdə, dil və onun daşıyıcılarının əsrlər boyu yaranan və inkişaf edən, milli dəyərlərini, adət ənənələrini əks etdirən linqvokulturoloji konseptlər, anlayışlar nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat:

1. Cahangirov F. (2014). Dil və mədəniyyət. Bakı: Elm və təhsil, 306 s.
2. Veysəlli F.Y. (2015). Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışlar və perspektivləri. Bakı: Mütərcim, 119 s.
3. Вайсгербер Й.Л. (1993). Язык и философия. “Вопросы языкознания”, №2, с. 26-31
4. Гумбольдт В. фон. (1985). Язык и философия культуры. Москва: 448 стр.
5. Маслова В. А. (2001). Лингвокультурология. М.: Академия, 208 стр.
6. Маслова В.А. (2016). Введение в когнитивную лингвистику. М.: «Флинта», 285 стр.
7. Приходько А.Н. (2013). Концепты и концептосистемы, Днепропетровск. Белая Е.А. 308 стр.
8. Сепир Э. (1993). Язык, раса и культура / Э. Сепир // Избранные труды по языкознанию и культурологии: пер. с англ. / Э. Сепир. – М.: Прогресс, 223 стр.
9. Щерба Л.В. (1974). Языковая система и речевая деятельность. Л., 57 стр.
10. <https://mgimo.ru/upload/ibloc/41c/41ca8d09c199c604628f1af8f8e4bd05.pdf>

THE FACTORS AFFECTING LANGUAGE CHOICE IN MULTICULTURAL SOCIETIES

Soltanova Aysel Eldar
Ganja State University
<https://orcid.org/0000-0002-2292-8569>
asoltanova@beu.edu.az

MULTİKULTURAL CƏMİYYƏTLƏRDƏ DİL SEÇİMİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Soltanova Aysel Eldar
Gəncə Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-2292-8569>
asoltanova@beu.edu.az

Xülasə

Multikulturalizm və multikultural cəmiyyətlərdə dil seçimi tezisində əsas tədqiqat obyektini təşkil edir. Yaşadığımız qloballaşmağa meyilli dünya istər koloniya istərsə də postkoloniya dövründə, istər siyasi, istərsə də qlobal hadisələrin zəminində bir sıra mədəni, etnik, dini, siyasi, irqi keyfiyyətləri özündə əks etdirən müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşma mərkəzi olmuşdur. Bu baxımdan multikultural cəmiyyətlərdə tədqiqata cəlb olunması labüd hesab olunan məsələlərdən ən mühümü cəmiyyətdə iqtisadi, mədəni, ticari, etnik və s. keyfiyyətlər nöqtəyi nəzərindən baş verən sosial təbəqələşmənin fonunda dil seçimi məsələsidir. Tezisdə ikidilli və çoxdilli cəmiyyətlərin dil seçiminə təsir edən faktorlar tədqiqata cəlb olunaraq müzakirə olunmuşdur. Multikultural cəmiyyətlərdə ikidilli və çoxdilliliyin meydana gəlməsinə təsir edən ən mühüm amil kimi əridən qazan anlayışının təhlili, eyni zamanda və etnomədəni qruplararası əlaqələrin formalaşması və gücləndirilməsinə təsir edən faktorlar tədqiqata cəlb olunmuşdur. Çox dilli mühitdə dil seçiminə təsir edən üç sosial faktor, diqlosik cəmiyyətin formalaşmasında əsas rol oynayan ekstralingvistik amillər də tədqiqat işinin əsas müzakirə obyektini əhatə edir.

Açar sözlər: multikulturalizm, cəmiyyət, dil seçimi, qloballaşma.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ВЫБОР ЯЗЫКА В МУЛЬТИКУЛЬТУРНЫХ ОБЩЕСТВАХ

Солтанова Айсель Эльдар

Гянджинский Государственный Университет

<https://orcid.org/0000-0002-2292-8569>

asoltanova@beu.edu.az

Резюме

Мультикультурализм и языковой выбор в мультикультурных обществах составляют основной объект исследования диссертации. Глобализированный мир, в котором мы живем, стал центром сближения различных культур, отражающих ряд культурных, этнических, религиозных, политических и расовых качеств, как в колониальный и постколониальный периоды, так и на основе политических и глобальных События. С этой точки зрения, наиболее важными вопросами, которые должны быть затронуты в исследованиях в мультикультурных обществах, являются экономические, культурные, коммерческие, этнические и т. д. Это вопрос выбора языка на фоне социального расслоения с точки зрения качеств. В диссертации со ссылкой на исследования обсуждались факторы, влияющие на языковой выбор двуязычных и многоязычных обществ. В исследовании привлекался анализ концепции плавильного котла как важнейшего фактора, влияющего на появление двуязычия и полиязычия в поликультурных обществах, а также факторов, влияющих на формирование и укрепление отношений между этнокультурными группами. Три социальных фактора, влияющих на языковой выбор в полиязычной среде, экстралингвистические факторы, играющие ключевую роль в формировании диглоссального общества, также являются основным дискуссионным объектом исследования.

Ключевые слова: мультикультурализм, общество, языковой выбор, глобализация.

Multiculturalism refers to the normative response to the fact of cultural diversity with distinctive ethnic identities united in one group who need a broadly shared culture to sustain it as mentioned by Peter Kivisto (P. Kivisto, 2002). Taking it into consideration it worth mentioning that, multilingualism requires mutual acceptance of ethnocultural groups, intergroup language

acquisition, social contact, maintenance of cultural and intercultural identities, and intercultural engagement. One of the striking points of this *melting pot* situation mentioned by prominent linguists is language preference of community in multicultural societies. The most important characteristic of the social environments in which we live is their unprecedented cultural and ethnic diversity (J.H. Gumperz, 1982). The main aspects of the process as well as the factors triggering the emergence of this case will be delved into further.

Language as a means of communication lays the foundation for the main oral and written interaction among people from different societies. The emergence and increase in the amount of languages urge us to investigate the principal causes of those facts and the appearance of the final products- new languages. So that, historical and linguistic facts put on the table of discussion by linguists from all over the world and debates around the subject matter show the changes in the structures of languages, as well as, alterations of attitudes towards the changes mentioned. As a result, the terms like standard language, varieties, codes lingua franca, formal style, informal style, domains of language, diglossia, bilingualism etc. come into existence. Living in a community where two or more languages are spoken is a part of the human experience (C. Scotton 2006).

We live in a world of cultural diversity. Two-thirds of the world's people communicate in more than one language. So that 130 countries out of 195 are officially bilinguals (J. C. Maher, 2017) Cultural contact that appears to be the result of factors as migration, colonization, economic globalization multi-cultural policies, multinational states, as well as, travel, media, broadcasting give individuals the opportunities of considering themselves multi or bilinguals (J. Holmes, 2003). Globalization, and post - colonial intercultural relations increased countries' growing tendencies towards multilingualism. Bilingualism should be viewed as a continuum from the relatively monolingual speaker to the highly proficient speaker of two languages. (Z. Salzman, L. Stanlaw, N. Adachi, 2012). As it is known, in a globalized world, communities are getting more intertwined and closely related. As a macro-level social category (like age, gender, status, and ethnicity), culture influences interaction via distinctive values and norms for communicating (F. Sharifan, 2015).

Based on exploratory research we discovered that bilingualism is a keystone triggering the emergence of contact - induced changes in both languages in contact. Following the detailed research, we discovered that three important social factors-participant, setting and topic effect code choice in case of domain situation. So that, people generally choose specific codes or variety due to the fact that discussion of particular topics becomes less challenging for them in particular languages. Based on this research we discovered another important point in the process of language change - status of relationship among people. Our example is Canadian students with English-language background: so that the language of instruction is the minority language of the society as a whole (i.e. French), although in the wider international context it is a language of considerable prestige and importance (T. Clayton). For example, starting from 18-19th centuries a high - status official in Bukavu or other countries ruled by European countries use more prestigious languages. As mentioned above domains like religion, literature, schooling, broadcasting, shopping, gossiping has crucial effect on language change. For example, England was diglossic (in the broad sense)

after 1066 when the Normans were in control. French was the language of the court, administration, the legal system and high society in general. English was the language of the peasants in the fields and the streets. The words below give clear

English	French	English
ox	boeuf	beef
sheep	mouton	mutton
calf veau	veal pig porc	pork

As a result, French words were borrowed and used by high – class members of the society who distinguished themselves from others. Nearly the same situation took place in Greece where two distinct varieties were used by population Dhimotiki and Katharévousa. Katharévousa was the language of serious speeches and writings and Dhimotiki was on the contrary the language of informal speech. Further political influence over language choice became a crucial factor in language choice. So that, Dhimotiki was distinguished itself as a people’s language contrary to Katharévousa, the variety that used by right-wing military governments in power.

Another example might be a language choice in contemporary Cambodia based on data collected from 350 interviews and some surveys by Thomas Clayton during the years of 1991-1992, 1994, 2000, and 2001. The data proved increasing demand for English, decreasing usage of French, new tendency toward Chinese and maintenance of Khmer. The spread of English in this country is related directly to globalized transition rather than colonial-like subordination. Therefore, language choice of people involved in business - trade relations is mostly English (V. B. Martines, Ying-Yi Hong). Native language of Cambodia is Khmer spoken by 90 percent of family members. Based on the data it was discovered that Khmer is a language of communication among villagers involved in labor relations, communal labor exchange, high demand falls mainly on English in business and administrative organizations, (due to the fact that market demands English) and gradually increasing tendency towards Chinese. The lifting of linguistic restrictions and resurgence of ethnic Chinese business owners increase the demand of Chinese language skills of employees and pave the way to the formation of ethnic-Chinese business community.

Taking into consideration the examples enumerated above we came to a conclusion that bilingualism is a cornerstone of language change and code choice situation in multicultural societies mostly affected by social, extralinguistic factors which stimulate the emergence of social classes speaking different languages depending on the domain - participant, setting, topic.

References:

1. Peter Kivisto, 2002, *Multiculturalism in a global society* p1 Blackwell Publishing
2. John. H. Gumperz, 1982, *Studies in Interactional sociolinguistics* 2, Language and social identity, Cambridge University Press, p 2
3. Carol Myers-Scotton, 2006, *Multiple voices, An introduction to bilingualism*, Blackwell Publishing, p 13
4. John. C. Maher, 2017, *Multilingualism, a very short introduction*, Oxford University Press, p 37

5. Janet Holmes, 2003, An introduction to sociolinguistics. fourth edition
6. Zdenek Salzman, Lames Stanlaw, Nabuko Adachi, 2012, Language Culture and society, An introduction to linguistic anthropology, Westviem Press, fifth edition, p 129
7. F. Sharifan, 2015, The Routlege handbook of language and culture, London and New York, p-383
8. Suzanne Romaine, 2000, Language in society, introduction to sociolinguistics, Oxford University Press, second edition, p 230
9. Thomas Clayton, Language Choice in a Nation Under Transition: English Language Spread in Cambodia (Language Policy). p 4 - 32
10. Veronica Benet Martines and Ying-Yi Hong, The Oxford Handbook of multicultural identity, Oxford University press.

İNKARLIĞIN TƏDQİQİNƏ QISA BAXIŞ VƏ PSİXOLİŖVİSTİK YANAŞMA

Şirinova Ayšən İbad

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-1178-9524>

aysen.sirinova@list.ru

A BRIEF OVERVIEW AND PSYCHOLINGUISTIC APPROACH TO THE STUDY OF DENIAL

Shirinova Ayshan Ibad

Azerbaijan University of Languages

<https://orcid.org/0000-0002-1178-9524>

aysen.sirinova@list.ru

Summary

Despite the fact that in recent years many scientific works, dissertations have been written in linguistics on the essence of the category of incarnation on the basis of materials of different languages and its means of expression, there is still no consensus in linguistics on this problem. That is why this topic has been addressed at all times. It is common knowledge that an affirmative sentence simply states something. It is any declaration that is positive. An affirmative sentence expresses the validity of truth of an assertion. An affirmative or positive sentence means something is so, while a negative sentence – which is its polar opposite – means something is not so. The processes underlying the comprehension of negation and polarity have been investigated in both psychology and linguistics, using a combination of behavioral and neuroimaging techniques.

Keywords: negation, a correlation between negation and affirmation, negation in psycholinguistics.

КРАТКИЙ ОБЗОР И ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ ОТРИЦАНИЯ

Ширинова Айшан Ибад
Азербайджанский Университет Языков
<https://orcid.org/0000-0002-1178-9524>
aysen.sirinova@list.ru

Резюме

В этом небольшом исследовании мы рассмотрели психолингвистический аспект категории отрицания, хотя и кратко, и смогли дать краткое объяснение того, что он делал. Актуальность текста доклада заключается в том, что категория отрицания является объектом изучения не только лингвистики, но и психолингвистики. Отрицание в языке – сложная и многоплановая проблема. Отрицание может касаться единичного предмета, ситуации, положения вещей в целом. Как показывает и поверхностный взгляд, и более углублённое исследование, отрицание оказывается тесно связанным с категорией определённости/неопределённости. В психолингвистике есть ряд проблем, которые затрагивают области, смежные с культурологией и национальной психологией. Общим положением тут является утверждение о том, что расхождения в языковых картинах мира обусловлены не только структурой языка, но и разным видением мира носителей этого языка.

Ключевые слова: отрицания, взаимосвязь аффективности и отрицательности, отрицание в психолингвистике.

Müasir dilçilikdə universal kateqoriyalardan sayılan inkarlıq kateqoriyası əsasən funksional-semantik aspektdən öyrənilmişdir. Psixoloji cərəyan nümayəndələrindən J.Qinken inkarlığı müqavimət hissinin ya da verilən pozitiv fikrə, tərəfə olan münasibətə qadağa, rədd düşüncəsinin ifadəsi kimi qiymətləndirir. O.Yesperson, H.Svit və V.Havers kimi psixoloji cərəyan nümayəndələri inkarlığın mahiyyətini müqavimət, pozitiv təqdim olunan fikrə ikrah hissi kimi baxırlar (4, səh.80). V.Delbürk hesab edir ki, inkarlıq gözlənilən və ümumiyyətlə mümkün olmayan təsəvvürlər, fikirlər arasında ziddiyyətdir. Affective inkarlıq kateqoriyasının mövcudluğunu təmin edir və bu ideya alman dilçiliyində geniş yayılmışdır. Misal olaraq alman dilçisi V.Havers və onun ideya sələfi Şpitsbart öz tədqiqatlarında təsdiqləyirlər. Adları qeyd olunan dilçilərdən əlavə olaraq əksər dilçilər də təsdiqlik kateqoriyasının neqativliyin başlanğıcı hesab edirlər. Lakin inkarlığın mahiyyəti ilə bağlı daha geniş tərif E.İ.Şendels dilçilikdə qeyd etmişdir: “Bir dil kateqoriyası kimi inkarlıq müəyyən dil vasitələrinin köməyi ilə anlayışlar arasında neqativ əlaqələri əks etdirir”. (1, səh.6) İnkarlıq affektivliyə nisbətə daha emosional xarakter daşıyır, inkarlığın ifadəsində psixoloji anlam əsas götürülür. Bəzi dilçilər də bu fikirdən çıxış edərək inkarlığı affektiv kateqoriya kimi tədqiq etmişlər.

Müasir Azərbaycan dilçiliyində inkarlığın tədqiqində daha çox adı hallanan dilçi professorlardan olan S.Ə.Abdullayev inkarlıqla affektivlik arasındakı əlaqəyə digər nöqtəyi-nəzərdən yanaşır, belə ki, o qeyd edir ki, inkarlığın təsdiqə nisbətən daha güclü üsluba, qüvvətli üslub potensialına malikdir. Bunu da vurğulamaq lazımdır ki, professor Sərxan Abdullayev inkarlıq kateqoriyasına belə tərif vermişdir: “İnkarlıq bir dil kateqoriyası kimi məfhum və fikirləri ifadə edən söz, söz birləşmələri və cümlələrin müəyyən pozitiv əlaqələrə uyğun gəlməməsini ifadə edir”. (1, səh.12) İnkarlıq kateqoriyasına psixolinqvistik yanaşarkən əvvəlcə psixoloji aspektlər, onun psixi cəhət-

dən mahiyyətini açmaq zəruridir. Sözügedən kateqoriyanın psixolinqvistik aspektini ortaya qoymaq üçün bizə N.Xomskinin transformasiya qrammatikasına nəzərə salmaq lazımdır. Həmin ideologiyada insanın obyektiv gerçəkliyi dərk etmə vasitəsi kimi hissi-perseptiv təcrübə əsas götürülür. N.Xomskinin transformasiya qrammatikasında alt struktur və üst struktur anlayışları mövcuddur. Alt struktura görmə, eşitmə, taktil duyğular və insanın sinir sistemində ifadə olunan hissi representasiyalar aid edilir. Üst struktur dedikdə isə N.Xomski söz, simvol, işarə və s. vasitələri nəzərdə tutur. O qeyd edirdi ki, alt struktur sanki qəlib rolunu oynayır. Belə ki, alt struktur üst strukturla tamamlanır və beləliklə, insan bir fikrə olan münasibətini affektiv yolla izahını verir. Lakin fikrə neqativ münasibətdə yəni fikrə əks münasibət göstərdikdə bu tamamlanma baş tutmur. Çünki inkarın hissi təcrübəsi olmadığı üçün üst struktur buna fərqli hissi təqdim etmiş olur. Buna əlavə olaraq deyə bilərik ki, insan təfəkkürü təsdiq inkarla müqayisədə rahat qəbul edir və daha aydın desək, insan təfəkkürü təsdiqlə tamamlanır.

Ünsiyyət zamanı insan öz istədiklərini birinci ifadə edir. Daha dəqiq desək, təfəkkürümüz gərginlik situasiyasından uzaq olmağa, harmoniya yaratmağa səy göstərir. İnkarnı fikir təfəkkürdə yaranarkən onun üst strukturda obrazı yaranmır. Buna görə də ona uyğun obrazın yaranması üçün arqument axtarılır. Alt və üst strukturun transformasiyası təsdiq ifadənin, təsdiq fikrin izahında mümkün olduğu halda inkarlıqda qeyri-mümkün olur. Bu fikrə aydınlıq gətirmək üçün “Zahid telefona cavab vermir”, “Otaqda kimsə yoxdur”, “Yayda qar yağmır” və s. kimi inkar məzmununda olan cümlələrdə ifadə olunan fikirlərin bizim təfəkkürümüzdə aydın təsviri olmur. Bizim sağ beyin yarımkürəmiz əvvəlcə onun təsdiqinin izahını qəbul edir, daha sonra isə onun inkar formasını qəbul edir. Burdan da görüldüyü kimi əslində inkarlıq özü bir universal kateqoriya kimi təsdiqliyə xidmət edir və inkar mənə ifadə edən fikirlərin dolayı yolla təsdiq münasibəti bildirir, yəni, “Zahid telefona cavab vermir” cümləsini götürsək, onun telefona cavab verməməsi, əslində Zahidin başqa bir işlə məşğul olduğunu göstərir. Təsdiqdə üst struktura aid olan söz, ifadə, fikir alt strukturda ona uyğun şəkildə hissi təcrübəyə malikdir. Məsələn, “Ana körpəsini yatızdırır” misalında deyilən situasiyanı biz təsəvvür edə bilərik, həmin vəziyyət gözümüzün qarşısında canlanır. Lakin “Ana körpəsini yatızdırmır” kimi fikir deyəndə digər vəziyyətləri, hərəkətləri təsəvvür etmiş oluruq. Həmin vəziyyətin hissi təcrübəsi yoxdur və buna görə də insan psixologiyasında onun adekvat obrazını görə bilmirik.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, 279 səh.
2. Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 308 səh.
3. “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının tezisləri (06-07 dekabr 2018-ci il, Bakı – Azərbaycan). – Bakı: ADU, 2018, 224 səh.
4. H.Lasnik. Analyses of negation in English, Harvard University, 1972, 168 pp.
5. O.Jespersen. Negation in English and other languages. Published by Forgotten books, 2012, Originally published in 1917, 153 pp.

“ZABUL-SEGAH” MUĞAMINDA “BƏRDAŞT”

Məhəmmədzadə Fərdin İlham
Azərbaycan Milli Konservatoriyası
<https://orcid.org/0000-0001-6384-7899>
fardinmahammadzada@gmail.com

"BARDASHT" IN "ZABUL-SEGAH" MUGHAM

Mahammadzade Fardin Ilham
Azerbaijan National Conservatory
<https://orcid.org/-0000-0001-6384-7899>
fardinmahammadzada@gmail.com

Summary

The article focuses on the entrance part of the "Zabul-segah" mugham - the bardasht department. The role and functional importance of this department is revealed. In a number of mugham tables and programs - in the writings of Mirza Faraj and Ahmet Bakikhanov, it is observed whether this section is performed or not. Only A. In the mugham program of Bakikhanov's tar class, the singing of bardash in the "Zabul-segah" mugham is noted. In addition, many master singers have listened to this mugham and refined the performance styles of Berdasht. In addition to the singer's performance, the "Zabul - segah" mugham was listened to in the solo performance of a number of artists, and comparisons were made with vocal versions. From the comparison, it is understood that the bardashts of "Zabul - segah" mugham almost start from "Zil zabul" in both vocal and instrumental interpretations. The music of "Zabul-segah" was written by the author from the performance of master singers - Agakhan Abdullayev and Agil Malikov in two versions. Note samples are analyzed in a comparative way. Based on the analysis of musical notes, the core theme of the music is revealed. It is revealed that the core theme that manifests itself in the first sentences is also the basis of the subsequent sentences of the poem.

Key words: "Zabul-segah", bardasht, entry, segah, "Manandi-makhalif".

«БАРДАШТ» В МУГАМЕ «ЗАБУЛ-СЕГЯХ»

Мухаммедзаде Фардин Ильхам
Азербайджанская Национальная Консерватория
<https://orcid.org/0000-0001-6384-7899>
fardinmahammadzada@gmail.com

Резюме

Статья посвящена вступительной части мугама «Забул-сегах» - отделу Бардашт. В этом разделе раскрывается роль и функциональное значение в дестгах. В ряде мугамных таблиц и программ – Мирза Фарадж, Ахмед Бакиханова исследуется, есть или нет, этот раздел в их записях. Только в программе мугамата класса тар А.Бакиханова, исполнение бардашта указывается в мугаме "Забул - сегах". Кроме того, многие профессионалы ханенде, слушая, исполнения мугама выявили изысканность исполнительской манеры бардашта. Наряду с исполнением ханенде и соло исполнителей таристов, прослушанными вокальными вариантами в мугаме "Забул - сегах" были проведены сравнения. В результате сравнения выявляется, что бардашты мугама «Забул - сегах» можно назвать вокальными, а также инструментальными, которые в исполнительской интерпретации начинаются с «Зил-забул». Бардашт "Забул-сегах" в двух вариантах исполнения профессионалов ханенде – Агахан Абдуллаев и Агиля Маликова, были записаны со стороны

авторов на ноты. Нотные примеры анализируются в сравнительной форме. В основе анализа нотных записей бардашт выявляется как тема ядра. С первых же предложений, тема ядра бардашта, в последующих предложениях превращается в основную тему.

Ключевые слова: «Забул-Сегях», бардашт, вступление, сегях, «Маненди-Мюхалиф».

“Zabul-segah” muğamı segah ailəsinə daxil olan dəstgahlardan biridir. Bu muğam bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərlə səciyyəlidir. Bizim də məqsədimiz “Zabul-segah” dəstgahının bərdəşlərini incələmək, bu şöbəyə aid funksional cəhətləri üzə çıxarmaqdır. “Zabul-segah”ın bərdəşti ilə bağlı qaranlıq qalan məsələlərin araşdırılması məsələsi gündəmə gəlir. Bu da bərdəşlə bağlı yeni tədqiqatın aparılmasının aktuallığını göstərir. “Zabul-segah” kiçik oktavanın mi səsində istinad edir.

Muğam proqramlarında bərdəşt. “Zabul-segah”a “Bərdəşt”lərin hansı dövrdən etibarən daxil edilməsini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayan proqram və cədvəllər, habelə not və lent yazıları olduqca əhəmiyyətlidir. Belə ki, izlədiyimiz Ə.Bədəlbəylinin “İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti”ndə (Bədəlbəyli, 1969), Mirzə Fərəcin cədvəlində (Rzayeva, 1986) verilən “Zabul segah”ın şöbə və guşə ardıcılığında bərdəşt verilməyib. Əhməd Bakıxanovun tar sinfinin muğamat proqramında “Segah-zabul”: “Bərdəşt”, “Mayə”, “Müxalif”, “Segah”, “Şikəsteyi-fars”, “Mübariqə”, “İraq”, “Segah-zabula ayaq” (kadensiya) şöbə və guşələri ilə qeyd olunub (Bakıxanov, 1985). Muğam proqramları sırasında Ə.Bakıxanovun tar sinfinin muğamat proqramındakı “Zabul-segah” istisna olmaqla digər cədvəllərin heç birində “Bərdəşt” özünü göstərmir.

Bu mənada musiqişünas, professor R.Zöhrabovun da “Azərbaycan muğamları” monoqrafiyasında aşağıdakı sətirləri oxuyuruq: “Zabul segah”ı dəstgahı başqa dəstgahlar kimi “Bərdəşt”lə başlanır. Məhz “Bərdəşt” vasitəsilə dinləyici “Zabul segah”ın ümumi şəkildə də olsa musiqi məzmunu ilə tanış olur. Sazanda dəstəsi (tarzən və kamançaçı) “Bərdəşt”i çalarkən bəzən “Zabul”dan, bəzən isə “Manəndi-müxalif”dən istifadə edirlər. Melodiya aşağıya doğru hərəkətlə inkişafını tapır və “Mayə”yə çatdırılır” (Zöhrabov, 2013).

Not yazılarında bərdəşt. Lakin “Zabul-segah”ın dinləyərkən çoxsaylı lent yazılarını dinlədikdə isə, “Zabul-segah”ın həm vokal (Ağaxan Abdullayev, Aqil Məlikov, Alim Qasımov, Səxavət Məmmədov və s.), həm də instrumental ifaların (Əhsən Dadaşov, Ağasəlim Abdullayev, Vamiq Məmmədliyəv, Ramiz Quliyev, Möhlət Müslümov və b.) bərdəşlərinin “Zil zabul”dan başladığını görürük. Lakin diqqət çəkən əsas məqam isə not yazılarıdır. Bu nümunələr – N.Məmmədov (Məmmədov, 1965), Ə.Məmmədli (Məmmədli, 2010), A.Əsədullayev (Əsədullayev, 2009) və F.Əzimlinin (Əzimli, 2008) məcmuələrindəki variantlar instrumental ifadan yazılsa da bərdəşləri “Manəndi-müxalif”lə başlayır. Yalnız T.Quliyevin “Zabil dəstgahı” not yazısında “Orta segah”la başlanır (Quliyev, 1936).

Təhlil üçün bizim tərəfimizdən nota köçürülən variantlar da (Ağaxan Abdullayev və Aqil Məlikovun ifasından) daha çox rast gəlinən və “Zabul”la başlanan nümunələrdir. Hər iki variant *f* və *g* səslərinin üzərindən başlayır. Burada *f*, *g* və *e* səsləri cümlənin əsasını təşkil edir. Bu üç səs həm Zabulun, həm də Segahın əsas cəhətlərini özündə birləşdirir.

Aqil Məlikov:

Ağaxan Abdullayev:

İlk cümlə nəqlədidir və sanki musiqi fikrinin növbəti cümlə ilə tamamlanmasını tələb edir. İkinci cümlə isə qəzəlin ilk beytinin ikinci misrası ilə başlayır. Bu cümlə sanki ilk cümlənin cavabı kimi çıxış edir. Bununla da mövzu təqdimatındakı “narahatlıq” *e* səsində bitən cümlə ilə aradan gedir. Hər iki cümlə birlikdə cümlədaxili kiçik bir inkişaf dalğasını yaradır; ilk cümlədə başlanan hərəkət yüksəliş, ikinci cümlə isə kiçik eniş kimi çıxış edir.

“Zabul-Segah”ın bərdaştının ilk cümləsi ilə bərabər bərdaştın eniş hissəsinə qədərki cümlələrin hər birində inkişaf xətti eyni prinsipə əsaslanır. Qarşılaşdığımız əsas cəhət improvizənin bütün cümlələrdə *f* və ya *g* səsindən başlaması, *g* səsinə dayaqlanması və cümlənin sonunda eniş edərək *e* səsində bitməsidir. Şübhəsiz ki, ifaçının improvizə etmə istedadı, musiqi fikrinin zəngin improvizə olunması və hər musiqi cümləsində poetik mətnin yeni misralarının daxil edilməsindən irəli gələrək cümlələrin bir-birindən tamam fərqli olmasını şərtləndirir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi cümlələrin hər biri eyni özək mövzuya əsaslanır və eyni pillələrə istinad edir. Ümumilikdə ilk iki cümləni səciyyələndirən mövzu təqdimatı və intonasiyalar, sonrakı bir neçə cümlədə də variantlı şəkildə özünü büruzə verir. Bu da əsas özək mövzunun ilk iki cümlədə sərgiləndiyini göstərir. Özək mövzunu aşağıdakı kimi müəyyənləşdirə bilərik.

Not yazılarında *e*, *f* və *g* səsləri aralığında, əsas özək mövzunun bir neçə variantlı cümlələrini izləyirik. Daha sonra bərdaştın eniş hissəsi təqdim olunur. “Zabul Segah”ın bərdaştlarında bir cümlə ilə eniş özünü göstərmir. Bu şöbədə bir neçə cümlə ardıcılılaşır və cümlələrin hər biri də muğamın əsas istinad pillələrinə əsaslanmaqla eniş edir. Eniş zamanı da hər istinad etdiyi pərdənin təqdim olunduğu cümlə variantlı şəkildə təkrar olunur. Bununla da sanki deyilən musiqi fikri təsdiqini tapır. Sonrakı təqdim olunan cümlələr səs sırasının IX, VI, V, IV pillələrinə istinad etməklə zildən bəmə doğru hərəkətlə nizamlanır. Bu da bərdaştda sonrakı ifa olunacaq şöbələrin əsas istinad pillələri kimi özünü göstərir. Başqa sözlə desək, dəstgahın ifa olunacaq şöbələrinin əsas istinad pillələri və intonasiya xüsusiyyətləri bərdaştda sərgilənir. Bununla da bu şöbənin funksional əhəmiyyəti üzə çıxır.

Ədəbiyyat:

1. Bədəlbəyli, Ə.B. (1969). İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. Bakı: Işıq, 247 s.
2. Rzayeva, R.İ. (1986). Tarzən Mirzə Fərəc haqqında xatirələrim. Bakı: Işıq, 76 s.

3. Bakıxanov, Ə.M. (1985). Ömrün sarı simi. Məqalələr və xatirələr (tərtibçilər: Tofiq Bakıxanov və Məmmədrza Bakıxanov). Bakı: Işıq, 78 s.
4. Zöhrabov, R.F. (2013). Azərbaycan muğamları. Bakı: Təhsil, 336 s.
5. Məmmədov, N.H. (1965). Azərbaycan muğamları Segah-Zabul və Rahab. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 60 s.
6. Məmmədli, Ə.M. (2010). Azərbaycan muğamları. Bakı: Azərbaycan, 328 s.
7. Əsədullayev, A.M. (2009). Instrumental muğamlar. Bakı: Adiloğlu, 168 s.
8. Əzimli, F.N. (2008). Azərbaycan muğam məktəbi. Bakı: R.N.Novruz-94 İKF, 256 s.
9. Quliyev T.Ə. (1936). Zabil dəstgahı. Bakı: Azərənşr, 52 s.

KAMAL ABDULLANIN "YARIMÇIQ ƏLYAZMA" ROMANINDA İNTERTEKSTUAL ƏLAQƏ

İbişli Fidan Məmmədbağır
Azərbaycan Dillər Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-7019-4045>
fidanmirzezade95@gmail.com

INTERTEXTUAL CONNECTION IN KAMAL ABDULLA'S NOVEL "THE INCOMPLETE MANUSCRIPT"

Ibishli Fidan Mammadbagir
Azerbaijan University of Languages
<https://orcid.org/0000-0002-7019-4045>
fidanmirzezade95@gmail.com

Summary

In this thesis, Kamal Abdulla, one of the most prominent representatives of modern Azerbaijani literature, distinguished by his unique style of expression and stylistic technique, was involved in the research in the context of intertextual connection in the novel "The Incomplete Manuscript". The novel "The Incomplete Manuscript" is a unique work, and this text is considered the first postmodern novel of Azerbaijani literature. Researching and studying the intertextual text is one of the main goals of modern literary studies. In the thesis, the relations between two literary texts belonging to different authors and the opinions of different researchers about these relations are mentioned. The structural similarity of the "The Incomplete Manuscript" text with Umberto Eco's novel "The Name of the Red Rose" and its intertextual connection with Kamal Abdulla's novel "Laokoon, Laokoon... or the "real" writing history of a novel" was noted. In postmodernism, the presence of detective elements in the center of the text as a distracting method can be found both in Umberto Eco's novel "The Name of the Rose" and in "The Incomplete Manuscript". At first glance, the novels of both authors remind the reader of works written in the classic detective style. Kamal Abdulla applied the mentioned texts using the concept of intertextuality and created artistic and intellectual works based on them.

Key words: Kamal Abdulla, intertextuality, postmodernism, novel.

ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНАЯ СВЯЗЬ В РОМАНЕ КАМАЛА АБДУЛЛЫ «НЕОКОНЧЕННАЯ РУКОПИСЬ»

Ибишли Фидан Мамедбагир

Азербайджанский Университет Языков

<https://orcid.org/0000-0002-7019-4045>

fidanmirzezade95@gmail.com

Резюме

В данном тезисе к исследованию в контексте интертекстуальной связи в романе «Неоконченная рукопись» был привлечен один из виднейших представителей современной азербайджанской литературы, отличающийся неповторимой манерой выражения и стилистическим приемом, Камал Абдулла. Роман «Неоконченная рукопись» — уникальное произведение, и этот текст считается первым постмодернистским романом азербайджанской литературы. Исследование и изучение интертекстуального текста является одной из основных задач современного литературоведения. В тезисе упоминаются отношения между двумя художественными текстами, принадлежащими разным авторам, и мнения разных исследователей об этих отношениях. Отмечено структурное сходство текста «Неоконченной рукописи» с романом Умберто Эко «Имя красной розы» и его интертекстуальная связь с романом Камала Абдуллы «Лаокоон, Лаокоон... или «настоящая» история написания романа». В постмодернизме наличие детективных элементов в центре текста как отвлекающий прием можно встретить как в романе Умберто Эко «Имя розы», так и в «Неоконченной рукописи». На первый взгляд романы обоих авторов напоминают читателю произведения, написанные в классическом детективном стиле. Камал Абдулла применил указанные тексты, используя концепцию интертекстуальности, и создал на их основе художественные и интеллектуальные произведения.

Ключевые слова: Камал Абдулла, интертекстуальность, постмодернизм, роман.

Azərbaycan ədəbiyyatının özünəməxsus ifadə tərzini və üslub texnikası ilə fərqlənən ən görkəmli nümayəndələrindən biri Kamal Abdulladır. Kamal Abdulla çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında yeni və orijinal yanaşmaları ilə hər zaman diqqət mərkəzində olub. Yazarının “Yarımqıç əlyazma” romanı unikal bir əsərdir və bu mətni Azərbaycan ədəbiyyatının ilk postmodern romanı hesab edənlər kifayət qədərdir. Prof. Timuçin Əfəndiyevin qeyd etdiyi kimi, Kamal Abdullanın “Yarımqıç əlyazma” romanı XXI əsr Azərbaycan nəsrinin janr-üslub axtarışlarında yeni mərhələnin əsasını qoyan dəyərli əsərdir (Əfəndiyev, 2011).

“Yarımqıç əlyazma” mətninin unikallığı ondan ibarətdir ki, bu əsər “Dədə Qorqud” dastanına qoşulduğu təqdirdə, üç fərqli tarixi dövrü birləşdirir. Oğuz dövrü, Səfəvilərin hakimiyyəti dövrü və müasir dövr. Lakin bu əsər tarixi dövrləri olduğu kimi əks etdirən bir roman deyil, orta əsr epik dastanlarının bədii düşüncələrlə ifadə edilmiş və müasir, canlı şəkildə yenidən yaradılmış (dekonstruksiya olunmuş) bir forması olmaqla yanaşı eyni zamanda tarixi təfəkkürə əsaslanan dedektiv bir romandır.

“Yarımqıç əlyazma” romanı Azərbaycan ədəbiyyatında dekonstruksiya uğramış ədəbi mətn kimi uzun müddət müzakirələrə səbəb olub və haqqında bir çox tədqiqatlar aparılıb. Lakin biz bu araşdırmamızda romanın intertekstual kontekstdə əlaqələrindən bəhs edəcəyik.

İntertekstuallıq termini təxminən otuz il bundan əvvəl yaranmışdır. İntertekstuallıq konsepsiyası tələb edir ki, biz mətnləri yalnız öz daxilində mövcud olan qapalı sistem kimi deyil, differensial və tarixi, müxtəlifliyin izləri kimi başa düşək, çünki onlar digər mətn strukturlarının

təkrarı və dəyişdirilməsi ilə formalaşır. İntertekstuallıq nəzəriyyəsi təkid edir ki, mətn özü-özünü təmin edərək bütövlükdə mövcud ola və qapalı sistem kimi fəaliyyət göstərə bilməz. “Müasir zamana yadlaşan postmodernist sənətçi yaşadığı dünyaya özgüləşdiyindən, yadlaşdığı reallığı əks etdirməkdən imtina edir, özündən əvvəl yazılmış mətnə sığınır, onlara istinad edərək, qurama, alternativ reallıq yaratmağa çalışır” [13, səh. 37].

Digər tərəfdən intertekstuallıq eyni zamanda fərqli müəlliflərə məxsus olan iki bədii mətn arasında əlaqədir. Təcrübəli oxucu orijinal mətndə belə daxili və xarici intertekstual əlaqəni dərhal hiss edir. Xarici intertekstuallıq həmin oxucuya tanış olan başqa bir bədii əsərin varlığını, daxili intertekstuallıqda isə o mətndə götürülmə obraz, süjet və motiv görəcək.

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda intertekstual mətnin araşdırılıb öyrənilməsi əsas hədəflərdən birinə çevrilib. Görkəmli alim Kamal Abdullanın həm hekayələrində, həm roman və pyeslərində mətnlərarası əlaqənin və müəllif intertekstuallığının şahidi oluruq. “Yarımqıç əlyazma” romanı əsasında intertekstual mətn anlayışına bir qədər aydınlıq gətirək.

Mətn təhkiyəçinin arxivdən yeni, hələ öyrənilməmiş əlyazma tapması səhnəsindən başlayır. Eynilə Umberto Ekonun “Qızılgülün adı” romanında da hadisələr tapılan bir əlyazmanın nüsxəsinin tərcüməsindən bəhs edərək başlayır. Burada mətnlərarası ironiya özünü göstərir. Bu iki postmodern romanda tarixə müraciət olunub və bu iki mətn struktur cəhətdən yaxınlıq təşkil edir. Hər iki əsərin mərkəzində bir əlyazma dayanır və hadisələr həmin əlyazma xətti üzrə inkişaf edir. Hər iki müəllif əlyazmanın daha da keçmiş dövrlərə aid olduğuna oxucunu inandırmağa çalışır. Filologiya üzrə elmlər doktoru Pərvanə Bəkirqızı “Öyrənməkdən və öyrətməkdən usanmayan insan – Kamal Abdulla” adlı məqaləsində qeyd edir ki, Umberto Eko yaradıcılığı ilə Kamal Abdulla mətnləri arasında intertekstual əlaqə implisiv və eksplisiv şəkildə iştirak edir. Bu mətnlərdə implisivliyin bütün forma və tipləri öz əksini tapır (Bəkirqızı, 2020).

“Yarımqıç əlyazma” və “Qızılgülün adı” romanlarından sonra bir çox oxucu bu əlyazmaların axtarışına çıxmışdı. Kamal Abdulla “Umberto Eko ilə ilk və son görüş” adlı məqaləsində qeyd edir: “Söhbətin lap əvvəlində o mənə öz ilk və qəfil sualını verir (sualı olduğu kimi yazıram, çünki Sandroya dönə-dönə tərcümə etdirmişəm): –Məndən burda bizim kretinlər soruşan kimi, sizdən də sizdəki kretinlər orda soruşdularmı, bu əlyazma həqiqətən var, ya yoxdur?” [3, səh. 710]

Postmodernizmdə mətnin mərkəzində dedektiv elementlərin olması yayındırıcı bir üsul olaraq istifadə olunur. Bu elementə Umberto Ekonun “Qızılgülün adı” romanında və həmçinin “Yarımqıç əlyazma” da rast gəlinir. Hər iki müəllifin romanı ilk baxışda oxucuya klassik dedektiv stilində yazılmış əsərləri xatırladır.

“Qızılgülün adı” romanında təsvir olunan monastrda yeddi gün ərzində yeddi rahib öldürülür və köhnə məhkəmə işçisi olan Vilhelm bu cinayətlərin sirrini çözməyə çalışır, cinayətkarı axtarır. “Yarımqıç əlyazma” romanında da oxşar motivlə rastlaşırıq. Burada Bayandur xan Dədə Qorqudun katibliyi ilə istintaq prosesi təşkil edib və sorğular nəticəsində günahkarı axtarır. Hər iki romanda istintaqı təşkil edən şəxs əslində məsələni anlayır, lakin əsl günahkar oxucudan mükəmməl şəkildə gizlədilir. Umberto Eko da Kamal Abdulla da mətnin əslini yaxşı bilirlər və hər ikisi roman boyunca əlyazmanı oxucuya xatırladır.

Nargis İsmayılova “Kamal Abdulla: Postmodernizmdən milli özünəməxsusluğa” adlı məqaləsində qeyd edir ki, “Qızılgülün adı” romanı ilə müqayisədə “Yarımçıq əlyazma”nın dili çox sadədir. Terminoloji xətt və sanki oxucunun təfəkkürünü, intellektini, savadını və məlumat çoxçeşidliyini zorlayan Ekodan fərqli olaraq, Kamal müəllim əsasən Azərbaycan oxucusunun bildiyi bir mövzunu yenidən mətnləşdirib oxucuya təqdim edib (Nargis 2019). Və Nargis əlavə edir ki, bu iki əsərin müqayisəsi bir çox müxtəlifliklərlə yanaşı, paralelliklərin də ortaya çıxmasına səbəb olur.

Kamal müəllimin postmodernizmin əsas elementlərindən ustalıqla istifadə etdiyi "Laokoon, Laokoon... yaxud bir romanın "gerçək" yazılma tarixçəsi" adlı romanı "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı və "Yarımçıq əlyazma" romanı ilə intertekstual əlaqə kontekstindədir. Bu mətdə tez-tez real həyatdan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına, oradan da "Yarımçıq əlyazma" romanına keçidlər mövcuddur. Kamal Abdulla bu romanında da, müxtəlif hekayələrində mövcud olan labirint effektini yaratmağı bacarıb.

"Ədəbiyyat qəzeti"nin "Müzakirə saati"nda roman müzakirəsi zamanı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nargis belə bir fikir söyləyir ki, "Laokoon, Laokoon... yaxud bir romanın "gerçək" yazılma tarixçəsi" adlı romanda hər şey bir-birilə paralellik və vəhdət içərisindədir. Romanın labirintlərində gəzədikcə sanki "Yarımçıq əlyazma"nın səhifələri ilə qarşılaşırsan və bu səhifələr notlarla, maraqlı fikirlərlə, romanın ilk nüsxələrinə göndərmələrlə doludur... (İsmayılova, 2021).

Şair, yazıçı Kənan Hacı "Laokoon bürcü altında sevgi dastanı" məqaləsində yazır: Laokoon... Laokoon... yaxud bir romanın "gerçək" yazılma tarixçəsi" intertekstual romandır və Kamal müəllim özü də bu romana qədər uzun bir yaradıcılıq yolu keçib... "Gizli Dədə Qorqud"dan "Cusus"a, "Yarımçıq əlyazma"ya qədər "Kitabi-Dədə Qorqud"un personajları da zaman-zaman yazıçı tərəfindən bir növ, "istintaqa" cəlb olunub (Hacıyev, 2022).

Beləliklə, akademik Kamal Abdulla intertekstualıq anlayışından istifadə edərək qeyd etdiyimiz mətnlərə müraciət edib və onlardan qaynaqlanaraq bədii-intellektual əsərlər yaradıb.

Ədəbiyyat:

1. Abdulla, K. (2004). Yarımçıq əlyazma. Bakı, “XXI”-YNE, 288 səh.
2. Abdulla, K. (2020). Seçilmiş əsərləri: 7 cildə. III cild: Şeirlər, tərcümələr, esselər, pyeslər. Bakı: Mütərcim, 820 səh.
3. Abdulla, K. (2020). Seçilmiş əsərləri: 7 cildə. V cild: Elmi əsərlər. Bakı: Mütərcim, 728 səh.
4. Abdulla, K. (2021). Lakoon, Lakoon... yaxud bir romanın “gerçək” yazılma tarixçəsi. Bakı, “Köhlən” nəşriyyatı, 182 səh.
5. Bəkirqızı, P. (2020). Öyrənməkdən və öyrətməkdən usanmayan insan – Kamal Abdulla. Ədəbiyyat qəzeti. №54. 5 dekabr 2020. (<https://edebiyatqazeti.az/news/diger/6582-edebiyat-qezetinde>)
6. Əfəndiyev, T. (2011). Sonsuzluğun dərkinə uzanan yol. 525-ci qəzet. 18 may 2011. S.6
7. Hacıyev, K. (2022). Laokoon bürcü altında sevgi dastanı - Xalq yazıçısı Kamal Abdullanın "Laokoon... Laokoon... yaxud bir romanın "gerçək" yazılma tarixçəsi" romanı

üzərinə qeydlər. Ədəbiyyat qəzeti. 5 aprel 2022 (<https://edebyyatqazeti.az/news/edeby-tenqid/8837-laokoon-burcu-altinda-sevqi-dastani>)

8. İsmayılova, N. (2019). Kamal Abdulla: Postmodernizmdən milli özünəməxsusluğa. Ədəbiyyat qəzeti. 27 iyul 2019. S.22-23
9. İsmayılova, N. (2021). «Laokoon, Laokoon...» - "Ədəbiyyat qəzeti"nin "Müzakirə saati"nda roman müzakirəsi. Ədəbiyyat qəzeti. 26 aprel 2021. (<https://edebyyatqazeti.az/news/muzakire/7198-laokoon-laokoon>)
10. Qaragözova, E. (2019). Kamal Abdulla mətninin söylədikləri. 525-ci qəzet. 15 iyun. S-21
11. Şərifova, S. (2015). Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı. Bakı, "Elm və təhsil", 104 səh.
12. Umberto, E. (2017). Qızılgülün adı. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 616 səh.
13. Zeynalova, D. (2015). Modernizm. Postmodernizm. (Terminoloji lüğət) Dərs vəsaiti. Bakı, "Elm və təhsil", 96 səh.

İNGİLİS DİLİNDƏ XƏBƏR BAŞLIQLARINDA ELLİPSİSDƏN İSTİFADƏ

Nəzərli Fidan Sadiq

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-4517-6048>

nazarli.fidan1@gmail.com

USAGE OF ELLIPSIS IN ENGLISH NEWS HEADLINES

Nazarli Fidan Sadig

Azerbaijan University of Languages

<https://orcid.org/0000-0002-4517-6048>

nazarli.fidan1@gmail.com

Summary

Both written and spoken languages provide the usage of a considerable amount of elliptical constructions. In the spoken language, especially in everyday conversations, ellipsis is a timesaver, however, in the written speech and formal registers it turns out to be a stylistic device. Although this device makes speech sound more fluent, moreover helps avoid repetition and redundancy, but it is not always easy to recover the ellipsed items. It requires the reader's or the communicator's extra knowledge. Ellipsis can also be culture bound and sometimes lead to miscommunication.

Ellipsis is widely used in newspapers and especially in the headlines. The headlines change the way people read an article and the way they remember them. With the help of ellipsis, headlines can play a sensation-making role. So, it attracts the attention of the readers and persuade them to go deeper into the body of the article.

By means of ellipsis, one can easily focus attention on new information by avoiding the repetition and redundancy of already known information.

Key words: ellipsis, news headlines, newspaper language, medial ellipsis, elliptical construction.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЛИПСИСА В ЗАГОЛОВКАХ НОВОСТЕЙ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Назарли Фидан Садиг

Азербайджанский Университет Языков

<https://orcid.org/-0000-0002-4517-6048>

nazarli.fidan1@gmail.com

Резюме

И письменный, и разговорный языки предусматривают использование значительного количества эллиптических конструкций. В разговорной речи, эллипсис экономит время, а в письменной речи и формальных регистрах оно оказывается стилистическим приемом. Это делает речь более плавной, кроме того, помогает избежать повторов.

Эллипсис широко используется в газетах, особенно в заголовках. С помощью эллипсиса заголовки играют сенсационную роль. Они привлекают внимание читателя, как бы уговаривая его углубиться в суть статьи.

В зависимости от положения эллипсиса, специалисты выделяют в предложении начальную, среднюю и конечную части предложения. Чаще всего в структурах заголовков используется средний эллипсис: в этих падежах в основном вспомогательные глаголы опускаются. Медиальный эллипсис частично восстанавливается, обладает неоднозначностью в определении временных форм. Начальный эллипсис также называется ситуативный и интерпретируется только с помощью внеязыкового контекста. Это означает, что есть несколько возможных antecedентов для опущенного субъекта. Заключительное в эллипсисе не распространено в заголовках новостей и не так много свидетельств его реализации.

Эллипсис также может быть связано с культурой и может приводить к недопониманию. Таким образом восстановить эллиптические элементы не так просто. Это требует дополнительных знаний читателя или коммуникатора.

Ключевые слова: эллипсис, заголовки новостей, газетный язык, медиальное многоточие, эллиптическая конструкция.

Ellipsis mətnin özü ilə əlaqəsi baxımından bərpa edilə bilən bəzi elementlərinin buraxılmasını və ya silinməsinə nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, ellipsis mətnin səmərəliliyinə və yığcamlığına töhfə verən əsas birləşdirici vasitə hesab olunur. [3]. Müasir dövrimüzdə ellipsisin bu qədər araşdırılması və çox istifadə olunması da nitqin yığcamlığına və vaxt itkisinin qarşısının alınmasına kömək olur. Belə ki, ellipsisə təkcə şifahi deyil, həm də yazılı nitqdə də rast gəlmək olar. Yazılı nitqdə ellipsis bəzən özünü cümlənin və ya mətnin bir hissəsinin buraxılması və ya "...” işarəsi ilə göstərir. Bunu isə yalnız yazılı ədəbiyyatda deyil, həmçinin gündəlik həyatımızda istifadə etdiyimiz sosial şəbəkələrdə, mediada da görmək olar. Bunlardan ən geniş yayılmış KİV və media, qəzet və ya jurnal dilidir ki, xüsusilə, qəzet dilində və xəbər başlıqlarında ellipsislərdən istifadə zənginliyi ilə nəzərə çarpır.

İ.Mardha görə ellipsis teleqramlarda, kitab adlarında, gündəliklərdə, reklamlarda, reseptlərdə, lüğətlərdə, kataloqlarda, başlıqlar kimi afişa və etiketlərdə və s.-də rast gəlinən linqvistik deyim növüdür [6, s.12].

Xəbər başlığı xəbər üçün çox qısa xülasəsidir. O, adətən hesabatın üstündə böyük hərflərlə göstərilir. Xəbər başlıqlarının qrammatikası çox vaxt qeyri-standart olur və onları oxumaq və anlamaq bir qədər çətin olur. Başlıqların qrammatik cəhətdən əsas xüsusiyyətləri isə bir sıra isimlərin və ellipsisin istifadəsidir. Belə ki, qəzet dili bir neçə növ materialın qarışığı və müxtəlif

üslubi xüsusiyyətlərin birləşməsidir [2, s.174]. Xəbər başlıqları oxucunun diqqətini çəkən ilk şeydir və buna görə də, uğurlu qəzet məqaləsi üçün başlıqlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, o, qısa, cəlbədicə və maksimum məlumatlandırıcı olmalıdır. Məhz bu səbəbdən, başlıqlarda sözün buraxılmasından istifadə edilir ki, bu da yazıçıya qrammatikanın daha az tətbiqi ilə düzgün tərtib edilmiş və mənalı bir ifadə yaratmağa imkan verir.

Ellipsisin istifadəsi mətnə qeyri-müəyyənliyə səbəb olmamaq şərtiylə, məlumatın həm kodlaşdırılmasında, həm də deşifrə edilməsində vaxt və səylərin miqdarını azaldır, artıqlıqdan və təkrardan qaçır. Qəzet başlıqlarında əsas dilin linqvistik ifadələrindən istifadə edildiyinə görə, ellipsis burada olduqca çox görünən bir hadisədir. Deməli, elliptik konstruksiyalar cümlədə bəzi hissələr olmadan belə başa düşülə bilən bir ifadəni təmin edir. Belə ki, Bayber və onun həmkarları ellipsisi "lingvistik kontekstdən və ya situasiyadan bərpa edilə bilən elementlərin buraxılması" kimi xarakterizə edirlər. Onların fikrincə, çatışmayan söz və ya sözlər mənasını dəyişdirmədən və qeyri-qrammatik quruluş yaratmadan mətnə daxil edilə bilər. Deməli, ellipsisin əsas məqsədi eyni mənanı daha az sayda sözə yükləməkdir. Bayber və həmkarları həmçinin cümlə daxilində ellipsisin mövqeyinə görə də üç kateqoriyasını fərqləndirirlər: Cümlənin əvvəlində (initial), ortasında (medial) və sonunda (final) işlənən ellipsis [1, s. 230].

Cümlənin əvvəlində işlənən, başqa sözlə desək, ilkin ellipsis əsasən cümlənin subyektinə ilə əlaqələndirilir. Subyektin buraxılması adətən bəndin əvvəlində baş verir və elliptik konstruksiya o qədər də vacib olmayan informasiyanı əvəz edir. Belə ki, cümlə əvvəlində olan ellipsli başlıqlar daha çox oxucu, alıcı və ya abunəçi əldə etmək üçün sensasiyalı ifadələr yaratmağa yönəlir.

İlkin ellipsi situasiya ellipsisi kimi də adlandırmaq olar. Situasiya ellipsiləri yalnız kontekst haqqında əlavə biliklərin köməyi ilə şərh edilə bilər. Bu o deməkdir ki, bu cür ifadələri düzgün şərh etmək üçün bir neçə təyinedicilər və ya imkanlar olur və bunu yalnız kontekst haqqında əlavə biliklərin köməyi ilə düzgün şərh etmək mümkün olur [5].

REVEALED: How "horrible" Mauricio Pochettino knocked Tottenham into shape (The Sun, 22 April, 2016)

"The Sun" qəzetinin bu başlığında "revealed" predikatı bir növ sensasiya yaratmaq üçün nəzərdə tutulub və əsas mövzu alt başlığın köməyi ilə başa düşülür. Bu kimi nümunələrdə mübtəda silinir və nəzərdə tutulan məlumatın şifrəsini açmaq üçün təyinedici ondan sonra gəlir. Qəzet dili strukturu alt başlıq yazmağa, yəni elliptik başlığa xüsusi izahat verməyə imkan verir.

Medial ellipsis isə bəndin ortasındakı elementlərin buraxılmasıdır. Belə ki, xəbər başlıqlarında köməkçi fellərin olmaması medial və ya mərkəz elliptik quruluş adlanır. Bu cür elliptik quruluşlara xəbər başlıqlarında çox tez-tez rast gəlirik. Bunlara misal olaraq, cümlədə köməkçi feil, "to be" feili, həmçinin, "there is/are" kimi elementləri misal göstərmək olar. Məsələn:

[There have been] No female film directors from two major Hollywood studios through 2018 (The Guardian, 12 April, 2021)

Smokers and obese people [are]'soft targets' for NHS savings, say Surgeons (The Guardian, 21 November, 2018)

Army staff sergeant [has been] arrested in Virginia police officer's death (The Guardian. 28 February, 2020)

D. Biberin təklif etdiyi üçüncü tip ellipsis isə son ellipsis adlanır. Son ellipsis xəbər başlıqları arasında o qədər də çox istifadə edilmir və buna o qədər də nümunə yoxdur. Xəbər başlıqlarının dili olduqca mürəkkəbdir və buna görə də çatışmayan hissələri müəyyən etmək bəzən çox səy tələb edir. İlk baxışdan başlıqları oxumaq asandır, lakin mövzunun dərinliyinə gedincə aydın olur ki, jurnalistlər üçün mükəmməl qrammatika və sintaksis biliklərinə malik olmaq məcburidir. Aşağıdakı misallarda sonda işlənən ellipsislərin, demək olar ki, bütün növləri verilmişdir:

1. - *Do you think violence can be justified in terms of a Holy war in any sense?*

- *No, I consider it [can]not [be justified]. (The Sun, 7 April, 2016)*

2. *Does he allow himself to experience moments of triumph in his work?*

“Yes [he allows himself to experience moments of triumph in his work], but they’re not real because they can’t be,” he says “Because the triumph lasts a very short time indeed.” (The Guardian, 4 May, 2022)

Birinci misalda cümlənin bütün predikatı buraxılmışdır. Bu, eyni ifadəni bir daha dilə gətirməmək üçün vaxta qənaət etmək üçün şüuraltı olaraq qısa, başa düşülən cavablar verilən bir müsahibədən götürülmüşdür.

İkinci misal isə cümlə ellipsisini təsvir edir və burada kodu açılmış hissə üçün ellipsis qabaqcadan verilən sualda artıq göstərilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Biber, D, Johanson, S., Leech, G, Conrad, S., and Finegan, E. Grammar of Spoken and Written English, Longman Pearson Education Limited, Essex, UK, 1999
2. Crystal, D. Dictionary of Linguistics and Phonetics 6th Edition. Blackwell Publishing, 2008
3. Halliday, S. and Hasan, R. Cohesion in English. London. Longmans, 1976
4. Hardt, D. and Romero M. Ellipsis and the structure of discourse. Journal of Semantics, 2004
5. Quirk, R. et al. A Comprehensive Grammar of the English Language. Longman Group Ltd, 1991
6. Mardh, I. Headlines on the Grammar of English FrontPage Headlines. Gotab, Malmo, 1980.
7. Merchant, J. Syntax: Ellipsis. University of Chicago, 2012
8. Praskova, E. Grammar in Newspaper Headlines (Bachelor Paper) University of Pardubice, Faculty of Arts and Philosophy, 2009
9. https://www.researchgate.net/publication/6891481_Ellipsis_and_discourse_coherence
10. The Daily Star, <http://www.dailystar.co.uk/>
11. The Guardian, <http://www.theguardian.com/international>
12. The Times, <http://www.thetimes.co.uk/>
13. The Sun, <https://www.thesun.co.uk/>

QƏTRAN TƏBRİZİNİN “DİVAN”INDA İŞLƏNƏN LƏL-CƏVAHİRAT ADLARI

Nağıyeva Gövhər xanım Məhərrəm

Bakı Dövlət Universiteti

aghayeva500@gmail.com

NAMES OF JEWELS USED IN THE DIWAN OF QATRAN TABRIZI

Nagiyeva Govharkhanim Maharram

Baku State University

aghayeva500@gmail.com

Summary

In the Diwan of Qatran Tabrizi, who is known as a representative of the Azerbaijani style in Persian Literature, among the most used names there are names of different jewelry types. We found names such as diamond, coral, crystal, ruby, gem, margarite, gold, emerald, nacre, jacinth, enamel, silver, onyx, ivory, pearl and etc.

In general, the usage of jewelry names is reasoned by several factors. One of them is that they were used to express colors. Another reason is expression of various metaphors. Taking into consideration such reasons, jewelry names used in the Diwan can be divided into three groups: Names used for the creation of color tones. Jewelry names used in poetisms which has been viewed within the study on the basis of different examples as metaphors, similes and eloquent similes. The third group is jewelry names used for indication of jewels, namely for the standard purpose. The study shows that 35 different jewelry names in the Diwan are used approximately 600 times. Using jewelry names skillfully, Qatran Tabrizi bestowed a special attractiveness and beauty to his poems.

Key words: Jacinth, Jewelry, Emerald, Gold, Pearl.

НАЗВАНИЯ ДРАГОЦЕННЫХ МАТЕРИАЛОВ И КАМНЕЙ, УПОМЯНУТЫХ В

«ДИВАНЕ» ГАТРАНА ТАБРИЗИ

Нагиева Гёвхарханум Магеррам

Бакинский Государственный Университет

aghayeva500@gmail.com

Резюме

В качестве примера одних из самых распространенных названий, которые упоминаются в «Диване» Гатрана Табризи – представителя азербайджанского стиля в персоязычной литературе, можно привести названия драгоценностей. В «Диване» мы встречаемся с такими обозначениями драгоценных материалов и камней, как алмаз, коралл, хрусталь, красный рубин, руда, крупный жемчуг, золото, изумруд, перламутр, лазурит, эмаль, рубин, серебро, агат, слоновая кость, бриллиант, жемчуг и другие.

В целом, можно указать несколько причин употребления названий драгоценных камней и материалов. Одна из них – это обращение к использованию названий драгоценных камней и материалов для создания названий цветов. Другая же, это использование названия драгоценностей для создания различных типов метафор.

Исходя из вышесказанного, названия цветов, используемые в «Диване», можно разделить на три группы. 1. Это – названия драгоценных камней, используемые для создания цветовых оттенков. 2. Названия драгоценных камней, используемые в поэтизмах. Здесь полные уподобления (*таибих*), красноречивое уподобление (*таибих-и балиг*) и метафоры изучаются на основе отдельных примеров. 3. Названия драгоценных материалов, которые используются в их истинном значении.

В результате нашего исследования было установлено, что в «Диване» названия приблизительно 35 драгоценных камней и материалов были использованы в общей сложности до 600 раз. Катран Табризи

искусно используя названия драгоценных камней и материалов, придавал своим стихам особую поэтическую красоту.

Ключевые слова: рубин, драгоценный камень, изумруд, золото, жемчуг.

Farsdilli ədəbiyyatda Azərbaycan üslubunun nümayəndəsi olan Qətran Təbrizinin “Divan”ında ən çox rast gəlinən adlardan ləl-cəvahirat adlarını misal göstərmək olar. “Divan”da almaz, mərcan, büllur, qırmızı yaqut, cövhər, iri mirvari, qızıl, zümrüd, sədəf, ləl, mina, yaqut, gümüş, əqiq, fil diş, dürr, mirvari və s. adlarına rast gəldik. Bütün bunları aşağıdakı cədvəldə göstərə bilərik:

Nümunələr	İşlənmə tezliyi	Tərcüməsi	Adlar
(3, s. 330, q. 173, b. 64)	7 dəfə	Almaz	الماس
(3, s. 82, q. 44, b. 5)	10 dəfə	Mərcan	بسد
(3, s. 290, q. 154, b. 5)	3 dəfə	Büllur	بلور
(3, s. 458, m. 13, b. 2)	32 dəfə	Qırmızı yaqut	بيجاده
(3, s. 5, q.2, b.37)	4 dəfə	Cövhər	جوهر
(3, s. 29, q. 12, b.13)	2 dəfə	Bəzək	حلی
(3, s. 154, q. 79, b. 5)	6 dəfə	İri mirvari	در شاهوار
(3, s. 23, q. 8, b. 23)	2 dəfə	Gizli mirvari	در مکنون
(3, s. 294, q. 155, b. 37)	1 dəfə	Dürri-yetim	در يتيم
(3, s. 5, q.2, b.37)	50 dəfə	Dürr	در
(3, s.32, q. 13, b.31)	4 dəfə	Qızıl	ذهب
(3, s. 19, q. 8, b. 5)	2 dəfə	Sarı yaqut	زبرجد
(3, s. 154, q. 79, b. 12)	2 dəfə	Zümrüd	فزمرد
(3, s. 290, q. 154, b. 5)	1 dəfə	Külçə	شوشه
(3, s. 5, q.2, b.37)	22 dəfə	Sədəf	صدف
(3, s. 241, q. 129, b.8)	1 dəfə	Mərcan sədəfi	صدف بسدين
(3, s. 297, q. 157, b. 12)	5 dəfə	Fil diş	عاج
(3, s. 33, q. 14, b.21)	5 dəfə	əqiq	عقيق
(3, s. 227, q. 122, b. 3)	5 dəfə	Firuzə, piruzə	فیروزه
(3, s. 192, q. 151, b.7)	6 dəfə	Kəhrəba	کهربا
(3, s. 33, q. 14, b.18)	97 dəfə	Gövhər	گوهر
(3, s. 400, q. 210, b. 4)	20 dəfə	Ləl	لعل
(3, s. 91, q. 48, b. 7)	4 dəfə	Bədəxşan ləli	لعل بدخشانی
(3, s. 33, q. 14, b.2)	104 dəfə	Lölö, mirvari	لؤلؤ
(3, s.32, q. 13, b.31)	7 dəfə	İri mirvari	لؤلؤ شاهوار
(3, s. 5, q. 2, b. 37)	13 dəfə	Parlayan mirvari	لؤلؤ لالا
(3, s. 279, q. 148, b. 19)	5 dəfə	Gizli mirvari	لؤلؤ مکنون
(3, s. 76, q. 40, b. 5)	8 dəfə	Omman mirvarisi	لؤلؤ عمان
(3, s. 5, q.2, b.36)	61 dəfə	Mərcan	مرجان

(3, s. 17, q. 7, b. 4)	6 dəfə	Mirvari	مرورید
(3, s. 423, türk.4, b. 4)	2 dəfə	Muncuq	منجوق
(3, s. 5, q.2, b.36)	28 dəfə	Mina	مینا
(3, s. 153, q. 78, b. 20)	28 dəfə	Üzük qaşığı	نکین
(3, s. 29, q. 12, b.12)	58 dəfə	Yaqut	یاقوت
(3, s. 5, q.2, b.37)	6 dəfə	Al qırmızı yaqut	یاقوت رمانی

Ümumiyyətlə ləl-cəvahirat adlarının istifadə olunmasının bir neçə səbəbini göstərmək mümkündür: Onlardan biri rəng adlarının yaradılması üçün ləl-cəvahirat adlarından istifadə olunmuşdur. Digəri isə müxtəlif növ məcazlar yaratmaq üçün ləl-cəvahirat adlarına müraciət olunmuşdur. Dediklərimizdən çıxış edərək “Divan”da işlənmiş ləl-cəvahirat adlarını üç qrupa bölə bilərik. Rəng çalarları yaratmaq üçün işlədilən ləl-cəvahirat adları. Poetizmlərdə istifadə olunan ləl-cəvahirat adları. Burada tam təşbih, bəliğ təşbih və məcazlar ayrı-ayrı nümunələr əsasında tədqiq olunmuşdur. Öz həqiq mənasında işlənən ləl-cəvahirat adları. Araşdırmamız nəticəsində məlum olmuşdur ki, “Divan”da təqribən 35 adda ləl-cəvahirat adları ümumilikdə təqribən 600 dəfə işlənmişdir.

1. Rəng çaları yaratmaq üçün istifadə olunan ləl-cəvahirat adları

زر (qızıl) - زرین، زر (qızıl) - زرينه، زرد (sarı) - زردگون، زر (qızıl) - زيری، زر (qızıl) - زير گون، زر (qızıl) - زر آگین، سیم (gümüş) - سیمین، سیم (gümüş) - سیمگون، سیم (gümüş) - سیم آگین، سیم (gümüş) - سیم رنگ، یاقوت (yaqut) - یاقوتین، یاقوت (yaqut) - یاقوت گون، یاقوت (yaqut) - یاقوت فام، یاقوت (yaqut) - زرد یاقوتی، لاجورد (lacəvərd) - لاجوردی، لاجورد (lacəvərd) - لاجورد آگین، مرجان (mərcañ) - مرجانی، مینا (mina) - مینایی، مینا (mina) - مینا رنگ، شنگرف (qurğuşun oksidi) - شنگرفی، شنگرف (qurğuşun oksidi) - شنگرف رنگ، شنگرف (qurğuşun oksidi) - شنگرف گون، پیروزه (firuzə) - پیروزه گون، بیجاده (qırmızı yaqut) - بیجاده گون، بیجاده (qırmızı yaqut) - بیجاده فام، بیجاده (qırmızı yaqut) - بیجاده رنگ، گوهر (gövhər) - گوهر آگین، گوهر (gövhər) - گهر آگین، عقیق (əqiq) - عقیق آگین، بسد (mərcañ) - بسدین

2. Poetizmlərdə istifadə olunan ləl-cəvahirat adları

2.1. Təşbih

دهانش چون صدف بسدین پر از لؤلؤ (دندان) / چو او حدیث کند در بباردش ز دهان

Ağzı mərcañ sədəfi kimi mirvari ilə doludur / O danışanda ağzından dürr yağır. (3, s. 241, q. 129, b. 8)

یکی گریان بود چون چشم عاشق / یکی خندان بود چون لعل (لب) جانان

Biri aşiqin gözü kimi ağlar idi / Biri cananın dodağı kimi gülər idi (3, s. 298, q. 157, b. 36)

2.2. Bəliğ təşbih

بیجاده لب و یاسمن اندام منی / شادی و نشاط و راحت و کام منی

Mənim yaqut dodaqlım, yasəmən bədənlimsən / Mənim şadlığım, sevincim, rahatlığım, kamımsan. (3, s. 543, r. 148, b. 1)

زان لعل شکر (لب شکر) گفتار زهر آورده / هیچکس دیدی زهر از شکر آورده

O şəkər ləldən (dodaq) zəhərli sözlər deyir / Kimsə şəkərdən zəhər çıxdığını görməmiş

2.3 Məcaz

اگر نه جان مرا رنج خواستی و بلا / چرا نهفتی لؤلؤ میانه مرجان

Əgər mənim canıma əziyyət və bəla istəmədinsə / Niyə mirvarini (dişləri) mərcanın (ağız) arasında gizlətdin? (3, s. 239, q.128, b. 14)

در تنگ دهان تو نهان سی و دو لؤلؤ / من تنگ دلی دارم تو تنگ دهانی

Sənin dar ağzında otuz iki mirvari / Mənim dar ürəyim, sənin dar ağzın var (3, s. 388, q. 204, b. 6)

3.Öz həqiqi mənasında işlənən ləl-cəvahirat adları.

جان دشمن دائم از تیغ تو باشد پرخروش / گنج گوهر دائم از دست تو باشد پر شعب

Düşmənin canı daim sənin qılıncından inləyər / Gövhər xəzinəsi daim sənin əlinlə açılar. (3, s. 33, q. 14, b. 18)

Qətran Təbrizi böyük ustalılıqla ləl-cəvahirat adlarından istifadə edərək şeirlərinə xüsusi poetik gözəllik bəxş etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Qətran Təbrizi. (1967) Divan, Bakı
2. Şəfəq Əlibəyli. (2008) Füzulinin farsca divanı:lingvo-poetik özəlliklər. Bakı:”Nafta-press” nəşriyyatı, 353 s.

3. قاتران تبریزی، (1362) دیوان. از روی نسخه محمد نجوانی. انتشارات ققنوس

4. <https://ganjoor.net/ghatran>

5. <https://www.beytoote.com/scientific/scientist/biography1-qatran-tabrizi.html>

6. <https://www.sarpoosh.com/culture-thought/poetry/poetry-qatrantabrizi-32.html>

SİYASİ DEBATLARDA METAFORALAR NİTQ STRATEGİYASI KİMİ

Sadıqova Gülər Fizuli

Bakı Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-2054-5900>

gularnabiyeva@gmail.com

METAPHORS AS DISCOURSE STRATEGIES IN POLITICAL DEBATES

Sadigova Guler Fizuli

Baku State University

<https://orcid.org/0000-0002-2054-5900>

gularnabiyeva@gmail.com

Summary

What makes political rhetoric persuasive has been the subject of extensive research. Many linguists have studied which argumentative strategies politicians use to sound more convincing than other candidates. Although it may seem obvious that political candidates will defend their own personal and party viewpoints and attack their opponents' viewpoints with empirical evidence in order to persuade the audience, it is unclear how, to what extent, and by what means this positive self-evaluation and other depreciation is accomplished. A comprehensive and fundamental linguistic analysis is needed to do so. In addition, the language of politics has been studied in depth from a cognitive

linguistic perspective, particularly for its use of metaphor. Metaphor is a very powerful tool that helps us understand complex issues in society through simple expression; in this way, complex political agendas or complex economic programs can be presented comprehensibly to a wide audience through metaphors. However, this explanatory potential of metaphors is less important than their emotional impact since “the purpose of political rhetoric is to persuade or, more precisely, to manipulate the public”.

Key words: metaphor, political discourse, pre-electoral debate, cross-cultural, persuasion.

МЕТАФОРЫ КАК ДИСКУРСИВНЫЕ СТРАТЕГИИ В ПОЛИТИЧЕСКИХ ДЕБАТАХ

Садыгова Гюляр Физули
Бакинский Государственный Университет
<https://orcid.org/0000-0002-2054-5900>
gularnabiyeva@gmail.com

Резюме

То, что делает политическую риторику убедительной, было предметом обширных исследований. Многие лингвисты изучали, какие стратегии аргументации используют политики, чтобы звучать более убедительно, чем другие кандидаты. Хотя может показаться очевидным, что политические кандидаты будут защищать свои собственные личные и партийные точки зрения и атаковать точки зрения своих оппонентов с помощью эмпирических данных, чтобы убедить аудиторию, неясно, как, в какой степени и какими средствами эта положительная самооценка и прочие амортизационные отчисления. Для этого необходим всеобъемлющий и фундаментальный лингвистический анализ. Кроме того, язык политики был глубоко изучен с когнитивной лингвистической точки зрения, особенно в отношении использования в нем метафор. Метафора — очень мощный инструмент, который помогает нам понять сложные проблемы в обществе с помощью простых выражений; таким образом, сложные политические программы или сложные экономические программы могут быть понятным образом представлены широкой аудитории с помощью метафор. Однако этот объяснительный потенциал метафор менее важен, чем их эмоциональное воздействие, поскольку «цель политической риторики состоит в том, чтобы убедить или, точнее, манипулировать публикой».

Ключевые слова: метафора, политический дискурс, предвыборные дебаты, кросскультура, убеждение.

Siyasi debatlarda metaforaların nitq strategiyası kimi tədqiqinin aktuallığı milli şüuru əks etdirən konseptual metaforalarla konseptual metaforaların reallaşdığı siyasi diskurs arasındakı əlaqənin praktiki müəyyənləşdirilməsi üçün əsas kimi çıxış edən metaforik modelləşdirmə nəzəriyyəsinin gələcək inkişaf perspektivləri ilə bağlıdır. Gerçəkliyin metaforik modelləşdirilməsi qanunauyğunluqlarının müqayisəli tədqiqi insanın və cəmiyyətin psixi aləmində ümumbəşəri və milli spesifikliyi müəyyən etməyə və milli siyasi diskurslarda idrak strukturlarının necə həyata keçirildiyini izləməyə imkan verir. Metaforik modellərin müqayisəli tədqiqi dövlətlər arasında münasibətlər sferasında ən aktual vəzifələrdən biri olan mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmişdir.

Bu tədqiqatın məqsədi siyasi diskursda metaforik modellərin müqayisəli koqnitiv tədqiqi (identifikasiya, çərçivə strukturunun təsviri, sistemləşdirilməsi, təsnifatı, kontekstual təhlili, diskursiv təhlili, linqvokulturoloji təsviri) və bu modellər arasındakı əlaqənin müəyyən edilməsidir.

Bu araşdırmanın əsas vəzifəsi siyasi diskursda metaforik modelləri təsvir etmək, metaforik modellərin fəaliyyətində universallığı və spesifikliyi təhlil etməkdir.

Bu tədqiqatın metodologiyası koqnitiv-diskursiv paradigmaya əsaslanan metaforik modelləşdirmə nəzəriyyəsində uğurla inkişaf etdirilən konseptual metafora nəzəriyyəsinin (C.Lakoff, M.Conson) təsiri altında formalaşmışdır. Təqdim olunan iş həm də diskurs təhlili, praqmalinqvistika və linqvokulturologiyanın nailiyyətlərinə əsaslanır.

Siyasi diskursun metaforalarla zəngin olması bir çox tədqiqatçılar tərəfindən sübut edilmişdir. (Charteris-Black, 2006; Cienki, 2005; Kövecses, 2002; Lakoff 1992; Lakoff 1996/2002; Musolff 2004; Ungerer & Schmid, 1996;); Bundan əlavə, bir neçə müəllif metaforaların qiymətləndirici potensialına işarə etmişdir (Neagu, 2013). Siyasi diskursda metaforadan istifadə son dövrlərdə seçkiqabağı debatlarla və Avropadakı debatlarla araşdırılmışdır (Musolff, 2004; Neagu, 2013). Tədqiqat üçün seçilmiş janr növü olan seçkiqabağı debatın əsas məqsədi özünü müdafiə etmək, rəqib həmsöhbətə mövqe vermək və ona hücum etmək, seçiciləri spikerin tərəfinə çəkməklə hakimiyyətə çıxış əldə etmək olduğu üçün o, üstün qiymətləndirici funksiyanı yerinə yetirməyə meyillidir və bu cür dialoji duelin nəzərdə tutulan təxribatçı təsiri son dərəcə vacibdir.

Siyasət əxlaqi dəyərlərdə (əxlaqi siyasət kimi tanınır) güclü əsasa malik olduğundan, müxtəlif siyasi ideologiyalar reallığı fərqli metaforalarla təmsil edir (Kövecses, 2002; Lakoff 1996/2002). Mühafizəkarlar hesab edirlər ki, MORALITY IS STRENGTH - ƏXLAQ GÜCDÜR (STRICT FATHER - SƏRT ATA metaforası), liberallara görə isə ƏXLAQ TƏRBİYƏDİR. (NURTURANT PARENT – TƏRBİYƏÇİ VALİDEYN metaforası). Bu iki əks metaforada bir ümumi metaforik əsas var: millətin və ya cəmiyyətin bir ailə kimi təsəvvürü (yəni MİLLƏT VƏ CƏMİYYƏT AİLƏDİR) və əxlaqın bu cür fərqli konseptuallaşdırılması partiyanın siyasətini əsaslandırır.

Metafora cəmiyyətdəki mürəkkəb məsələləri sadə ifadə vasitəsilə anlamağa kömək edən çox güclü vasitədir.; belə bir şəkildə, mürəkkəb siyasi gündəmlər və ya mürəkkəb iqtisadi proqramlar metaforalar vasitəsilə anlaşılıq şəkildə geniş auditoriyaya təqdim oluna bilər. Bununla belə, metaforaların bu izahedici potensialı onların emosional təsirindən daha az əhəmiyyətlidir, çünki “siyasi ritorikanın məqsədi inandırmaq və ya, açıq desək, daha çox ictimaiyyətin manipulyasiyasıdır” (Ungerer & Schmid, 1996).

Reallığın konseptuallaşdırılmasında metaforaların malik ola biləcəyi təsir Qoatlinin metaforaların biliklərin sağlam düşüncə kateqoriyalarına meydan oxumaq gücünə malik olduğu iddiaları ilə dəstəklənir (Goatly, 2007). Bu fikri əsaslandırmaq üçün bir addım da irəli getsək, illər əvvəl Lakoff "Metafora və müharibə: Körfəzdə müharibəyə haqq qazandırmaq üçün istifadə edilən metafora sistemi" adlı araşdırmasında belə xəbərdarlıq edirdi: "Bombalarla dəstəklənən metaforalar öldürə bilər" (Lakoff, 1992).

Neaqua görə, “insanların hər çıxışda ortaya çıxan ideyaları nə dərəcədə qəbul etməsindən və mənimsəməsindən asılı olaraq siyasi diskurs cəmiyyətin inkişafında idrak və davranış dəyişikliyi yaradır” (Neagu, 2013). Siyasi nəzəriyyələr çox vaxt konstitutiv metaforalara əsaslanır ki, bu da məsələnin nəzərə alınmalı olan mühüm aspektlərini ört-basdır edə bilər; metaforaların təsiri mənfi və dağıdıcı ola bilər (Ungerer&Schmid, 1996) və bundan sonra koqnitiv dilçiliyin bu sahəsi Tənqidi Diskurs Təhlili üçün aydın tətbiqlərə malikdir. (Chilton, 2011; Musolff, 2012). Çilton iddia edir ki, Tənqidi Diskurs Təhlilində bu yanaşma tez-tez "idrak meylinə" malikdir. Qanuniləşdirmə mühüm bir anlayışdır və metaforaların irq, cinsiyyət, siyasət və s. kimi sferalarda

düşüncə/şüur və fəaliyyət/təcrübə üsullarımızı müəyyən etməyə meyli olduğunu nəzərə alsaq, metaforaların verilmiş dəyərləri və ya hərəkətləri qanuniləşdirmək üçün alət ola biləcəyini düşünmək məntiqlidir (Chilton, 2011). Bu, koqnitiv dilçiliyin rolunu və xüsusən də metaforalar oynaya biləcəyi konseptual olan hissəni izah edərkən Çiltonun əsas arqumentidir. Çarteris-Blek Koqnitiv Metafora Nəzəriyyəsini siyasi diskursa tətbiq edən yanaşmanı ifadə etmək üçün Tənqidi Metafora Analizi adlı metodoloji çərçivə təklif edir. (Charteris-Black, 2005). Musolfun fikrincə, Tənqidi Diskurs Təhlili nöqtəyi-nəzərindən bu təhlildə münasib olan odur ki, metafora öz istifadəçilərinə siyasi inkişafı, sosial qrupları, bir millətin və ya dövlətin kimliyini və mövcudluğunu təhdid edən qrupları və ya hətta fərdləri (dis-) kvalifikasiya etmək istədikdə məntiqi üstünlük verir. Başqa sözlə desək, metaforik ifadələrlə irəli sürülən iddiaların doğruluğunu nümayiş etdirmək məcburiyyətində qalmadan sağlam və əsaslı arqumentlər əvəzinə metaforalardan istifadə olunur. Metaforik ifadələr nətiqlərə “subyektiv” rəngli obrazlı nitq adı altında hətta ən ifrat fikirləri ifadə etməyə və təlqin etməyə imkan verir. (Musolff, 2012).

Köveçəş metaforaların dillər və mədəniyyətlər arasında fərqlənməyə meyli olmasından asılı olaraq həm universal (ilkin metaforaların universal olma ehtimalı daha çoxdur), həm də dilə xas ola biləcəyini iddia edir. O, bəzi metaforaların universal və ya mədəniyyətlərarası olmasının üç mümkün səbəbini qeyd edir: 1) təsadüfən; 2) borc alma; və ya 3) universal motivasiya; O, sonuncu səbəbə daha çox ehtimal verir (Kövecses, 2005).

Namizədlər öz siyasi partiyalarının ideologiyalarına uyğun olaraq metaforalardan istifadə edirlər. Bu müqayisənin aktuallığı metaforik istifadədə potensial mədəni variasiyanın öyrənilməsinə yaranan maraqla artmışdır. Metafora ideoloji ştrixlərlə şərtlənməsinə dair tədqiqatlarda gözlənilən nəticə o oldu ki, eyni siyasi ideologiyaları paylaşan namizədlər eyni məcazi ifadələrdən istifadə edir, yəni, məsələn, mühafizəkarların istifadə etdiyi SƏRT ATA və liberalların üstünlük verdiyi TƏRBİYƏÇİ VALİDEYN metaforaları kimi (Lakoff, 1996/2002).

Neagu araşdırmasında Obama və Makkeyn arasında 2008-ci il Amerika seçkilərindən əvvəl üç debatda konseptual metaforaların istifadəsini təhlil edib. Bütün bunlardan tapdığı metaforalara görə Amerikada debatlarda mövcud olan üç hədəf sahəsi var: iqtisadiyyat, idarəetmə və siyasət. İqtisadiyyat Liberal Obama tərəfindən MAŞIN kimi təsvir edilmişdir (“İqtisadiyyat yavaşlayır” (Neagu 2013). İqtisadiyyat ingilis dilində hərəkət edən nəqliyyat vasitəsidir və Azərbaycan dilində də nəqliyyat vasitəsidir. Hər iki dildə İQTİSADİYYAT AVTOMOBİLDİR metaforasının motivasiyası iqtisadi jarqonun universallığı ola bilər. Həm Amerika, həm də Avropa debatlarında, eləcə də Azərbaycan siyasi ritorikasında iqtisadiyyat XƏSTƏ İNSAN kimi göstərilir, iqtisadi böhran isə XƏSTƏLİK kimi görünür. Prezident onu müalicə edəcək CƏRRAH/HƏKİM hesab olunur. Baxmayaraq ki, həm Obama və Makkeyn bu metaforadan istifadə edir, mühafizəkar namizəd xərcləri azaltmağı təklif edir (“across-the-board spending freeze”), liberal namizəd isə buna qarşı çıxır. Neagu qeyd edir ki, Obama baltadan istifadə etmək əvəzinə, problemi həll etmək üçün neşlər alətindən istifadə etməyi təklif edir, (Neagu, 2013).

Amerika siyasi diskursunda böhran həm də ZƏLZƏLƏ və ya FƏLAKƏT, idarəolunmaz bir qüvvə kimi təsvir edilmişdir və iqtisadiyyatın bərpası ingilis dilində SƏYAHƏT olaraq görülür.

Çarteris-Blek və Ennis konseptual metaforaların dillərarası müqayisəsində dörd halı qeyd edirlər: (1) eyni konseptual metafora və ekvivalent ifadə, (2) eyni konseptual metafora lakin fərqli linqvistik ifadə, (3) iki dildə fərqli konseptual metafora və (4) hərfi mənaları oxşar olan sözlər/ifadələr lakin müxtəlif metaforik mənalar (Charteris-Black, Ennis; 2001).

Siyasət və idarəçiliklə bağlı Makkeyn və Obama fərqli metaforik linqvistik ifadələrdən istifadə edirlər: Makkeyn müzakirə olunan mövzudan asılı olmayaraq hər zaman siyasət və müharibə haqqında danışır (SİYASƏT MÜNAQIŞƏDİR); o, müxtəlif rollar qəbul edir, hamısında özünü pozulmuş sistemin xilaskarı kimi göstərir, Obama isə özünü ölkənin üzlaşdığı müxtəlif problemlə maraqlanan rəşadətli aktyor kimi qələmə verir (SİYASƏT MÜHAKİMƏDİR; SİYASƏT NƏZƏRİYYƏDİR; SİYASƏT ÜNSİYYƏTDİR). Obama sübut etməyə çalışır ki, hökumət insanların əsas ehtiyaclarını (fizioloji ehtiyaclar və müdafiə) təmin etməlidir və o, şəfa verən rolunu öz üzərinə götürür. “We’ve got to have somebody who is fighting for the patient” (Neagu 2013).

Siyasətdən bəhs edərkən Obama sillogizmini ortaya qoyur: MÜHARİBƏ SİYASƏTDİR, SİYASƏT BİZNESDİR, deməli, onda MÜHARİBƏ BİZNESDİR. Onun istifadə etdiyi başqa bir metafora belədir: SİYASƏT GÖRÜŞDÜR və özünü uzaqgörən kimi təsvir edir. Neağuya görə, Obama daxili siyasət problemləri ilə məşğul olarkən TƏRBİYƏÇİ VALİDEYN koqnitiv modelinə riayət edir, lakin digər məsələlər üçün o, TƏRBİYƏÇİ VALİDEYN və SƏRT ATA modeli arasında dəyişkən mövqə tutur, halbuki Makkeyn daha balanslıdır. Bu, azərbaycanlı siyasi xadimlərin də ritorikasında rast gəlinəndir: müəyyən dərəcədə onlar özlərini tərbiyəçi valideynlər kimi təqdim edirlər, öz xalqına qayğı göstərir və onları qoruyurlar, lakin bəzən SƏRT ATA ideologiyasını müdafiə edirlər və ya qarşı tərəfi SƏRT ATA siyasətini tətbiq etməkdə ittiham edirlər. (Məsələn, xərclərin azaldılması və ya məhdudlaşdırılması kimi və s.). Baxmayaraq ki, Sərt Ata koqnitiv modeli ABŞ kimi kapitalist cəmiyyətlərində əxlaqi cəhətdən düzgün kimi təsvir olunur, bir çox debatlarla iştirak edən bütün siyasətçilər öz əsas inanclarına sadıq qalmaq əvəzinə, populyar olana görə bir mövqedən digərinə keçərək qərarlı kimi görünürlər. Bu cür ardıcılığın olmaması siyasətçilərin etimadına ziyan vurur.

1. Siyasi debatlarla nitq strategiyası kimi metaforalardan istifadənin təhlili göstərdi ki, bu tip diskurs metaforalarla zəngindir.

2. Namizədlərin hansı metaforalardan istifadə etdiyini təhlil edərkən nəticələr onların əhəmiyyətli fərqlər təqdim etmədiyini göstərir: həm hədəf domen növlərinin ümumi miqdarı, həm də istifadə olunan metaforik ifadələr kifayət qədər yaxındır.

3. Bir çox hallarda debatda namizədlər öz ideoloji xüsusiyyətlərini müdafiə etməkdənsə, daha çox özlərini öz tərəflərinə daha çox seçici qazandıracaq şəkildə təqdim etməklə məşğul görünürlər. Debatların təhlillərindən çıxarılan əsas nəticələr onlarda təsvir olunan dünyanın bir qədər oxşar və qismən fərqli olduğunu göstərir.

4. Siyasi debatlarla üç əsas hədəf sahəsi tapıla bilər: İQTİSADİYYAT, İDARƏETMƏ və SİYASƏT. Hədəf domenlərinin qalan hissəsi ölkənin özünəməxsus reallıqlarına uyğun gəlir.

Bu araşdırmadan milli siyasi diskurslarda metaforik modelləşdirmənin ümumi nəzəriyyəsi və metaforik modellərin müqayisəli tədqiqi problemlərinin sonrakı tədqiqatlarında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Charteris-Black, Jonathan. 2006. "Britain as a Container: Immigration Metaphors in the 2005 Election Campaign." *Discourse & Society* 17 (5): 563-581.
2. Charteris-Black, Jonathan, and Timothy Ennis. 2001. "A Comparative Study of Metaphor in Spanish and English Financial Reporting." *English for Specific Purposes* 20: 249-266.
3. Chilton, Paul. 2011. "Still Something Missing in CDA." *Discourse Studies* 13 (6): 769- 781.
4. Cienki, Alan. April 2005. "Researching Conceptual Metaphors that (may) Underlie Political Discourse." ECPR Workshop on Metaphor in Political Science, Grenada, Spain: 1-18
5. Goatly, Andrew. 2007. *Washing the Brain. Metaphor and Hidden Ideology.* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
6. Kövecses, Zoltan. 2002. *Metaphor. A Practical Introduction.* Oxford: Oxford University Press.
7. Kövecses, Zoltan. 2005. *Metaphor in Culture. Universality and Variation.* Cambridge: Cambridge University Press.
8. Kövecses, Zoltan. 2010. *Metaphor: A Practical Introduction.* 2nd edition. Oxford: Oxford University Press.
9. Lakoff, George. 1992. "Metaphor and War: The Metaphor System Used to Justify War in the Gulf." In *Thirty Years of Linguistic Evolution* ed. by Martin Pütz, 463-481. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
10. Lakoff, George. 1996. *Moral Politics: What Conservatives Know that Liberals don't.* Chicago: University of Chicago Press.
11. Lakoff, George. 2002. *Moral Politics: How Liberals and Conservatives Think.* 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.
12. Lakoff, George, and Mark Johnson. 1980. *Metaphors we Live by.* Chicago: The University of Chicago Press.
13. Musolff, Andreas. 2004. *Metaphor and Political Discourse. Analogical Reasoning in Debates about Europe.* New York: Palgrave Macmillan.
14. Musolff, Andreas. 2012. "The study of metaphor as part of critical discourse analysis." *Critical Discourse Studies* 9 (3): 301-310.
15. Neagu, Maria-Ionela. 2013. *Decoding Political Discourse: Conceptual Metaphors and Argumentation.* London: Palgrave Macmillan.
16. Semino, Elena, and Michela Masci. 1996. "Politics is Football: Metaphor in the Discourse of Silvio Berlusconi in Italy." *Discourse & Society* 7 (2): 243-269
17. Ungerer, Friedrich, and Hans-Jörg Schmid. 1996. *An Introduction to Cognitive Linguistics.* New York: Longman.

**FOLKLOR MATERIALLARININ DİLİNDƏ KOMPONENTLƏRİ MƏNSUBİYYƏT
ŞƏKİLÇİLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏNƏN TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ
STRUKTURLARI**

Dənziyeva Könül Babaş
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-1650-4778>
konuldenziyeva@mail.ru

**IN THE LANGUAGE OF FOLKLORE MATERIALS, COMPOUND SENTENCE
STRUCTURES WHOSE COMPONENTS ARE CONNECTED BY RELATIVE
SUFFIXES**

Denziyeva Konul Babash
Baku State University
<https://orcid.org/0000-0002-1650-4778>
konuldenziyeva@mail.ru

Summary

In the thesis, in the language of Azerbaijani folklore materials, the compound sentence structures, whose components are connected by relative suffixes, are discussed. It is noted that folklore materials are samples of oral language that reflect the oldest, most profound wisdom and worldview of our people. Their research will play an important role in the study of the historical development of our language.

In the thesis, information about the characteristics of the compound sentence structure is given in a justified way with the opinions of experts in the field. The functions of the relative suffixes connecting the components of these sentences are explained on the basis of examples.

The fact that in some of the structures of compound sentences with relative suffixation the possessive case suffix is used in the first component, and is not used in the other component is explained on the basis of examples. In some of such sentences, the words in possessive case and with relative suffixes are used side by side. Also, attention was paid to the connection of the components with relative suffixes to the previous ones. Elliptical compound sentence structures were also mentioned. It was noted that relative suffixation creates conditions for the emotional sounding of such sentences, and it was shown that the omitted elements in these sentences are restored based on the general content of the sentence. As a result, it was concluded that the collection and research of sentences of this type would provide rich material for the historical syntax and will play a source role in the study of the historical development of our language and revealing the poetics of our folklore.

Key words: folklore, complex sentence, compound-complex sentence, relative suffixes, component.

**СТРУКТУРЫ ПОДЧИНИТЕЛЬНЫХ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ,
КОМПОНЕНТЫ КОТОРЫХ СВЯЗАНЫ ПРИТЯЖАТЕЛЬНЫМИ СУФФИКСАМИ
В ЯЗЫКЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛОВ**

Дензиева Кёнуль Бабаш
Бакинский Государственный Университет
<https://orcid.org/0000-0002-1650-4778>
konuldenziyeva@mail.ru

Резюме

В тезисе отмечается, что в языке азербайджанских фольклорных материалов рассматриваются конструкции сложных предложений, компоненты которых связаны притяжательными суффиксами. Отмечается, что фольклорные материалы представляют собой образцы устной речи, отражающие древнейшую, глубокую мудрость и мировоззрение нашего народа. Их исследования сыграют важную роль в изучении исторического развития нашего языка.

В тезисе обоснованно даны сведения о характеристиках сочинительного предложения с учетом мнений специалистов в данной области. Функции притяжательных суффиксов, соединяющих компоненты этих предложений, объясняются на основе примеров.

Тот факт, что в некоторых конструкциях сложносочиненных предложений с относительным суффиксом суффикс притяжательного падежа употребляется в первом компоненте, а в другом не употребляется, поясняется на примерах. В некоторых из таких предложений слова в притяжательном падеже и с относительными суффиксами используются рядом. Также уделяется внимание соединению компонента с притяжательным суффиксом к предыдущему. Отмечается также, что в эллиптических конструкциях сложносочиненных предложений суффиксы принадлежности создают условия для эмоционального звучания таких предложений, и, что пропущенные элементы в этих предложениях восстанавливаются исходя из общего содержания предложения. В результате был сделан вывод, что исследование предложений этого типа даст богатый материал для исторического синтаксиса, сыграет роль в изучении исторического развития нашего языка и поэтики.

Ключевые слова: фольклор, сложное предложение, сложноподчиненное предложение, притяжательные суффиксы, компонент.

Azərbaycan folklor materialları xalqımızın ən qədim, dərin hikmətlərini, dünyagörüşünü özündə əks etdirən şifahi dil nümunələridir. Uzun yüzillikləri əhatə edən bu yaradıcılıq nümunələri zaman-zaman yaranaraq əcdadlarımızın yaddaşlarına həpmiş və bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. “Xalq arzu və istəyini, sevinc və kədərini, cəmiyyətə münasibətini söz sənətinin başlanğıcı olan folklorda əks etmişdir.” (Vəliyev, 1985) Hikmət xəzinəmizin araşdırıcılarından olan A.Nəbiyev yazır: “Türk xalqlarının cəngavərlik əxlaqı, vətənpərvərliyi və torpaq məhəbbəti, ana və el sevgisi, həzin lirik duyğuları bu yaradıcılıqda ilkin epik lövhələrdə əks olunmuşdur.” (Nəbiyev, 2015) Bu baxımdan folklorumuzun araşdırılması dilimizin tarixi inkişafının öyrənilməsində də əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. Folklorumuzun məzmununu ifadə edən cümlə strukturlarının tədqiqi isə dilimizin tarixi sintaksisinin formalaşması üçün mənbə olacaqdır.

Folklorumuzun mahiyyəti, məzmunu məhz nitq vahidləri olan cümlə strukturları ilə ifadə olunur. “Hər bir cümlə həyat həqiqətinin müəyyən bir cəhətini, əşya və hadisələr haqqında məlumatların müəyyən bir hissəsini ifadə edir.” (Abdullayev, Seyidov və Həsənov, 2007) Geniş məlumatlandırma funksiyasına malik cümlə strukturlarından biri də tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarıdır. Tabesiz mürəkkəb cümlələr bərabərhüquqlu cümlələrin birləşməsindən yaranan sintaktik vahiddir. Bu sintaktik vahidlərin xüsusiyyətlərini səciyyələndirən H.Bayramov yazır: “Tabesiz mürəkkəb cümlə mürəkkəb fikri ifadə etmək üçün bir neçə cümlənin birləşdirilməsindən düzəldilir. Bir-biri ilə birləşdirilmiş belə cümlələr arasında mürəkkəb fikri ifadə etmək nöqtəyindən qarşılıqlı münasibət yaranılır. Bu münasibət isə dil materialı əsasında olur.” (Bayramov, 1960)

Qeyd olunduğu kimi, tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq komponentdən ibarət cümlələrdir. Bu cümlələrin komponentlərini əlaqələndirən vasitələrdən biri də mənsubiyyət şəkilçiləridir. Q. Kazımovun qeyd etdiyi kimi: “Mənsubiyyət şəkilçiləri sahib şəxslə mənsub əşya arasındakı əlaqəni, münasibəti bildirir”. (Kazımov, 2010) Folklor materiallarının dilində mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsilə qurulan tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarında sadalanan fakt və hadisələr ifadə olunur. Məsələn: *Üstü yaşıl mərmərdi, İçi şirin şəkərdi.* (Qarpız) (Tapmacalar, 2004) *Yar başa qara bağlar, Ürəyi yara bağlar.* (Azərbaycan bayatıları, 2004) *Üzü şeyx, astarı kafər.* (Atalar sözü, 1985) *Üzü bəzək, içi təzək.* (Atalar sözləri və məsəllər, 2019)

Üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçilərinin köməyi ilə qurulan belə cümlələr açıq sıralı olur, iki, üç və daha artıq komponentin birləşməsindən yaranır: *Üstü palın-palazım, Altı suyum, bulağım, İçi yemim, yeməyim.*(qoyun) (Tapmacalar, 2004) *İçi qırmızı, çölü boz, Üstü yemiş, içi qoz.* (şaftalı) (Tapmacalar, 2004) *Adı var, özü yox.* (Atalar sözü, 1985) *Şaftalı çiçəklədi, Çiçəyi ləçəklədi, Yatdığı yalan oldu, Ölməyi gerçəklədi.* (Bayatılar, 1985) və s. kimi tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ismi birləşmənin birinci tərəfində işlənməli olan yiyəlik hal şəkilçili söz işlənmir və mənsubiyyət şəkilçili ikinci tərəfdəki sözlər vasitəsilə subyekt (mübtəda) tamamlanmış olur.

Mənsubiyyət şəkilçili tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarının bir qisminə birinci komponentdə yiyəlik hal şəkilçili söz işlənir, digər komponentlərdə isə yığcamlıq xatirinə buraxılır. Q.Kazımovun dili ilə desək: “Çox zaman birinci komponentdə işlənən ismi birləşmənin sonrakı komponentlərdə yalnız mənsubiyyət şəkilçili ikinci tərəfi saxlanılır.” (Kazımov, 2007) Bu hal folklor materiallarında da müşahidə olunur: *Malın yiyəsi gərək, Oğlu yox, atası gərək.* (Atalar sözü, 1985) *Qonşumuzun qızıdı, Qurbanlığı quzudu.* (Bayatılar, 1985) *Qalanın yaşı azdır, Üstündə kaşı azdır.* (Bayatılar, 1985) *Yarın ala gözləri, Gəlmir yola gözləri.* (Bayatılar, 1985) *Aşığın sazı boynunda, Sözü boğazında.* (Atalar sözü, 1985) *Fəqirin cibi boş, Qəlbi doludur.* (Atalar sözü, 1985) və s.

Bu tipli cümlələrin bir qisminə isə komponentlərdə yiyəlik hal şəkilçili sözlər mənsubiyyət şəkilçili sözlərlə yanaşı işlənir. Məsələn: *Cismin qidası-yemək, Ruhun qidası-oxumaq.* (Atalar sözü, 1985) *İtin axmağı tula olar, Atın axmağı yorğa.* (Atalar sözü, 1985) *Dəlinin ürəyi dilindədir, Ağillının dili ürəyindədir.* (Atalar sözü, 1985) *Payızın əzəlidir, Bağçanın xəzəlidir.* (Bayatılar, 1985) *Səhərin badı nədi, Sevginin dadı nədi?* (Bayatılar, 1985) və s. cümlələrdə mənsubiyyət şəkilçili söz birləşmələri bütöv halda paralel işlənmişdir. Q. Kazımovun fikrincə:” Poeziya ustaları az hallarda qoşa misraların əvvəlində söz birləşmələrini paralel şəkildə bütöv işlətməmişlər.” (Kazımov, 2019) Bu da xalq poeziyasının aktivliyinin, rəngarəngliyinin, poetikliyinə göstəricisidir.

Folklor materiallarında mənsubiyyət şəkilçili tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarında bəzən mənsubiyyət şəkilçiləri komponentləri əvvəlkinə bağlayır. Məsələn: *Mirzə Möhsün qılınıc evdə gizlətdi, özü də durub padşahın yanına getdi.* (Azərbaycan nağılları, IV c. 2005) *Cəllad padşahın əmrini yerinə yetirmək üçün adamların içərisinə girdi, gözləri Loğmanın şayirdinə sataşdı.* (Azərbaycan nağılları, IV c. 2005) *Bütün şəhərdə həkimləri çağırdılar, heç biri qızı yaxşı eləyə bilmədi.* (Azərbaycan nağılları, IV c. 2005)

Mənsubiyyət şəkilçili tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarının bəziləri isə elliptik formada olur. “Elliptik cümlələr danışana istənilən məqamda az söz işlədib çox fikir söyləmək imkanı verir” (Həbibova, 2009) Elliptik formada olan cümlələrdə poetiklik çox olur. Mənsubiyyət şəkilçiləri belə cümlələrin poetik, ritmik səslənməsinə şərait yaradır. Məsələn: *Üstü daş, altı daş, Ortasında cındır baş.* (tısbağa) (Tapmacalar, 2004) *Anası qaraca, Qızı qırmızıca, Oğlu qıvrımca.* (baca, od, tüstü) (Tapmacalar, 2004) *Balı da sənin, bəlası da.* (Atalar sözü, 1985) *Kiminin ələyi olar, kiminin sacı.* (Atalar sözləri və məsəllər, 2019) və s. kimi cümlələrdə buraxılmış elementlər cümlənin ümumi məzmunu əsasında bərpa oluna bilər.

Beləliklə, Azərbaycan folklor materiallarının dilində komponentləri mənsubiyyət şəkilçiləri ilə əlaqələnən tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarına da rast gəlinir. Bu tipli cümlələrin toplanıb araşdırılması tarixi sintaksisə zəngin material verəcək, dilimizin tarixi inkişafının öyrənilməsində, folklorumuzun poetikliyinə, obrazlılığının, təsirediciliyinin üzə çıxarılmasında mənəvi rolunu oynayacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. IV hissə, Sintaksis. 83.
2. Atalar sözü. (1985), 618, 30, 478, 96, 662, 623, 372, 258, 102.
3. Atalar sözləri və məsəllər. (2019), 117, 75.
4. Azərbaycan bayatıları. (2004), 21.
5. Azərbaycan nağılları. (2005). Beş cildə IV cild. 313, 259, 22, 244.
6. Bayramov H. (1960). Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr. 12.
7. Bayatılar. (1985), 181, 119, 142, 163, 156.
8. Həbibova K. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlə.(2009), 30.
9. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya (2010), 66.
10. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. (2007), 289.
11. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. (2019), 392.
12. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. (2015) 11.
13. Tapmacalar. (2004), 52, 77, 57, 77, 28, 120.
14. Vəliyev V. (1985) 3.

AZƏRBAYCAN XALQ MUSIQISİNİN MÜASİR TELEVİZİYADA TƏBLİĞİ

Şükürova Könül Arif

Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası

<https://orcid.org/0000-0003-0369-6886>

shukurova.konul1975@gmail.com

PROMOTION OF AZERBAIJANI FOLK MUSIC ON MODERN TELEVISION

Shukurova Konul Arif

Baku Music Academy named after Uzeyir Hajibeyli

<https://orcid.org/0000-0003-0369-6886>

shukurova.konul1975@gmail.com

Summary

The research work reveals the ways of raising the standards of musical television programs, the formation of tastes, and the education of the audience. Television programs should not only entertain, but also direct to reflection, as well as popularize the science of music and cultural values. And all this is reflected in simple examples.

The article analyzes important aspects of the disclosure of musical topics through multimedia products. The choice as a subject of research, through which the history of the creation of a sample of folk music is revealed, makes this analysis more effective. With this example, the themes and approaches put forward in the submission of intellectual programs related to music on television can expand future perspectives in this area.

In a word, to create continuous content in the field of culture, to promote musical traditions with modern television standards, to get closer to our musical history, to our roots, to own our spiritual heritage, to arouse interest, to enlighten and conquer the modern audience, and to educate future generations in the national spirit, should be the main target of modern television.

Key words: television, audience, multimedia, history, music.

ПРОПАГАНДА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ МУЗЫКИ НА СОВРЕМЕННОМ ТЕЛЕВИДЕНИИ

Шюкурова Кёнуль Ариф

Бакинская Музыкальная Академия имени Узеира Гаджибейли

<https://orcid.org/0000-0003-0369-6886>

shukurova.konul1975@gmail.com

Резюме

В тезисе раскрываются пути повышения стандартов музыкальных телепередач, формирования вкусов, воспитание телезрителей. Телевизионные передачи должны не только развлекать, но и направлять к размышлению, а также популяризировать музыкальную науку, культурных ценностей. И все это отражено на простых примерах.

В статье анализируются важные аспекты раскрытия музыкальной тематики посредством мультимедийных продуктов. Выбор в качестве предмета исследования, посредством которой раскрывается история создания образца народной музыки, делает этот анализ более эффективным. На этом примере тезисы

и подходы, выдвигаемые при подаче интеллектуальных программ, связанных с музыкой на телевидении, могут расширить будущие перспективы в этой области.

Одним словом, создавать непрерывный контент в сфере культуры, продвигать музыкальные традиции с современными телевизионными стандартами, приблизится к нашей музыкальной истории, к корням, владеть нашим духовным наследием, возбуждать интерес, просвещать и завоевывать современную аудиторию, а также воспитывать будущие поколения в национальном духе, должна быть главной целью современного телевидения.

Ключевые слова: телевидение, аудитория, мультимедиа, история, музыка.

Musiqi və televiziyanın qarşılıqlı əlaqəsi günümüzün aktual məsələlərindəndir. Bu məqalədə musiqi mövzularının televiziya imkanları daxilində və tele-musiqi təfəkkürünün konstruktiv prinsipləri də daxil olmaqla effektiv təbliğatı ilə müasir televiziya izləyicilərinin maariflənməsi və həmçinin milli musiqi köklərimizin geniş auditoriyalara təmas etməsi yollarından biri haqda danışılır.

Bu mövzunun qoyuluşunda əsas məqsəd musiqi elminin tədqiqat predmetlərindən olan xalq musiqimiz, folklor köklərimiz, əsrlərlə yaşayış el havalılarımızın yaranış tarixçəsi haqda mülahizələri əsaslandıraraq kütləvi informasiya vasitəsilə geniş auditoriyaya çatdırmaq üçün televiziyanın spesifik və sərhədsiz imkanlarını qabartmaqdır. Bununla da müasir dövrün informasiya ötürmə tendensiyaları daxilində, televiziyanın unikal imkanları ilə orijinal kontent yaratmaq və müasir izləyicinin maraq dairəsini genişləndirməyin yollarından danışılır.

Məlumdur ki, televiziya proqramları müəyyən üslub, forma, məzmun, ifadə vasitələri və digər xarakterik cəhətlərinə görə seçilir. Musiqi təbliği ilə məşğul olan proqramlar isə ümumiyyətlə spesifik kateqoriyadır. İstər konsert proqramlarının, istər musiqi ilə bağlı intellektual, sənədli, bioqrafik filmlərin yaranışı da müstəsna bilik və bacarıqlar tələb edir. Xüsusilə də həm musiqi, həm də televiziya sahəsinin mütəxəssisi olmaq şərtə çevrilir.

Məqalə baza bacarıqlarına, yəni həm televiziya bilgiləri, həm efir təcrübəsi, həm də musiqinin nəzəri biliklərinə əsaslanaraq keyfiyyətli televiziya kontenti yaratmağın yollarını və prinsiplərini əhəmiyyətini göstərir.

Tədqiqat işində "Muğam ensiklopediyası"na, F.Əmirovun "Ay Dilbər" xalq mahnısının not işləməsinə, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ədəbiyyat Və İncəsənət Arxivindən və AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun Arxivindən əldə edilən S.Rüstəmov və Niyaziyə aid notlu əl yazmalara, Bülbülün redaktəsi ilə 1956-58-ci illərdə nəşr edilən "Xalq mahnıları" məcmuəsinə və xeyli sayda audio-vizual materiallara istinad edilmişdir.

Bundan savayı, milli televiziyanın yaxın keçmişinə dair bəzi problemlərin ənənəvarilik xüsusiyyətindən irəli gələn səbəbləri (*Rəna Səfərəlibəyova: Автореферат "Проблемы и перспективы музыкального телевидения как составной части современной музыкальной культуры"*) müqayisəli təhlil üçün istinad seçilmişdir. Müasir televiziyanın texniki imkanları ilə müasir musiqi ifadə vasitələrinin sintezindən yararlanaraq televiziya proqramları çərçivəsində musiqi imkanlarının funksional təyinatını (*Шерстобоева Елена Алексеева: "Музыкальное телевидение: программные и Структурно-функциональные особенности"*) tənzimləyən qaydalar da istinad kimi istifadə olunmuşdur.

Həmçinin bu tədqiqatın predmeti kimi mahnı irsimizin ən məşhur əsəri "Laçın" xalq mahnısının yaranış tarixi əsas götürülüb. Musiqisinin lad-harmonik strukturu, mətninin poetik quruluşu və tarixi coğrafi etimologiyası, elmi mülahizələr, yerli və əcnəbi arxivlərdən toplanan nadir səs yazıları ilə təqdim olunan yeni rəqəmsal keyfiyyətli multimediyaya məhsulu olan bu nümunə üzərində, televiziya vasitəsilə musiqi maarifçiyi mövzusunun estetik, elmi və kütləvi aspektlərinin əhəmiyyətli tərəfləri tədqiq olunur. Mahnılarımızın tarixini araşdıran bu silsilə filmlərin tək 1 buraxılışının misalında televiziyanın musiqi siyasətində peşəkar, zövqlü və keyfiyyətli məhsul yaratmağın yolları, teleradio industriyasında musiqi məvhumunun doğru təbliği, milli təəsübə və gələcək nəslin maariflənməsinə hədəflənən multimediyaya funksiyaları haqda danışılır.

Televiziya, yaradıcılığın bütün digər formalarından fərqlənərək öz təbiətinə görə həyatın çoxcəhətliliyini nümayiş etdirmək üçün daha geniş imkanlara malikdir. Musiqi mədəniyyətinin təbliği üçün möhtəşəm platformadır. O, teleradio auditoriyasının mənəvi dünyasıyla daimi və məqsədyönlü ünsiyyət qura bilər, estetik tərbiyənin aparıcı qüvvəsi ola bilər. Bu imkanlardan maksimum yararlanaraq bu iki sənət sahəsinin televiziya və musiqinin vəhdətini ən gözəl formada, unikal nümunələrlə təqdim etməklə milli şüur, mənəvi dəyərlərin təbliği, musiqi irsimizin tanınması işində yeni mərhələ açmağa bilirik. Tədqiqatın nəticəsində də əyani misallarla televiziyanın efir incəlikləri üzərində peşəkar müəllif və rejissor işi ilə milli musiqinin ciddi, intellektual, elmi məzmunundan çıxaraq daha anlaşılqı, kütləvi məhsula çevrilməsinin gələcək perspektivləri əksini tapır.

Ədəbiyyat:

1. Səfərəlibəyova Rəna: Автореферат "Проблемы и перспективы музыкального телевидения как составной части современной музыкальной культуры" 2000. Баку
2. Р. Сафаралибекова Рена: статья "Последняя цель музыка и музыкознания" "Musiqi dünyası" jurnalı 2/55 2013
3. Ефимова Наталья Николаевна: "Музыка в структуре художественных телепередач" 1996 Москва
4. Шерстобоева Елена Алексеева: "Музыкальное телевидение: программные и Структурно-функциональные особенности" 2009 Москва

**AMERİKA VƏ LONDON FONOLOQLARININ QOVUŞAQ FONEM MƏSƏLƏSİNƏ
YANAŞMALARINA DAİR**

Əlizadə Kübrə Ceyhun
Azərbaycan Dillər Universiteti
<https://orcid.org/0000-0001-8297-4789>
kubramammadova90@gmail.com

**ON THE APPROACH OF AMERICAN AND LONDON PHONOLOGISTS TO THE
PROBLEM OF JUNCTURE**

Alizada Kubra Jeyhun
Azerbaijan University of Languages
<https://orcid.org/0000-0001-8297-4789>
kubramammadova90@gmail.com

Summary

The article deals with juncture used in spoken English and the functions of American and British linguists in the morpheme boundaries of the dual meaning features that arise during the speaking process, descriptivists used length, tone, and rhythm as the main criteria for the dual meaning characteristics that arise at morpheme boundaries, while English phoneticians explained it differently. Thus, English phonologists have come to the conclusion that phoneme boundaries are realized with integral signs as the reason for the formation of a dual meaning. And the representatives of this school of linguistics analyzed the levels of the language structure starting from the top and going down as the main goal in the study of the language.

The thesis is devoted to the history of the formation of the junction phoneme. The similar and different approaches of representatives of the American and London school of linguistics to the juncture phoneme have an important place in the thesis. The representatives of the school of descriptive linguistics explained the phonological and morphological data of the language at the same level, and from the obtained result, it is clear that they perceive the language as the result of phonetic-semantic data. Thus, descriptivists have come to the conclusion that phoneme boundaries are realized with integral signs as the reason for the formation of a dual meaning. Phonologists considered language structure to be the result of a qualitatively different modeling.

Key words: juncture, prosodeme, morpheme boundaries.

**О ПОДХОДЕ АМЕРИКАНСКИХ И ЛОНДОНСКИХ ФОНОЛОГОВ К ПРОБЛЕМЕ
СОЕДИНИТЕЛЬНЫХ ФОНЕМ**

Ализаде Кюбра Джейхун
Азербайджанский Университет Языков
<https://orcid.org/0000-0001-8297-4789>
kubramammadova90@gmail.com

Резюме

В тезисе рассматриваются соединения, используемые в разговорном английском языке, и функции американских и британских лингвистов в морфемных границах двузначных признаков, возникающих в процессе говорения, дескриптивисты использовали длину, тон и ритм, хотя английские фонетисты объясняли

это иначе. Таким образом, английские фонологи пришли к выводу, что границы фонем реализуются интегральными знаками, как причина образования двойственного значения. И поэтому, представители этой школы языкознания анализировали уровни языковой структуры, начиная сверху и спускаясь вниз, как основную цель в изучении языка.

Статья посвящена истории образования соединительной фонемы. Сходство и различие подходов представителей американской и лондонской школ лингвистики к стыковой фонеме занимают важное место в статье. Представители школы описательной лингвистики объясняли фонологические и морфологические данные языка на одном уровне, и из полученного результата видно, что они воспринимают язык как результат фонетико семантических данных. Таким образом, дескриптивисты пришли к выводу, что границы фонем реализуются интегральными знаками как причина образования двойственного значения. Фонологи считали языковую структуру результатом качественно иного моделирования.

Ключевые слова: сочетания, просодема, границы морфем.

Məktəblərin yaranmasında əsas məqsəd araşdırılan predmetlərin problemlərinin müzakirə və həll edilməsi ilə bağlıdır. Deskriptivistlərin əsas məqsədi dili formal şəkildə təhlilini araşdırmaqdan ibarət idi.

Məktəbin nümayəndələri distributiv təhlil zamanı dil vahidlərinin ardıcılığı, fonem, morfem söz kimi qəbul edilməsi əsas prinsip idi. Deskriptivistçilər dilin izahını deduktiv yolla abstrakt nəzəriyyələrdən öyrənmirlər, dilin ilkin mərhələsini induktiv metoddan istifadə etməklə dilin konkret şəraitdə işlənməsini əsas götürürlər və dili daxildən öyrənərək, izahını verirlər.

Amerikada nəşr olunan linqvistik ədəbiyyatda qovuşaq fonem (juncture) termini 20-ci əsrin sonlarından sürətlə istifadə edilməyə başlandı. C.Treyser ilk dəfə olaraq, Visconsin Universitetinin linqvistik fakültəsində öz mühazirələrində bu termindən istifadə etməyə başlamışdır. O, burada qovuşaq terminini ilk dəfə istifadə edərək, sərhədlər arasında yaranan fonetik hadisələrin izahını vermişdir. Termin ilk dəfə istifadə olunmasına baxmayaraq, böyük maraq doğurmuşdur. Və getdikcə “qovuşaq” termini digər dillər arasında olan müqayisələr şəklində aparılmağa başlandı. Fonemik nəticələr ilk dəfə Trubetskoy tərəfindən fonologiyada qovuşaq termini adı ilə işlədilmişdir. O, burada fonem sərhədləri (Grenzsignale) kimi müzakirə etmiş və fonetik - fonemik səviyyədə izahını vermişdir. Sərhədlərin hər iki tərəfində (ehtimal ki, morfemik sərhədlər) baş verən fonetik hadisələr, eyni zamanda unitar ifadələrlə (sözlərlə) nəzərdə tutulanlar daxilində baş vermişdir.

İlk dəfə olaraq, amerika fonologiyasında vurğunun fonemlərə, tonun fonemlərə, ton yüksəkliyinin fonemlərə kimi yeni olan məsələlər “qovuşaq fonem” kimi müzakirə olunmağa başlandı. Bu qovuşaq fonem məsələsi ilk dəfə olaraq B.Blox və C.Treyser tərəfindən işlənmişdir, qovuşaq fonem hadisəsi gündəlik məişət danışığına daxil olur və nitq axımında səslərin birləşərək yeni sözlərin yaranmasına gətirib çıxardır. [4, s. 11-14]

Amerika dilçilik məktəbində, fonologiyada morfo-sintaktik məlumatlar qovuşaq fonemlər ilə öyrənilir. Amerika strukturalist məktəbinin nümayəndələrindən olan Ç.Hoket, C.Treyser, M.Aronof və digərləri bu nəzəriyyənin öyrənilməsində xüsusi xidmətləri olmuşdur. İki müxtəlif səbəbə görə qovuşaq fonemlərin morfo-sintaktik məlumatların verilməsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Birincisi, allofonların istifadəsində vasitəçi olurlar. İkincisi isə, fonemlərin səmərəliliyini artırırlar, fonemlərin allofon variantları ilə əvəz etdikdə, sözdə fonemlərin sayı azalır. [3, s. 43]

Qovuşaq hadisəsi ardıcıl şəkildə seqment hadisələrin bölünməsi nəticəsində yaranır. Lakin Amerika dilçiliyində müasir dövrdə vurğu fonemi (*bura ton, intonasiya və s. daxildir*), prosodik tipli terminlər fonem və morfem münasibətləri səviyyəsində təhlil edilirdi. Prosodik əlamətləri heca ilə əlaqəli olduğunu iddia edən dilçilər səhv edirlər. Çünki, qovuşaq hadisənin heca ilə bağlı aidliyi yoxdur. Prosodemlər morfemdə ola bilər, onlar eyni zamanda həm fonoloji səviyyədə, həm də morfoloji səviyyədə relevant ola bilərlər. Bu məsələləri aydınlaşdırarkən ingilis və amerikan dilçilik məktəb nümayəndələrinin fərqli izahlı mövqelərini görürük. Amerikan dilçiləri qovuşaq fonemi xüsusi prosodem kimi qəbul edirlər, lakin hecanı prosodem kimi qəbul etmirlər. Tonun anlaşılması və tonun qovuşaq fonemlə birlikdə əlaqələndirilməsi haqqında olan fikirlər, tonun və intonasiyanın müəyyən edilməsi modelləri fərqləndirilir. Onlar morfemləri yaradan prosodemlərin təsvirini morfoloji səviyyədə aparırlar. [2, s.17]

İngilis fonetistləri fonem, yəni səsin araşdırılması ilə bağlı olan nəzəri məsələlər haqqında fərqli araşdırmalar aparmışlar. Onlar fonem prinsipi məsələlərini ilk olaraq morfoloji səviyyədə təhlil etmişlər, sonra isə intonasiya, vurğu və səslərin uzunluğu və s. kimi fonetik hadisələrə tətbiq edilir. Dilçilik məktəbinin əsas uğurlu tədqiqatı ondan ibarətdir ki, onlar prosodik təhlilə, yəni ki, fonoloji səviyyəsində dilin metodlarını müəyyən etmirlər, onlar dili fonik məlumatlar və onlar arasında yaranan hadisələri təqdim edən bir həlqə kimi ifadə edirlər.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu iki dilçilik məktəbinin nümayəndələrini əsas birləşdirən xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, hər iki dilçilik məktəbi canlı dillərin fonemlərini əsas götürərək, dil tipi hadisələrini araşdırmaqdan, və yaxud izah edərək yeni dilçilik metodlarının yaranmasına və alınan nəticələrin onlar üzərində tətbiq edilməsi idi. Fərqli xüsusiyyət isə başlıca olaraq ondan ibarətdir ki, hər iki dilçilik nümayəndələri dilin araşdırılmasında ekstralinqvistik materiallardan uyğun şəkildə istifadə edirdilər, məqsədləri müxtəlif olduğundan alınan nəticələri də fərqli şəkildə izah etmişlər. Deskriptivistlər əsas diqqəti dilin formal təhlilinə diqqət edirdilər, onlar dilin öyrənilməsinə sinxron tədqiqatların metodikalarının yaradılmasına yönəldirdilər. Lakin digərləri isə dilin ümumi nəzəriyyəsini yaratmağı və bu nəzəri məsələlər üzərində praktik baxımdan dilin öyrənilməsi əsas meyar kimi götürürdülər. Deskriptivistlər danışmaq prosesi zamanı yaranan ikili məna xüsusiyyətlərini morfem sərhədlərində əsas meyar kimi uzunluq, səs tonu, ritmi götürürdülər. İngilis fonetistləri isə fərqli şəkildə, ikili mənanın yaranma səbəbi kimi morfem sərhədlərinin fonemlərin inteqral əlamətləri ilə realizə olunduğu fikrini irəli sürmüşlər. İngilis dilçilik məktəbinin nümayəndələri dilin araşdırılmasında əsas məqsədi dil strukturunun səviyyələrinin araşdırılmasında yüksəkdən başlayaraq tədricən aşağıya doğru təhlil formasına keçməsinə deyirdilər. Amerika dilçiləri prosodik hadisələrə başqa bir məna ifadə etdiyi qeyd edirdilər, onlar *prosodem* anlayışında təhlil olunan dilin ton, vurğu və s. kimi vahidlərini ifadə edirdilər. Lakin ingilis dilçilik məktəbinin nümayəndələri isə onlar prosodiya anlayışına xüsusi diqqət yetirirdilər.

Ədəbiyyat:

1. Rəcəbli Ə. Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və qrammatika problemləri. - Bakı: Elm və təhsil, - 2016. - 85 s.

2. Rəcəbli Ə.Ə. London struktur dilçilik məktəbi. Bakı: "Elm və Təhsil", 2016, 56.s.
3. Scheer T. A Guide to Morphosyntax-Phonology Interface Theories. Germany: Berlin/New York, - 2011, 847 p.
4. Trager G.L. Studies in linguistics. -New York/University of Buffalo 14: Department of antropology and linguistics, -1962. – 23 p.

EDVARD SƏİDİN “YERSİZ -YURDSUZ” ƏSƏRİNDƏ İDENTİKLİK BÖHRANI

Məmmədova Nərifə Kamandar

Bakı Dövlət Universiteti

narifemaylzada@gmail.com

IDENTITY CRISIS IN EDWARD SAID'S WORK "THE HOMELESS"

Mammadova Narifa Kamandar

Baku State University

narifemaylzada@gmail.com

Summary

In the thesis, the life and creativity of Eduard Said and the identity crisis in his famous work "Yersiz - yurdsuz" are analyzed. At the beginning of the thesis, the relevance of the topic, its importance from a scientific point of view, the main purpose of the research, the task of the research, what the methodology of the research consists of, and the main cited sources related to the research are mentioned. The main part of the text is called "About Eduard Said", where the author's life and work are briefly discussed. Said resolutely protected the national and moral values and honor of the entire Eastern world. He was an exemplary personality for his country. In the sub-section called "identity crisis" in "Yersiz - Yurdsuz", it was concluded that along with the political conditions of the time, the pressures of his father, who tried to protect his family, especially his children, played a very important role in the deepening of Said's identity crisis. Said says that the identity crisis is not only about name and language. When the writer tells the readers about his family, he tells that his family has different roots, not the same. In the conclusion part, a general conclusion was reached. The list of used literature is shown at the end.

Key words: Eduard Said, "Yersiz - yurdsuz work, identity, crisis.

КРИЗИС ИДЕНТИЧНОСТИ В РОМАНЕ ЭДВАРДА САИДА «БЕЗ МЕСТА И БЕЗ КРАЯ».

Мамедова Нарифа Камандар

Бакинский Государственный Университет

narifemaylzada@gmail.com

Резюме

В тезисе анализируются жизнь и творчество Эдуарда Саида и кризис идентичности в его известном произведении «Без места и без края». В начале диссертации указывается актуальность темы, ее важность с

научной точки зрения, основная цель исследования, задача исследования, из чего состоит методология исследования, а также основные цитируемые источники, связанные с к исследованию упоминаются. Основная часть текста называется «Об Эдуарде Саиде», где кратко рассказывается о жизни и творчестве автора. Саид решительно защищал национально-нравственные ценности и честь всего восточного мира. Он был образцовой личностью для своей страны. В подразделе «Кризис идентичности» в « Без места и без края » сделан вывод о том, что наряду с политическими условиями того времени большую роль сыграло давление отца, пытавшегося защитить свою семью, особенно детей. важную роль в углублении кризиса идентичности Саида. Саид говорит, что кризис идентичности касается не только имени и языка. Когда писатель рассказывает читателям о своей семье, он говорит, что у его семьи другие корни, не те же самые. В заключительной части был сделан общий вывод. Список использованной литературы приведен в конце.

Ключевые слова: Эдуард Саид, « Без места и без края», работа, идентичность, кризис.

Postkolonializm elm sahəsinin görkəmli nümayəndəsi Edvard Səidin “Yersiz-yurdsuz” adlı avtobioqrafik səciyyəli romanında müəllifin şəxsi həyatı ilə bağlı motivlər əsas yer tutur. Bu əsərdə, xüsusilə, identiklik böhranının araşdırılması aktuallığı ilə seçilir. Postkolonial dünyanın intellektual mühaciri Edvard Səidin qeyri-mənsubluq, kimlik böhranı kimi ümdə məsələlərdən əsərində ətraflı şəkildə bəhsi açılmışdır. “Yersiz-yurdsuz” əsəri avtobioqrafik bir əsər olduğuna görə onun tədqiqinin elmi baxımdan əhəmiyyəti yüksəkdir. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilisdilli ədəbiyyat nümunəsi “Yersiz-yurdsuz” romanında milli mənsubluq problemi, hibrid şəxsiyyətin öz kimliyi uğrunda mübarizəsi, tənhalıq, miqrasiya kimi məsələləri bədii təhlil süzgəcindən keçirməkdir. Edvard Səidin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat vermək, onun məşhur əsəri olan “Yersiz-yurdsuz” əsərindəki identiklik böhranının xarakterik cəhətlərini aşkara çıxarmaqdır.

Tədqiqat ilə bağlı əsasən Said, E. W. (2017). Yersiz Yurtsuz: Anılar. (Çev.: Aylin Ülçer). Metis Yayınları, 408 s. Gül E. (2011). Edward Said: Yersiz Yurtsuz Bir Kimlik Arkasındaki Sürgün. İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası Sayı, 39-49. mənbələrə istinad olunmuşdur.

Postkolonial dünyada mühacir intellektual yazıçı Edvard Səidin “Yersiz-yurdsuz” adlı avtobioqrafik əsəri müxtəlif mədəniyyətlərin toqquşduğu mühitdə hibrid şəxsiyyətin öz kimliyi uğrunda mübarizəsini ələ alır. Nəzəri olaraq yanaşsaq, “tərcümeyi-hal da adlandırma biləcəyimiz avtobioqrafiya şəxsin müəyyən gedişata görə öz həyatını təsvir etməsi, yəni müəllifin öz şəxsiyyəti və daxili aləmi ilə bağlı həyat hekayəsidir” (Cuddon, 2013). Bəzi mənbələrdə tədqiqatçılar avtobioqrafik əsərdə “yazıcının xoşagəlməz xatirələrinə məhəl qoymayaraq onları ört-basdır edəcəyini, həqiqətin təhrif oluna biləcəyini bildirirlər” (Cuddon, 1982). Lakin E. Səidin romanı haqda Moran belə qeyd edir ki, “əsr artıq xarici aləmə tutulan bir güzgü deyil, “sənətkarın daxili dünyasına, ruhuna “açılan pəncərə”dir (Moran, 2014).

Edvard Səid 1935-ci ildə, Qüdsdə ərəb əsilli xristian ailədə dünyaya göz açmışdır. Həmin il Qahirədə yaşasalar da, ətraf mühitin əlverişsiz sağlamlıq şəraitinə görə anası Qüdsə gələrək Səidi burada dünyaya gətirir. Beləliklə, Səidin sürgün həyatı onun doğulduğu gündən etibarən başlayır və həyatının sonuna qədər davam edir.

Smit “Milli Kimlik” əsərində Sofoklun “Edip” hekayəsindən nümunə göstərərək insanın fərdi mənliliyini təşkil edən müxtəlif kateqoriyalar və rollar olduğunu ortaya qoyur. Bu kateqoriyalar “cins, yer və ya ölkə/ərazi, sosial-iqtisadi fərqlilik, dini və etnik mənsubiyyətdir” (Smith, 1994). Səid də fərdi mənliliyini təşkil edən fərqli “kateqoriyalarına” görə getdiyi hər yerdə, hətta evində

belə özünü “yad” kimi hiss edir. Səidi şəxsiyyət böhranına sürükləyən sahib olduğu adı və soyadı olur. İngilis adı və ərəb soyadı arasındakı uyğunsuzluğa diqqət çəkən yazıçı bu iki zidd sözün onu hər zaman çətin vəziyyətə saldığını dilə gətirir: “... “Səid” soyadına məcburən yapışdırılan ingilis adı “Edvard”a öyrəşməyim ömrümün təxminən əlli ilini aldı...” (Said, 2017). Səidin ad məsələsi ilə yanaşı, həyatını çətinləşdirən səbəblərdən biri də dil problemidir. “Hər kəs həyatı müəyyən bir dildə yaşayır; bu dildə təcrübə qazanır, bu dildə məlumatları həzm edir və yadda saxlayır. Mənim həyatımdakı problemlərdən biri də ana dilim ərəbcə ilə təhsil dilim ingiliscənin daim münaqişə halında olmasıdır” (Said, 2017).

“Şəxsiyyət anlayışı bir fərd və ya qrupu digərlərindən fərqləndirən keyfiyyətləri və ya xüsusiyyətləri müəyyən edir” (Şimşek, 2002). E. Səid fərqli xüsusiyyətlərinə görə təhsil aldığı Britaniya koloniyası məktəbində “kənar şəxs” rəftarı ilə qarşı-qarşıya gəlir.

Səidin şəxsiyyət böhranının dərinləşməsində ata fiquru çox önəmlidir, çünki yazıçı əsərin dördüncü fəslindən başlayaraq atasının həm mənəvi, həm də fiziki gücü ilə gənclik illərinə hökm etdiyini açıq şəkildə etiraf edir. Atasını “geniş kürəkli, gözəl bədən quruluşlu”, “olduqca qısa olmasına baxmayaraq qətiyyətli”, “bir növ əzici özünəinam”a sahib, özünün isə bir o qədər “qorxaq və utancaq” və “bir yerə getmək və ya bir şey etmək qorxusu” (Said, 2004) ilə yaşadığını ifadə edir. Atası ilə arasında olan bu uçurum Səidin ruhunda “özləşmə, melanxoliya, tənhalıq iztirabları” kimi sağalmaz duyğuları dərinləşdirir. Səidin şikayət etdiyi məqamlardan biri də odur ki, hətta o vaxt çəkilmiş ailə fotolarında belə ailə üzvlərinin olduqlarından fərqli görünməyə çalışdıqlarını və bunun onu necə də məyus etdiyini bildirir. Kimlik axtarışında olan Səid bu saxta ailə fotolarına təəssüf hissilə nəzər salır və ailəsinin özünü avropalı kimi göstərməyə çalışan ərəblərdən başqa bir şey olmadığını qeyd edir. Müəllif bu vəziyyəti “Mədəniyyət və İmperializm” adlı əsərində “bu hal avropalıların hökmranlıq etməsi, qeyri-avropalıların isə idarə olunması lazım olduğunu” (Said, 2004) iddia edən fikrin mənzərəsi olaraq qiymətləndirir. Yazıçı bu illərdə sahib olduğu kimliyi dəfələrlə sorğulamağa başlayır: “Bu şəxsiyyətə getdikcə daha çox nifrət edirdim, gəl gör ki başqa çarəm də yox idi” (Said, 2017). “Milliyyətim, keçmişim, həqiqi mənşəyim və keçmiş əməllərim, bütün bunlar mənim problemimin təməlini təşkil edir” (Said, 2017). Ədibə Səidin identiklik böhranının böyük sosial münaqişələrin mövcud olduğu xaos olaraq da səciyyələndirə biləcəyimiz mühitlərdə özünü göstərdiyini bildirir. “Hansı məktəbə getməyimdən, hansı qrupa mənsub olmağımdan asılı olmayaraq, bu keçmişdən gələn və məni təqib edən qorxunc izləri necə siləcəyimi bilmirdim...” (Said, 2017). “Daxili narahatlıq və qeyri-müəyyənliyə dair qarışıq duyğular” Səidi köç etdiyi Amerikada belə onu tərk etməzdi. Səid bu vəziyyətə “Amerika pasportum var, amma Qüdsdə doğulduğum üçün avtomatik olaraq şübhəli şəxsə çevrilirəm” (David, 2003) deyə açıqlıq gətirir.

Həyatının hər dövründə sahib olduğu bir-birinə zidd kökənləri səbəbiylə yaşadığı qeyri-mənsubluq probleminə görə xarici dünyaya ayaq uydurmaqda əziyyət çəkən Səid, bu vəziyyətdən bezir və adi insanlar kimi şəxsiyyət problemi ilə üzləşmədən necə yaşamaq olar deyə yollar axtarır. Səid indi evsiz olmaqdan başqa, hətta "adsız" insan olmağa üstünlük verərək məcbur olmadıqca mənşəyindən bəhs etmədən Amerikada tamamilə yeni bir səhifə açmağa qərar verir. “Kimlik Məkanları: Qlobal media, elektron mühitlər və mədəni sərhədlər” adlı əsərdə miqrasiya və informasiya-

kommunikasiya əlaqəsinin genişlənməsi nəticəsində milli sərhədlər yox olur ki, bu da milli mədəniyyətlər və kimliklər arasındakı münaqişələrin keçmişdən daha çox ortaya çıxdığını göstərir” (Morley, Robins, 1997). Həm özünün, həm də ailəsinin əldə etməyə çalışdığı yeni kimlik və daimi köçlər onu çox yorur: “... getdikcə artan köçlər uşaqlığımdan həyatımı necə alt-üst etdiyini bir bilsəz?” (Said, 2017). Onun daxilində gizlənən, yalnız ona məlum olan, hətta özünə belə etiraf etməkdən qorxduğu acı ağrılar” əsərin sonrakı hissələrində yazıçının qələmindən süzülərək oxucuya ötürülür. Uşaqlıqdan bu yana davam edən sürgünün həyatının ən ağırlı həqiqəti olduğunu deyən Səid “sürgün və özgələşmə” probleminə fərqli prizmadan yanaşaraq bunların onu eyni zamanda var edən, formalaşdıran vazkeçilməz bir şey olduğuna diqqət çəkir: “Bütün bu illər ərzində məni hərəkətdə saxlayan ölkə-ölkə, şəhər-şəhər, dildən dilə, mühitdən mühitə sürükləyən köçlər qədər ağırlı bir şey ola bilməz amma nədənsə onlarsız da həyatımı təsəvvür edə bilmirəm..” (Said, 2017).

Edvard Səid avtobioqrafik “Yersiz-yurdsuz” əsərində əvvəldən axıra kimi sadə və səlis üslubu qoruyub saxlamağı bacarıb. O, səmimi üslubu ilə bərabər ailəsinin fotosəkillərini də kitaba daxil edib. On bir fəsildən ibarət kitabın ilk fəsilələrində ailəsi Edvardı nizamlı olması üçün onu cəzalandıraraq tərbiyə etmişdir. Bu məqamda onun yaşadığı identiklik böhranı əsərin əsas mahiyyətini göstərir. Səid həyatı boyunca yaşadığı “kənar şəxs” münasibətini xəstə yatağında olarkən danışmağı özünə borc bilmiş və yersiz-yurdsuz bir ömrü geridə qoymuşdur.

Ədəbiyyat:

- 1.Cuddon, J.A. (1982). A Dictionary of Literary Terms. Penguin Books, 63, pp. 784.
- 2.Cuddon, J.A. (2013). A Dictionary of Literary Terms. Chichester: Blackwell Publishing 784
60
- 3.David, B. (2003). Edward Said’le Söyleşi: “Ötekine Bir Yer Vermenin Bir Yolu Olmalı”, Cogito, Sayı: 37, Yapı Kredi Yayınları s. 282.
- 4.Moran, B. (2014). Edebiyat Kuramları ve Eleştiri. İletişim Yayınları, 102, 352.
- 5.Morley, D. ve Robins, K. (1997). Kimlik Mekanları: Küresel Medya, Elektronik Ortamlar ve Kültürel Sınırlar. (Çev.: Emrehan Zeybekoğlu). Ayrıntı Yayınları, 125, 314.
- 6.Said, E.W. (2017). Yersiz Yurtsuz: Anılar. (Çev.: Aylin Ülçer). İstanbul: Metis Yayınları, 408.
- 7.Said, E.W. (2004). Kültür ve Emperyalizm, çev. Necmiye Alpay, Hil Yayınları, 167, 472.
- 8.Şimşek, S. (2002). “Günümüzün Kimlik Sorunu ve Bu Sorunun Yaşandığı Temel Çatışma Eksenleri”. Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 3(3), 29-39.
- 9.Smith, A.D. (1994). Milli Kimlik. (Çev. Bahadır Sina Şener). İletişim Yayıncılık. 17-23, 290.
10. Sözen, E. (1999). Demir Kafesten Plastiğe Kimliklerimiz: Sekülerleşme Süresince Kimliklerin İnşası. Birey Yayıncılık, 31, 175.

**QAX RAYONUNUN MİLLİ MUSİQİ FOLKLORUNUN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNƏ
QISA EKSKURS**
Cəfərova Nəсібə Cəfərağa
Azərbaycan Milli Konservatoriyası
ceferova-nesibe@mail.ru

**A BRIEF EXCURSION TO THE HISTORY OF STUDYING NATIONAL MUSICAL
FOLKLORE OF GAKH DISTRICT**
Jafarova Nasiba Jafaraga
Azerbaijan National Conservatory
ceferova-nesibe@mail.ru

Summary

The article is devoted to the study of the work carried out in the direction of collecting national musical folklore in one of the regions located in the northwestern region of Azerbaijan - the Gakh region. The special importance of collecting samples for the analysis of folklore samples in terms of melody, moment, rhythm, intonation, including transposition into musical notation and research in general, was noted. The task of preserving and researching the heritage of folk art, including musical folklore, for future generations is considered one of the most urgent and important tasks facing the science of ethnomusicology in Azerbaijan. The place of the musical folklore of the Gakh region in the folklore of Azerbaijan has been studied, the characteristics inherent in these folklore samples, and also compared with the samples of neighboring regions of the region. The main expeditions organized to date with the aim of collecting national musical folklore in the Gakh region are identified, and the collected information is systematized based on the results of the expeditions. The need to continue collecting and researching the musical folklore of the Gakh region on a larger scale is substantiated. The article also notes abstracts of information about the expeditions organized by the author on a personal initiative to the Gakh region and provides abstracts of the collected data on samples of different genres of musical folklore. Two examples are given, typical of the folklore of the Gakh region, from the list of numerous collected and translated into musical notes.

Key words: musical folklore, expedition, Gakh region, notation, analysis.

**КРАТКИЙ ЭКСКУРС В ИСТОРИЮ ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО
МУЗЫКАЛЬНОГО ФОЛЬКЛОРА ГАХСКОГО РАЙОНА**
Джафарова Насиба Джафарага
Азербайджанская Национальная Консерватория
ceferova-nesibe@mail.ru

Резюме

Статья посвящена изучению работы, проводимой в направлении сбора национального музыкального фольклора в одном из районов, расположенных в северо-западном регионе Азербайджана - Гахском районе. Отмечена особая важность сбора образцов для анализа фольклорных образцов в плане мелодии, момента, ритма, интонации, в том числе переложить в нотную запись и исследования в целом. Задача сохранения и исследования наследия народного творчества, в том числе музыкального фольклора, для будущих поколений считается одной из самых актуальных и важных задач, стоящих перед наукой этномusicологии Азербайджана. Исследовано место музыкального фольклора Гахского района в фольклоре Азербайджана, характеристики, присущие для этих фольклорных образцов, а также сравнены с образцами соседних районов региона. Выявлены основные экспедиции, организованные до сегодняшнего дня с целью сбора национального музыкального фольклора в Гахском районе, и систематизированы собранные сведения по результатам

экспедиций. Обоснована необходимость продолжения сбора и исследования музыкального фольклора Гахского района в более широких масштабах. В статье также отмечаются сведения об организованных автором экспедициях по личной инициативе в Гахский район и приведены тезисы собранных данных об образцах разных жанров музыкального фольклора. Приведены два примера, типичных для фольклора Гахского района, из списка многочисленных собранных и переведенных в музыкальные ноты.

Ключевые слова: музыкальный фольклор, экспедиция, Гахский район, нотация, анализ.

Azərbaycan dünyada multikulturalizm prinsiplərinə hörmətlə yanaşan, milli, dini tolerantlıq ənənələrinə sadıq ölkələrdən biri kimi tanınır. Eyni zamanda Azərbaycan çoxsaylı millətlərin və xalqların yaşadığı ölkələrdən biri hesab edilir. Ölkəmizdə yaşayan bütün xalqlar öz mədəni irsini, adət və ənənələrini qoruyub saxlamaq, gələcək nəsələ ötürmək, inkişaf etdirmək imkanına malikdir. Bu fikirləri eynilə də Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün etnosların milli musiqi folkloruna da etmək olar. Azərbaycanın Qax rayonunun milli musiqi folkloru da digər bölgələrdə olduğu kimi zəngin mədəni irsi, janr müxtəlifliyi ilə seçilən xalq yaradıcılığına, musiqi folkloruna malikdir. Heç təsadüfi deyil ki, Qax rayonu Azərbaycan etnomusiqişünasları tərəfindən daha çox öyrənilmiş və tədqiq edilmiş rayonlardan biridir. Bununla belə, Qax rayonunun musiqi folklorunun daha dərinə və daha ətraflı tədqiq edilməsi Azərbaycan etnomusiqişünasları qarşısında duran ən aktual və mühüm vəzifələrdən biridir. Məqalədə Qax rayonunda milli musiqi folklor nümunələrinin toplanması və tədqiq edilməsi istiqamətində bu günədək aparılan işlər araşdırılır.

Azərbaycanda etnomusiqişünaslığın əsasını dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli qoymuş, onun digər etnomusiqişünaslar tərəfindən inkişaf etdirilməsi üçün zəmin yaratmışdır (Adigəzalzadə, 2008). Daha sonralar Üzeyir Hacıbəylinin işlədiyi elmi və təcrübi əsasları rəhbər tutaraq digər bəstəkar və folklorşünaslar onun ideya və fikirlərini daha da inkişaf etdirmiş, tədqiqat dairəsini genişləndirərək demək olar ki, respublikamızın əksər rayonları ilə əhatə etmişlər. Hələ keçən əsrin 50-ci illərində bəstəkar Soltan Hacıbəyov Qax, Şəki, Zaqatala bölgələrinə ekspedisiya təşkil etmiş, bir çox musiqi folklor nümunələri, o cümlədən 13 instrumental folklor nümunələri toplamışdır. Onun topladığı ilk folklor nümunəsi “Sarı başlıq” olmuşdur (Hacıbəyov, 1961).

Folklorşünas Səadət Şirinova sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəni almaq üçün yazdığı dissertasiya işində S. Hacıbəyovun nəşr etdirdiyi məcmuədə topladığı not nümunələrinin geniş təhlilini aparmış və digər folklorşünasların əsərlərinə istinad etmişdir (İsazadə, Məmmədov, 1984; Şirinova, 2009; Xalıqzadə, 2002).

Azərbaycanın görkəmli musiqişünas Əhməd İsazadə və bəstəkar Nəriman Məmmədov 1960-cı illərin sonundan etibarən Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrinə, o cümlədən Qax rayonuna ekspedisiyalar təşkil etmiş və onlarla folklor nümunələri toplamışlar (İsazadə, Məmmədov, 1984). Professor, əməkdar incəsənət xadimi Fəttah Xalıqzadə 2002-ci ildən etibarən Qax rayonunda keçirdiyi çoxsaylı ekspedisiyalarda müxtəlif janrlara aid onlarla musiqili folklor nümunələri toplamış və onların təhlilinə aid bir neçə məqalə dərc etdirmişdir. Həmin ekspedisiyalar zamanı topladığı və nota aldığı nümunələrdən bir neçəsinin adını qeyd etməyi məqsədəuyğun hesab edirik: “Sizə diləyə gəlmişəm”, “Gəldi, ha gəldi”, “Tonqay Məlik”, “Çömçə xatun”, “Qodu-qodu”, “Bənövşə”, “Gəl bura mahnı deyək”, “Ceyranım”, “Layla”, “Ay Çinə Dağlar”, “İlahi”, “A gülüm sabahdır” (Xalıqzadə, 2002). 2003-cü ilin yayından başlayaraq Azərbaycanın Açıq

Cəmiyyət İnstitutu Yardım Fondunun dəstəyi ilə ekspedisiyaya Şimal-Qərb regionunun Balakən, Zaqatala, Qax və Şəki rayonlarından başlamaqla start verildi (Xalıqzadə, 2003). Bu rayonlarından xeyli sayda musiqili folklor nümunələri toplandı, nota alındı. Daha sonralar digər bəstəkar və folklorşünaslar bu ənənəni davam etdirərək bölgə ilə bağlı tədqiqat işləri apardılar. Nümunə kimi Ariz Abduləliyevin (Abduləliyev, 1991), Tahirə Kərimovanın (Kərimova, 1994), Məhərrəm Qasımlının (Qasımlı, 1996), Azad Nəbiyevin (Nəbiyev, 1998), Rəsul Tahirzadənin (Tahirzadə, 2013) və digərlərinin bu sahədə tədqiqat işini göstərmək olar.

2019-cu ildən başlayaraq müəllif öz dissertasiya işi ilə əlaqədar Qax rayonuna (eləcə də həmin bölgənin Zaqatala, Şəki, Balakən rayonlarına) fərdi qaydada təşkil etdiyi bir neçə ekspedisiyaya zamanı musiqi folklorunun müxtəlif janrlarına aid 15 nümunə toplamışdır. Sonradan bu nümunələrin bir çoxu notlaşdırılmış, məqam, intonasiya, forma, melodiya, ritm baxımdan təhlil edilmişdir. Bu nümunələr sırasında əmək (bir neçə variantda nehrə havaları, əmək nəğmələri), uşaq (oxşamalar, laylalar (Cəfərova, 2022), mərasim (toy, yas, dini musiqi ilə bağlı) janrlarında olan musiqi nümunələri üstünlük təşkil edir. Müəllifin topladıqlarından ikisinin nümunə kimi burada qeyd ediməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Ağı Nota köçürdü: Cəfərova Nəsibə

İfa etdi: Ramazanlı Yegənə Rəsul qızı

Bu musiqi nümunəsinin təhlili Ü. Hacıbəylinin “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” əsərinin nəzəri əsaslarına görə (U.Hacıbəyli, 1985) məqamın “a” səsinə-mayə ilə istinadla yaranır. Mayədən yuxarıya doğru sıçrayışlar edilərək aşağıya doğru rəvan hərəkət izlənir. Xalis kvinta həcmində inkişaf edən melodiya şur məqamına xas olan alterasiya özünü göstərir. Ağı 6/4 vəznə əsaslanan metr-ritmik təşkilinin əsasında qurulmuşdur. Ağı nümunəsi iki cümləli perioddur: a+a₁.

İkinci musiqi parçasının not nümunəsi aşağıda göstərilmişdir.

Oxşama Nota köçürdü: Cəfərova Nəsibə

İfa etdi: Babayeva Ruqiyat Baba qızı

Folklor nümunəsi iki cümləli period formasındadır: a+a₁. “Lya” mayəli rast məqamında olan oxşama üst aparıcı tonunda başlayıb, mayədə tamamlanır.

Toplanmış bütün nümunələrin notlaşdırılması və geniş təhlil edilməsi planlaşdırılır.

Məqalə Qax rayonunda milli musiqi folklorunun toplanması və tədqiqat tarixinə həsr edilmişdir. Qax rayonunun musiqi folklorunun Azərbaycan folklorşünaslığındakı mövqeyi, bu folklor nümunələrinə xas olan xüsusiyyətlər araşdırılmışdır. Azərbaycanda etnomusiqişünaslığın əsasını qoymuş Üzeyir Hacıbəylinin bu sahədə ilk fəaliyyətindən tutmuş bu günədək musiqi folklorunun toplanması məqsədilə yaradılmış ekspedisiyalar, müxtəlif janrlara aid folklor nümunələrinin toplanması işi xronoloji ardıcılıqla əks etdirilmişdir. Müəllifin Qax rayonuna fərdi qaydada təşkil etdiyi ekspedisiyalar və əldə etdiyi müxtəlif janrlı musiqi folklor nümunələri haqqında məlumat

və toplayıb nota aldığı çoxsaylı nümunələrdən bu rayonun folkloru üçün səciyyəvi olan iki nümunə verilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Адигезалзаде Г.А. (2008). Становление и развитие этномузыкознания в Азербайджане, 327 с.
2. Насібəyov S.İ. (1961). Azərbaycan xalq melodiyaları, 44 s.
3. İsadə A.Ə., Məmmədov N. H. (1984) Azərbaycan xalq mahnıları və oyun havaları. B.: Elm və təhsil, 74 s.
4. Şirinova S. T. (2009). Şəkinin musiqi folkloru, dis. sənətş. üzrə f. dok. 314 s.
5. Xalıqzadə F. X. (2002). İlisunun musiqi etnoqrafiyası dünən və bu gün, Musiqi dünyası, 2(11), 130-139.
6. Xalıqzadə F.X. (2003). Azərbaycanın ənənəvi xalq musiqisi atlası (ilk ekspedisiyanın ümumi icmalı), Musiqi dünyası, 3-4(17), 152-159.
7. Abdələliyev. A.A. (1991). Xalq musiqisində Toğay Məlik və Tonqay Məlik obrazları. Qobustan, 1, 3-7.
8. Kərimova T.M. (1994). Ana folkloru, 48 s.
9. Qasımlı. M.P. (1996) Aşıq sənəti. Bakı.
10. Nəbiyev A.M. (1998). El nəğmələri, xalq oyunları.
11. Tahirzadə R.A. (2013). Sarıbaş (monoqrafiya)- Bakı, Elm və təhsil, 484 s.
12. Cəfərova N.C. (2022). Şimal-Qərb regionunda ninni və laylaların toplanılmasına dair, Konservatoriya, 54, 79-93.
13. Nəbiyevli Ü.Ə. (1985) Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Elektron versiyası. http://musbook.musigi-dunya.az/az/line_kvarts_shur.html (müraciət tarixi-15.09.22).

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Əliyev Nəsimi Qaraş

Lənkəran Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0000-0003-1587-909X>

qarashoglu@gmail.com

STAGES OF DEVELOPMENT OF SUBORDINATE COMPLEX SENTENCES

Aliyev Nasimi Garash

Lankaran State University

<https://orcid.org/0000-0003-1587-909X>

qarashoglu@gmail.com

Summary

In the research work, the development path of the subordinate complex sentence in the modern Azerbaijani language from the earliest times to the modern level of the language was involved in the study. For this purpose, both

examples of oral folk literature and examples of classical and contemporary literature created in the mother tongue were analyzed from a linguistic point of view. As a result of research, it has been clarified that sentences with complex constructions, which are currently observed both in oral and written speech, were formed as a result of a certain historical development of the language. In the early times when the grammatical structure of the language was formed, simple sentence types developed, and as consciousness and thinking developed and became more complex, the need arose to use complex sentence constructions. Such a development of the language is not direct straightaway, but on the basis of the regularity from simple to complex, passing through certain stages, sometimes in a straight line, and sometimes in a parallel way. The article reflects the attitude of both Azerbaijani and world linguists to such a line of development of the subordinate complex sentence; their opinions on these or other issues are given ample space and involved in comparative analysis.

Key words: subordinate complex sentence, line of development, language development, complexity in consciousness.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СЛОЖНОПОДЧИНЁННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ.

Алиев Насими Гараш

Ленкоранский Государственный Университет

<https://orcid.org/0000-0003-1587-909X>

qarashoglu@gmail.com

Резюме

В данной работе привлечены исследованию пути развития сложноподчинённых предложений в современном азербайджанском языке, начиная с древних времён до современного уровня. С этой целью рассматриваются в лингвистическом аспекте и образцы устного народного творчества, и образцы из классической и современной литературы. В результате исследований выяснилось, что в настоящее время предложения со сложной конструкцией, использующиеся, как в устной, так и в письменной речи, появились как последствия определённого исторического развития языка. В первоначальные времена образования грамматической конструкции предложения, с развитием сознания и мышления появилась необходимость в использовании предложений со сложной конструкцией. Такое развитие происходило не прямолинейно, а в закономерности от простого к сложному, а иногда и параллельно. В статье отражены мысли и азербайджанских, и мировых языковедов по отношению к данной линии развития сложноподчинённых предложений, отделено много места сравнительным анализам их точек зрения.

Ключевые слова: сложноподчинённые предложения, линия развития, развитие языка, усложнение речи.

Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə strukturunun təşəkkül tarixi çox qədimdir. Hələ yazılı nitqin təşəkkül tapmadığı bir dövrdə Azərbaycanda yaranan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrini lingvistik baxımdan təhlilə cəlb etdikdə bir daha şahid oluruq ki, bu nümunələrdə mürəkkəb cümlənin (istər tabesiz, istərsə də tabeli mürəkkəb cümlə) müxtəlif konstruksiyalarından və tiplərindən istifadə olunmuşdur. Bu cəhətdən həm dastan yaradıcılığı, həm ana dilində yaranan klassik ədəbiyyat nümunələri, eləcə də müasir ədəbiyyat nümunələri tədqiqat işi üçün mənəvə rolunu oynamışdır. Təkcə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında dilimizdə olan tabeli mürəkkəb cümlə modellərinin demək olar ki, hamısına rast gəlmək mümkündür. “Əgər dilin tabeli mürəkkəb cümlə sistemi müasir səviyyədə “Dədə Qorqud”un dilində mövcuddursa, bu dilin bizim düşündüyümüz dövrdən daha əvvəllər cilalanmış olduğunu və daha qədim dövrlərdən təşəkkül tapmış bir dil kimi xalqa xidmət etdiyini inkar etmək olmaz”. (Kazımov, 2010). Tədqiqatın elmi

əhəmiyyəti və aktuallığı da bu konstruksiyaların inkişaf xəttinə aydınlıq gətirməkdir. Bu məqsədlə haqqında bəhs edilən məsələ ilə bağlı bir çox dilçi alimlərin fikirlərinə də geniş yer verilmişdir.

Şüurda mürəkkəbləşmə – təfəkkürün inkişafı.

Aydın məsələdir ki, hər hansı bir dildə mürəkkəb cümlə konstruksiyaları birdən-birə inkişaf etməmişdir. Bütün başqa sahələrdə olduğu kimi buradakı inkişaf da *“sadədən mürəkkəbə”* qanunauyğunluğu əsasında baş vermişdir. Ən qədim dövrlərdə yaranmış ana dilli ədəbiyyatımızdan başlayaraq çağdaş dövrdə yaranmış nümunələri, eləcə də, şifahi nitq prosesini dərindən izlədikdə bu qanunauyğunluğun müəyyən mərhələlərdən keçdiyi müşahidə edilir.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı dildə mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının yaranması ilk növbədə bəsit formada olsa da, həmin dilin qrammatik quruluşunun formalaşması ilə bağlıdır. Təbii ki, qrammatik quruluşun formalaşdığı ilkin dövrlərdə qısa, sadə cümlə tiplərindən istifadə daha intensiv xarakter daşıyır. Daha sonrakı dövrlərdə həmin dildə danışanların təfəkkürünün inkişafı və şüurunun mürəkkəbləşməsi nəticəsində daha mürəkkəb konstruksiyalar formalaşmağa başlayır. Prof. Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki: “... dilin qrammatik quruluşu, o cümlədən, cümlə quruluşu əvvəllər bəsit olduğu halda, tədricən təkmilləşir və mürəkkəbləşir. Məhz cümlə quruluşunda da belə inkişaf olmuş və sadə cümlələr daha əvvəl, tabeli mürəkkəb cümlələr isə daha sonralar formalaşmışdır” (Dəmirçizadə, 1999)

F.Cəlilov da bu prosesi təfəkkürün inkişafı ilə bağlayaraq yazır: “Dilin qrammatik quruluşu bir sıra sosioloji amillərin təsiri və təfəkkürün inkişafı ilə bağlı həmişə təkamül yolu keçir ... dilin qrammatik quruluşu dəyişir, ən mürəkkəb münasibətləri ifadə edə bilmək üçün səlisləşir” (Cəlilov, 1983)

Beləliklə, bir tərəfdən təfəkkürün inkişafı və mürəkkəbləşməsi, digər tərəfdən mövcud strukturun ifadə imkanlarının məhdudluğu tədricən abstrakt anlayışların və onların qrammatik göstəricilərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu “göstərici” isə mürəkkəb cümlə şəklində təzahür edir. Eyni məsələ ilə bağlı T.Müzəffəroğlu yazır: “Təfəkkür inkişaf edib mürəkkəbləşdikcə, fikirlər daha mürəkkəb semantik məcrə aldıqca onların qrammatik qəlibləri, struktur ölçüləri də mürəkkəbləşir” (Müzəffəroğlu, 2012)

Qeyd etmək lazımdır ki, dildəki mürəkkəb cümlələrin bu cür inkişaf tendensiyası təkcə türk dillərində deyil, dünyanın bir çox dillərində də müşahidə olunmaqdadır. Rus dilçilik məktəbinin bəzi nümayəndələri də mürəkkəb cümlənin sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı fikrini qəbul etmiş və eyni zamanda bunu təfəkkürün inkişafı ilə bağlamışdır. Rus dilində mürəkkəb cümlənin inkişafı tarixindən yazan Y.A.Sprinçak qeyd edir ki: “Mürəkkəb cümlənin tarixi sintaksisi aşağıdakı hipotezə əsaslanır: qədim epoxada dil öz inkişafına yalnız müstəqil sadə cümlələrdən başlamış, sonra mürəkkəbləşmiş təfəkkürü ifadə etmək üçün inkişaf etmiş, əvvəl bərabərhüquqlu predikativ vahidlərin birləşməsi, sonra isə bu əsasda tabeli mürəkkəb cümlələr yaranmışdır”. (Спринчак, 1960)

Mürəkkəb cümlənin inkişaf xətti.

Dildə tabeli mürəkkəb cümlələrin, ümumiyyətlə, cümlənin inkişaf xəttini izləmək üçün şifahi ədəbiyyat nümunələri ən sanballı mənbə rolunu oynayır. Bu ədəbi nümunələr üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, şifahi nitqdə və folklor nümunələrində mürəkkəb cümlə konstruksiyaları

larına çox az rast gəlinir. Bu fikri əsas götürərək mürəkkəb cümlənin yaranmasını dilin inkişafının daha sonrakı mərhələsinə aid olmasını iddia etmək mümkündür. T.B.Krendeleva “Fin-uqor və türk dillərində mürəkkəb cümlənin inkişafı haqqında” məqaləsində qeyd edir ki: “Bədii ədəbiyyat nümunələri ilə müqayisədə danışıq nitqində və folklor mətnlərində onlara (*mürəkkəb cümləyə* - N.Ə) az rast gəlinir. Bu onu sübut edir ki, mürəkkəb cümlə ... türk dillərində daha sonrakı dil hadisəsidir”. (Кренделева, 2009)

Bütün bunları nəzərə alaraq dilin sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlə arasındakı inkişaf xəttini sxematik şəkildə belə müəyyənləşdirmək olar: *müxtəsər sadə cümlə – genişlənmiş sadə cümlə – sadə cümlələrin bəsit şəkildə birləşərək yaratdığı tabesiz mürəkkəb cümlə – tabeli mürəkkəb cümlənin ilkin formaları – daha mürəkkəb quruluşlu cümlələr*.

Prof. Ə. Rəcəbli “Göytürk dilinin sintaksisi” monoqrafiyasında mürəkkəb cümlənin inkişafı haqqında fikirlərini belə ifadə edir: “Türk dillərində mürəkkəb cümlənin yaranması haqqında ... fikri sxem şəklində belə təsəvvür etmək olar: sadədən mürəkkəbə, oradan da sadəyə doğru” (Rəcəbli, 2003) Prof. Ə.Dəmirçizadə də cümlənin təqribən aşağıdakı təkamül səviyyələrindən keçdiyini qeyd etmişdir: *sadə cümlə – tabesiz mürəkkəb cümlə – tabeli mürəkkəb cümlə*.

F.Cəlilov isə Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə sisteminin inkişaf yolunu şərti olaraq yeddi mərhələyə bölür və haqqında danışılan məsələni konkret sxem əsasında şərh edərək onun inkişaf xəttini aşağıdakı kimi qeyd edir: *sadə cümlə – daxilində tərkib olan sadə cümlə – iki sadə cümlənin ardıcıl olaraq birləşməsi – bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlə – bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlə – bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlə – bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlə*.

Prof. Ə.Abdullayev qeyd edir ki: “Bir çox dillərin ta qədim zamanlardan müasir dövrə qədər gəlib çatan yazılı abidələri əsasında aparılan tədqiqatlar və məntiqi nəticələr göstərir ki, qədim dövrlərdə mürəkkəb cümlələr olmamışdır”. (Abdullayev, 1974) Müəllif cümlənin inkişaf xəttini aşağıdakı ardıcılıqla qeyd edir: *sadə cümlə üzvü (və ya üzvləri) – genişlənmiş sadə cümlə – sadə cümlələrin bəsit surətdə birləşməsi (yəni, tabesiz mürəkkəb cümlə) – tabeli mürəkkəb cümlə – daha mürəkkəb quruluşlar*.

Kamil Vəli Nərimanoğlu sintaktik səviyyədə mürəkkəbləşmə ardıcılığını belə göstərir: *söz birləşməsi – müxtəsər cümlə – sadə geniş cümlə – mürəkkəb cümlə – qarışıq tipli mürəkkəb cümlə – mürəkkəb bütöv* (mətn). (Abdullayev, Seyidov və Həsənov, 2007)

Beləliklə, müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin təkamülünə nəzər yetirdikdə onun müxtəlif mərhələlərdən keçdiyi və sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etdiyi faktı önə çıxır. İnkişafın müəyyən dövründə sadə cümlənin mürəkkəb cümlə ilə birlikdə – paralel şəkildə inkişaf etdiyinin şahidi oluruq. Buna baxmayaraq dilin təkamülü bunu deməyə əsas verir ki, mürəkkəbləşmə əvvəlcə şüurda, sonra isə dilin qrammatik quruluşunda özünü göstərən təbii bir prosesin nəticəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Dəmirçizadə Ə. (1999). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili, Bakı, 140 səh.
2. Kazımov Q.Ş. (2010). Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi, Bakı, 176 səh.
3. Cəlilov F. (1983). Mürəkkəb cümlə sintaksisi, Bakı, 116 səh.

4. Müzəffəroğlu T. (2012). Tabeli mürəkkəb cümlənin təkamülü, Bakı, 160 səh.
5. Müzəffəroğlu T.(2002).Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi, 304 səh.
6. Спринчак А. Я. (1960). Очерк русского исторического синтаксиса Киев, 256 с.
7. Кренделева Т. В. (2009) К вопросу о развитии сложных предложений в финно-угорских и тюркских языках, Вестник Башкирского университета. №3, с.817-819)
8. Rəcəbli Ə. (2003), Göytürk dilinin sintaksisi, IV cild, Bakı, 634 s.
9. Abdullayev Ə.Z.(1974).Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr,Bakı, 419 səh.
10. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. (2007) Müasir Azərbaycan dili, IV hissə, Sintaksis, Bakı, 424 səh.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SATİRİK POEZİYASINDA MİLLİ KİMLİK MÖVZUSU

Məhərrəmovə Nəzrin Əli
Azərbaycan Dillər Universiteti
maharramovnazrin@gmail.com

NATIONAL IDENTITY THEME IN AZERBAIJANI SATIRICAL POETRY IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Maharramova Nazrin Ali
Azerbaijan University of Languages
maharramovnazrin@gmail.com

Summary

The 20th century is a period of the awakening of the national self-awareness of the Azerbaijani people. The article deals with the phenomenon of national self-awareness and the role of its components in the formation of the national identity of the Azerbaijani people. Native language, historical memory, religious factor, and national consciousness are the most prominent components of the national self-awareness. The native language is considered to be the main component of the national self-awareness and the national identity. Another important factor of forming national identity is the historical memory of the nation. The author explains the relevance of the unbiased study of the historical past in the formation of the national memory and national self-awareness. The author of the paper investigates the role of satirical poetry in the formation of the national identity of the Azerbaijani nation and analyses the problem in the samples of satirical poetry at the beginning of the 20th century.

Key words: national self-awareness, national identity, native language, historical memory, national consciousness.

ТЕМА НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ САТИРИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Магеррамова Назрин Али
Азербайджанский Университет Языков
maharramovnazrin@gmail.com

Резюме

XX век является периодом пробуждения национального самосознания у азербайджанского народа. Статья посвящается понятию национального самосознания и роли его компонентов в формировании национальной идентичности азербайджанского народа. Родной язык, историческая память, религиозный фактор и национальное сознание являются основными компонентами национального самосознания. Родной язык считается главным отражением национального самосознания и национальной идентичности. Другой из важнейших факторов формирования национального самосознания является историческая память народа. Автор объясняет важную тему о значении объективного изучения исторического прошлого в формировании исторической памяти и национального самосознания. Автор статьи исследует роль сатирической поэзии в формировании национальной идентичности азербайджанского народа и анализирует эту проблему в образцах сатирической поэзии в начале XX века.

Ключевые слова: национальное самосознание, национальная идентичность, родной язык, историческая память, национальное сознание, сатирическая поэзия.

Hər bir millət üçün zəngin tarixə malik özünəməxsus dəyərlərin öyrənilməsi, yaşadılması və gələcək nəsillərə ötürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir vətəndaş hansı milli xüsusiyyətləri daşdığını və bu xüsusiyyətlərin hansı əsaslara söykəndiyini bilib dərk etməlidir. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan satirik poeziya nümunələrində də müxtəlif üsullarla məhz milli kimlik mövzusunə toxunulmuş, vətən və xalq anlayışlarını özündə birləşdirən milli özünüdərk məfhumunun ifadəsinə xüsusi səy göstərilmişdir. Məqalə satirik poeziyada milli kimlik şüuru, milli özünüdərk probleminin mahiyyət və məntiqini izləməyə çalışır.

Milli şüurun inkişafı, “millət” məfhumu Azərbaycan xalqının tarixində XIX əsrdən başlayaraq öz təsdiqini tapsa da, sırf milli kimlik şüurunun yaranması və inkişafı uzun bir tarixi yol keçərək XX əsrin əvvəllərində öz inkişafının ən yüksək mərhələsini yaşamışdır. Tarixin müxtəlif dövrlərində bədii söz sənətinin müəyyən bir problemi cəmiyyətə çatdırmaq nöqtəyi-nəzərindən önəmli rol oynadığı və güclü təsir dərəcəsi danılmazdır. Digər mövzular kimi bu mövzunun da ortaya çıxarılması ədəbi düşüncədə kortəbii şəkildə baş verməmiş, xüsusi tarixi-sosial şərait gözləmişdir. Məhz XX əsrin əvvəlindəki sosial-ictimai şərait, Azərbaycan xalqının müstəqillik meylləri, xalqın siyasi və mədəni şüurundakı dəyişiklik milli identiklik və milli mental dəyərlərin ədəbi bədii nümunələrdə göstərilməsi üçün əlverişli bir dönəm idi. Təbii ki, burada satirik janrın özünəməxsus və spesifik cəhətlərini də nəzərə almaq lazımdır, çünki satirik əsərlərdə bu problem birbaşa ortaya qoyulmamış, millətin müsbət imicinin təqdim etmək ənənəsinə üstünlük verilməmiş, əksinə mövzuya satirik gülüş və ironik tərzdə yanaşılmışdır.

Milli kimlik anlayışının fəlsəfi mahiyyəti bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış, ilk növbədə insanın öz tarixi kökünün, milli mənsubiyyətinin, fərdin özünün müəyyən bir millətə mənsubluğunun dərkini ifadə forması kimi qəbul edilmişdir. Prof. Tahirə Məmmədə görə: “Milli kimlik şüuru hər hansı bir millətin özünə xas dilini, adət-ənənələrini, mədəniyyətini, dinini,

özünüifadə gerçəkliyini, davranış və ünsiyyət dəyərlərinin vəhdətini təşkil edir” [4; səh. 4]. İngilis alimi Entoni Smit isə öz “Milli kimlik” əsərində milli kimlik şüuru və onun komponentlərini bu şəkildə izah edir: “Tarixi torpaq, yurd haqqında təsəvvürlər, ortaq miflər, tarixi yaddaş, ortaq ictimai mədəniyyət, toplumun sahib olduğu ortaq iqtisadiyyat milli kimliyin təməlini təşkil edir” [6; səh. 31]. Milli kimlik şüuru və milli özünüdərək məfhumunun kökündə bir neçə mühüm komponent və amil dayanır:

1. Ana dili faktoru; 2. tarixi yaddaş və tarixi birlik faktoru; 3. milli ideya və milli düşüncə amili; 4. dini kimlik; 5. müəyyən coğrafi əraziyə bağlılıq; 6. Milli-mənəvi dəyərlərin məcmusu. Başlıca olaraq bu komponentlər müəyyən millətin milli kimlik şüurunun formalaşmasına təsir edən amillər olmaqla yanaşı, milli kimlik anlayışı məhz bütün bu elementlərin vəhdətinin konkret məzmununda ifadəsini özündə ehtiva edir.

Milli kimlik şüurunu formalaşdıran ən vacib komponent olan ana dili millətin şüurunun özünüdərək nümunəsidir. Ana dilinin milli özünüdərkin inkişafında başlıca faktor kimi rolunu bir çox tədqiqatçılar xüsusi olaraq qeyd etmişlər. Alman filosofu V. Humbolt ana dilinin yalnız mədəni məhsul deyil, həmçinin də milli şüurun aparıcı vasitəsi olmaqla yanaşı onun həm də əsas inkişaf səbəbi olduğunu qeyd edirdi: “Ana dili millətin fikri, şüuru və düşüncəsi ilə sıx əlaqəlidir. Ana dili mənsub olduğu millətin etnik özünüidentifikasiyasının (özünü müəyyənləşdirməsinin) fundamentini təşkil edir. Məhz ana dilinin bünövrəsində millətin əsas mədəni kodları yaranıb inkişaf edir. Millətin mədəni kodları isə milli özünüdərkin əsas komponenti olaraq, müəyyən millətə onun sələflərindən qalan unikal milli və mədəni özünəməxsusluqdur [5, səh. 315]. Müxtəlif tarixi dövrlərdə ölkədə idarəçilik yadlar tərəfindən həyata keçirildiyindən ana dilimiz yalnız şifahi xalq dili kimi inkişaf etmiş, zamanla dilimiz müxtəlif dillərin və mədəniyyətlərin təsirinə məruz qalmışdır. Məhz bu baxımdan ana dili problemi milli kimlik şüurunun əsas komponenti kimi XX əsr satirik poeziyasının ən aktual mövzularından biri olmuş, öz ana dilinə dəyər verməyənlər, yerli-yersiz əcnəbi sözlərdən istifadə edərək əcnəbi dillərə mütilik edənlər satirik poeziya nümunələrində kəskin tənqid atəşinə tutulmuşlar. M.Ə. Sabirin “Bir dəstə gül”, “Ürəfa marşı”, Ə. Nəzminin “Dil məsələsi”, “Dilimiz”, “Dilimiz düzəlmir”, “Əşəri-məhzunanə”, M. Möcüzün “Anam təlim edən dildə” satirik şeirləri birbaşa olaraq həmin dövrdə ana dili probleminə həsr olunmuşdur.

Milli kimlik şüurunun formalaşmasına təsir edən amillərdən biri də tarixi yaddaşdır. Tarixi yaddaş milli özünüdərkin əsas təzahür komponenti olaraq, xalqın bir millət kimi özünüdərketməsini və tanımasını təmin edən, bir millətin gələcək nəsillərinə milli kimlik şüurunun aşılmasına xidmət edən əsas amillərdən biridir. Tarixi yaddaş dedikdə müəyyən millətin tarixi kökləri, tarixi təcrübəsinə əsaslanan faktlar, millətin keçdiyi tarixi yol, tarixi hadisələrin dərkini, millətin bir millət kimi formalaşmasında təsiri olan mühüm hadisələrin məcmusu nəzərdə tutulur. Tarixi yaddaşın milli kimlik şüurunun formalaşmasındakı müstəsna rolu bir çox alim və tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmışdır. Görkəmli tədqiqatçı Y. Qarayev milli kimlik şüurunun formalaşmasında tarixi yaddaş faktorunun xüsusi rolunu qeyd edərək, tarixi yaddaşı kütləni xalqa çevirə bilən aparıcı qüvvə hesab edirdi: “Milləti millət edən onun etnik arxetipi də, bədii-estetik kodu da, ilkin mifik-fəlsəfi şifrəsi də milli və tarixi yaddaşın özüdür” [2, səh. 3]. XX əsrin əvvəllərində satirik poeziya nümunələrində tarixi yaddaşın dərkini ifadəsi M.Ə. Sabirin tarixi-publisistik səpkidə

yazdığı, elmi-tarixi mənbələrə əsaslanan “Fəxriyyə” (və ya “Hərçənd əsirani-qüyüdati zamanız”) şərinə yüksək ustalıqla verilmişdir. Sabir milli tariximizin səhifələrini sadəcə sadalamaq məqsədi güdmür, burada keçmiş-gələcək modelini qurur, milli yaddaşın bütün məqamlarına toxunaraq türk tarixinin canlı poetik lövhəsini yaradır. O, xalqa keçmişini göstərməklə keçmişdəki nöqsanların bu günümüzə də yansıdığını, gələcəyimizə birbaşa təsir edə biləcəyini söyləməyə çalışır. Sabir “Əvvəl nə idiksə, yenə biz şimdi hamanız” [3, səh. 115] -sətriylə bizi soydaşlarımızın tarix boyu buraxdığı səhvlərdən nəticə çıxarmaqla inkişafa, milli özünüdərəkə və milli birliyə səsləyir, millətimizin bir millət olaraq özünüdərək etməsinə, özünü tanımasına çağırırdı.

XX əsrin satirik poeziyasında ən çox rast gəlinən mövzu isə milli ideya, milli imic və milli düşüncə mövzusu idi. Həmin dövrdə satirik sənətkarların müraciət etdiyi cəhalət, savadsızlıq, xürafat mövzularının tənqidi bilavasitə xalqın içindəki xaotik durumun milli imicə və milli kimliyə vura biləcəyi zərbələrin ifadəsi idi. Ə.Nəzmi “Millət dur”, M.Ə.Sabir “Qaç oğlan millət gəlir”, “Səs salma yatanlar aylar”, “Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə”. S.Mənsur “Qaç oğlan bizim millət azad olub”, “Millətə sən də ayıl, bir qeyr meydanə çıx”, “Əl vurma nəşədən düşər, millət eşq dünyasıdır”, Ə.Qəmküsar “Millətin halı pərişan ola” və “Bizə nə” və b. satirik nümunələrdə millətin nöqsanlarını göstərməklə, milləti silkələyib oyatmaqla, onu özünə tanımaq yolu ilə millətin özünüdərkinə nail olur, xalqda sağlam milli kimlik şüuru formalaşdırır, millətin cəhalət pərdəsi altında yatmış ayrı-ayrı fərdlərini oyatmaqla xalqı bir millət kimi özünütanımağa vadar edir və yeni milli düşüncə yaratmağa çalışırdılar. Ədəbiyyatşünas alim T.Əfəndiyev xalqın özünütanımasında satirik poeziyanın müstəsna rolunu qeyd edərək onun sağlam milli şüur və milli imic formalaşdırdığını vurğulayırdı: “Satirik poeziya milli şüuru formalaşdırmaq üçün xalqın təkəkküründə olan idealları lağa qoymaq, tənqid etmək yolu ilə xalqı cəhalət pərdəsi altından çıxarmağa çalışırdı. Burada yeni dərkətmə yaranır, ayrı-ayrı fərdləri deyil xalqı düşünür, xalqı tənqid edirdi. Xalq, cəmiyyət özünü tanımaq üçün ayna qarşısında durmalı, özünə yenidən baxmalı və yalnız bundan sonra ictimai həqiqəti dərk edib özünütanımalıdır” [1; səh. 294-295].

Beləliklə, milli kimlik şəxsiyyətin özünü müəyyən millətə mənsubluq hissənin şüurlu şəkildə dərkə olub, tərkibindəki bütün komponentlərin (ana dili, tarixi yaddaş, din faktoru, milli ideya və s.) vəhdətini nəzərdə tutursa, milli özünüdərək isə şəxsiyyətin milli kimliyinin dərkəninə ifadəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Əfəndiyev T “Milli özünüdərək ədəbi konteksdə” Bakı, 2021.
2. Qarayev Y. “Milli mən şüuru və etnik yaddaş-azərbaycançılıq”. “Kredo” qəzeti 8-23 mart, 2002.
3. Mirzə Ələkbər Sabir “Hophopnamə” Bakı, Qanun Nəşriyyatı,-2012.
4. Tahirə Məmməd. Milli kimlik və bədii mətn. Bakı, “Elm və təhsil”-2020.
5. Вильгельм фон Гумбольдт “Избранные труды по языкознанию”. М., 1983.
6. Anthony D.Smith “National identity”. 1991.

DİLÇİLİK İŞİĞİNDA QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQ, ÇOXLUQLAR NƏZƏRİYYƏSİ

Bədəlbəyli Pərvin Əflatun
Azərbaycan Dillər Universiteti
<https://orcid.org/0000-0001-5846-1940>
badalbayli.parvin@gmail.com

FUZZY LOGIC IN THE LIGHT OF LINGUISTICS, SET THEORY

Badalbayli Parvin Aflatun
Azerbaijan University of Languages
<https://orcid.org/0000-0001-5846-1940>
badalbayli.parvin@gmail.com

Summary

First of all, in the article, general information about fuzzy and binary (binary) logic has been differentiated. It was also mentioned that the theory of fuzzy logic is applied to many exact and humanitarian sciences in modern times. It was concluded that it is not so easy to obtain immediately visible results in the humanities, unlike the exact sciences. The result is that the innovations that can be seen with the eye in the exact sciences, the difference of which can be easily felt, are obtained in a completely different way in language because language is a tangible, audible concept. Fuzzy logic in linguistics is primarily concerned with the correct use of words. It has been noted that exact naming is a field far from vague, and an attempt has been made to substantiate the idea with examples from sets of synonyms. Precise naming can be fluent only when results close to precision are obtained according to certain criteria. There are many synonyms and word replacements in the language, sometimes these replacements harm the meaning. Inadequacies in words cannot directly reveal inner speech during natural language translation. In fuzzy linguistics, there is no such thing as precision, finality, or immutability. It is always open to renewal and modernization. If fuzzy logic develops philologically, we will reach the convenience of natural language.

Key words: fuzzy linguistics, lexical synonyms, fuzzy translation.

НЕЧЕТКАЯ ЛОГИКА, ТЕОРИИ МНОЖЕСТВ НА ФОНЕ ЛИНГВИСТИКИ

Бадалбейли Парвин Афлатун
Азербайджанский Университет Языков
<https://orcid.org/0000-0001-5846-1940>
badalbayli.parvin@gmail.com

Резюме

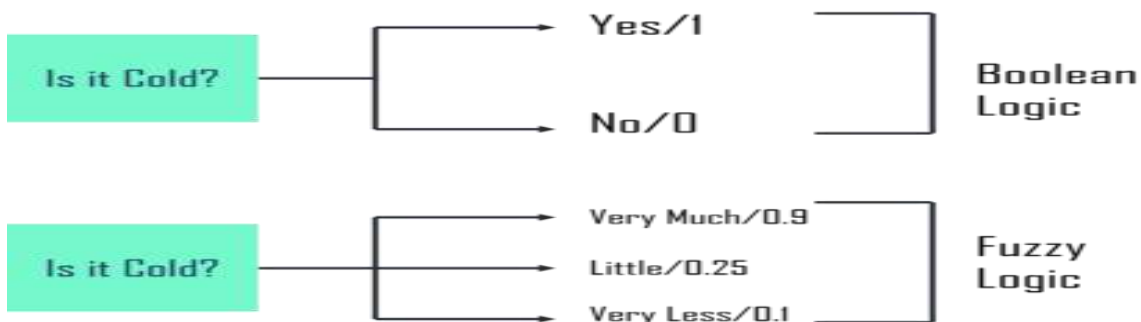
Прежде всего, в статье разграничены общие сведения о нечеткой и бинарной (бинарной) логике. Также было отмечено, что теория нечеткой логики применяется ко многим точным и гуманитарным наукам в современное время. Сделан вывод о том, что в отличие от точных наук получить сразу видимые результаты в гуманитарных науках не так просто.

В результате получается, что в точных науках нововведения, которые можно увидеть глазом, а разница легко ощущается, совершенно иначе получаются в языке, потому что язык – это осязаемое, слышимое понятие. Нечеткая логика в лингвистике в первую очередь связана с правильным использованием слов. Отмечено, что точная именованная далеко не расплывчатая область, и была предпринята попытка обосновать

эту идею примерами из наборов синонимов. Точное именование может быть беглым только тогда, когда по определенным критериям получены результаты, близкие к точным. В языке много синонимов и замен слов, иногда эти замены вредят смыслу, случаются ошибки в идее, переключение на новую мысль. Сомнения – это поиск определенности, выбор более подходящих вариантов. Неадекватность слов не может напрямую выявить внутреннюю речь при переводе на естественный язык. В нечеткой лингвистике нет таких вещей, как точность, завершенность, неизменность. Она всегда открыта к новшествам и модернизации. Если нечеткая логика будет развиваться филологически, мы достигнем удобства естественного языка.

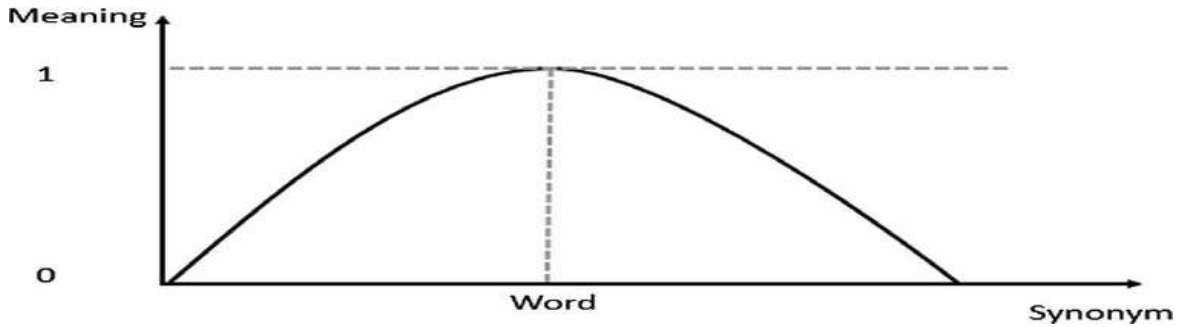
Ключевые слова: нечеткая лингвистика, лексические синонимы, нечеткий перевод.

Qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi XXI əsr elmində fundamental dəyişiklik edən sahədir. Nəzəriyyəni bir çox elm sahələrinə tətbiq edən alimlər nəzəriyyənin yaratdığı rahatlığın mahiyyətinə varmışlar. Lütfi Zadə elmdə dəqiq olmaq hər zaman doğru olmaq deyil deyirdi, O, dəqiqliyin ölçüsünü, kriteriyalarını araşdırıb tapdı və rəqəmlərə köçürdü. “Mürəkkəbliik artıqca dəqiq ifadələr mənasını, mənalı ifadələr dəqiqliyini itirir” (As complexity rises, precise statements lose meaning and meaningful statements lose precision) (L. Zadeh) fikirlərinin mahiyyəti dəqiqlik hər zaman son nöqtə deyil, vəziyyətə, məkana, zamana, insana, müəyyən kriteriyalara görə dəyişir. Beləliklə bəhs etdiyimiz yeni nəsil cihazlara həmin detallar əlavə olundu. Nümunə üçün deyə bilərik ki, əvvəllər yalnız iki seçim etməklə (binar məntiqlə) soyuq və ya isti su ilə yuyulan qab-qacaqlar, paltarlar indi daha dəqiq seçim edilməklə nəinki dərəcəsini, yuyulma prosesini, üsulunu düymələr vasitəsilə müəyyən etmək olur. Həmçinin eyni qayda digər elektron cihazlarına da şamil edilir. Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi təkcə məişətdə deyil, ümumilikdə dünya üçün çox əhəmiyyətli ixtiradır. 0 ilə 1 arasındakı keçidləri şəxsi münasibətlərə, dövlətlərin idarə edilməsinə tətbiq edilməklə qeyri-səlis bir dünya yaratmaq olar. Nəzəriyyənin adı bulanıqlıq, qeyri-dəqiq məntiq olsa da, həqiqətə aparıcı detallar üzərində axtarış sistemidir. As prof. Lotfi Zadeh states “imperfect information is information which is in one or more respects is imprecise, uncertain, incomplete, unreliable, vague or partially true.” (11, S.1) Şübhələrlə dolu olan qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsində hər zaman doymazlıq vardır, yekun qərar yoxdur, mükəmməlliyə gedən yolun özü olduğu üçün daim yenilənməyə ehtiyac duyur. “Qeyri-səlis məntiqin məntiqi filoloji-humanitar baxışdan baxdıqda tərəddüdlərin, şübhələrin, gümanların, hardasa hətta inamsızlığın ideologiyasından doğur”. (2, S.1)

Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin dəqiq elmlərlə bərabər humanitar və sosial elmlərə də tətbiqi mümkündür və yüksək qiymətləndirilir. Dilin inkişaf mexanizmi dəqiq elmlərdən fərqlidir, dəqiq elmlərə tətbiq olunmuş qeyri-səlis məntiq vasitəsilə yeni nəsil ağıllı telefonları, sürətli və rahat maşınları, elektrik avadanlıqlarını nümunə gətirdik. Lakin dil toxunula bilən, görülən bir məhfum

deyil ki, biz eynisini dilə tətbiq edək. Məlumdur ki, Zadə ideyası ilk dəfə dil vasitəsilə üzə çıxmışdır və dildə yaranan fikirlər rəqəmlərə ötürülmüş, hesablamalar aparılmışdır. Dilçilikdə qeyri-səlislik ilk növbədə danışarkən doğru cümlələri seçməkdən başlayır. “Dilin bütün cəhətlərdən öyrənilməsinə imkan yaratmaq dilçiliyin üzərinə düşür”. (3, S. 26) Məsələn bədii əsərlərin tərcüməsində dil vasitəsilə ötürülən hisslər doğru tərcümə edilmədikdə oxucuda eyni təəssüratı yaratmır. Təəccüblü deyil ki, tez- tez əsərin orijinaldakı kimi olmadığını eşidirik və yaxud bir əsərin kino versiyasını izlədikdə, oxuyarkən xəyalımızda canlanan obrazları kinoda hiss etmirik, nəse bir çatışmazlıq olur ki, kitab ilə eyniyyət təşkil etmir. Bunun üçün təbii dilin tərcüməsi, dilin ötürmək istədiklərinin təbii canlandırılmasına qeyri-səlis yanaşmaq lazımdır. Qeyri-səlis məntiq bulanıq yollar içərisində ən uyğun olanını, ən düzgün yaraşanını seçməklə mükəlləfdir. Qeyri-səlis məntiqdə və onun tətbiq edildiyi digər elmlərdə son, yetərli deyə anlayış yoxdur. Hər il texnologiya yenilənir, daha da istifadəsi rahatlaşır, həmçinin dilçilik də eyni problemlərin həllinə yönəlməlidir. Bizim uzun illərdir istifadə etdiyimiz google tərcümə sistemi məlumdur ki, yetərli deyil. Dil daşıyıcıları, tərcüməçilər şəxsi bilikləri vasitəsilə google tərcümə zamanı təklif olunmuş sözlərin hansının daha uyğun gəldiyini özləri qərar verirlər. Məsələn, bizim dilimizdəki “qəribə” sözü və onun sinonimləri ilə ingilis dilindəki “strange, odd, weird” sözlərinin müxtəlif denotatları var. Onlar hər zaman bir-birlərini mütləq mənada əvəz edə bilmirlər. Məsələn, “Anna is a strange girl” ilə “Anna is a weird girl” cümlələrini “Anna qəribə qızıdır” kimi tərcümə edən elektron lüğət birinci cümlədə normal mənada anlaşılan qəribə ilə ikinci qəribəni eyni cür tərcümə edəcəkdir, halbuki ikinci mənfi mənədadır.

Sözlərin düzgün tərcüməsini “fuzzy translate” qeyri-səlis tərcümə etmək üçün təklif olunan variantları dəqiqləşdirən applikasiyalara ehtiyac vardır.

Dilçilikdə sinonimlər çox olsa da, mənaları tam eyni deyil və bütün hallarda bir-birini əvəz edə bilmir. Hər bir sinonimin özünəməxsus mənası var və daha çox kontekst və insanlarla münasibətə uyğun olaraq işlədilir, həmçinin dövrlər ərzində dəyişir. “Mütləq sinonimlik, ən azından təbii dillərdə leksəmlər arasında əlaqə kimi həddindən çox nadir hallarda rast gəlinən hadisədir”. (10, S.71)

Professor və dilçi Arnoldun qeyd etdiyi kimi, “Dil nə qədər inkişaf edərsə, müxtəliflik bir o qədər zəngin olar və buna görə də nitqin effektivliyini və dəqiqliyini artıran leksik seçim imkanları bir o qədər çox olar”. (The more developed the language, the richer the diversity and therefore the greater the possibilities of lexical choice enhancing the effectiveness and precision of speech) (16, S.194) Beləliklə – ölmək, əbədiyyətə qovuşmaq, xarab olmaq, məhv olmaq, göz yummaq – sözləri tam eyni deyil, lakin semantik baxımdan bir-birlərinə bənzəyirlər. Buna görə də bu sözlərin

denotativ və konnotativ mənaları tamamilə fərqlidir və müxtəlif kontekstlərdə işlənir (denotasiya hərfi məna, konnotasiya emosional məna deməkdir) Məsələn, cənab Cekson öldü, əbədiyyətə qovuşdu, gözlərini yumdu və oxşar mənaları olan digər sinonimlər şəxsi münasibətlərə görə dəyişir. Qeyri-səlis məntiqdə dəqiqliyin həmişə doğru olmadığı anlayışı şəxsi münasibət üçün seçilmiş sinonim felinin hamı üçün eyni olmaya biləcəyini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dil və düşüncə vasitəsilə qərar qəbul edərkən deyilən bir söz və ya fikrin cümlənin bütün mənasını dəyişdirə bilər. Bu səbəbdən qərar qəbul edərkən həqiqətən nəyi söyləməli olduğumuzu, nə etmək istədiyimizi müəyyən etmək lazımdır. Deyilən sözlərə gəlincə, söhbət zamanı cümlənin əsl mənası izah edilməlidir, əks halda yanlış anlaşıla bilər. Məlumdur ki, ingilis və ya digər dillərdə bir sıra sözlər var ki, onların dilimizdəki əsl mənasını tapmaq istəyərkən çətinliklə üzləşirlər. Məsələn üçün; rus dilində mavi sözünün iki forması var; tünd göy – siniy, açıq göy – qoluboy. Azərbaycan dilində isə bu rəngin tonlarının dəqiq adı yoxdur, ona görə də açıq və ya tünd mavi bəzən göy adlanır. İngilis dilində sky blue, azure, sapphire, navy blue, cobalt blue və s. kimi çalarları var. Həmçinin blue (mavi) rənginin digər bir mənası da depressiv, kədərli anlamına gəlir. Blue sözü birləşmə şəklində “out of the blue” gözlənilməz şəkildə tərcümə edilərək tamamilə fərqli anlama gəlir.

Professor Ginzburq eyni mənalı bəzi sinonimlərin həmişə bir-birini təkrarlama bilməyəcəyini də qeyd edir. “Bu, demək olar ki, denotasiya mənasında eyni olan sözləri müqayisə etməklə ən yaxşı şəkildə təsvir edilə bilər. Məsələn: valideyn – ata (father, dad, papa, pater). Statistik cəhətdən neytral olan “ata” sözü ilə müqayisədə “ata” danışmaq dili kimi, “valideyn” isə kitab kimi hiss olunur” (12, səh. 21). Bir çox dillərdə düzgün adlandırılmayan sözləri asanlıqla müşahidə edə bilərik, dillər hər şeyi düzgün adlandırmaq üçün kifayət qədər inkişaf etməyib. “Dil vahidləri dilin fəaliyyəti zamanı həm cümlə yaradır, həm də tutarlı informasiya yaratmağa xidmət edir” (4, S.27) Əgər hər hansı bir alim, tərcüməçi və ya dilçi əşyaları adlandırmaq qərarına gəlsə, bu onun əbədi qalacağı anlamına da gəlmir. Hər şeyi zamanla daha yaxşı bir şəkildə adlandırmaq və təkmilləşdirmək lazımdır, məhz bu qeyri-səlis-dilçilik vasitəsilə həyata keçəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. S.Ə. Abdullayev “Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi”. Bakı, 2013, 596 səh.
2. K. Abdullayev “Kitabi-Dədə Qorqud mətni və qeyri-səlis məntiqin “şübhə” daimisi” 525-ci qəzet 30 aprel, 2022, 1-ci yazı
3. A. Qurbanov “Ümumi dilçilik” Bakı, 2019 cild 1, 448 səh.
4. A. Qurbanov “Ümumi dilçilik” Bakı, 2019 cild 3, 512 səh.
5. Hüseyinli N. Təfəkkürün anlayış-kateqorial aparatı: qnoseoloji və metodoloji təhlili. Bakı, 2003, 462 səh.
6. Con Layons “Linqvistik Semantika: Giriş” Bakı, 2014, s. 389
7. N. Seyidəliyev Müasir Azərbaycan dilinin üslubi sinonimləri. Bakı, 2012. 120 səh.
8. Zeynalov F., A. Cəfərov. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi əsəri üzərində düşüncələr. Bakı, 2015. 63 səh.
9. Zadə F. Qeyri-səlis məntiqin atası ilə həyatım və səyahətlərim, Bakı, 2006.

10. L.A. Zadeh. Fuzzy Sets, Information and Control, Berkley, 1965. 353 pages
11. R. Aliev, O.Huseynov “Decision Theory with Imperfect Information”. USA, 2014. 467 pages
12. R.S. Ginzburg “A Course in Modern English Lexicology”. Moscow, 2004. 269 pages
13. James Joyce, Pacific Coast Philology, Fuzzy Sets and the Study of Linguistics Vol. 11 (Oct., 1976), pp. 39-42.
14. David Birdsong, Studies in Second Language Acquisition, Decision-Making in second language acquisition Vol. 16, No. 2 (June 1994), pp. 169-1824.
15. Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English 7th edition Upper intermediate to Advanced AS Hornby, Oxford University Press, 2007.
16. И.В.Арнолд. Лексикология современного английского языка. Москва, 1986 с. 295.

**FEİL KATEQORİYALARINA MƏXSUS QRAMMATİK ELEMENTLƏRİN SÖZ
SONUNDA DERİVATİV FUNKSİYASI**

Məmmədzadə Qənirə Şahin

Gəncə Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-1028-5498>

ganira.mammadzadeh@gmail.com

**GRAMMATICAL ELEMENTS BELONGING TO VERB CATEGORIES
DERIVATIONAL FUNCTION AT THE END OF A WORD**

Mammadzade Ganira Shahin

Ganja State University

<https://orcid.org/0000-0002-1028-5498>

ganira.mammadzadeh@gmail.com

Summary

As one of the agglutinative languages, the rule of word formation by morphological method takes a leading place in the word creation process of the Azerbaijani language. This is because, unlike languages with an analytic-inflectional structure, suffixes in the Azerbaijani language have a special derivational significance. Azerbaijani language suffixes have the serial character at the end of the word. Therefore, compared to analytical-inflectional languages, the main derivational load of the word creation process of the Azerbaijani language almost falls on the suffixes. The point is that since the word-forming potential is rich, word-correcting suffixes in certain cases cannot fully compensate for the derivational process. Therefore, there is a need for the participation of grammatical suffixes in that process. This situation is observed in all grammatical category elements in the Azerbaijani language, including grammatical elements belonging to the verb category. So, in the process of deriving verbs from verbs and nouns, the tasks that the modifying suffixes cannot perform fall on some grammatical (word modifying) elements. Of course, not all elements belonging to the verb category can intensively participate in this process, as in the case of noun grammatical category elements. Within the framework of the lexical-semantic development of the language, a certain number of grammatical category elements show passivity, and some show activity. Thus, negative, past tense,

transitive past, present tense, indefinite and definite future tense suffixes of verbs have unique functional qualities in the derivational process.

Key words: verb formation, form-building, word formation, inflection, derivation.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ФУНКЦИИ В КОНЦЕ СЛОВА, ОТНОСЯЩИЕСЯ К КАТЕГОРИЯМ ГЛАГОЛА

Мамедзаде Ганира Шахин

Гянджинский Государственный Университет

<https://orcid.org/0000-0002-1028-5498>,

ganira.mammadzadeh@gmail.com

Резюме

Как один из агглютинативных языков, правило словообразования морфологическим методом занимает ведущее место в процессе словообразования азербайджанского языка. Это связано с тем, что в отличие от языков с аналитико-флективной структурой суффиксы в азербайджанском языке имеют особое словообразовательное значение. Суффиксы азербайджанского языка имеют порядковый характер в конце слова. Поэтому, по сравнению с аналитико-флективными языками, основная словообразовательная нагрузка словообразовательного процесса азербайджанского языка ложится практически на суффиксы. Дело в том, что, поскольку словообразовательный потенциал богат, словообразовательные суффиксы в определенных случаях не могут полностью компенсировать словообразовательный процесс. Поэтому возникает необходимость участия в этом процессе грамматических суффиксов. Такая ситуация наблюдается во всех элементах грамматической категории в азербайджанском языке, в том числе и в грамматических элементах, относящихся к категории глагола. Так, в процессе образования глаголов от глаголов и существительных задачи, которые не могут выполнять модифицирующие суффиксы, ложатся на некоторые грамматические (слововидоизменяющие) элементы. Конечно, не все элементы, принадлежащие к глагольной категории, могут активно участвовать в этом процессе, как в случае с элементами именной грамматической категории. В рамках лексико-семантического развития языка определенное количество элементов грамматической категории проявляет пассивность, а часть - активность. Таким образом, суффиксы отрицательного, прошедшего времени, переходного прошедшего времени, настоящего времени, неопределенного и определенного будущего времени глаголов обладают уникальными функциональными качествами в словообразовательном процессе.

Ключевые слова: глаголообразование, формаобразующие, словообразующий, словоизменяющий, деривативность

Feilə aid qrammatik elementlərin derivativliyə keçid mənzərəsini aşağıdakı kimi təqdim etmək mümkündür.

İnkər şəkilçisinin derivativ funksiyası

İnkərliğin qrammatik əlaməti *-ma* (-mə) şəkilçisindən ibarətdir. İnkər şəkilçisi feil köklərinə birinci qoşulur, özündən sonra zaman və şəxs şəkilçiləri işlənir. Birinci və ikinci şəxslərdə inkər şəkilçisi təkcə qrammatik funksiya bildirə bilmir. İnkər şəkilçisinin qrammatiklikdən derivativliyə keçidi ikinci şəxsə aid anlayış üzrə baş verir. Bu keçid prosesində *-ma* (-mə) şəkilçisi artıq özünün qrammatik funksiyasını leksikliyə çevirir və söz tərkibində vurğunun yeri də dəyişir: *almə', qazmə', süzmə', büzmə', dolmə', qurmə', silmə', aşırmə'* və s. İzahlarda inkər şəkilçisi *-ma* (-mə) ilə isim və sifət düzəldən *-ma* (-mə) şəkilçisinin omonim olduğu göstərilir [5].

Şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin derivativ funksiyası

Şühudi keçmiş zamanın qrammatik göstəricisi –*dı* (-di, -du, -dü) şəkilçisindən ibarətdir.

Şühudi keçmiş zaman şəkilçisi birbaşa paradiqmatik əlaqə yarada bilmir. Bu şəkilçinin paradiqmatik əlaqəsi inkar şəkilçisində olduğu kimi şəxs şəkilçiləri ilə sintaqmatik, ardıcıl işlənmə sayəsində mümkün olur. Birinci şəxsin təkində şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin derivativliyə keçidini “*Aldımqoz, satdımqoz, mənə qaldı çaqqaçuq*” [1, s.29] atalar sözündə görmək olur. İkinci şəxsin təkli üzrə aşağıdakı nümunələri misal göstərmək lar: “*Koroğlu aşığı Cünuna elə bir xoşgəldin elədi ki, hüzigarın gözü hələ belə xoşgəldin görməmişdi*” [4, s.81]. Üçüncü şəxsin təkini bildirən şühudi keçmiş şəkilçisinin derivativliyi, danışiq üslubu nümunələrində müşahidə olunur: “*Koroğlu yaxınlaşanda baxdı ki, keçid kəsilib. Bildi ki, xəbər tutub qabaqkəsdi eləyiblər*” [4, s.133].

Nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin derivativ funksiyası

Nəqli keçmiş zamanın qrammatik ifadə vasitəsi –*miş* (-miş, -muş, -müş) şəkilçisindən ibarətdir. Bu şəkilçi də söz sonuna qoşularaq şəxs şəkilçiləri ilə birlikdə qrammatik cəhətdən mübtədə və xəbər arasında uzlaşma əlaqəsi yaradılmasına xidmət edir: *Mən almışam, Sən almışsan, O almışdır, Biz almışığı, Siz almışsınız, Onlar almışlar*.

Əsgər İlkin həmin şəkilçi ilə əlaqədar şərh verərkən qeyd edir ki, –*miş* şəkilçisi sözdüzəldici və sözdəyişdirici kimi olan omonim şəkilçidir. Bu şəkilçinin iştirakı ilə *bişmiş, yemiş, keçmiş* sözlərinin düzəldiyinə aid nümunələr verir [3, s.35].

İndiki zaman şəkilçisinin sözdüzəltmə funksiyası

İndiki zamanın qrammatik göstəricisi –*ır* (-ir, -ur, -ür) şəkilçisidir. Bu şəkilçi şəxs şəkilçilərinin iştirakı ilə paradiqma təşkil edir və mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşma əlaqəsi yaradır.

İndiki zaman şəkilçisinin derivativliyə keçidi əsasında düzələn sözlərdən bədii təsvirdə də müəyyən emosional təsirləri canlandırmaq üçün istifadə edilməsinə rast gəlmək olur: “*Həmzə dedi: - Mən də gəlir –çıxarımı bilən adamam. Mən bilirəm ki, sən üç şeyin üçünü də mənə verən deyilsən*” [4, s.173].

Qəti gələcək zaman şəkilçisinin sözdüzəltmə funksiyası

Qəti gələcək zaman şəkilçisinin qrammatik funksiyası – *acaq* (-əcək, -yacaq, -yəcək) şəkilçisi ilə yerinə yetirilir. Səlim Cəfərov –*acaq* (-əcək) şəkilçisinin sözdüzəltmə funksiyasından bəhs edərkən yazır ki, “–*Acaq, -əcək öz mənşəyi etibarlı ilə müəyyən gələcək zaman şəkilçisi olub dilimizdə eyni zamanda leksik-qrammatik şəkilçi kimi də formalaşmışdır. Həmin şəkilçinin vasitəsi ilə substantiv, bəzən də atributiv isimlər düzəldilir; məsələn, qanacaq, yanacaq, qorxacaq, gələcək, gedəcək və s.*” [2, s.161].

Qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin sözdüzəltmə funksiyası

Qeyri-qəti gələcək zamanın qrammatik göstəricisi –*ar* (-ər; -yar, -yər) şəkilçisindən ibarətdir.

İlkin Əsgər qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisini omonim variant kimi təqdim edir və onun derivativlik keyfiyyətinə malik olan şəkilçi kimi qrammatik variantdan yarandığını göstərir. Burada göstərilir ki, –*ar* (-ər) şəkilçisi sözdüzəldicilik keyfiyyətinə uyğun olaraq əsasən birhecalı hərəkət bildirən sözlərdən şəxs adları düzəldilməsində iştirak edir: *Yaşar, Sevər, Gülər, Anar, Yetər* [3, s.31].

İsmin qrammatik kateqoriya şəkilçilərdə olduğu kimi feili qrammatik şəkilçilərin derivativliyə keçidində də sözyaratma potensialının tələbləri aparıcı yer tutur. Burada milli təfəkkür xüsusiyyətləri və mental münasibətlərin qarşılıqlı əlaqəsi də zaman-zaman öz təsirlərini göstərmiş olur.

Ədəbiyyat:

1. Atalar sözü. Öndər nəşriyyat, Bakı, 2004, 264 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
3. İlkin Ə. Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yaradan qeyri-məhsuldar şəkilçilər. (Monoqrafiya), Bakı, Elm və təhsil, 2015, 148 s.
4. “Koroğlu” dastanı. Azərbaycan SSR EA nəşri, 1959, 515 s.
5. Əliyev Kamran. Feillər və onların növləri. 4 dekabr, 2019: kayzen.az/blog/Azərbaycan-dili/24104/feillər-və-onların-növləri.html.

**AZƏRBAYCANDA İNTERNET-MEDİANIN MONİTORİNQİNİN İNKİŞAF
PERSPEKTİVLƏRİ**

Abdullayeva Səadət Rəis

Bakı Dövlət Universiteti

sado.amea@gmail.com

**DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF INTERNET-MEDIA MONITORING IN
AZERBAIJAN**

Abdullayeva Saadat Rais

Baku State University

sado.amea@gmail.com

Summary

The article examines the role of media monitoring tools in the evaluation of online media resources, it is noted that the application of monitoring systems in the evaluation of the website creates conditions for the management of media and is one of the main factors that serve to improve the media environment.

The current situation regarding the application of monitoring tools in the media in Azerbaijan, the problems encountered in this direction have been the object of research in the article. In the work, information was provided about companies offering monitoring services of online media resources in our country.

It was noted that it is necessary to pay attention to the issue of internal security of the country during the application of web statistical mechanisms during the assessment of online media resources. The importance of developing the national statistical mechanisms of websites in our country was emphasized.

It was also proposed to establish the Azerbaijan Media Monitoring Center, its role in evaluating the activity of media resources was investigated, and it was emphasized that this Center will create conditions for evaluating the modern state of the media, coordinating the activities of all media structures involved in the monitoring of the country.

Key words: online media in Azerbaijan, media monitoring, evaluation of online media, web-statistical mechanisms.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МОНИТОРИНГА ИНТЕРНЕТ-СМИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Абдуллаева Саадет Раис

Бакинский Государственный Университет

sado.amea@gmail.com

Резюме

В статье рассматривается роль средств мониторинга в оценке интернет-медиа ресурсов, отмечается, что применение систем мониторинга в оценке веб-сайта создает условия для управления средствами СМИ и является одним из основных факторов, служащих оздоровлению медийной среды в Азербайджане.

Объектом исследования стала текущая ситуация с применением инструментов мониторинга в СМИ в Азербайджане, проблемы, возникающие в этом направлении. Были обсуждены меры, предпринимаемые в направлении интеграции медиаорганизаций Азербайджана в мировое медиапространство, а также предоставлена информация о компаниях, предлагающих услуги по мониторингу интернет-медиаресурсов в Азербайджане. В частности, были разъяснены причины отсутствия мониторинга многих Интернет-СМИ в Азербайджане.

Отмечено, что необходимо обратить внимание на вопрос внутренней безопасности страны при применении механизмов веб-статистики при оценке ресурсов интернет-СМИ. В связи с этим была подчеркнута важность развития национальных статистических механизмов веб-сайтов в нашей стране.

Также было предложено создать в нашей стране Всеазербайджанский центр мониторинга СМИ, исследована его роль в оценке деятельности медиа-ресурсов, и было подчеркнуто, что запуск этого Центра создаст условия для оценки современного состояния СМИ, координация деятельности всех медийных структур, участвующих в мониторинге, и повышение конкурентоспособности в интернет-среде СМИ.

Ключевые слова: ресурсы интернет-СМИ в Азербайджане, мониторинг СМИ, оценка интернет-СМИ, механизмы веб-статистики.

L8 Industry Studies: Services

L82 Entertainment – Media

Müasir dövrdə internet-media (onlayn media) vasitələri ictimai-siyasi-mədəni həyatın prioritetlərini müəyyənləşdirən bir seqmentə çevrilib (“Yeni Media Jurnalistləri” İctimai Birliyi, 2013). Hazırda bütün dünyada internetin təqdim etdiyi imkanlar nəticəsində yaranmış qəzetlərin, radio və televiziya kanallarının elektron versiyaları, o cümlədən onlayn media saytları, portallar, media agentlikləri və media korporasiyaları geniş auditoriyaya malikdir. İnternet-media resursları oxuculara əlçatan olduğu üçün son dövrlər oxucu auditoriyasının əsas müraciət mənbəyidir. Media resurslarında yaranmış məlumat bolluğu onu qəbul etmək, çeşidləmək, qiymətləndirmək və düzgün nəticə çıxarmağı tələb edir (Əliquliyev və Ağayeva 2016). Bunun nəticəsidir ki, media qurumları öz fəaliyyətlərini daha yüksək səviyyədə təşkil etmək, oxucu auditoriyasını genişləndirmək, digər media şirkətləri ilə rəqabət şəraitində üstün imkanlara malik olmaq, saytın çatışmazlıqlarını üzə çıxararaq aradan qaldırmaq, media qurumunun marketinq strategiyasını qurmaq və s. məqsədlərlə öz şirkətlərinin monitorinqinin aparılmasına və mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsinə böyük ehtiyac duyur (Abdullayeva, 2019).

Dünya mediasında trendlər yeni texnologiyaların tətbiqi ilə dəyişir. Süni intellekt, blokçeyn texnologiyaları getdikcə media tərəfindən daha çox istifadə olunur. Bunun da başlıca səbəbi informasiya axınının durmadan artması, rəqabət mühitinin daha da sərtləşməsi, ənənəvi medianın internet-media ilə informasiya və auditoriya uğrunda mübarizəsidir (Aslanov, 2022). Günümüzdə IV sənaye inqilabının təzahürü olan yüksək texnologiyaların tətbiqi internet-media resurslarının monitorinqinin aparılmasına və monitorinq nəticəsində qiymətləndirmə həyata keçirərək qurumun fəaliyyətinin effektivliyinin artırılmasına imkan verir. Saytda təqdim olunan məlumatların analizi həmin qurum haqqında ümumi icmal təqdim edir (Alguliyev, Nabibayova, Abdullayeva, 2020). Media resursunun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində monitorinq sistemlərinin tətbiqi media vasitələrinin ən müasir tələblərə uyğun idarə olunmasına şərait yaradır (Əliquliyev və Ağayeva 2016). Azərbaycanda da medianın fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində monitorinq vasitələrinin tətbiqi ölkəmizdə media mühitinin sağlamlaşdırılmasına xidmət edən əsas amillərdən biridir.

Azərbaycanda Medianın Monitorinqinin Müasir Vəziyyəti və Problemləri

İnternet-media resursunun monitorinqinin aparılması informasiya ilə iş üzrə vəziyyətin kompleks qiymətləndirilməsi, media monitorinq vasitəsilə informasiya sahəsinin göstəricilərinin yüksəldilməsi üçün imkanları müəyyən etmək, bütövlükdə bu sahədə formalaşmış media nüfuzu və vəziyyəti nəzərə alaraq informasiya siyasətini hazırlamaq, hadisələri və rəqib media qurumlarının addımlarını proqnozlaşdırmaq, nəşrlər və jurnalistlərlə işi optimallaşdırmağa imkan verir (Əliquliyev və Ağayeva 2016).

İnternet-medianın monitorinqin obyektinə kimi ən azı iki analitik istiqamət: atributiv və (keyfiyyət) və funksional (kəmiyyət) üzrə alınmış nəticələrin sintezi ehtiyacını müəyyən edən spesifik xarakteristikalara malikdir (Шевченко, 2006).

Ölkəmizdə media monitorinq üzrə professional və yüksək keyfiyyətli xidmətlər təklif edən şirkətlər mövcud olsa da, onların sayı olduqca azdır. Bu şirkətlərə misal olaraq “Media Consulting and Services” və “Media Təqib Mərkəzi”ni göstərmək olar (“Media Consulting and Services”, 2017), (“Media Təqib Mərkəzi”, 1999).

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, hazırda Azərbaycanda internet-media resurslarının monitorinqinin aparılmasına böyük maraq göstərilir. Bunun səbəbləri aşağıdakılardır:

- Ölkədə media vasitələrinin növü və sayı çox azdır;
- Bütövlükdə media monitorinq xidməti işinin həcminə baxmayaraq bu xidmət aşağı gəlirli iş hesab olunur;
- Media qurumlarının bir çoxu bu xidmətin nə olduğu və ondan necə istifadə edildiyi haqqında heç bir təsəvvürə malik deyil;
- Mediada rəngarəngliyin və müxtəlifliyin olmaması bu xidmətə mənfi təsir göstərən amillərdəndir.

Bununla belə, internet-media resursunun monitorinqinin aparılması media qurumunun inkişafına xidmət edən əsas amillərdən biri olduğundan monitorinqin aparılmasına xüsusilə əhəmiyyət verilməlidir.

İnternet-media resurslarının qiymətləndirilməsi zamanı bir sıra məsələlərə diqqət yetirmək vacibdir. Bunlardan biri ölkənin daxili təhlükəsizliyi məsələsidir (Əflatun Amaşov, 2014). Belə

ki, bəzi statistika sistemlərində saytı qeydiyyatdan keçirməklə sayt haqqında statistik məlumatlar bütün dünyaya ötürülür. Bu isə bəzən dövlətin strateji maraqlarına cavab vermir. Statistik məlumatlar dövlət sirri hesab oluna bilər, digər ölkələr saytlar haqqında statistik məlumatlara malik olarsa, ona uyğun əks tədbirlər görə bilərlər. Bu məqsədlə ölkəmizdə veb-saytların milli statistika mexanizmlərinin işlənilməsi əhəmiyyətli məsələlərdən biridir (Əliquliyev, Abdullayeva, 2017).

Ümumazərbaycan Medianın Monitorinqi Mərkəzinin Yaradılmasının Üstünlükləri

Son illərdə Azərbaycanda media orqanlarının əsaslı şəkildə yenilənməsinə, ümumən, dünyanın media məkanına inteqrasiyası istiqamətində addımların atılmasına ehtiyac yaranıb. Qeyd olunanlar nəzərə alınaraq bu istiqamətdə Azərbaycan dövləti tərəfindən ciddi tədbirlər görülüb, ölkəmizdə kütləvi informasiya vasitələri sahəsində qanunvericiliyə müxtəlif illərdə edilmiş dəyişikliklər onu İKT-yə uyğunlaşdırmaq məqsədi daşıyıb. 2021-ci il üzrə olan məlumata görə, Azərbaycanda altı minə yaxın KİV qeydiyyatdan keçib, yüzlərlə internet resursu fəaliyyət göstərməkdədir. (İsabalayeva, 2021)

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə yaradılıb (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, 2021). Agentlik media subyektlərinin işinin keyfiyyət baxımından yaxşılaşdırılması, jurnalistika prinsipləri və peşə etikasını çərçivəsində səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün sistemli xarakter daşıyan strategiyaların həyata keçirilməsini təmin edir (İsmayılov, 2022).

Bundan başqa, ölkəmizdə Media Reyestrinin yaradılması da Azərbaycanda media mühitinin sağlamlaşdırılmasına, onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına şərait yaradan vasitələrdən biridir. Reyestrin məqsədi bu sahədə fəaliyyətin stimullaşdırılmasıdır.

Bununla belə, qeyd olunanlar internet-media resurslarının fəaliyyətinin bütün aspektlərdən qiymətləndirilməsi üçün kifayət etmir. Onlayn media resursları öz strategiyalarını düzgün qurmaq üçün öz media qurumlarının monitorinqini aparmaqla səmərəli qərarların qəbul olunmasına, bu yolla isə saytın reputasiyasının yüksəldilməsinə nail ola bilərlər (Əliquliyev, Abdullayeva, 2017). Bu məqsədlə Ölkəmizdə Ümumazərbaycan Medianın Monitorinqi Mərkəzinin yaradılması təklif olunur. Qeyd olunan Mərkəzin yaradılması aşağıdakı məsələlərin həllini təmin edə bilər:

- ölkənin monitorinqə cəlb olunmuş bütün media strukturlarının fəaliyyətinin koordinasiyası;
- onların fəaliyyətinin təşkili üzrə vahid metodologiya və müvafiq metodikaların hazırlanması;
- zəruri monitorinq infrastrukturunun yaradılması və onun nəticələrinin müvafiq ictimai, özəl və dövlət proseslərinə tətbiqi;
- media sistemində ekspert qiymətləndirməsinin tətbiqi;
- daxili milli, eləcə də təhlükəsizlik məsələləri, hədəfləri və qloballaşma proseslərini nəzərə almaqla əsas indikatorların müəyyən olunması;
- Azərbaycanda media sisteminin inkişafının bütün istiqamətləri üzrə medianın müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinə medianın monitorinqini həyata keçirən kadrların hazırlanmasında metodik dəstəyin göstərilməsi;

Əlbəttə, medianın monitorinqi tədqiqatlarını həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulan analoji ictimai institut tədqiqat obyektinin məzmunundan asılı olaraq spesifik istiqamətlərə malik olacaq. Bu konsepsiyanın formalaşması üçün dövlət sifarişinin olması zəruridir.

Aparılan araşdırmalar bu gün ölkəmizdə internet-media resurslarının monitorinqinin həyata keçirilməsi və onun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin vacibliyini sübut edir.

Araşdırmaların nəticəsi göstərir ki, ölkəmizdə Ümumazərbaycan Medianın Monitorinqi Mərkəzinin yaradılması və media resursları üçün milli statistika mexanizmlərinin işlənilməsi günün tələbidir. Bu mexanizmlərin Azərbaycanın milli-mənəvi maraqlarına, o cümlədən milli dövlətçilik ənənələrinə cavab verməsi olduqca vacib məsələlərdəndir. Tədqiqatın növbəti mərhələsində Azərbaycanda internet-media resurslarında monitorinq metodlarının tətbiqi ilə bağlı təkliflərin işlənilməsi nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat:

1. “Yeni Media Jurnalistləri” İctimai Birliyi (2013). İnternet mediasında “Kopi-past” problemi - “Yeni Media Jurnalistləri” nəticələri açıqladı, <https://modern.az/az/news/34820>
2. Əliquliyev, R.M., Ağayeva. S.R. (2016). İnternet-media resurslarının monitorinqi: müasir vəziyyəti, problemləri və inkişaf perspektivləri. İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 1, s. 63–70.
3. Abdullayeva, S.R. (2019). İnternet-media resurslarının veb-analitika mexanizmləri vasitəsilə qiymətləndirilməsi. İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 1, s. 109-117
4. Aslanov, A. (2022). Azərbaycan mətbuatının üfüqləri: Media-cəmiyyət münasibətlərində yeni mərhələyə keçid geniş perspektivlər açır, https://azertag.az/xeber/Azərbaycan_mtbuatının_ufluqleri_Media_cemiyet_munasibetlerinde_yeni_merheleye_kehid_genis_perspektivler_achir-2223320
5. Alguliyev R., Nabibayova, G. və Abdullayeva, S. (2020). Evaluation of Websites by Many Criteria Using the Algorithm for Pairwise Comparison of Alternatives. I.J. Intelligent Systems and Applications, 6, pp. 64-74.
6. Шевченко, А.В. (2006). Мониторинг информационно коммуникативной системы: подходы и проблемы. «Социология власти», 3, стр. 98-109.
7. “Media Consulting and Services” (2017), <http://www.mcs.az/>
8. Media Təqib Mərkəzi (1999), <https://medyatakip.com.tr/az/>
9. İsbalayeva, İ. (2021). Media məkanı sağlamlasacaq. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/media-mekani-saglamlasacaq-1639740136>
10. Amaşov, Ə. (2014). Ölkədə həyata keçirilən İKT siyasəti internet-medianın inkişafını stimullaşdırır, <http://www.ictnews.az/read-28877-news-1.html>
11. Əliquliyev, R.M., Abdullayeva, S.R. (2017). İnternet-media resurslarının qiymətləndirilməsində veb-statistika mexanizmlərinin rolu. “İnformasiya təhlükəsizliyinin aktual problemləri” III respublika elmi-praktiki seminarı, s. 67-69.
12. “Azərbaycan Respublikasında media sahəsində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. 12 yanvar, 2021-ci il, <https://e-qanun.az/framework/46675>
13. İsmayılov, Ə. (2022). Media Reyestrinə hazırlığın ilkin mərhələsi artıq başa çatıb, https://azertag.az/xeber/Ahmed_Ismayilov_Media_Reyestrine_hazirligin_ilkin_merhelesi_artiq_basa_chatib-2221508

**MÜASİR POSTMODERN NƏSRDƏ İNSAN KONSEPSİYASI (XULİO KORTASARIN
“XANA-XANA OYUNU” ROMANI ƏSASINDA)**

Ağababayeva Səbinə Elxan
Bakı Slavyan Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-3891-5487>
sagababayeva87@gmail.com

**HUMAN CONCEPTION IN CONTEMPORARY POSTMODERN PROSE (BASED ON
JULIO CORTAZAR'S NOVEL "HOPSCOTCH")**

Sabina Agababayeva Elkhan
Baku Slavic University
<https://orcid.org/0000-0003-3891-5487>
sagababayeva87@gmail.com

Summary

The ongoing disputes and discussions around postmodernism that have arisen since the second half of the 20th century are clear evidence of the relevance of this problem. Postmodernism is observed in almost all areas of humanitarian thought - literature, theater, music, cinema, architecture, and fashion. Postmodernism is a complex and vague concept. It is from this point of view that different attitudes and approaches to postmodernism can be assessed as a circumstance arising from the essence of the concept. There is no general agreement and consensus among theorists and researchers about what postmodernism clearly means and what it means concretely. Postmodernism, which evaluates classical traditions and values, the historical past from a new point of view, is mainly subjected to a critical approach. Postmodern literature stands out for its uniqueness. Postmodern prose examples lack the consistency and order of classical literature. In postmodern literature, it is impossible to follow the traditional plot and composition. The images of postmodern literature, where reality is replaced by hyperreality, the characters are completely different. At the center of this literature is a person who is always looking for a new system of relationships. Man, whose nature is constantly changing, is described in postmodern literature as a being far from perfect.

Key words: modernism, postmodernism, literature, man, game.

**КОНЦЕПЦИЯ ЧЕЛОВЕКА В СОВРЕМЕННОЙ ПОСТМОДЕРНИСТСКОЙ
ПРОЗЕ (НА ОСНОВЕ РОМАНА ХУЛИО КОРТАСАРА "ИГРА В КЛАССКИ")**

Агабабаева Сабина Эльхан
Бакинский Славянский Университет
<https://orcid.org/0000-0003-3891-5487>
sagababayeva87@gmail.com

Резюме

Непрекращающиеся споры и дискуссии вокруг постмодернизма, возникшие со второй половины XX века, являются наглядным свидетельством актуальности этой проблемы. Постмодернизм наблюдается практически во всех областях гуманитарной мысли - литературе, театре, музыке, кино, архитектуре, моде. Постмодернизм – сложное и неопределённое понятие. Именно с этой точки зрения различное отношение и подходы к постмодернизму могут быть оценены как обстоятельство, вытекающее из сущности понятия. Между

теоретиками и исследователями нет общего согласия и консенсуса по поводу того, что ясно означает постмодернизм и что он означает конкретно. Постмодернизм, оценивающий классические традиции и ценности, историческое прошлое с новой точки зрения, в основном подвергается критическому подходу. Постмодернистская литература выделяется своей уникальностью. В постмодернистских прозаических примерах отсутствует последовательность и порядок классической литературы. В постмодернистской литературе невозможно следовать традиционному сюжету и композиции. Образы постмодернистской литературы, где реальность сменяется гиперреальностью, герои совершенно различны. В центре этой литературы стоит человек, который всегда ищет новую систему взаимоотношений. Человек, природа которого постоянно меняется, описывается в постмодернистской литературе как существо, далекое от совершенства.

Ключевые слова: модернизм, постмодернизм, литература, человек, игра.

Postmodernizm çağdaş dövrün aktual problemlərindən biri kimi qiymətləndirilir. **Keçən əsrin ikinci yarısında formalaşmış postmodernizm tarixi, sosial və milli kontekstlərdən asılı olaraq hərəkətlilik, elastiklik, misli görünməmiş “mühit”ə uyğunlaşmaq keyfiyyətləri nümayiş etdirən fəlsəfi, epistemoloji, elmi-nəzəri, estetik təsəvvürlər kompleksidir** (Quliyev, 2016). Postmodernizm tarix səhnəsinə çıxdığı gündən böyük səs-küyə, müzakirələrə səbəb olmuşdur. Hər bir tənqidçi, nəzəriyyəçi, yazıçı, oxucu onu öz başa düşdüyü kimi izah etməyə səy göstərmişdir (Qaragözova, 2020). Postmodernizm ənənə və dəyərlərə laqeyd münasibətdə “günahlandırılır”. Əsasən modernizmə münasibətdə şərh olunan postmodernizmin modernizmə zidd anlayış olduğu xüsusi vurğulanır. Postmodernizm mədəniyyət tarixinə inkarın inkarı kimi daxil olmuşdur (Quliyev, 2019). Bu fikir postmodernizmin modernizmin əsas prinsiplərinin yekunu kimi onun son mərhələsi, eyni zamanda dərk etmə və bədii təfəkkür tərzinə görə modernizmə əks olduğunu deməyə əsas verir.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi çağdaş postmodern ədəbiyyatda insan problemini araşdırmaq, insana münasibətin xüsusiyyətlərini ön plana çəkməkdir. Tezisdə qarşıya qoyulmuş problemin həllində müqayisə, eyni zamanda analiz və sintez metodlarından istifadə olunmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Qorxmaz Quliyev, Rəhilə Quliyeva, Afaq Əsədova, Elnarə Qaragözovanın postmodernizmlə bağlı araşdırmalarına diqqət yetirilmiş, toplanan məlumatlar tədqiqat işində istinadlar şəklində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında postmodernizmdə insan problemi 2015-ci ildə Afaq Əsədovanın “Təsəvvüfdə və postmodernizmdə insan və sənət problemi” adlı dissertasiya işində tədqiqata cəlb olunmuşdur. Argentina yazıçısı Xulio Kortasarın 1963-cü ildə qələmə aldığı, postmodern ədəbiyyatın önəmli nümunələrindən hesab olunan “Xana-xana oyunu” romanı, eyni zamanda əsərdə qaldırılan problemlər, romandakı postmodern elementlər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında kifayət dərəcədə tədqiq olunmamışdır. Romanın problematikasi bu mövzunu araşdırmağa əsas verir. Məhz bu baxımdan postmodern nəsrə insan problemi X. Kortasarın “Xana-xana oyunu” romanı əsasında tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Posmodern ədəbiyyatda insan. Postmodernizm ədəbiyyatda yeni dövrün mədəniyyəti nəhayət, dünyanı izah etmək üçün təkə rəsonal sistemlərdən (əvvəllər mövcud olan) deyil, həm də zehnin qanunvericilik funksiyalarından imtina etdiyi zaman meydana çıxdı” (Кулиева, 2017). Davamlı simvolik mübadilə, dəyişikliklər təcrübəsi olan postmodernizm ədəbiyyatda dil oyununun qeyri-məhdud imkanları ideyasını özündə ehtiva edir. Postmodernist düşüncə tərzinin aparıcı

xüsusiyyətlərindən biri dünyanın kaos kimi qavranılması – hiss olunması ilə bağlıdır (Quliyev, 2019). Postmodernizmdə dünya başlanğıcdan və sondan məhrumdur, orada qarmaqarışlıq və kaos hökm sürür. Bu qarmaqarışlığın içərisində nə edəcəyini bilməyən insan məqsədsiz ora-bura qaçır. Postmodern fikir adamları üçün müəyyən edici sosial norma mümkünsüzdür. Çünki insan və cəmiyyət müəyyən olunmaz hadisələrdir (Şaylan, 2017).

Postmodernizmin insan təfəkkürünün tarixi inkişafında əsaslı çevrilişə səbəb olan mühüm prinsiplərindən ən önəmlisi mərkəzsizləşdirmədir (Əsədova, 2013). Mərkəzsizləşmənin mərkəzi olan insan dünya ilə münasibətlərinin müəllif və yaradıcısına çevrilir. Postmodernizm insanın diqqətini həyata münasibətinə yönəldir. Orada sabit heç nə yoxdur. Lakin insanın təbiəti elə qurulub ki, o, həmişə dinamik tarazlığa can atır. İnsan bilmək üçün deyil, anlamaq üçün daha çox şey göstərməlidir (Алейник, 2007). Mükəmməllikdən uzaq bir varlıq kimi təsvir olunan postmodern insanın təbiəti davamlı olaraq dəyişir və inkişaf edir. Postmodernizm nəzəriyyəsinin əsaslarına görə, insan hər an inkişafdadır. O daima ətrafını dəyişdirir və nəticədə özü də dəyişir (Qaragözova, 2020). Postmodern ədəbiyyatda insan ziddiyyətli şəxsiyyəti, daxilindəki fərqliliklərlə, eləcə də düşüncə və hərəkətlərində tam azad təsvir olunur. Postmodernizm insan obrazını onun hər hansı bir modallığı üzərində bərpa etmir, onu yenidən açmağa çalışır (Əsədova, 2015).

X.Kortasarın “Xana-xana oyunu” romanında yeni insan problemi. X.Kortasarın 1963-cü ildə yazdığı “Xana-xana oyunu” romanını onun yaradıcılığının zirvəsi kimi qiymətləndirmək olar. Roman müxtəlif zümrələri təbliğ edən oxucular arasında uzunmüddətli və böyük uğur qazanmışdır (Kortasar, 2010). Roman problematikası, zəngin obrazlar sistemi ilə diqqəti cəlb edir. Xana-xana oyunu adı altında ekzistensial nizamın başqa bir problemi - insanın Edemi tapmaq, ona qovuşmaq həsrəti nəzərdə tutulur (Бобрик, 2012). Əsərin baş qəhrəmanı Horasio Oliveyra postmodern təfəkkür tərzinin insana baxışını tam mənasında özündə əks etdirir. Oliveyra daim axtarışdadır. Şəxsi azadlığı hər şeydən üstün olan Oliveyra digər mənəvi dəyərlərə laqeyd münasibət göstərir. Sibilla və Pola ilə münasibətlərində də Oliveyra öz azadlığının məhdudlaşmasına yol vermir. Bu münasibətlər Oliveyranın azadlığı heç bir şeylə məhdudlaşmayanadək davam edir (Kortasar, 2010). Kortasar Oliveyranı düşüncə və hərəkətlərində tam azad təsvir edir. Oliveyra “mərkəzə” yolu tapmaq, arzular cəmiyyətini insanın azadlığında görmək istəyirdi (Kortasar, 2010). Bir sözlə, Horasio Oliveyra Kortasarın yeni insan haqqında düşüncələrini tam şəkildə özündə əks etdirir. Ancaq yeni insanın yaradacağı bu yeni cəmiyyətdə intellektual şəxsiyyətin özünü qoruya bilib-bilməyəcəyi yazığını narahat edirdi (Kortasar 2010). Romanın finalında Oliveyranın intihar səhnəsini bu narahatlıqdan doğan bir hal kimi dəyərləndirmək olar.

Bir sözlə, hər bir şeyi yeni baxış bucağından dəyərləndirən postmodernizmdə insan anlayışı da ənənəvidən fərqli mənalar qazanır. Postmodernizm modernizmin arxa planda təsvir etdiyi, bir növ kənarlaşdırdığı şəxsiyyətləri ön plana çıxardır. Fərdi üstünlükləri şübhə altına almağın şiddətlə əleyhinə çıxan postmodern təfəkkür tərzini insanın şəxsi seçimlərinin üstünlüyünü, eyni zamanda düşüncə və hərəkətlərində tam azadlığının əhəmiyyətini vurğulayır. Postmodernizmin “yeni insan”ı həyatını öz reallığı üstündə quran, özündən başqa universal, obyektiv reallıqlara tabe olmayan müstəqil bir varlıqdır. “Xana-xana oyunu” romanının qəhrəmanı Horasio Oliveyra “yeni insan” anlayışı tam mənası ilə özündə əks etdirir.

Tədqiqatın nəticəsinin bu mövzu ilə bağlı araşdırma aparən tədqiqatçılara faydalı olacağı qənaətimdəyəm.

Ədəbiyyat:

1. Əsədova, A.İ. (2015). Təsəvvüfdə və postmodernizmdə insan və sənət problemi. Bakı: Filologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiyası
2. Əsədova, A.İ. (2013). Postmodernizmdə insan problemi. 525-ci qəzet, 10 dekabr
3. Kortasar, X. (2010). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb
4. Qaragözova, E. (2020). Məqalələr. Bakı: Xan nəşriyyatı
5. Quliyev, Q. (2016). Postmodernizm və bədii ədəbiyyat. 525-ci qəzet, 5 oktyabr
6. Quliyev, Q. (2019). Ədəbi cərəyanlar və istiqamətlər. Bakı: "OL"NPKT
7. Şaylan, G. (2017). Postmodernizm. Bakı: Alatoran
8. Алейник, Р.М. (2007). Проблема человека в философской постмодернистской литературе. Вестник Томского Государственного Университета, № 296, 62-69
9. Бобрик, Д.В. (2012). Постмодернистская концепция культуры в латиноамериканской литературе на примере «Игры в классики» Хулио Кортасара. Теория и практика общественного развития, № 8, 38-41.
10. Кулиева, Р.Г. (2017). Литература в контексте времени. Сборник литературно-критических работ и статей о литературе XIX-XXI веков. Баку: Мутарджим

**GÖYÇƏ MAHALI ŞİVƏLƏRİ VƏ TÜRKiYƏ TÜRKCƏSİNİN ÜMUMİ VƏ FƏRQLİ
LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Əliyeva Səkinə Adil

İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

<https://orcid.org/0000-0002-7807-8858>

saliyeva2@amu.edu.az

**GOYCE DISTRICT DIALECTS AND COMMON AND DIFFERENT LEXICAL
FEATURES OF TURKISH TURKISH**

Aliyeva Sakina Adil

Institute of Linguistics named after Nasimi

<https://orcid.org/0000-0002-7807-8858>

saliyeva2@amu.edu.az

Summary

The similarity of the Azerbaijani language, dialects of the Goycha district and Turkish (Türkiye) should not be considered a coincidence. As we know, both languages belong to the Oghuz group of the Turkic language family. But

the phonetic, lexical, and grammatical similarity between them is an indicator that we cannot always find by chance among the languages of the world.

This similarity between languages is manifested in both written and spoken speech. As a result of the assimilation tendencies in our language in recent years, a large number of new words have entered our language from Turkish (Türkiye).

The fact that the dialects of the Goyche district are similar to the modern Turkish language in terms of both dialect and literary language is precise because the people living in this district are ethnically Turks and have not been in contact with any other ethnic group during the historical periods, so no serious changes have occurred in their language. (Words of Arabic origin that entered our language after the adoption of Islam are an exception.) The fact that Goycha district is currently under Armenian occupation and artificially changing the names of these areas could not change the fact that this area is Turkish land.

Key words: language, dialect, Turkish.

ДИАЛЕКТЫ РАЙОНА ГЕЙЧЕ, ОБЩИЕ И РАЗЛИЧНЫЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА

Алиева Сакина Адиль

Институт Языкознания имени Насими

<https://orcid.org/0000-0002-7807-8858>

saliyeva2@amu.edu.az

Резюме

Сходство азербайджанского языка, диалектов Гейчинского района и турецкого турецкого не следует считать случайностью. Как известно, оба языка относятся к огузской группе тюркской языковой семьи. Но фонетическое, лексическое и грамматическое сходство между ними - показатель, который мы не всегда можем случайно найти среди языков мира.

Это сходство между языками проявляется как в письменной, так и в устной речи. В результате ассимиляционных тенденций в нашем языке в последние годы в наш язык вошло большое количество новых слов из турецкого турецкого языка.

Тот факт, что диалекты Гейчического района сходны с современным турецким языком как в диалектном, так и в литературном плане, объясняется именно тем, что люди, проживающие в этом районе, являются этническими тюрками и не контактировали с какой-либо другой этнической группой в исторические периоды, так что серьезных изменений в их языке не произошло. (Слова арабского происхождения, вошедшие в наш язык после принятия ислама, составляют исключение.) Тот факт, что Гейчинский район в настоящее время находится под армянской оккупацией, и искусственное изменение названий этих районов не могли изменить того факта, что этот район является турецкой землей.

Ключевые слова: язык, диалект, турецкий.

Azərbaycan dili dialektlərinin göstərilən xüsusiyyətlərinin heç də hamısı tamamilə dəqiq bir şivədə özünü göstərmir, amma xüsusi dialektin təsiri altında olan şivələrdə bu xüsusiyyətlərdən bir neçəsinə rast gəlmək mümkündür. Bundan əlavə, dialektlər özlərinin dil göstəriciləri tərəfindən mütləq anlamda saf olmur (Bu göstərici başqa dillər üçün də keçərlidir.). Çağdaş dialektlər müxtəlif etnik qruplu birlik dillərinin bir – birinə qaynayıb – qarışması və yerli dil mühitinin təsirinə

məruz qalması nəticəsində əmələ gəldiyindən, habelə bir sıra konvergent hadisələrə sahib olduğundan (u>ı, b>v və s.) konkret bir dialektin içində olan şivələrdə digər dialekt üçün məxsusi olan əlamətlərə də təsadüf olunur. Dəqiq bir dialektin daxilində bu cür xüsusiyyətləri adacıqlar şəklində özünü büruzə verir.

Göyçə mahalı şivələri ilə Türkiyə türkcəsindəki bu oxşarlıq təsadüfi hesab edilməməlidir. Burada bir neçə nüansa nəzər salmaq faydalı olardı:

- 1.Hər iki türk ləhcəsi eyni bir dil ailəsinin üzvləridir (Türk dillərinin Oğuz qrupu);
- 2.Hər iki türk ləhcəsinin yayıldığı coğrafi ərazi çox yaxındır;
3. Hər iki türk ləhcəsinə istifadə edənlər etnik olaraq türklərdir;

Qədim dövrlərdən bəri türklərin bu ərazidə (Qərbi Azərbaycan) istifadə etdikləri dil bədii ədəbiyyata da nüfuz etmiş, bu dildə yeni sənət nümunələri yaranmışdır. Aşıq ədəbiyyatından gətirdiyimiz aşağıdakı misralar dediklərimizə sübut ola bilər:

Yandırır eşq atəşi,
Söylə kimdi suşdu, gözəl.
Aşıqi yoldan eləyər,
Bu nə göz-qaşdı, gözəl.
Suç-günah, təqsir

Türkiyə türkcəsində - 1. adətlərə, əxlaq qaydalarına zidd davranış. 2.qaydalara zidd davranış.
Cəmalındı aydan ötə,
Çənlə, dumanla tutulmaz.
Sür dövranı fani dünya,
Gedərgidir bil ki, qalmaz.

Ötə - danışana görə əsas götürülən 1.bir şeydən daha uzaq olan yeri, tərəfi bildirir. 2.bir şeyin dal tərəfi, dalı, arxası. 3.sonrası, dalı, ardı.

Türkiyə türkcəsində - 1. təməl olaraq götürdüyü bir şeydən daha uzaq olan yer və ya şey. 2.bir şeyin arxadan gələn hissəsi. 3.olunan yerə görə qarşı tərəfdə olan. 4.daha artıq, çox.

Ay ağalar, ay qazılar,
Görün mənə nələr oldu.
Yeriş etdi qəm ləşkəri,
Dərd sinəmi dələr oldu.
Dəlmək-bir şeylə deşmək, dəlik açmaq, oymaq
Türkiyə türkcəsində- dəlik açmaq, dəlik vəziyyətə gətirmək
Qasid, yarım məni səndən sorarsa,
Söylə, Məcnun çıxdı dağa, soruşma.
Sorgu-sual çox dərinə vararsa,
De, ahından odlar yağa, soruşma.
Soruşmaq- sual etmək, xəbər almaq

Türkiyə türkcəsində - 1.birinə sual yönləndirərək, hər hansı bir mövzuda məlumat istəmək, sual etmək.

Türkiyə türkcəsi ilə Göyçə mahalı dialektlərinin həm türk mənşəli, həm də alınma sözlər səviyyəsində bu cür oxşarlığı təsadüf kimi qəbul olunmamalıdır. Əksinə bu cür eyniliklərin olması bu ərazidə yaşayan insanların etnik cəhətdən türklərdən ibarət olmasını, onların bu torpaqlarda qədim zamanlardan məskunlaşmasını bir daha sübut edir. Gətirilən misallardakı sözlər Azərbaycan dilində daha çox dialekt səviyyədə işlənsə də, Türkiyə türkcəsində bu sözlərə həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə rast gəlirik.

Məqalədə izahı verilən sözlərin hər biri Azərbaycanın Göyçə mahalının aşıqlarının şeirlərindən götürülmüşdür. Belə ki, istifadə edilən hər sözün o zamankı Azərbaycan türklər tərəfindən geniş istifadə olunduğunu, bədii ədəbiyyata daxil olduğunu görə bilərik. O zamankı lüğət fondumuzda yer alan bu sözlər həm ərazinin, həm də dilin türk etnoslu olduğunu göstəricisidir.

Ədəbiyyat:

1. Elbrus Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. “Elm və Təhsil”. Bakı-2016
2. Muharrem Ergin .Türk bilgisi Sofya Narodna Povesta. 1967
3. Sevinc Qəmbərova. Azərbaycan dilinin Qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrinin leksikasının müqayisəli-lingvistik təhlili. Dissertasiya işi. Bakı-2017
4. Hüseyn İsmayılov. Göyçə aşıqları və el şairləri. I cild. Bakı. 2006
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı. “Şərq-Qərb” 2006
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı. “Şərq-Qərb” 2006
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı. “Şərq-Qərb” 2006
8. Türkçe sözlük. TDK. 2005

GÜLRUX ƏLİBƏYLİNİN “DÜŞÜNƏN DÜNYAMIZ” KİTABINDA MÜƏLLİF ÖZÜNÜ İDENTİFİKASIYASI

Hüseynova Sevda Söhrab
Bakı Mühəndislik Universiteti
shuseynova@beu.edu.az

GULRUKH ALIBAYLI'S SELF-IDENTIFICATION IN THE BOOK “OUR THINKING WORLD”

Huseynova Sevda Sohrab
Baku Engineering University
shuseynova@beu.edu.az

Summary

The article is about Gulrukh Alibayli's self-identification in the book “Our Thinking World” published in 1998, which contains publicist writings, essays, portrait essays about well-known people, two stories, and commemorative photos with deep social-philosophical, spiritual-moral content. Throughout the book, the author cites geniuses such as Napoleon, F. Nietzsche, I. V. Goethe, F. M. Dostoyevsky, V. Van Gogh, Plato, W. Shakespeare, and Nizami,

increasing the communication between the reader and the book, and once again proving that she has a rich worldview. The writer believes that a creative person is free, he/she has a free self-consciousness, and nothing can be determined against his/her will. G. Alibayli believes that a person's self-identification is realized thanks to his/her consciousness and demonstrates his/her unique cultural integrity without going beyond the limits of his/her culture, philosophy, and psychology.

The self-identification of the creative personality of the writer, who is worried about society and humanity going into the abyss in every article, in every writing, and is looking for different ways out of problems, comes true in the book “Our Thinking World” and G. Alibayli, whom the reader knows as a talented writer, professional pen-holder, valuable personality, intelligent woman is also known as a devoted mother, a caring daughter, a suffering sister, a patriotic citizen, and an honest person.

Key words: author self-identification, creative person, writer's identity.

САМОИДЕНТИФИКАЦИЯ ГУЛЬРУХ АЛИБЕЙЛИ В КНИГЕ «НАШ МЫСЛЯЩИЙ МИР»

Гусейнова Севда Сохраб

Бакинский Инженерный Университет

shuseynova@beu.edu.az

Резюме

В статье речь идет о самоидентификации Гүлрүх Алибейли в книге «Наш мыслящий мир», изданной в 1998 году, которая содержит публицистические статьи, очерки, портретные очерки об известных людях, два рассказа и памятные фотографии с глубоким социально-философским, духовно- нравственное содержание. На протяжении всей книги автор цитирует таких гениев, как Наполеон, Ф. Ницше, И. В. Гёте, Ф. М. Достоевский, В. Ван Гог, Платон, В. Шекспир, Низами, усиливая связь между читателем и книгой и еще раз доказывая, что у нее богатое мировоззрение. Писатель считает, что творческая личность свободна, у нее свободное самосознание, и ничто не может быть определено против его воли. Г. Алибекли считает, что самоидентификация человека осуществляется благодаря его индивидуальному сознанию и демонстрирует его неповторимую культурную целостность, не выходя за пределы его личной культурологии, философии и психологии.

В книге «Наш мыслящий мир» сбывается самоидентификация творческой личности писателя, который в каждой статье, в каждом сочинении переживает за то, что общество и человечество катятся в пропасть, и ищет разные выходы из проблем. и Г. Алибейли, которую читатель знает как талантливую писательницу, профессионала, ценную личность, интеллигентную женщину, она также известна как преданная мать, заботливая дочь, страдающая сестра, патриотически настроенная гражданка и честный человек.

Ключевые слова: авторская самоидентификация, творческая личность, писательская личность.

Bu tədqiqat işinin aktuallığı Gülrux Əlibəyli şəxsiyyətinin, onun müəllif kimi əsərlərində özünüidentifikasiyasının, mərkəzi element kimi əsas mahiyyət aspektlərinin həm üfüqi, həm də şaquli kontekstdə hərtərəfli təhlili zərurətindən irəli gəlir. Tədqiqat işində müəllifin daxili düşüncələri, özünütəhlili ön plana çəkilir, onun ideya-estetik mövqeyi müəyyənləşdirilir, sənətə və həyata münasibəti ayırd edilir. Mövzunun araşdırılması ilk olaraq “Düşünən dünyamız” kitabı ilə tanışlıq, bu istiqamətdə mövcud tədqiqat işlərinin və məqalələrin araşdırılması ilə başladı.

Gülrux Əlibəyli və düşünən dünya

Müəllifin yaratdığı əsərdə bütün dövrlərin sosial və mədəni həyatının diqqətəlayiq xüsusiyyəti olan özünüidentifikasiyası (Reggy, 1973), yəni daxilən hiss etdiyi və olduğu kimi özünü təsvir etməsi, fikirləri, düşüncələri ilə özünü müəyyən etməsi (1) yazıçıdan xüsusi qələm səriştəsi tələb edir. G.Əlibəylinin “Düşünən dünyamız” əsərində müəllifin məharətli özünüidentifikasiyası ilə tanış oluruq.

Kitabın “Yaşamaq həsrətiylə...” adlanan giriş hissəsi Napoleonun “*Dünyada yalnız iki qüvvə mövcuddur: Qılnc və Ruh. Əvvəl-axır Ruh həmişə qalib gəlir*” sözləri ilə başlayır (Əlibəyli, 1998).

Giriş hissəni oxuduqdan sonra bu sözlərin mənası oxucuya daha da aydın olur. Beynəlxalq Pen klubun Xorvatiyada keçirilən konqresində “Dünya ədəbiyyatında ironiya” mövzusunda çıxış etməyə yollanan müəllif seçim qarşısında qalır: təbiətinə və prinsipinə zidd olan axına qoşulsun, yoxsa şəxsiyyətinə və seçdiyi yola sadıq qalaraq inandığı sözlə çıxış etsin... Gülruş Əlibəyli riskli bir addım atır, özünün də dediyi kimi “*tək-tənha axına qarşı, ümumi atmosferə zidd bir tərzdə*” məsuliyyətli bir çıxış edir və bu çıxış səs-küyə səbəb olur (Əlibəyli, 1998).

Yazıçının yaradıcı ruhu qalib gəlir. Müəllif həmin anda hiss etdiklərini, yaradıcı ruhunun qələbəsini belə qələmə alır:

“Həmin anda mən xoşbəxt idim!

İradəmi səfərbər edib imkanlarımdan yüksəklərə qalxanda- xoşbəxtəm,

Qəflətən beynimdə yaranan fikri, ideyanı dəqiq və aydın cümlə və ifadələrlə ifadə etməyə qadir olanda- xoşbəxtəm,

Daxili azadlığımı qoruyub, özümə sadıq qalanda- xoşbəxtəm!” (Əlibəyli, 1998)

Kitabın “Publisistika” adlanan birinci hissəsində oxucu ictimai məzmunlu, özünüdərkə xidmət edən yazılarla, yazıçının fəlsəfi fikirləri, daxili düşüncələri və xatirələri ilə tanış olur. Yazıçı dövr və zamanın təsiri ilə müasir insanın yaranmasına sevinir. O, yeni münasibətlər mühitində iqtisadi, siyasi-psixoloji ehkam və miflərdən azaddır, müasir təfəkkürlüdür (Rotenberg, Kushmerick, 2010). Bir gün yazıçı “Günay” qəzetində “Biz niyə beləyik?” adlı məqalə oxuyur. Qoyulan sualın cavabı belə idi: “çünki biz paxılıq, çünki biz paxıl millətik!” (Əlibəyli, 1998). Bu polemika yazıçını qane etmir, hətta onu məyus edir. Sualın belə qoyulmasını da, cavabı da qəbul etmir. Ədəbiyyatın inkişaf yollarını, ədəbi prosesi daim izləyərək yeni müsbət meyllərin üzə çıxarılmasına və təbliğinə çalışsan, onun ideya-tərbiyəvi dəyərini ön plana çəkən yazıçı (Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, 2016) hesab edir ki, belə bir suala cavab vermək üçün insanın psixoloji və emosional bənzərsizliyini araşdırmaq lazımdır. Nikbin, şux, daxilən azad, fikirlərini dəqiq və dürüst ifadə edən, ədəbi və mənəvi mühitə laqeyd olmayan, uğurlara sevinən, nöqsanlarla barışmayan fəal mövqeli alimin (Xəlilzadə, 2008) fikrincə, paxıllıq zəiflikdir, adi zahiri, fiziki zəiflik deyil, bu- daxili, mənəvi zəiflik və boşluqdur. Müasir insan isə onu daxildən didib-gəmirən paxıllıq hissindən azaddır. Çünki güclü, bacarıqlı, işgüzar, yaradıcı əməklə məşğul olan adamın qeyri-real fantaziya ilə işi ola bilməz (Dan, 2022).

“Düşünən dünyamız” kitabının esselərdən ibarət olan ikinci hissəsi “Estetika, incəsənət” adlanır. “Estetika bu gün kimə və nəyə lazımdır?” başlıqlı essəsində yazıçı F.M.Dostoyevskinin, Nils Borun, A.Eynşteynin, F.Asmunun, Hegelin, Hersenin fikirlərindən sitatlar gətirərək estetikanı hərtərəfli təhlil edir və onu insanları ən yüksək mənəvi münasibətlər səviyyəsinə qaldıra bilən bir

vasitə, harmoniya, incəsənətin aliliyi, insan varlığının ən şüurlu, ən kamil forması adlandırır (Rykova, 2021). Forma-məzmun, ideya-estetik prinsipləri, bədiilik kimi problemləri daima aktuallaşdıran yazıçı irəli sürdüyü hər nəzəri postualtda milli ədəbiyyatın özəlliklərini nəzərə alır (Akimova, 2016).

Yazılarında oxucusu ilə dialoqa girən, “Əziz oxucum!” deyərək xitab edən, öz fikirlərini əlavə edərəkən “məncə” modalından istifadə edən yazıçı toxunduğu məsələlərlə, bəhs etdiyi problemlərlə bağlı oxucusunun da fikirlərinə yer ayırır və düzgün qənaətə gəlməkdə oxucuya kömək edir.

“Düşünən dünyamız” kitabının “Portretlər” adlanan üçüncü hissəsinə Qara Qarayev, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, Cəfər Cəfərov, Məmməd Arif Dadaşzadə, Nigar Rəfibəyli, Tofiq Quliyev, İsmayıl Şıxlı, Həsən Seyidbəyli, Mehdi Məmmədov, Muxtar Dadaşov, İsa Hüseynov, Anar, Yaşaq Qarayev, Dilrubə Cəfərova, Afaq, Araz Dadaşzadə, Bəkir Nəbiyev, Cahangir Zeynallı kimi ölkəmizdə intellektual və yaradıcı mühitin formalaşmasında, milli mədəniyyətimizin inkişafında, yaradıcı kadrların çoxalmasında, gənclərin kamilləşməsində əvəzsiz stimül rolunu oynamış müasir təfəkkürlü görkəmli şəxsiyyətlər haqqında portret-çerklər daxildir. G. Əlibəylinin ədəbi portretləri müasir ədəbi mühitin açıqlanması, nəzəri problemlərin işıqlandırılması, orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının örnəklərinin təhlili nöqtəyi-nəzərindən xüsusi maraq kəsb edir (Şərifova, 2018).

Tədqiqatçı kimi vurğulamalıyam ki, “Düşünən dünyamız” kitabı, ümumiyyətlə, G.Əlibəylinin yaradıcılığı yaradıcı şəxsiyyət obrazının tədqiq edilməsi istiqamətində həm nəzəri, həm də praktik məlumatlar, real həyat nümunələri, yaşanmış hadisələrlə zəngin əvəzsiz mənbədir. bu tədqiqatda məsələnin qoyuluşu və elmi izahı uğurla nəticələnmişdir. Araşdırmada şəxsiyyət və yaradıcılıq vəhdətinin konkret faktlarla izahı verilmiş, G.Əlibəylinin həyat və sənət sirləri, yazıçı şəxsiyyətinin təsir gücü, müəllif özünüidentifikasiyası aydınlaşdırılmışdır.

Ədəbiyyat:

1. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/self-identification>
2. Alice, M.R. (1973). Self-Identity through literature. College English, Vol.35, No.3, 307-311.
3. Ellen, R. Ann, K. (2010). The Author Challenge: Identification of Self in the Scholarly Literature. <https://doi.org/10.1080/01639374.2011.606405>
4. Gülrux, Ə. (1998). Düşünən dünyamız. 3, 5, 6, 14.
5. Azərbaycan Yazıçılar Birliyi. (2016). Gülrux Əlibəyli. Ədəbiyyat qəzeti. <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2016/fevral/479438.jpg>
6. Flora, X. (2008). Çırpınan dünyanın narahat sakini. Azərbaycan qəzeti, 7.
7. McAdams, D.P. (2022). Self and identity. In R. Biswas-Diener & E. Diener (Eds), Noba textbook series: Psychology. <https://nobaproject.com/modules/self-and-identity>
8. Hanna, R. (2021). Self-identification issue in American fiction of 2000s. DOI: [10.28925/2311-2425.2021.1510](https://doi.org/10.28925/2311-2425.2021.1510)
9. Elnarə, A. (2016). Xoşbəxt adam- Gülrux Əlibəyli. Ədəbiyyat qəzeti. <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2016/fevral/479440.jpg>
10. Salidə, Ş. (2018). Gülrux Əlibəyli yaradıcılığında tarixi ədəbi portretlər. Ədalət qəzeti, 7. <http://www.anl.az/down/meqale/adalet/2018/aprel/587662.htm>

ORNİTONİMLƏR - TƏDQIQATA CƏLB EDİLMİŞ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN BİR HİSSƏSİ KİMİ

Əsədova Sevinc Sabir

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

sevinj_asadova@yahoo.com

ORNITHONYMS - AS PART OF THE ONOMASTIC UNITS INVOLVED IN THE STUDY

Asadov Sevinj Sabir

Azerbaijan State Pedagogical University

sevinj_asadova@yahoo.com

Summary

Ornithonym is a word of Greek origin, from ornis (ornitos), which means bird, and onuma, which means name. Ornithonyms are names given to individual birds to distinguish them from other birds. It has a nominative character. The term ornithonymy is used to refer to the names of birds in a language or a language family. Separate lexical-semantic or lexical-thematic groups of ornithonyms gradually arose and developed on the basis of ancient language elements in each language.

Ornithonyms are groups of words that are included in the active lexicon of the language to which they belong. At the same time, their functionality possibilities are very wide. It can be used both in language and speech, both in literary language and in social dialects. As it is used in both artistic and scientific styles of the literary language, it can be used in the colloquial language and in the everyday style, and at the same time, it reflects different stylistic shades and colors.

Key words: ornithonyms, unit, mythic, phraseology, source.

ОРНИТОНИМЫ – КАК ЧАСТЬ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ВОВЛЕЧЕННЫХ В ИССЛЕДОВАНИЕ

Асадова Севиндж Сабир

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

sevinj_asadova@yahoo.com

Резюме

Орнитоним - слово греческого происхождения, от ornis (ornitos), что означает птица, и onuma, что означает имя. Орнитонимы - это названия, данные отдельным птицам, чтобы отличить их от других птиц. Имеет номинативный характер. Термин орнитонимия используется для обозначения названий птиц в языке или языковой семье. Отдельные лексико-семантические или лексико-тематические группы орнитонимов постепенно возникали и развивались на основе древнеязыковых элементов в каждом языке.

Орнитонимы – это группы слов, входящие в активный лексикон языка, к которому они принадлежат. При этом их функциональные возможности очень широки. Он может употребляться как в языке, так и в речи, как в литературном языке, так и в социальных диалектах. Поскольку он употребляется как в художественном, так и в научном стилях литературного языка, он может употребляться и в разговорном языке, и в бытовом стиле, и в то же время он отражает разные стилистические оттенки и краски.

Ключевые слова: орнонимы, единицы, мифические, фразеологизмы, источник.

İnsanın təbiətlə dialektik vahidliyi nəzəriyyəsinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, insanın bütün həyat mərhələlərində heyvanlara münasibəti dəyişsə də, bu münasibət hər zaman özünü göstərmişdir. Azyaşlı uşaqlara quşların uçması, hərəkəti daha maraqlıdır. Gənc insan artıq quşun yüksəklikdə uçmasında azadlıq, sərbədsizlik görür, özünün onun yerində olmasını arzulayır. Sevən bir insan quşların cəh-cəhindən, gözəlliyindən zövq alır. Bəziləri quşlardakı əzəməti qiymətləndirir. Bəziləri onları kədər, qəm xəbərçisi kimi dəyərləndirir. Biz yazın gəlməsini qaranquşla əlaqələndiririk. Göyərçin sülhün rəmzinə çevrilmişdir. Eyni zamanda insanlar bir-birinə münasibətdə də (istər mənfi, istərsə də müsbət) heyvanlarla, quşlarla bağlı formalaşmış ifadələrdən istifadə edirlər. Məsələn; igid adama-qartal, şahin baxışlı; əzizləmə məqamında-göyərçinim (qolubuşka, qolubka) və s. Quş adları və onların obrazları dünyanın bütün xalqlarının, eləcə də ingilis və Azərbaycan xalqlarının maddi və mənəvi həyatında hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur.

İnsan elə təbiətin bir parçası olan quşlarla da daim əlaqəli olmuşdur. Quşların xalqın mədəni həyatı, inancları ilə əlaqəsi haqqında etnoqrafik məlumatlar, ekstralinqvistik faktlar apardığımız linqvistik araşdırmalar üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Dünya dillərinin zoonimik lüğət tərkibi dil daşıyıcılarının sosial-ictimai-mənəvi həyatı ilə sıx bağlıdır.

Ornitonimlərin dünya dillərində müasir və tarixi istiqamətdə tədqiqi dilçilik üçün aktual məsələlərdən biridir. Ornitonimlər quşlara verilən adlar, ornitologiya onları öyrənən elm sahəsidir. Ornitologiya zoologiyanın bir hissəsi olub quşlardan bəhs edən qədim bir elm sahəsidir. Ornitologiya termini qədim yunan mənşəlidir, mənası quş və öyrənmə (elm) deməkdir. Ornitologiya – zoologiyanın quşları və onların embriologiyası, mifologiyası, fiziologiyası, ekologiyası, sistematikasını və coğrafi yayılma arealını öyrənən bölməsi hesab edilir.

XVI əsrin sonlarında ornitologiya termini biologiya termininin əvəzinə İtaliya naturalisti Adrovandi tərəfindən işlədilmişdir. Ornitologiyanın tarixi e.ə. 170 növ quşun həyat tərzini və anatomiyasını təsvir edən Aristotelin “Heyvanların təsviri” adlı kitabı ilə başlayır. Quşlar insan cəmiyyətinin sosial həyatında mühüm rol oynamışlar. Lap qədim dövrlərdən quşlar hər zaman, yerləşdikləri ərazidən asılı olmayaraq, insanları izləmişlər. “Quş” sözü çoxları üçün “uçuş” mənası kəsb etmişdir. Lakin bu, yeganə assosiasiya deyildir. Onların hərəkətləri rəngarəngliyinə görə bir-birindən fərqlənir: müsbət və mənfi mənada. Quşlar ya dimdikləyirlər, balalarını qoruyurlar, ya da hücum edirlər. Bəzən əkini məhv edir, bəzən isə onları ziyanvericilərdən qoruyurlar. Ya tez oyanır, ya heç yatmır, ya da yuva düzəldirlər. Onların hərəkətlərinin bu özəllikləri də elə metamorfik mənaların əsasını təşkil edir. Quşların müəyyən hərəkətləri və əməlləri insanlarda da təsadüf olunaraq simvolizə edilir. Burada tipin təsnifatı bu şəkildə gedir: quş ağılsızdır və ya müdrikdir, quş cəsarətlidir və ya acizdir, insanları sevindirir və ya yatmağa qoymur, öz balalarının qayğısına qalır və ya onları atır. Bu kimi cəhətlər insanlarda da müşahidə edilir.

Belə bir fikir mövcuddur ki, ornitonimlər, əsasən, onların bioloji cəhətləri əsasında formalaşır. Buna görə də bir çox dillərə məxsus ornitonimlər müqayisə edilərkən onların yaranma üsulları arasında, semantikasında bir oxşarlıq, yaxınlıq da müşahidə edilir. Lakin müxtəlif dillərin ornitonimləri arasında fərqli cəhətlərin olması da labüddür.

Onomastik vahidərin semantik qrupları i erisində zoonimlər, ktematonimlər, fitonimlər  n az t dqi  edilmiş qruplardır. Lakin sən illər həmin sahələrə də maraq artmışdır. Eyni bir dildə olan və ya müxtəlif sistemli dillərə daxil olan zoonimlər, ornitonimlər, fitonimlər və s. müqayisəli  kild  t dqi ata cəlb edilir. Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də rus, ingilis dilçiliyində müqayisəli  kild  ornitonim tərkibli frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik təhlili istiqamətində bəzi işlər görülmüşdür.

Türkdilli xalqların bəzilərində berqut adlı quş totem hesab edilmişdir. İnsanlar özlərini bu quşun törəməsi hesab etmişlər. Qədim inanclara görə berqut guya uşaqları, zahı qadınları  r ruhlardan, b db xtlikl rd n qoruyarmı . Bundan başqa, türk xalqları arasında xoruzun, qazın, toyuğun, qızılqu un və s. totem qəbul edilməsi fikri də  z əksini tapmışdır. İnsanlar yapalaq adlı quşun t k nd n k rp l rin be iyin  ba lamaqla onları b db xtlikl rd n qoruduqlarına inanmı lar. *Bəzi xalqlarda xoruzun uşaqları qoruyan, himayə edən müqəddəs varlı n köməkçisi olduğuna inanmı , onu evlərdə saxlamışlar* [1, s.30-32]. Bunun nəticəsində də xoruz sevimli ev qu una  vrilmı dır.

Mifik t s vv rl rd  quşların qeyri-adi g c n  inam əks olunmuş, onların t k n n, dırna ının müalicəvi keyfiyyətinə müasir dövrədə də inananlar az deyildir.

Qaranqu  d ym si tarixən dənizçilər tərəfindən istifadə olunan simvol olmuşdur. Britan dənizçiləri təcrübələrini göstərmək  c n əllərində, boyunlarında quşun rəsmi ni d yd r rm  l r.

Quşlar arasında qartal əzəmətli, güclü, yüksək cinsə mənsub quş hesab edilir. Muradqu u zərərverici h  ratları məhv etdiyi, insanlara yardım etdiyi  c n “peyğəmbər quşu” adlandırılmışdır. İnsanlar arasında t rlan quşu xoşbəxtlik quşu kimi, bayquş bədbəxtlik x b r isi kimi d y rl ndirilmı dır. Ona görə də bəzən bayqu u görənlər onu qovmu ,  ld rm  , bəzən həmin yerə su, yem qoymaqla quşun özünün xoşluqla oradan getməsini g zl mi l r. Lakin bu münasibət bütün xalqlarda eyni olmamışdır. Yuxarıda göstərildiyi kimi, bəzən bayquş sözü “bəy quş // quşların bəyi kimi izah edilmiş, onu müdrik, ağıllı quş kimi qiym tl ndirmı l r.

Nağıl h v skarlarını hər zaman bir fikir d   nd rm  d r: *simurq quşu* hansı qu dur? Görəsən, belə bir quş varmı, olubmu? Bəlkə, o da bəzi nağıl qəhrəmanları kimi qeyri-realdır? və s.

Nağıl və əfsanələrdə simurq quşu insanlara kömək edən xeyirxah qüvvə kimi təsvir edilir. Onun Qaf da ında yaşaması, Günəş allahı Ra onu qoruduğu  c n oddan qorxmaması haqqında fikirlər mövcuddur. Səməndər quşu haqqında yayılan  fsan d  onun da oddan güclü olmasından, yandıqdan sonra yenidən dirilm sindən bəhs olunur.

Türkoloji dilçilikdə ornitoniml rl  bağlı t dqi atlar aparılmışdır. Bəzi ornitonimlərin etimoloji təhlilinə dair D.P.Setarovun, M.Qinatulinin, L.P.Sergeyevin v  başqalarının t dqi atları olmuşdur. T.Ramazanov *Azərbaycan ornitonimlərinin, xüsusilə heyvan, quş v  h  rat adlarının etimologiyasını* [2, s.57] təhlil etmişdir. Azərbaycan dilçilərindən  .M.Dəmirçizadənin, M.Adilovun, M.Təhmasibin,  .R c bovun v  başqalarının quş adları ilə əlaqədar fikirləri vardır. Ornitoniml rl  əlaqəli fikirlərə dilçiliklə,  d biyyat  naslıqla bağlı t dqi atlarda, semasiologiya, frazeologiya v  digər sahələrlə bağlı araşdırmalarda rast gəlinir.

Türkoloji dilçilikdə L.A.Bulaxovski ornitoniml ri  n qədim leksik vahidlər adlandırmış, Q.J.Tyurin in namizədlik dissertasiyasında isə *Ob b l gesi dialektində ornitonimlərin tam struktur-*

semantik təhlili verilmişdir [3].

L.A.Bulaxovski ümumslavyan ornitonimlərinin mənşəyindən bəhs edərkən iki şərti xüsusi qeyd etmişdir: Belə sözlərə ümumi qədim slavyan sözləri kimi yanaşılmalıdır. Ya da slavyan dillərinin bir-biri ilə kontaktı nəticəsində birindən digərinə keçməsi fikrinə üstünlük verilməlidir. Əksər hallarda birinci istiqamətə üstünlük verilmişdir. Çünki ikinci halda alınmanın fonetik və digər əlamətlərini aydın şəkildə əks etdirən analoqunu tapmaq mümkün olmur. Ədəbi dil vasitəsilə alınmayan, yəni kitablar vasitəsilə deyil, yalnız şifahi danışmaq vasitəsilə keçən sözlər-ornitonimlər ərazidə geniş yayılır, nəinki geniş yayılan qədim proslavyan mənşəli sözlər. *L.A.Bulaxovski 70-ə qədər ümumdil və dialektal ornitonimi etimoloji tədqiqata cəlb etmiş və daha çox birinci istiqamətə üstünlük vermişdir* [4, s. 64].

Son dövrdə ornitonimlərin linqvistik təhlili dünya dilçiliyinin qarşısında duran aktual məsələlərdən biridir. Tipoloji cəhətdən müxtəlif sistemli dillərdə ornitonimlərin tədqiqi dilçilərə quş adlarının formalaşması, struktur-semantik, üslubi cəhətlərinin öyrənilməsi, quş adlarının ümumi və fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə bağlı mühüm nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Bu sahədə A.Tişkina, A.A.Qimadayeva, Y.A.İnçina, N.A.Skitina, Q.T.Qafarova, N.A.Kindra, N.D.Pimenova, Y.Yusifov, D.İ.Mərdanova, Y.M.Maklakova, L.R.Sakayeva F.M.Vəliyevanın tədqiqatlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Göstərilən müəlliflər ingilis dilinin materiallarına əsasən, zoonim tərkibli frazeoloji vahidləri tədqiqata cəlb etmişlər. Amma həmin tədqiqatlarda ornitonim tərkibli frazeoloji birləşmələr təhlillərin periferik mövzuları çərçivəsində olduğu üçün bu tədqiqatları ornitonimlərin geniş, sistemli təhlili adlandırmaq olmaz.

Azərbaycan dilçilərindən Y.Yusifovun zoonimlərin, daha dəqiq desək, ornitonimlərin linqvistik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr edilmiş namizədlik dissertasiyasında ornitonimlər türk dillərinin materialları əsasında tarixi-müqayisəli təhlilə cəlb edilmişdir [5, s. 145].

Burada müəllif dörd fəsildə zoonimlərin tədqiqi məsələsinə münasibət bildirməklə yanaşı, həmin dil vahidlərinin leksik-semantik cəhətləri, etimologiyası, yaranma prinsipləri və qrammatik strukturu haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir. Tədqiqatçının fikrincə, *dünyada morfoloji cəhətdən fərqli olan dillərin quş adlarının formalaşması qaydaları arasında bənzərlik ola bilər. Eyni zamanda həmin dillərin ornitonimlərinin formalaşmasında özəl cəhətlərə də rast gəlinir. Yəni bu cür formalaşma, struktural cəhətlər oxşar ola da bilər, olmaya da bilər* [5, s.142].

Zəngin heyvan və bitki aləmi ilə seçilən Azərbaycanda 300-dən artıq quş növünün olduğu, bəzilərinin nəslinin kəsilməsi tədqiqatçıların məlumatlarında öz ifadəsini tapmışdır. Hazırda isə bir çox heyvan və balıq, quş türünün, o cümlədən ceyran, dağ keçisi, turac, qırqovul və s. heyvan və quşların ölkəmizin ərazisində tükənməsi qorxusu da vardır [5, s. 140] - fikri də Y.Yusifovun dissertasiyasında öz ifadəsini tapmışdır. Lakin son illərdə, Azərbaycan öz müstəqilliyini qəbul etdikdən sonra bu istiqamətdə də uğurlu siyasət nəticəsində heyvan və quşların qorunmasının qayğısına qalınır və müsbət nəticələr əldə edilir.

Ədəbiyyat:

1.Севортян, Е. В. *Етимологический словарь тюркских языков* / Е. В. Севортян. – Москва: АН СССР, – 1974. – 567 с.

2. Сайфутдинова, Э. Г. Деривационное развитие зоонимов в русском языке Современная филология // материалы междунар. науч. конференция, – Уфа: –2011. – с. 183– 187.

3. GÜL, Meltem *dîvânü lugâti't türk'teki hayvan adları üzerine bir inceleme* / M.Gül. – Ankara, – 2015, Sayı 15, Volume 4, Issue 15 1 www.idildergisi.com.

4. Булаховский, Л.А. Общеславянские названия *птиц* // – Москва: Известия АН СССР, – 1948. №2, – с. 52– 64.

5. Yusifov, Y. Azərbaycan dilinin zooloji leksikası (Ornitonimlərin digər türk dilləri materialları ilə müqayisəli tədqiqi):/ Fil. elm. nam.dis./ – Bakı, 1984. – 228 səh.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ROMANLARININ JANR VƏ MÖVZU XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Güləliyeva Xatun Özbək

Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyat İnstitutu

<https://orcid.org/0000-0003-4953-8576>

khatungulali@yahoo.az

GENRE AND SUBJECT CHARACTERISTICS OF AZERBAIJANI NOVELS OF THE PERIOD OF INDEPENDENCE

Gulaliyeva Khatun Uzbek

Azerbaijan Institute of Literature named after Nizami Ganjavi

<https://orcid.org/0000-0003-4953-8576>

khatungulali@yahoo.az

Summary

Azerbaijani novels of the period of independence are distinguished by the novelty and uniqueness of the artistic conflict. As a result of our research, it can be concluded that Azerbaijani novels of the period of independence can become the object of analysis at the level of spiritual and moral values, "Artistic reality" and "Problem of national self-return" in the context of moral and ethical problems. The novels of the period mentioned in the future research are subject-content, idea-problem, image creation, genre poetics, language-style, etc. will become an independent research object in the context of issues. Also, the examination of novels as the work of individual authors is one of the issues awaiting investigation. Analysis of Azerbaijani novels of the period of independence in a comparative manner with the literary process of previous years also needs scientific research.

Key words: Literature, prose, novel, artistic image, genre.

ЖАНРОВО-СЮЖЕТНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ РОМАНОВ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

Гулалиева Хатун Узбек

Азербайджанский Институт Литературы имени Низами Гянджеви

<https://orcid.org/0000-0003-4953-8576>

khatungulali@yahoo.az

Резюме

Азербайджанские романы периода независимости отличаются новизной и своеобразием художественного конфликта. В результате нашего исследования можно сделать вывод, что Азербайджанские романы периода независимости могут стать объектом анализа на уровне духовно-нравственных ценностей, «Художественной реальности» и «Проблемы национального самовозвращения» в контексте морально-этических проблем. Самостоятельным объектом исследования в контексте рассматриваемой проблематики станут романы рассматриваемого периода в предметно-содержательном, идейно-проблемном, образотворческом, жанрово-поэтическом, языково-стилистическом и др. Также рассмотрение романов как произведений отдельных авторов является одним из вопросов, ожидающих исследования. Анализ Азербайджанских романов периода независимости в сравнительном плане с литературным процессом предыдущих лет также нуждается в научном исследовании.

Ключевые слова: литература, проза, роман, художественный образ, жанр.

Son illər müstəqillik dövrü Azərbaycan romanının tədqiqi istiqamətində bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Tədqiqatlarda əsasən roman janrının mövzu, problem və janr xüsusiyyətləri, ideya-estetik aspektləri fərqli yanaşmalarla diqqət mərkəzinə çəkilmiş, bu sahədə qazanılan uğurlar elminəzəri müstəvidə toplanmışdır (A.Abbas, 2007), (“Azərbaycan” jurnalı, №12, 2007). Bu da təbiidir, çünki ədəbi janrlar içərisində daha çox oxunan, müzakirə olunan məhz roman janrıdır. Müstəqillik illərinin nəsrinə ideya və qayə etibarilə, yeni inikas və təcəssümdə oxucuya müstəqillik dövrünün milli insan obrazını əks etdirdi. Bu baxımdan müstəqilliyə qədərki ədəbiyyat araşdırıldığı kimi, bu dövrün də araşdırılması son dərəcə aktual məsələdir (Ə.S.Elaydi, 2017), (“Nurlan”, 2017). Xüsusən, 2000-2010-cu illərdə yaranan nəsr nümunələri diqqətə layiqdir. Bu baxımdan, tədqiq olunması, ədəbiyyatımızın dövlətimiz müstəqil olandan sonra buna reaksiyasını həm oxucuların, həm tədqiqatçıların diqqətinə çatdırılmasına ehtiyac olduğunu düşünürük. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdən biri də müstəqillik dövrü romanlarının müqayisəli təhlilidir (E.S.Elaydi, 2017), (“Nurlan”, 2017).

Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı özünəməxsus inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Ədəbiyyatın digər janrları ilə müqayisədə roman janrında bu özünəməxsusluq daha qabarıq təcəssümünü tapmaqdadır. Dövrün ictimai problemlərini əks etdirmək baxımından roman bədii nəsrin digər janrlarından daha çox imkanlara malikdir. Ona görə roman janrını araşdırmadan bədii nəsr haqqında dolğun və hərtərəfli mülahizə yürütmək olmaz (N.Cabbarlı, 2006), (“Elm”, 2006). Yeniliklər, sərbəst eksperiment imkanları ilk olaraq poeziya janrında özünü göstərsə də, 2000-ci illərin əvvəlindən roman janrına da tədricən təsir etdi. Bu baxımdan, müstəqillik dövründə yaradılan roman nümunələri tədqiqata cəlb olunan əsas ünsürlərdir. Məqsəd isə birdir – müstəqillik dövrü nəsrimizin, xüsusən romanlarımızın 2000-2010-cu illər fonunda diqqətlə araşdırılması.

Tədqiqatın əsas vəzifəsi 2000-2010-cu illər Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmış roman janrı nümunələrini mövzu, ideya, problem, konflikt və xarakter yaradıcılığı baxımından təhlil obyektinə çevirmək, müstəqillik dövründə yaranmış romanların janr özünəməxsusluğunu səciyyələndirmək, qeyd edilən zaman kəsiyində ədəbiyyatımıza bədii töhfə verən sənətkarlarımız və nəsr nümunələri ilə tanış olmaqdır (Ə.Cahangir və Aslan Quliyev, 2006), (“Azərbaycan” jurnalı, №12, 2006).

“Roman yazmaq, bədii təfəkkürün bu geniş sahəsinə çıxmaq, təfərrüatı epik lövhələrlə vermək, çoxşaxəli hadisələrin təsvirinə meyl etmək, yaradılan obrazları xarakter səviyyəsinə qaldırmaq,

əlbəttə, çətindir. Bu gün bədii nəsrimizdə sözün əsl mənasında bir roman qıtlığı hiss olunur. Hələ də bir çox müəllifin roman haqqında təsəvvürü 30-50-ci illərin bəzi romançılarının səviyyəsindən uzağa getməyib” (V.Yusifli, 2006), (“Azərbaycan” jurnalı, 2006).

2000-2010-cu illərdə yazılmış romanların bəziləri fərqli əlamətləri, bəziləri isə yeniliyi ilə yadda qaldı. Bu romanlardan Sabir Əhmədlinin “Ömür urası”, Aqil Abbasın “Dolu”, Elçin Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər”, Kamal Abdullanın “Yarımçıq əlyazma”, Elçin Hüseynbəylinin “Yovşan qağayılar”, İlqar Fəhminin “Qarğa yuvası” romanından bəhs etmək olar (V.Yusifli, 2006), (“Azərbaycan” jurnalı, 2006). Əlbəttə ki, bu illərdə yazılan romanların sayı adlarını yazdığımız əsərlərlə bitmir. Bu müddət ərzində kifayət qədər roman yazılıb. Yaşadığımız XXI əsr yeniliklərlə müşahidə olunduğu kimi, ədəbiyyat da yeni mövzular, yeni qəhrəmanlar tələb edir. Bunlar zamanın tələbidir və ədəbiyyat da bu tələbdən kənarda qala bilməz (Ş.Cəbiyeva, 2007), (Tənqidnet, №3, Bakı, 2007).

Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanları özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Bu özünəməxsusluq istər mövzu-problem, istərsə də forma-sənətkarlıq məsələlərində özünü göstərib. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanlarında xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə olunması yaranan əsərlərin dil və üslubunun xəlqiliyini səciyyələndirən amil kimi şərtlənir. Ayrı-ayrı yazıçılar bayatı, atalar sözləri və məsəllərdən geniş və hərtərəfli şəkildə bəhrələnmişlər. Romanlarda bayatılardan bəhrələnmə təsvir edilən əhvalatların təsir gücünü şərtləndirən cəhət kimi xarakterizə olunur (E.Mehrəliyev, 2004), (“Nurlan”, 2004).

Bu dövrün bədii məhsulu olan romanlardan bir neçə nümunə gətirməklə qısa da olsa, məlumat əldə etmiş olarıq.

Elçin Hüseynbəylinin “Yovşan qağayılar” əsəri müstəqillik dövrü romanları içində diqqətəlayiqdir. Roman yazıçının fantaziyası və tarixi həqiqət əsasında qələmə alınmışdır. Romanın əsas mövzusu gen yaddaşdır. Müəllif kodlar vasitəsilə babasının yaddaşında tarixi keçmişi qaytarmağa çalışır. Yovşan iyi yaddaşa girməyin kodlarından biridir. “Yovşan iyi qədər mənə doğma və əziz özgə bir iy yoxdur. Bəyaz rəngli yovşanda babamın qoxusu, qəlbinin döyüntüsü, atının ayaq izləri, kişnərtisi var” (E.Hüseynbəyli, 2005), (“Adiloğlu”, 2005). Əsərin adı da təsadüfi deyil. “Yovşan qağayılar” ifadəsi Azərbaycanın aran ərazilərində qurulmuş qaçqın düşərgələrinə kənardan baxdıqda qeyri-adi təsir bağışlayan görüntünü əks etdirir. Təbii ki, bu adın başqa yozumları da ola bilər. E.Hüseynbəyli bu romanda bir neçə milli-mental problem qaldırmışdır. Onların arasında ən başlıcası “milli yaddaş” problemidir. Torpaqların düşmən tapdığı altında qalması, qaçqınlıq bəlası və s. kimi məsələlər oxucunu düşündürür (V.Yusifli, 2006), (“Azərbaycan” jurnalı, 2006).

Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbiyyatında yazılmış romanlar içərisində Kamal Abdullanın “Yarımçıq əlyazma” əsəri diqqəti çəkir. İki fərqli tarixi zamanı əhatə edən bu romanda yazıçı şərti-metaforik üsluba söykənərək orijinal formada qənaətlərini əks etdirməyə çalışmışdır (K.Abdulla, 2004), (“XXI-YNE”, 2004).

İlqar Fəhminin “Qarğa yuvası” yarım-tarixi romanı müstəqillik dövrü romanları sırasında maraqla qarşılandı. Romanda tarixi şəxsiyyətlərin və onların həyatının fərqli şəkildə təqdim edilməsi vardır. Belə ki, yarım-tarixi roman adlandırılan “Qarğa yuvası” Cəlililər hərəkatı dövründəki Koroğludan bəhs edir (İ.Fəhmi, 2008), (“Yurd” NPB, 2008). Əsərdə yazıçı təxəyyülündən

yaranan məqamlara daha çox rast gəlinir. Dastanda Koroğlu qorxmaz, cəsur bir qəhərman kimi təsvir olunursa, romanda onun xarakterində qorxu hissini olduğu da görürük. Roman tarixi detektiv adlandırılsa da, burada tarixilikdən daha çox, mistik məqamlara üstünlük verilir (E.S.Elaydi, 2017), ("Nurlan", 2017).

Müstəqillik dövrü Azərbaycan bədii nəsrində müharibə və insan problemi Sabir Əhmədlinin «Ömür urası» romanında özünəməxsus şəkildə bədii təcəssümünü tapmışdır. Romanda istər baş qəhrəmanın, istərsə də digər obrazların timsalında yazıcının Qarabağ müharibəsi fonunda vətənpərvərlik amalına münasibəti özünəməxsus şəkildə bədii ifadəsini tapmışdır (S.Əhmədli, 2002), ("Azərbaycan" jurnalı, №5, 2002).

Ədəbiyyat:

- 1.A.Abbas, Dolu, "Azərbaycan" jurnalı, №12, 2007, səh. 56.
- 2.E.Hüseynbəyli, Yovşan qağayılar, Bakı, "Adiloğlu", 2005.
- 3.E.Mehrəliyev, Doxsanuncu illər, Bakı, "Nurlan", 2004.
- 4.Ə.Cahangir və Aslan Quliyev, "Azərbaycan" jurnalı, №12, 2006, səh.149.
- 5.Ə.S.Elaydi, Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı, Bakı, "Nurlan", 2017, 192 səh.
- 6.İ.Fəhmi, Qarğa yuvası, Bakı, "Yurd" NPB, 2008.
- 7.K.Abdulla, Yarımçıq Əlyazma, XXI-YNE, Bakı, 2004.
- 8.N.Cabbarlı, Yeni nəsil ədəbiyyatı, Bakı, "Elm", 2006.
- 9.S.Əhmədli, Ömür urası, "Azərbaycan" jurnalı, №5, 2002, səh.10.
10. Ş.Cəbiyeva, Yarımçıq Əlyazmaya postmodernist nəzər, Tənqidnet, №3, Bakı, 2007, s. 57.
11. V.Yusifli, 2004-cu ilin nəsr, "Azərbaycan" jurnalı, №2, 2006, səh. 154.

REKLAM MƏTNLƏRİNDƏ İSTEHLAKÇIYA TƏSİRİ ARTIRMAĞIN BƏZİ YOLLARI

Fərzəliyeva Zümrüd Mehralı
Qərbi Kəspı Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-0515-6608>
zumrudf@hotmail.com

SOME WAYS TO INCREASE CONSUMER IMPACT IN ADVERTISING TEXTS

Farzaliyeva Zumrud Mehralı
Western Caspian University
<https://orcid.org/0000-0002-0515-6608>
zumrudf@hotmail.com

Summary

The current thesis deals with the analysis of the ways of affecting clients and consumers in modern advertising texts or slogans. The linguist Y.Pirogova considers that speech impact on customers and buyers, when making purchases can be activated using 4 indicators.

1. Semantic presupposition, 2. Successful speech act, 3. Pragmatic presupposition, 4. Communicative implicatures.

So, the meaning of the slogans, which are formulated by the advertising-maker, is implicitly presented and accepted by the addressee as presented without causing any "internal objection". Pragmatic presuppositions refer to the knowledge and beliefs of the addresser (person who gives the information) and the addressee (recipient of the information), and in most cases are carried out through references to everyday life. The way or method of hidden (implicit) speech effect is created by the communicative distribution of the main semantic components in the text of the advertising slogan and is determined by communicatively significant deviations from the supposed and intended observance of a number of basic communication principles.

Key words: advertising, implicit, pragmatic, presupposition, speech act.

НЕКОТОРЫЕ СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ПОТРЕБИТЕЛЯ В РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ

Фарзалиева Зумруд Мехралы
Западно-Каспийский Университет
<https://orcid.org/0000-0002-0515-6608>
zumrudf@hotmail.com

Резюме

Данный тезис посвящён анализу средств воздействия, проявляемых на потребителя в современных рекламных текстах или слоганах.

Лингвист Ю.Пирогова считает, что речевое воздействие на клиентов и на покупателей при совершении покупок можно активировать с помощью 4 индикаторов.

1. Смысловая предпосылка, 2. Удачный речевой акт, 3. Прагматическая предпосылка, 4. Коммуникативные импликатуры.

Таким образом, смыслы слоганов, которые формулирует рекламщик, имплицитно преподносятся и принимаются адресатом (т.е. получателем информации), не вызывая «внутреннего возражения». Прагматическая предпосылка относится к существующим знаниям и убеждениям адресанта (т. е. лица, дающего информацию) и адресата (т. е. лица, получающего информацию) и в большинстве случаев осуществляются и реализуется через референцию к повседневной жизни. Метод или способ скрытого (имплицитного) речевого воздействия создается за счет коммуникативного распределения основного смыслового компонента в рекламном слогане или в рекламном тексте и определяется коммуникативно значимыми отклонениями от предполагаемого и целенаправленного соблюдения многих основных коммуникативных принципов. Использование всех рассмотренных средств воздействия на заказчика или потребителя приводит к более осмысленному рекламному тексту.

Ключевые слова: реклама, имплицитный, прагматический, пресуппозиция, речевой акт.

Reklam mətnlərində istehlakçıya təsiri artırmaq üçün mövcud yolların tədqiqi aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir. Qeyd edilən təsir vasitələrinin müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiqini təhlil etmək və nümunələr əsasında şərh etmək tezis elmi yeniliyini təşkil edir. Mövcud reklam şüarlarını təhlil edərək, istehlakçıya təsir yollarını təhlil etmək məqsədi ilə nümunələr seçilmiş və onlar təhlil və təsvir edilmişdir. Tədqiqatda bir sıra dilçilərə istinad edilmişdir.

Reklam şüarında olan müraciət birbaşa, yəni açıq şəkildə (eksplisit) ifadə olunarsa, bu, alıcı tərəfindən başqasının iradəsini onun üzərinə yükləmək cəhdi kimi başa düşüləcək və rədd ediləcəkdir. Dolayı və ya implisit şəkildə ifadə edilən müraciət birbaşa qiymətləndirilməyə məruz

qalmır, buna görə də, resipient tərəfindən reklam mesajının effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıran özünün gəldiyi nəticə kimi şərh edilə bilər (Gazdar, 1979). Bir reklam şüarının məzmununun təsir potensialından reklam istehsalçıları tərəfindən qəsdən istifadə hallarını nəzərdən keçirək. Y.K.Piroqovanın nitq təsirinin taktikasını əsas götürərək, onu aktivləşdirməyin bəzi yollarını nəzərdən keçirək (Пирогова, 2000):

1. Semantik presuppozisiyalar. Məşhur “Clinique” kosmetika brendinin nəmləndirici losyonunun reklam şüarına baxaq.

Another reason to love the world's favourite moisturizer (Dünyanın sevilən nəmləndiricisini sevmək üçün daha bir səbəb (və ya başqa bir səbəb)) (İnternet mənbə 9).

Drammatically different moisturizing lotion + dramatik şəkildə fərqli nəmləndirici losyon +)

“Dünyanın sevilən nəmləndiricisini sevmək üçün daha bir səbəb” anlayışı “Dünyanın sevilən nəmləndiricisini sevmək üçün səbəblərin çox olduğuna və onlardan daha birinin də yarandığı” presuppozisiyasını daşıyır (İnternet mənbə 11). Verilmiş şüarı ikinci formada da tərcümə etmək mümkündür. “Dünyanın sevilən nəmləndiricisini sevmək üçün başqa bir səbəb” dedikdə isə yeni səbəbin əvvəlkilərdən daha vacib olması presuppozisiyası başa düşülür. Beləliklə, reklam istehsalçısı tərəfindən tərtib edilən şüarın mənası implisit şəkildə təqdim olunur və adresat tərəfindən heç bir “daxili etiraza” səbəb olmadan, elə təqdim edildiyi kimi də qəbul edilir.

2) Nitq aktının uğurunun şərti. Burger King restoranlar şəbəkəsinin reklam posterində əks olunmuş reklam mətninə nəzər yetirək.

It just tastes better. “It’ll blow your mind away”

Bu şüarın assosiativ əlaqəsi “Məhsul o qədər dadlıdır ki, sizin aqlınızı başınızdan çıxardacaq” fərziyyəsidir. Bir tərəfdən, reklam istehsalçısı tərəfindən yaradılan ünsiyyət şəraiti Burger King məhsulunun mövcudluğunu göstərərək reklam olunan məhsulu implisit olaraq vurğulamağa imkan verir (Fitriana, (2010), digər tərəfdən isə, bu brendə rəqib olan digər şirkətləri və ya onların məhsullarını dolayı yolla “gözdən salır”, onların məhsullarının elə də müsbət keyfiyyətli və əlçatan olmadığını yenə də dolayı şəkildə ifadə edir.

“Budweizer” pivə markasının reklam şüarında isə gəlinlik paltarını geyinmiş xanım şəklinin yanında *“She married two men”* cümləsi əks olunmuşdur. Bu şüarla, xanımın həyatında sevdiyi bəylə yanaşı, məşhur “Budweizer” pivəsinin olması vurğulanmışdır və implisit olaraq onu da başa düşmək olar ki, bəy də bu pivənin istehlakçısıdır. Xanım reklam şüarında pivəni seçməklə, “bir daşla iki quş” vurmuş kimi təqdim edilir.

3) Praqmatik presuppozisiyalar. Praqmatik presuppozisiyalar adresant və adresatın bilik və inanclarına aiddir və əksər hallarda gündəlik həyata dair işarələr vasitəsilə həyata keçirilir (Asher, 1998). Y.K.Piroqovaya görə, “əgər S mühakiməsini ifadə edərkən adresant P-ni təbii və adresata məlum olduğunu qəbul edərsə, P mühakiməsi S mühakiməsinin praqmatik presuppozisiyasıdır” (Пирогова, 2000). Misal üçün, “Camel” tütün məhsulları şirkətini reklam mətninə baxaq.

“More Doctors Smoke Camels than Any Other Cigarette”

Jurnalda əks olunmuş bu reklam mətni həkimlərin də (hətta daha çox həkimlərin) siqaret çəkməsi fikrini çatdırmaqla yanaşı, həm də onların digər növ siqaretlərə nisbətən “Camel” siqaretinə üstünlük verdikləri (onlar üçün bu markanın brend olması) aşılır. Reklam şüarının

presuppozisiyası qismində “təkcə qeyd edilən məhsul növündən istifadə etmək deyil, həm də siqaret çəkməyin həkimlər tərəfindən müsbət bir hal kimi mövcud olması” təqdim edilir (Levinson, 1983). Reklamda əlində siqaret tutmuş həkim də əks olunmuşdur və reklam mətnində More və Doctros sözlərinin ilk hərfləri qırmızı rəngli şriftlə verilmişdir ki, bu da həmin sözlərin lingvistik baxımdan reklam çərçivəsində vurğulanmasını göstərir.

4) Kommunikativ təsirlər (implikaturlar). İmplitit nitq təsirinin bu üsulu reklam şüarının mətnində əsas semantik komponentlərin kommunikativ paylanması (bölüşdürülməsi) ilə yadadır və bir sıra əsas ünsiyyət prinsiplərinə ehtimal olunan və nəzərdə tutulan riayət edilməsindən kommunikativ əhəmiyyətli yayımlar ilə müəyyən edilir (Dyer, 1982). “Brita” su filtrlərinin reklam şüarına nəzər salaq.

“WHY BUY A Bottle Every Time You’re Thirsty?” – “Nə üçün də hər dəfə susuzlayanda bir şüşə su almalısan?”

Bu şüar illüstrasiyalarla müşayiət olunur: əlində su şüşəsi olan gənc su içir (İnternet mənbə 8). Şüardan aşağıda isə kiçik ölçüdə su filtrinin şəkli verilmişdir. Fotoşəkildə təsvir olunan gənc görünüşcə idmançıya oxşayır və əlindəki idmançı üçün olan su şüşəsindən su içir. Müəllif oxucuya verdiyi ipucu isə bunları ehtiva edir: “İdmançılar da daxil olmaqla insanlar susuzlayanda bir şüşə su alıb susuzluqlarını yatıra bilər, lakin nəyə görə də hər dəfə su içmək istəyəndə onu pulla almaq lazımdır axı? Bu vəziyyətdən çıxış yolu “Brita” filtrlərindən istifadə edərək, pulsuz su əldə etmək və istədiyini qədər ondan içmək olar.” İmplitit nitq təsirinin aktivləşdirilməsi prinsipi, öz növbəsində, emosionallığın artırılması prinsipi ilə kəşif, çünki reklam şüarı tərtib edərkən, reklamçı rəşional qərarların qəbulunu deyil, emosional olaraq hazırlanmış kommunikativ aktın emosional komponentini gücləndirməyi hədəfləyir (Hu, 2006). Bu şüarda “WHY BUY” sözləri böyük hərflə verilmişdir və bu da şüarın səslənməsində emosionallığın göstəricisi kimi çıxış edir (İnternet mənbə 10).

Göründüyü kimi, istehlakçıya təsir etmək üçün yuxarıda təhlil edilən bütün yollardan istifadə reklam mətninin daha mənalı olmasına gətirib çıxardır.

Ədəbiyyat:

1. Пирогова Ю.К. (2000). Рекламный текст: семиотика и лингвистика. М.: Международный институт рекламы, Издательский дом Гребенникова, 270 с.
2. Asher N. (1998). The Semantics and Pragmatics of Presupposition. Austin: University of Texas
3. Dyer G. (1982). Advertising as communication. London & New York: Routledge.
4. Fitriana I. (2010). Speech-Act Analysis of XL Bebas Advertisements in Pulsa Tabloid. Vol 2(1)
5. Gazdar G. (1979). Pragmatics: implicature, presupposition and logical form. New York: Academic Press.
6. Hu Zh. (2006). Linguistics: A Course Book (3rd edn.). Beijing: Beijing University Press.
7. Levinson S. (1983). Presupposition. Cambridge, England: Cambridge University
8. [https://media.neliti.com/media/publications/118739-EN-the-functions-of-conversational-impli cat.pdf](https://media.neliti.com/media/publications/118739-EN-the-functions-of-conversational-impli-cat.pdf)

9. <https://www.amazon.com/Clinique-Dramatically-Different-Moisturizing-Lotion/dp/B00WHS ANAA>

10. https://www.semanticscholar.org/paper/the-functions-of-conversational-implicatures-in-Fajri/8b8f9460a09c01cd_ea3c343d92bcfb2145dd24a3

11. www.google.com.s.v.presupposition

SÖHBƏT ZAMANI NƏZAKƏTSİZLİYİN ARADAN QALDIRILMASI ÜSULLARI

Abbasova Aytəmiz Abbas

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://orcid.org/0000-0001-8815-1505>

aytemiz.abbasova@mail.ru

WAYS OF PREVENTING IMPOLITENESS DURING CONVERSATION

Abbasova Aytəmiz Abbas

Azerbaijan University of Languages

<https://orcid.org/0000-0001-8815-1505>

aytemiz.abbasova@mail.ru

Summary

It is important to observe etiquette during communication. Sometimes such communication rules are not followed. Unpleasant situations occur as a result of interlocutors' not following the rules of politeness in aggressive situations. Rudeness or impoliteness occurs when there are problems in the interlocutor's personal situation. The use of impolite, rude, obscene expressions during communication is perceived differently by interlocutors. Most of the communication participants perceive such situations as unpleasant ones. These situations often occur in family and business conversations. The reason that impoliteness occurs in family and work conversations is that people spend most of their days in family and work. Such unpleasant situations lead to impoliteness in communication. Linguists study the causes of impoliteness during communication and ways of its prevention. The ways that researchers propose to overcome impoliteness and create a cultural environment are rules for conversation participants to follow. As a result of interlocutors' following such rules, impoliteness disappears. Discourtesy also occurs as a result of the participants' lack of knowledge about ways of impoliteness prevention during communication. Therefore, it is important for the interlocutors to know the rules classified by researchers (Robert Bascal, Alex Peckar, etc.).

Key words: impoliteness, impolite behavior, situation, argument, bureaucracy in communication.

СПОСОБЫ УСТРАНЕНИЯ НЕВЕЖЛИВОСТИ ВО ВРЕМЯ БЕСЕДЫ

Аббасова Айтамиз Аббас

Азербайджанский Университет Языков

<https://orcid.org/0000-0001-8815-1505>

aytemiz.abbasova@mail.ru

Резюме

Важно соблюдать этикет во время общения. Иногда такие правила общения не соблюдаются. Неприятные ситуации возникают в результате несоблюдения собеседниками правил вежливости в агрессивных ситуациях. Грубость или невежливость возникает при наличии проблем в личной ситуации собеседника. Использование

невежливых, грубых, нецензурных выражений во время общения по-разному воспринимается собеседниками. Большинство участников общения воспринимают такие ситуации как неприятные. Такие ситуации часто возникают в семейных и деловых разговорах. Причина того, что невежливость возникает в семейных и рабочих разговорах, заключается в том, что люди проводят большую часть своего дня в семье и на работе. Такие неприятные ситуации приводят к невежливости в общении. Лингвисты изучают причины невежливости при общении и пути ее предотвращения. Способы преодоления невежливости и создания культурной среды, которые предлагают исследователи, являются правилами, которым должны следовать участники беседы. В результате соблюдения собеседниками таких правил исчезает невежливость. Невежливость также возникает в результате незнания участниками способов предотвращения невежливости при общении. Поэтому собеседникам важно знать правила, классифицированные исследователями (Роберт Баскаль, Алекс Пекар и др).

Ключевые слова: невежливость, невежливое поведение, ситуация, аргумент, бюрократия в общении.

Ünsiyyət zamanı nəzakətsiz, kobud, ədəbsiz ifadələrdən istifadə həmsöhbətlər tərəfindən fərqli qəbul edilir. Ünsiyyət iştirakçılarının əksəriyyəti belə situasiyaları xoşagəlməz hallar kimi qəbul edir. Nəzakətsizlik ünsiyyətdə gərginlik yaradır. Ziddiyyətli məqamlar isə nəzakətsizliyi, kobudluğu, ədəbsizliyi ifadə edir. Ailə və iş söhbətlərində belə hallar tez-tez yaşanır. Nəzakətsizliyin ailə və iş söhbətlərində baş verməsinin səbəbi insanların günlərinin çox hissəsinin ailədə və işdə olması ilə əlaqədardır. Söhbət zamanı nəzakətsizliyin aradan qaldırılması və mədəni bir mühitin yaradılması üçün tədqiqatçılar bir sıra qaydalara əməl etməyi məsləhət görür. Bu qaydalardan bir neçəsinə nəzər yetirək.

Aleks Pekar ailə söhbətlərinin təhlili zamanı yaranan nəzakətli və nəzakətsiz mühiti iki qrupda təsnif edir. Birinci qrup nəzakətsiz mühiti əhatə edir, ailədə gərginliyi yaradan və ailə üzvlərinin çəkinməli olduğu qaydalardır. Bura daxildir: yalan danışmaq, vurmaq, deyingənlik, qarmaqarışlıq yaratmaq, müdaxilə etmək, mətbəxdə səliqəsizlik yaratmaq, şəxsi otağın qapısını döymədən daxil olmaq və s. kimi neqativ hallar. Ailədə mədəni mühit nəzakətliyi ifadə edir. İkinci qrupa nəzakətliyi ifadə edən qaydaların siyahısı daxildir: ailə üzvləri ilə hörmətlə və səmimi rəftar etmək, “zəhmət olmasa” və “çox sağ ol” sözlərindən istifadə etmək, telefona nəzakətlə cavab vermək, süfrə qaydalarına riayət etmək, danışmadan öncə fikirləşmək, diqqətlə dinləmək və qulaq asmaq, otağını səliqəli saxlamaq, güzəştə getməyə meyilli olmaq, istək və niyyətlərini bölüşmək, evi səliqəli saxlamaq üçün öz öhdəliyini yerinə yetirmək, bir-birlərinin şəxsi əşyalarına hörmətlə, qayğı ilə yanaşmaq, üzr istədikdə bunu ürəkdən etmək, musiqinin səsini xahiş edildikdə aşağı salmaq, günə başlayarkən sabahın xeyir, yatmadan öncə gecəniz xeyir söyləmək, ailə üzvlərinin uğurlarına sevinmək, xahiş edildikdə belə kömək təklif etmək, öz fikir və hisslərini sözlə aydın ifadə etmək (1, səh. 129).

İş söhbətlərinin təhlili zamanı daha kəskin məqamlar olur. Belə vəziyyətlər nəzakətsizliyi, yaxud kobudluğu bildirir. Xoşagəlməz halların ciddi narazılığın, problemin olmasını bildirir. Kobudluq adətən işçinin şəxsi durumunda gərginliklər yarandıqda baş verir. Buna görə də, belə halların aradan qaldırılması haqqında bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Məsələn, Robert Baskal bu cür halların qarşısını almaq üçün aşağıdakı qaydalara riayət etməyi bildirir.

1. Hal-vəziyyətini öyrənmək.

İşdə yaranan gərginliyi azaltmağın əsas prinsipi baş verən konfliktlə maraqlanmaqdır. Əsəbi vəziyyətdə olan şəxs subyektiv düşünməyə meyli olur, əməkdaşlığa əsaslanan ünsiyyətdən kənar durur.

2. Ünsiyyətdə bürokratizmdən yayınmaq.

Robert Baskal qeyd edir ki, ənənəvi olaraq, bəzi hökumət nümayəndələrində bürokratizm, diqqət, qayğı göstərməyən kimi tanınır, çünki belə insanlar həddindən çox rəsmi olurlar, çətin dildə danışırlar və qarşı tərəfdən çox hörmət gözləyirlər. Bu məqamda tədqiqatçı bildirir ki, insan nə qədər çox hökümlə danışarsa, bir o qədər də qarşı tərəfin hiddətinə səbəb olar. Buna görə də aqressiyanın qarşısını almaq üçün bürokratik yanaşmadan kənar durmaq lazımdır. Bir az şəxsi keyfiyyətlərdən, gülümsəmə, mümkün olduğu halda qarşı tərəfin adından, yaxud öz adından istifadə etmək, anlayışlı, ümumi bir dildə danışmaq yaxşı olardı. Ümumiyyətlə, humanizmi üstün tutmaq və qarşı tərəfə olan gözləntilərini azaltmaq önəmlidir. Qeyd edilənlərə əməl etməklə kobud, acıqlı bir şəxs olmaqdan kənar durmaq mümkündür.

3. Hər bir situasiya fərqlidir.

Bütün ifadələrin istənilən situasiyada işlədilmədiyini bilmək mühümdür, çünki hər bir situasiya fərqlidir. Uyğun ifadələrin seçilməsi və işlədilməsi üçün bəzi məqamlara diqqət etmək lazımdır. Bunu etmək üçün həmin şəxsi müşahidə etməlisən, xüsusi ilə digər işlərdə necə olduğuna diqqət etməlisən.

4. Ünsiyyəti idarə etməyə səy göstər.

Mübahisə yaradan şəxslərlə maraqlanarkən iki qaydanı bilmək lazımdır: Onların (mübahisə edənlərin) hissələrini bilmək (fikrimizcə nəyə əsəbiləşdiyini) və onların sənə cavab vermələrinə cəhd etmək. Bunların hər ikisi eyni vaxtda edilməklə ünsiyyəti idarə etməyə nail ola bilərsiniz.

5. Gərginliyin erkən qarşısını almaq.

Gərginlik (kobudluq) yaradan vəziyyətlərin uzun müddətli olması, vaxt itkisinə, əhval-ruhiyyənin daha da korlanmasına səbəb olur. Ona görə də erkən, hətta deyiləcək kobud ifadə, yaxud ediləcək kobud davranışdan əvvəl belə mübahisələrin qarşısını almaq vacibdir. Bunun üçün uyğun qeyri-verbal vasitələrdən istifadə etməklə yaranacaq kobudluğun qarşısını almaq daha yaxşıdır. Belə halların aradan qalxdığını bilmək üçün qarşı tərəfin reaksiyasına diqqət etmək lazımdır. Əgər qarşı tərəf nəyəsə gözün zilləyərək baxarsa, onda konfliktin qarşısı alınmış hesab olunur.

6. İddialı olmaq

İddialı olmaq inamlı bir tərzdə davranmağı, sakit, lazım gələrsə ciddi, tərəddüdsüz danışmağı bildirir. Bunun üçün aqressiv və passiv olmaqdan yayınmaq mütləq şərtidir (3, səh. 34).

Lori Rozenin fikrincə kobudluğun ən çox baş verdiyi aqressiv situasiyalardan yayınmaq üçün işçilər bir sıra qaydalara riayət etməlidirlər. Bu baxımdan qadağan edilmiş bir sıra vasitələr var:

Səsini qaldırmaq, aqressiv bədən hərəkətləri etmək, mübahisə etmək, doğruluğu, dürüstlüyü şübhə altına almaq, təkəbbür, göz kontaktından yayınmaq, gözünü zilləyərək baxmaq, dinləməmək, ləyaqət və ya qüruruna həmlə (hücum) etmək (2, səh. 24).

Ümumiyyətlə, həm nəzakətsizlik, həm də kobudluq kimi xoşagəlməz halların aradan qaldırılması üçün tədqiqatçıların (Robert Baskal, Lori Rozen və s.) irəli sürdüyü qaydalardan işçilər

məlumatlı olmalıdır. İş yerləri belə qaydaları ifadə edən təlimlər təşkil etməklə, xoşagəlməz halların baş verməsinin qarşısını almaqla işçilərə yardımçı olurlar.

Ədəbiyyat:

- 1.A.Packer, “How rude!: The Teen Guide to Good Manners, Proper Behavior, and Not Grossing People Out” 2014, Minneapolis, free spirit publishing house
- 2.L.Rozen, Workplace violence prevention 2004, USA Chicago Wolterskluwer company
- 3.R.Bascal, “Defusing hostile costumers” 2010, Canada Ontario, Bacal and Associates

DAVID MITCHELL
Bakhshaliyeva Aytan Ahad
Baku Slavic University
mammadli.aytan@mail.ru

DAVID MITCHELL
Baxşəliyeva Aytən Əhəd
Bakı Slavyan Universiteti
mammadli.aytan@mail.ru

Xülasə

Devid Mitçel qısa hekayə, roman, libretta yazarı kimi oxucuların qəlbinə yol tapa bilmişdir. Devid Mitçel ədəbi etalonu böyük bir epoxanın zirvəsi, nəticəsi və yekunudur. Devid Mitçelin 1999-cu ildə qələmə aldığı məşhur “Ədəbi kabus” əsəri Okinava, Monqoliya, Yaponiyadan tutmuş Nyu York şəhərinədək, geniş bir ərazidə yayılaraq Con Levellin Riz mükafatına layiq görülmüş və bununla yanaşı nüfuzlu yazarın adı Quardian İlk Kitab mükafatının siyahısına daxil edilib. Həmçinin Devid Mitçel 2003-cü ildə ən yaxşı cavan nasir adına layiq görülmüş, 2007-ci ildə isə Taym jurnalının apardığı tədqiqatlara əsasən dünyanın 100 ən nüfuzlu insan siyahısına adı daxil olunan roman, qısa hekayə, libretto yazarı kimi diqqəti cəlb etmişdir. Devid Mitçelin “Buludlu atlas” romanı Britaniya Kitab Mükafatları Ədəbi Bədii Ədəbiyyat mükafatı və Riçard&Cudi “İlin kitabı” mükafatına layiq görülmüşdür. Nəşr olunduğu il Buker mükafatına, ən yaxşı roman üçün Nebula mükafatına və ən əsası Artur C. Klark mükafatına layiq görülmüşdür.

Açar sözlər: Ədəbiyyat, roman, Devid Mitçel, Buludlu Atlas, Ədəbi kabus, Qara ququşunun otlağı.

ДЭВИД МИТЧЕЛЛ
Бахшалиева Айтэн Ахад
Бакинский Славянский Университет
mammadli.aytan@mail.ru

Резюме

Тезис посвящен рассказам Дэвида Митчелла. Первый роман Митчелла «Литературный призрак» получил премию Джона Луэллина-Риса. Две его следующие работы «Сон №9» (2001 год) и «Облачный атлас» (2004 год) были включены в шортлист Букеровской премии. В 2003 году

Митчелл вошёл в список лучших молодых британских писателей, по версии журнала «Granta». Его следующий роман «Лужок черного лебедя» был опубликован в 2006 году и вошёл в лонглист Букеровской премии. Дэвид Митчелл, как автор коротких рассказов, сумел поразить сердца читателей. Дэвид Митчелл написал интересные рассказы, такие как «Благодарности», «Развитие персонажа», «Январь», «Массивная крыса», «Маггинс здесь», «Садовник» и другие. Краткое содержание сюжета рассказов Дэвида Митчелла довольно интересно. Дэвид Митчелл настолько искусен в создании историй, что объединяет содержание и форму всей работы. Автор Дэвид Митчелл - один из тех писателей, который способен рассказать о проблеме и умело обратиться к читателю. Темы, которые Дэвид Митчелл освещает в своих рассказах, касаются реалий нашего времени. Истории, которые он создал собственной волшебной рукой, являются лишь зеркалом нашего времени. Это ясно раскрывает реалии нашего века. По этой причине его работы имеют большое значение.

Ключевые слова: литература, роман, Дэвид Митчелл, Облачный атлас, Литературный призрак.

David Mitchell was born on January 12, 1969, in Southport, and grew up in Malvern, Worcestershire. He is an English novelist, screenwriter, and innovative storyteller. He taught American and English literature at the University of Kent in Malvern. After teaching, the writer, who lived in Sicily for a year, came to Hiroshima (Japan) and taught English to Japanese students. Eight years later, Mitchell returned to England with his Japanese wife, Keiko, and their two children. David Mitchell is the author of the novels such as, "Ghostwritten", "number9dream", "Cloud Atlas", "Black Swan Green", "The Thousand Autumns of Jacob de Zoet" and others. Influential author David Mitchell managed to win the hearts of readers by writing his librettos "Wake" and "Sunken Garden". David Mitchell's famous "Ghostwritten", written in 1999, spread from Okinawa, Mongolia, Japan to New York City and won the John Llewellyn Rhys Prize, and the author's name was shortlisted for the Guardian First Book Award. David Mitchell was also named Young Writer of the Year in 2003, and in 2007 was named one of Time magazine's 100 Most Influential People in the World for his novels, short stories, and librettos. As a short story writer, David Mitchell managed to win the hearts of readers. David Mitchell wrote interesting short stories such as, "Acknowledgments", "Character Development", "January Man", "The Massive Rat", "Muggins here", "The gardener" and so on.

"Number9dream" is the second novel by British author David Mitchell. The novel, which takes place in Japan, tells the story of 19-year-old Eiji Miyake, who is looking for a father he has never met. Told in the first person by Eiji, it is a story of coming of age and perception that violates the convention by comparing Eiji Miyake's imaginary journey with his real journey towards identity and understanding. Eclectic stories are used in each chapter of the novel. Most reviewers noted that the novel "Number9dream" was based on Haruki Murakami's fiction, especially "Norwegian wood". "The thousand autumns of Jacob de Zoet", first published in 2010, is the fifth novel by English author David Mitchell. During the period of Japanese history, also known as Sakoku in the late 18th century, is a historical novel written during the Dutch trading concession with Japan. The novel won the Commonwealth Writers' Prize in 2011 (South Asia and Europe), was long listed for the 2010 Man Booker Prize for Fiction, was one of Time Magazine's Best Books of the Year, and was shortlisted for the 2011 Walter Scott Prize.

“The Bone Clocks” is a novel by British author David Mitchell. "The Bone Clocks" is a collection of almost all of David Mitchell's work. It is a work that characterizes his creativity. In 2014, it was nominated for a Man Booker Prize and one of the best novels of 2014 by Stephen King. The novel won the 2015 World Fantasy Award. The novel is divided into six parts, five of which are explained by the first person. These parts are closely linked to the character of Holly Sykes, a young woman with "invisible eyes" and semi-psychic abilities from Gravesend, and a war between two immortal factions, the Anchorites, who gain their immortality from killing others, and the Horologists, who are naturally able to reincarnate. The title refers to a derogatory expression of immortal characters' use for normal humans sentenced to death for their aging bodies.

“Ghostwritten” is the first novel by David Mitchell to be written in 1999 and won the John Llewellyn Rhys Prize. The events in the novel take place mainly in East Asia, as well as in Russia, England, America, and Ireland. Particular attention is paid to the episodic description of the novel, and each chapter describes a different story and central character. However, each chapter is associated with coincidental events. The main theme of the novel “Ghostwritten” is the glorification of East Asian culture, superstition and real events. The novel also contains references to various works. Especially noteworthy are the references to Jung Chang's "Wild Swans", Paul Auster's "The music of chance" and Isaac Asimov.

“Utopia Avenue” is a 2020 novel by David Mitchell. The novel tells the story of the fictional 1960s British rock band Utopia Avenue. They were assembled by their Canadian manager Levon Frankland as a “psychedelic-folk-rock” supergroup. Each chapter name is the title of a song and focuses on one of the members of the band.

Ədəbiyyat:

- 1.Mitchell, D. Black Swan Green / D.Mitchell. – New York: Random House Trade Paperbacks, –2007. –294 p.
- 2.Lynch, J. Simon Bolivar A life / J.Lynch. –London: Yale University Press, –2006. –349 p.
- 3.Black Swan Green by David Mitchell: [Electronic resource] /–April 16, 2006. URL: <https://www.nytimes.com/2006/04/16/books/review/16freudenberger.html?ex=1146196800&en=39711771652444ac&ei=5070>

RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İDMAN TERMINOLOGİYASININ KOQNİTİV ASPEKTDƏ MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

Tagiyeva Ellada Savay
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
<https://orcid.org/0000-0002-6948-8791>
ellada_tagiyeva@mail.ru

COMPARATIVE STUDY OF SPORTS TERMINOLOGY IN THE RUSSIAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES IN THE COGNITIVE ASPECT

Taghiyeva Ellada Savay
Azerbaijan State Physical Culture and Sports Academy
<https://orcid.org/0000-0002-6948-8791>
ellada_tagiyeva@mail.ru

Summary

The article reflects the research results of the first chapter of the doctoral dissertation: the content of the concepts of "concept", "sport" is characterized, and sports terminology in Russian and Azerbaijani languages is analyzed. The need to improve bilingual sports dictionaries determines the relevance of the contrastive description of sports vocabulary. The author mentions interlinguistic correspondences and differences of individual units, especially emphasizing the interfering linguodidactic and translation errors. Stands on, offers the interpretation of terms and concrete examples of the use of sports terms and sports phraseological units in modern fiction and journalism. The results obtained during the research and the new lexemes identified allow determining the perspectives of the future, practical consideration of the problem of the representation of the concept of "sport" in the process of teaching the specialized language.

Key words: cognitive scientific paradigm, sports terminology, contrastive lexicography, linguocultural approach, sports education.

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СПОРТИВНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ

Тагиева Эллада Савай
Азербайджанская Государственная Академия Физической Культуры и Спорта
<https://orcid.org/0000-0002-6948-8791>
ellada_tagiyeva@mail.ru

Резюме

В работе отражены итоги исследования первой главы докторской диссертации: характеризуется содержание понятий «концепт», «спорт», анализируется спортивная терминология в русском и азербайджанском языках. Необходимость совершенствования двуязычных спортивных словарей обуславливает актуальность контрастивного описания спортивной лексики. Автор акцентирует внимание на межъязыковых соответствиях и различиях отдельных единиц, на интерферентных ошибках в лингводидактике и переводе, предлагая толкование терминов и конкретные примеры употребления спортивных терминов, спортивных фразеологизмов в современной художественной литературе и публицистике. Полученные в ходе исследования результаты, выявленные новые лексемы позволяют наметить перспективы дальнейшего, практического рассмотрения проблемы репрезентации концепта «спорт» в процессе обучения языку специальности.

Ключевые слова: когнитивная научная парадигма, спортивная терминология, контрастивная лексикография, лингвокультурологический подход, спортивное образование.

Müasir dilçilikdə lüğətin leksik-semantik və tematik qruplar üzrə öyrənilməsinə maraq var. Antroposentrik paradigma çərçivəsində yeni elmi istiqamət müxtəlif bilik sahələri nümayəndələrinin dil və koqnitiv nisbətini öyrənən koqnitiv terminşünaslıqdır. «İdman» konsepti dünya mənzərəsinin mühüm elementlərindəndir. Bu leksik təbəqə daxilində məntiqi-semantik və struktur-qrammatik münasibətlərin nəzərdən keçirilməsi sürətli və effektiv idman ünsiyyəti probleminin işlənilib hazırlanmasında, həmçinin informasiyanın qəbulu, saxlanması, emalı və ötürülməsində zəruri nəzəri məqamdır.

İnnovativ peşə təhsilinin son məqsədi tək-cə doğma və xarici dilləri deyil, həm də peşəkar bilikləri bilən, dünyanın lingvistik mənzərəsini mədəni yanaşma əsasında vahid qavrayışa hazır kommunikativ şəxsiyyətin formalaşdırılmasıdır. Konseptin təsviri və tərifinə ən yaxşı çıxış dil tərəfindən təmin edilir. Fərqli dillər eyni deyil, hər birinin reallığı əks etdirən öz xüsusiyyətləri var. Bu səbəbdən müxtəlif dil daşıyıcılarında bəzi anlayışların əhatə həcmində fərqliliklər özünü göstərir. Bu baxımdan idman terminologiyasının rus və Azərbaycan dillərində müqayisəli və ya kontrastiv, koqnitiv təsviri əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün ədəbi, leksikoqrafik mənbələrlə işləmə metodları: müşahidə, sistemləşdirmə, qarşılaşdırma, müqayisə, həmçinin induktiv, deduktiv kimi analitik üsullar tətbiq olunur. Tədqiqat metodologiyasını dialektik idrak metodu təşkil edir. Tədqiqat materialı kimi xarici və yerli dilçi alimlərin (V.Karasik, V.Maslova, Y.Stepanov, Z.Popova, İ.Sternin, L.Vəkilova, Z.Verdiyeva, F.Veysəlli, A.Osmanzadə və b.) elmi əsərləri istifadə olunmuşdur.

İdman populyar fəaliyyət növü olaraq kütləvililiyi ilə seçilir və insanların həyatında mühüm yer tutur. 2015-ci il I Avropa Oyunlarının qədim Atəşgah məbədində alovlandırılan və Naxçıvandan başlayaraq respublikamızın bir çox bölgələrindən keçirilən məşəlinin milli mətbuat banisi Həsən bəy Zərdabinin ev-muzeyinə çatdırılması heç də təsadüfi deyil. Azərbaycan alimi, mütəfəkkiri H.Zərdabi 1912-ci ildə Azərbaycan orta məktəbi üçün bədən tərbiyəsi vasitələrini təbliğ edən «Yer, su və hava» adlı ilk təbiətşünaslıq dərslərini işləyib hazırlamışdır (Zərdabi, 1960, s. 304).

Gəncliyində fiziki cəhətdən qeyri-adi gücə malik, əsil-nəcabətli tatar əsilli gələcək yazıçı A.İ.Kuprin (1870-1938) özünü xüsusi həvəslə bədən tərbiyəsi və idmana həsr edir: Kiyevdə atletika cəmiyyəti təşkil edir, qırx yaşında dünya rekordçusu L.Romanenkodan üzgüçülük dərsi alır, məşhur atlet S.Utoçkinlə birlikdə hava şarına qalxır, pəhləvan İ.Zaikinlə «farman» tipli təyyarədə uçur və təyyarə qəzasına düşür. 1916-cı il oktyabrın 11-də Bakıda Kuprin «Çexovdan bu günə» («От Чехова до наших дней А.Куприн əsərlərinin sadə və nəci bəhrəmanları – güləşçilər, klounlar, heyvan təlimçiləri, akrobatlar hər zaman dəyərli nümunə kimi təbliğ oluna bilər [Куприн, 1985, s.10].

«Konsept birbaşa sözün mənasından yaranmır, sözün lüğət mənası ilə insanın şəxsi və xalq təcrübəsi ilə toqquşmasının nəticəsidir» (Лихачёв, 1993, s. 3). Konseptinin məzmunu sahə prinsipinə uyğun olaraq tədqiq edilir – nüvə (informasiya məzmunu), yaxın periferiya (metaforik şərh və dəyər xüsusiyyətləri) və uzaq periferiya (xüsusiyyətlərin nadir fəaliyyət göstərməsi). Tarixən idman anlayışı latınca «disportare» (oyun, əyləncə) sözü ilə bağlıdır. Məhz 19-cu əsrin sonlarında Rusiyada müxtəlif idman növləri inkişaf edir: atçılıq, atıcılıq, xizəksürmə, velosiped sürmə, aeronavtika, güləş, boks, gimnastika, qılıncoynatma, atletika, ağır atletika və idman oyun-

ları (tennis, futbol, xokkey). İdmanın inkişafı artıq XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində idman terminologiyasının az-çox müntəzəm leksik altsistem halında formalaşmasına imkan yaratdı. XX əsrin ikinci yarısı–XXI əsrin əvvəllərində rus bədən tərbiyəsi və idman terminologiyası inkişaf etdi və zənginləşdi, geniş şaxələnməmiş, müxtəlif və müstəqil dilçilik təbəqəsi oldu. Müasir idman müxtəlif komplekslər əsasında məşq və məşğələlərin, yarışların təşkili və keçirilməsi sistemidir və bədən tərbiyəsinin tərkib hissəsidir.

Azərbaycan dilinin idman terminologiyasının dolğunluq mənbəyini rus dilindən və əsasən də ingilis dilindən olan terminlər təşkil edir. 1935-ci ildə S.Əliyev tərəfindən tərtib edilmiş ilk bədən tərbiyəsi terminləri lüğəti 1700 idman terminindən ibarət olmuşdur. Termin (lat. terminus – sərhəd, hədd) xüsusi bir elm, texnologiya, sənət sahəsinin ciddi şəkildə müəyyən edilmiş elmi konsepsiyasını bildirən söz və ya sözlərin birləşməsidir. Təəssüf ki, burada rus və Azərbaycan dillərində terminlərin səhv işlədilməsi hallarına rast gəlmək olar: Azərbaycan güləşi («Гюлешь»); ağır atlyotika, batud (батуд) və batut (батыт) sözlərinin variantları şərhətsiz verilmişdir (**Rəhimov, Qurbanov, 1975, s. 8, 10, 23**). On yeddi cildlik «Müasir rus ədəbi dili lüğəti»ndə idman leksikasına böyük diqqət yetirilir. Burada batut, batud sözlərinin izahı verilir – «frans. batoude, ital. battuta – «vurmaq» – üfüqi vəziyyətdə metal karkasa çəkilmiş tor şəklində tullanmaq üçün idman avadanlığı». (**ССРЛЯ, том 1, s. 367**).

«Böyük Akademik Lüğət»də «turnist» termininin izahı «turnikdə təmrinlər məharətinə malik gimnast» mənasında verilir (**ССРЛЯ, том 15, s. 1158**). Təəssüf ki, bu idman termini rus və Azərbaycan dillərinin heç bir lüğətində yoxdur.

İdman mətnlərində ifadəlilik yaratmaq vasitəsi olan çoxsaylı idman frazeoloji vahidləri şübhəsiz maraqlandırır: Δ ударить в вёсла (начать грести); Δ входит в вираж (делать поворот), Двухдушный гимнаст (акробат); Δ выходит на разряд (выполнять нормативы или установленные в спорте упражнения для присвоения того или иного разряда) (**ССРЛЯ, том 2, s. 142, 265, 387, 928**). S.M.Vaytsexovskinin 1987-ci ildə nəşr etdiyi «Rus-Almanca İdman lüğəti»ndə 28000 termin var. S.S.Hüseynovun «Rusca-azərbaycanca idman lüğəti» adı çəkilən rusca idman lüğətinin tərcüməsi əsasında tərtib edilmişdir.

Müşahidələrimiz göstərir ki, lüğətdə bitmiş və bitməmiş tərz qayıdış feilləri ilə ifadə olunan idman hərəkətlərinin adları yoxdur: соревноваться, состязаться, тренироваться, упражняться, размяться, защищаться, разбежаться («бежать, двигаться, постепенно увеличивая скорость»). Bu feillərin işlənmə nümunələrinə müasir bədii ədəbiyyatda, publisistikada rast gəlirik, məsələn: «Арбузов не узнал своего противника, американского борца, который по утрам тренировался в борьбе с одним из своих помощников»; «Должно быть, много упражняешься последнее время» (**Куприн, 1955, s. 172,175**); «В спорте никогда не состязаются только для себя» (**Лисицын, 1974, s. 61**). İdman terminologiyasının populyarlığı, ümumi lüğətlə təması rus ədəbi dilində çoxlu sayda sözlərin ixtisaslaşmasına imkan yaradır. Nümunə üçün «Rusca-azərbaycanca basketbol terminləri lüğəti»ndən misallar verək: «мёртвое время» игры (застойный период в игре) – oyunun «ölü vaxtı (oyunda durğunluq dövrü); «чистое» время игры – oyunun «təmiz» (tam) vaxtı. Bütün terminlər ilk dəfə olaraq vurğu, şərh, qrammatik işarələrlə təmin edilmişdir (Tağıyeva, Hüseynov, 2004, s. 92, 16).

Əsərin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ölkə elmində ilk dəfə olaraq rus və Azərbaycan dillərində idman terminologiyasının müqayisəli tədqiqi materiallarının təqdim edilməsinə cəhd edilmişdir. İdman terminologiyasına dair çoxlu sayda əsərləri, lüğətləri təhlil edilir. Qeyd olunanlar idman leksikoqrafiyasını obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir ki, bu da ikidilli idman lüğətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması, normallaşdırılmasını və təkmilləşdirilməsini tələblərini gündəmə gətirir. Belə qənaətə gəlinir ki, daim müxtəlif lüğətlərə, idman jurnalistikasına müraciət etmək, yazıçıların, alimlərin yaradıcılığına istinad edərək axtarış işləri aparmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hüseynov S.S. Rusca-azərbaycanca idman lüğəti. Bakı: «Şəms» nəşriyyatı, 2007, 500 s.
2. Rəhimov H., Qurbanov C. Bədən tərbiyəsi və idman terminləri lüğəti. Bakı: «Elm» nəşriyyatı», 1975, 69 s.
3. Tağıyeva E.S., Hüseynov F.C. Rusca-azərbaycanca basketbol terminləri lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2004, 180 s.
4. Zərdabi H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1960, 474 s.
5. Куприн А.И. Собрание сочинений. М.: «Художественная литература», 1985, 655 с.
6. Лисицын Б.А. К вопросу о понятии «спорт» // Теория и практика физической культуры, 1974, №2, с.62-64.
7. Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка // Серия языка и литературы, том.52, №1, 1993, с.3-9.
8. Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948-1965.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ HEKAYƏLƏRİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRB MƏSƏLLƏRİN ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İsmayılova Gülnar Vahab
Azərbaycan Dillər Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-7524-7695>
gulnarismayilova008@gmail.com

THE STYLISTIC FEATURES OF PROVERBS AND SAYINGS IN STORIES OF THE PERIOD OF INDEPENDENCE

Ismailova Gulnar Vahab
Azerbaijan University of Languages
<https://orcid.org/0000-0002-7524-7695>
gulnarismayilova008@gmail.com

Summary

Proverbs and sayings are folk sayings and are full of wise ideas. The events that took place in everyday life, over time, are practiced separately, and the consequences arising from them are summarized in experienced terms in wise expressions. This generalization was carried out by different generations, which appeared more and more connected

with the Motherland, children, friendship, camaraderie, respect for parents, reason, love, and other proverbs, having defended themselves, is preserved in our everyday life with rich content and theme. The use of proverbs is the result of the master's desire to rely on the people. In our stories of the period of independence, one of the widespread themes is also the war, the life of people expelled from their homes, their way of life and struggle. The proverbs chosen in these texts related to the features of the content are used in accordance with the same content.

These expressions based on people's life experiences and history are reminders, advice? Etc. Insinuation has wide use in our written literature. The use of proverbs and issues in Azerbaijan prose, in its separate story, is distinguished by the main stylistic characteristic of summarizing the author's opinion approach to events, characterizing images and characters. Different premises gain functionality in different content and form in prose production.

Key words: story, independence, proverb, image, style.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК В РАССКАЗАХ ЭПОХИ НЕЗАВИСИМОСТИ

Исмаилова Гюльнар Вахаб

Азербайджанский Университет Языков

<https://orcid.org/0000-0002-7524-7695>

gulnarismayilova008@gmail.com

Резюме

Пословицы – это народные сказания и мудрые мысли. События, происходящие в повседневной жизни, с течением времени по отдельности осуществляются в жизни, а выводы, сделанные из них, обобщаются опытными терминами в мудрых выражениях. Обобщение это проводилось разными поколениями, возникающими по большей части в связи с Родиной, детьми, дружбой, товариществом, уважением к родителям, умом, любовью и другими пословицами, и сохранилось в нашей повседневной жизни с богатым содержанием. Использование пословиц — результат желания мастера положиться на народ. Одна из общих тем в наших рассказах периода независимости – война, жизнь, быт и борьба людей, выселенных из родных домов. В этих текстах используются избранные пословицы, относящиеся к содержательным признакам, по одному и тому же содержанию.

Эти выражения, основанные на жизненном опыте и истории людей, являются наставлениями. Аллюзии занимают большое место в нашей письменной литературе. Использование пословиц в азербайджанской прозе, обобщение отношения авторов к событиям, характеристика образов и персонажей отличается своей основной стилистической особенностью. Разные паремии приобретают функциональность в ином содержании и прозаическом произведении.

Ключевые слова: рассказ, самостоятельность, пословица, образ, стиль.

Atalar sözləri folklorumuzun ən geniş yayılmış janlarından olmaqla xalq dili deyimlərinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Daha çox öyüd, nəsihət üzərində qurulan bu hikmətli ifadələr hər şeydən öncə xalqın məişəti, tarixi və təcrübəsinə əsaslanır. Zamanla məişətdə baş verən hadisələr ayrı-ayrılıqda təcrübədən keçirilmiş və onlardan alınan nəticələr sınaqla hikmətli ifadələrdə ümumiləşdirilmişdir. “Bu “ümumiləşdirmə” müxtəlif nəsillər tərəfindən aparılmış” (1, s.9), daha çox Vətən, övlad, dostluq-yoldaşlıq, valideynə hörmət, ağıl, məhəbbət və s. ilə bağlı yaranan atalar sözləri məişətimizdə zəngin forma və məzmununda qorunub saxlanmaqdadır. Atalar sözlərinin xalq dili, danışığının başlıca bədii elementinə çevrilməsi, sərrast fikir bildirmə xüsusiyyəti, yazılı ədəbiyyatımızın da zənginləşmə yollarından birinə çevrilmişdir. “...Atalar sözlərindən istifadə sənətkarın xalqa arxalanmaq istəyinin nəticəsidir. Bu istək iki formada özünü göstərir. Birincisi, atalar sözləri sənətkarın ifadə etmək istədiyi fikrin və ideyanın daha qabarıq formada təqdiminə

yardımcı olur, ikincisi, sənətkarlar özləri atalar sözlərinə ekvivalent olan aforizmlər yaradırlar” (5, s.4). Bu baxımdan ən qədim dövrlərdən başlayaraq müasir nəsrimizə qədər böyük bir tarixi zamanın ədəbiyyatı folklorumuzun atalar sözü və ifadələri ilə zənginlik qazanmışdır. Müstəqillik dövrü nəsr, xüsusilə hekayələrində atalar sözləri, deyimlər üslubi imkanlara uyğun geniş işləkliyə malikdir. Ümumilikdə, paremiyaların nəsr təhkiyəsində yerini şərti olaraq aşağıdakı funksiyalar üzərindən dəyərləndirmək mümkündür:

1. Hekayədə baş verəcək hadisə və məzmunu uyğun olaraq öncədən fikir ümumiləşdirilməsinin aparılması;
2. Bu və ya digər hadisə və fikrin dəqiqləşdirilməsi;
3. Mətnlərdə hadisələrdən alınan nəticənin ümumiləşdirilərək münasibət bildirilməsi;
4. Surət, personajların səciyyələndirilməsi.

Atalar sözlərinin hekayələrdə baş verənləri səciyyələndirməsi, əslində işarə xarakteri daşımaqla hadisələrin inkişafına əvvəlcədən münasibət bildirilir. Bu qrup hekayələrdə atalar sözü müəllif təhkiyəsində aktuallaşaraq əsas mətndən əvvəl informativ səciyyə daşıyır. Rafiq Tağının “Qatilə didaktika dərsləri” hekayəsində ölümünü sifariş vermiş, qətlini gözləyən şəxsin əsər boyu işlətdiyi “Qarğa, məndə qoz var” (12, s.29), “Ucuz ətin şorbası olmaz”(12, s.30), “Doşab almışam bal çıxıb” (12, s.31), “Mən ölməliyəm ki, o, dirilsin” (12, s.37), “Fikir-insanı sökülür” (12, s.31), “Mən ölü, siz diri” (12, s.41), “Boğulan saman çöpündən yapışar” (12, s.42) kimi atalar sözlərində qatil, ölüm, qətl təfərrüatları ilə bağlı düşüncələr hikmətli sözlər üzərindən mətnə gətirilir. Eyni kontekstdə Əlabbasın “Yük” adlı hekayəsində müəllimənin dilindən verilən “İynə tap, sap gətir, Şahqulu yamaq salacaq” (4, s.148), “Nuh desən də Peyğəmbər deməzsən” (4, s.161), “Gərək imam üçün ağlayanda yezidi də yaddan çıxartmayasan” (4, s.161), şoferin “Gəmidə oturmağı bəs deyil, dalaşır da”, “Nağdı olsun, soğan olsun” (4, s.152), “Bu da mənim saqqal xərcim” (4, s.154), “Saqqalım yoxdu sözüm keçmir, demişdim axı gözüm su içmir bunun rəngindən” (4, s.166), müəllif nitqində isə “keçinin əcəli çatanda buynuzunu çobanın çomağına sürtər” (4, s.155) və s. paremik vahidlər eyni funksiyada fikrin ifadəsini lakonikləşdirir.

Məlumdur ki, müstəqillik dövrü hekayələrimizdə müharibə və yurd-yuvasından didərgin düşən insanların həyat, yaşayışı, mübarizəsi də geniş yayılmış mövzulardandır. Hekayələrin məzmun xüsusiyyətlərinə bağlı bu mətnlərdə seçilən atalar sözləri də eyni məzmunu uyğun işlədilmişdir. E.Hüseynbəylinin “Füruzə qaşlı xəncər”, “Qurdun şərqi” və s. hekayələrində “Əmanətə xəyanət olmaz” (6, s.122), “Ətimizi yesə də sümüyümüzü çölə atmaz” (6, s.147), qaçqınlıq mövzusunda yazılan Kamil Əfəroğlunun “İlan öcü” hekayəsində “Deyir, Əhriyar, qarın qardaşdan irəli deyildi ha...” (3, s.331), “Paydan pay olmaz” (3, s.333), “Ulgüc” hekayəsində “Düşməncə islat, dostca qırx” (3, s.344), “İlan vuran yatar, mən yox...” (3, s.350), Nəriman Mahmudun “Qaratoy” hekayəsində “Xeyirlə şər qardaşdı deyiblər...” (9, s.359) və s. atalar sözləri və məsəllər üslubi məqamda fikrin ifadəsini ümumiləşdirmişdir.

Müstəqillik dövrü hekayə-nağıllarında isə atalar sözləri və məsəllər janr sintezində daha asan şəkildə mətnlə uyğunluq tapır. Təsədüfi deyildir ki, xalq nağılları bir çox hallarda hikmətli sözlər üzərində qurulur, yaxud xeyrin şər üzərində qələbəsi söylənən atalar sözlərinin hikmətində ümumiləşdirilir. Əziz Sultanovun “Beş atlı” adlı hekayə-nağılında “Ehtiyat igidin yaraşığıdır”,

“Ən rahat yol bildiyin yoldur. Atalar demişkən, yol ilə gedən yorulmaz” (10, s.31), “Vaxtı itirsən hədə, görərsən böyük zərər” (10, s.31), “Bu günün işini sabaha qoyma” (10, s.33) atalar sözləri mətndə müxtəlif süjet xətlərini tamamlamaqdadır.

Hekayələrdə atalar sözlərinin deyim və məsəllər, ayrı-ayrı frazeoloji vahidlərlə birlikdə təhkiyəyə qoşulması isə mətnin daha canlı dil özəlliyini, başqa sözlə desək, “insanın dil içində yaşamasını” (13, s.291) bir daha təsdiq edir: “Nə şiş yansın, nə kabab siyasətin yeritmək qəlizləşirdi. Bıçaq sümüyə dirənmişdi. Düzdü adicə və sadəcə: get qarnını qaşı-demək olardı, ancaq bu mənlik deyildi. Soyub-soyub quyruğunda murdarlamaq ağılsızlıqdı” (2, s.142) .

Obraz və xarakterlərin səciyyələndirilməsində pəremiyalardan istifadə edilməsi isə hekayə mətnlərinin dilində xüsusi obrazlılıq yaratmaqla oxucu üçün tip və xarakterlərə münasibəti xalq üslubunda nəsrə gətirir: “Mələsə mal deyərdir, danışmasa lal. Axı onunla kimin nə işi ola bilərdi ki? (9, s.31), “Bir həsirik, bir Məmmədnəsir!” (8, s.117), “Araz aşığımdan, Kür topuğumdan idi” (11, s.739).

Bütövlükdə, müstəqillik dövrü hekayələrində atalar sözləri və məsəllərin üslubi məqama uyğun işlədilməsi mövzu, məzmun, obraz səciyyəviliyi, süjet fərqləndirmələri üzərində qurulmaqla mürəkkəb funksiyaya malikdir.

Ədəbiyyat:

- 1.C.Bəydili. Bütün sözlərdən ulu sözlər. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
- 2.M. Cəfərli. “Trio, kvartet və s.”. Bakı: Payız, 1998, 154 s.
- 3.K. Əfsəroğlu. Daşlı qala (Roman və hekayələr). Bakı: Nurlar- Nəşriyyat- Poliqrafiya Mərkəzi, 2015, 368 s.
4. Əlabbas. Şəbi-hicran (Povest və hekayələr). Bakı: Xan, 2017, 208s.
- 5.K.Əliyev. Atalar sözləri və aforizmlər. Folklor və yazılı ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2017, səh. 3-13.
- 6.E.Hüseynbəyli. Gözünə gün düşür. “Qarabağ hekayələri” silsiləsindən. Bakı: Yeni poliqrafist MMC, 2018, 332 s.
- 8.Asif Kəngərli (Məmmədli). Bəla (Pyes və hekayələr). Bakı: Mütərcim, 2014, 140 s.
- 9.N.Mahmud. Sirlə əməliyyat (Hekayələr). Bakı: “Yeni Poliqrafist” MMC, 2016, 104 s.
- 10.Ə. Sultan. Xəzinə (Hekayələr). Bakı: Nurlan, 2013, 151 s.
- 11.N.Süleymanov.Ruhlar çağırır. (povest və hekayələr). Bakı: Təhsil, 2015, 832 s.
- 12.Rafiq Tağı. Hekayələr. Bak: Əli və Nino, 2010, 76s.
- 13.Mehmet Kaplan. Kültür və dil. İstanbul: Dergah yayınları, 1982, 270 s.

ORTA MƏKTƏBLƏRİN YUXARI SİNİFLƏRİNDƏ SLƏNQLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN VACİBLİYİ

Qurbanova Gülnarə Qorxmaz
Azərbaycan Dillər Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-1206-3909>
gulnargulnarr@gmail.com

THE IMPORTANCE OF TEACHING SLANG IN UPPER SECONDARY SCHOOLS

Gurbanova Gulnara Gorkhmaz
Azerbaijan University of Languages
<https://orcid.org/0000-0003-1206-3909>
gulnargulnarr@gmail.com

Summary

Slangs are non-literary words and phrases that express old or new concepts in a completely different way. Slangs were not just words, but also words and phrases used in a particular social context. There is no exact information about the origin of this term. For the first time, this slang is believed to have been used in the speech of London's criminal gangs in 1800. But slang was used even earlier. Slang was mainly used in oral speech. Slang can be used to express a variety of shades - playful, ironic, sarcastic, derogatory, rude, and vulgar. Slang differs according to their thematic content: military, sports, theater, student, political, youth, religious slang. Members of all age groups use slang. In everyday life, slang is mainly used by representatives of the younger generation. This type of slang began to spread widely among Internet users of the 21st century. Young people use slang mainly when writing comments on blogs and chats.

Key words: slang, lexicology, sociolinguistics, spoken language, social group.

ВАЖНОСТЬ ПРЕПОДАВАНИЯ СЛЕНГА В СТАРШИХ КЛАССАХ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Гурбанова Гюльнара Горхмиз
Азербайджанский Университет Языков
<https://orcid.org/0000-0003-1206-3909>
gulnargulnarr@gmail.com

Резюме

Сленг – это нелитературные слова и словосочетания, которые совершенно по-другому выражают старые или новые понятия. Сленгами были не просто слова, но также слова и фразы, используемые в определенном социальном контексте. Точной информации о происхождении этого термина нет. Считается, что впервые этот сленг был использован в речи лондонских преступных группировок в 1800 году. Но сленг использовался еще раньше. Сленг в основном использовался в устной речи. Сленг может использоваться для выражения самых разных оттенков – игривого, ироничного, саркастичного, уничижительного, грубого и вульгарного. Сленги различаются по своему тематическому наполнению: военные, спортивные, театральные, студенческие, политические, молодежные, религиозные сленги. Члены всех возрастных групп используют сленг. В быту сленг в основном используют представители молодого поколения. Этот вид сленга стал широко

распространяться среди интернет-пользователей 21 века. Молодые люди используют сленг в основном при написании комментариев в блогах и чатах.

Ключевые слова: сленг, лексикология, социолингвистика, разговорный язык, социальная группа.

Slənqlər ondan istifadə edən bütün sosial qrupların (gənclər, idmançılar, siyasətçilər və s.) həyatında çox mühüm rol oynayır. Bu gün müasir həyatı slənqlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Belə ki, slənqlər yalnız insanların bir-biri ilə ünsiyyət qurmasına kömək etmir, həm də xarici dilin lüğət tərkibinin mənimsənilməsini asanlaşdırır. Slənqlər vahid dil standartından (fonetik, qrammatik, leksik, semantik) fərqlənən və məhdud saylı insan qrupları tərəfindən istifadə olunan dil vahidləridir. “The Routledge Dictionary of Historical Slang” adlı kitabın müəllifi olan E.Partric qeyd edirdi ki, slənqləri yüksək əhval-ruhiyyəli şəxslər, yaşca və ruhən gənc olan insanlar əyləncə üçün istifadə edirlər (Partric,2015).

Slənqin daşdığı funksiyalar vardır ki, bu funksiyaların hər biri slənqin mahiyyətindən doğan ayrı-ayrı linqvistik, ekstralingvistik amilləri əhatə edir. Slənqin bu funksiyalarına Q.R.İvanova (Иванова, 1990), A.F.Artyomova (Артемова, 1979) Q.V.Antruşina (Антрушина,2001), T.E.Zaxarçenko (Захарченко, 2009) və başqa dilçilərin araşdırılmalarında ətraflı şəkildə toxunulmuşdur. İngilis danışığı dilinə aid olub, ünsiyyət prosesində xüsusi effekt yaratması, fikri ekspressiv, canlı, obrazlı şəkildə ifadə etməsi, bu xüsusiyyətlərinə görə sosial qrupların nitqindən ümumxalq danışığı dilinə geniş nüfuz etməsi slənqin aktuallığını şərtləndirmiş və bir çox görkəmli dilçilərin araşdırma obyektinə olmuşdur. M.Adams (Adams, 2009), J.C.Hotten (Hotten,2008), A.Mattiello (Mattiello,2008), V.G.Vilyumen (Вилюман, 2010), M.A.Krotovskaya (Кротовская, 2013) və başqa dilçilər bu dil hadisəsinə müraciət etmiş və slənqin müxtəlif aspektlərini tədqiq etmişlər.

Slənqlərin öyrəniləsinin əhəmiyyəti

İngilis dili məktəblərdə birinci sinifdən tədris olunmağa başlayır. Dil daima inkişaf edən, dəyişikliklərə məruz qalan anlayışdır, lakin məktəb proqramları dilin bu cür sürətlə inkişafı ilə ayaqlaşsa, müasir realiyə uyğunlaşa bilmir. Məlumdur ki, danışığı dili məktəbdə tədris olunan ingilis dilindən xeyli fərqlənir. İngilis və ya amerikalıların danışdığı ingilis dili, məktəbdə tədris olunan ingilis dilindən fərqli danışığılar.

Slənq danışığı dilinin üçdən bir hissəsini təşkil edir və xarici dilin maraqla öyrənilən hissəsidir, çünki slənqlər dilə rəngarənglik, emosionallıq əlavə edir (Zaxarçenko, 2009).

Slənqlər gənclər arasında məşhurdur, gənclər öz aralarında sərbəst ünsiyyət qurmaq üçün istifadə edirlər (McCridle, 2015). Hal-hazırda gənclərin istifadə etdiyi slənqlər internetlə yanaşı, həmçinin kütləvi informasiya vasitələrində, radio və televiziya işlənilir. Əvvəlki illərə nisbətən indi slənq istifadəçilərin sayı xeyli artmışdır. Mingəçevir Dövlət Universitetinin tələbələri arasında keçirilmiş sorğuda tələbələr bildirmişdilər ki, onlar slənqləri ən çox internetdə istifadə edirlər. (Qurbanova, 2021). Telefon, İCQ, elektron poçt və internet çatdan istifadə edən gənclər sadə verbal konstruksiyalardan istifadə edərək fikirlərini cəld çatdırırlar (Xomyakov, 2009). Slənq anlayışını və xüsusiyyətlərini öyrəndikcə, slənqlərin həyatımızdakı yerini daha yaxşı anlayırıq. Slənqləri bilməmək həyatın bir çox sahələrindən xəbərsiz olmaq deməkdir. Buna görə də məktəbdə slənqləri öyrənməyin əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır:

- 1) Hal-hazırda slenqler bütün sosial qruplarda istifadə olunur.
- 2) Slenqler cəmiyyətin bütün sahələrinin fəaliyyətini anlamağa kömək edir
- 3) Slenqler daim inkişaf edən elmin və kompüter texnologiyasının nəticəsidir.
- 4) Slenqlərdən bədii əsərlərdə və filmlərdə istifadə olunur.

Məktəbdə slenqlərin öyrənməyin əhəmiyyətini nəzərə alaraq səkkizinci sinifdən başlayaraq ingilis dili dərslərində slenqlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, səkkizinci sinif ingilis dili dərslərində Couch potato adlı mətndə “couch potato” (tənbəl insan) slenqinin mənası izah olunur (Guliyeva & Rustamova, 2019). Həmçinin on birinci sinif dərslərində sosial şəbəkələrdə istifadə olunan slenqlər və onların izahı göstərilir (Guliyeva, Rustamova & Aslanova, 2018). Dərslərdə iki yeniyetmə arasında olan yazışma internet slenqinin istifadəsinin nümunəsidir.

Beləliklə aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

- Slenq dil mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi və müasir dilçiliyin ən qəliz anlayışlarından biridir. Slenq anlayışının dəqiq tərifini vermək mümkün deyil, çünki slenq sosial və tez-tez dəyişən anlayışdır. Slenqlər ümumi dil qaydalarına tabe olurlar və yalnız dar bir dairənin nümayəndələri tərəfindən istifadə olunur, başa düşülür.

- Slenqlərin orta məktəblərdə öyrənilməsi vacibdir, çünki slenqlər həyatımızın bir hissəsidir və bütün sahələrdə istifadə olunur. Orta məktəbdə slenqlərin öyrənilməsinin digər əsas məqsədi yuxarı sinif şagirdlərinin söz ehtiyatını artırmaq və slenqlərin müasir ingilis dilində əhəmiyyətini yuxarı sinif şagirdlərinə göstərməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Qurbanova G. (2020). İngilis dilində gənclərin istifadə etdikləri slenqlərin leksik-semantik qrupları. *Filologiya məsələləri*, 2, 128-134
2. Антрушина, Г.В, Антрушина Г.Б, Афанасьева О.В, Морозова Н.Н. (2001) *Лексикология английского языка: учеб. пособие для студентов*, 228 с.
3. Артемова, А.Ф. (1979). К вопросу об эмоциональности сленга. *Проблемы синхронного и диахронного описания германских языков: межвузовский сборник научных трудов*, 10-18.
4. Вилюман, В.Г. (2010) О способах образования слов сленга в современном английском языке, 6, 137 - 140 с.
5. Захарченко, Т.Е. (2009) *Английский и американский сленг.* – 133 с.
6. Иванова, Г.Р. (1990) *Функции сленга в речевой деятельности американских студентов.* 127-134
7. Кротовская, М.А. (2013) *Сленг как часть разговорного английского.* Материалы межвузовской научно-практической конференции Факультета иностранных языков. 58-67.
8. Хомяков, В.А. (1970). *Три лекции о сленге: учебное пособие*, 64 .
9. Adams, M. (2009). *Slang: The People's Poetry*, 256 p.
10. Hotten, J.C. (2008) *A Dictionary of Modern Slang, Cant and Vulgar Words, Used at the Present Day in the Streets of London*, 300.
11. Guliyeva G. ve Rustamova K. (2019). *English Student's book*.164

12. Guliyev G., Rustamova K. ve Aslanova G. (2018). English Student's book.220
13. Mattiello, A. (2008) An Introduction to English Slang. 324,
12. Partridge, E. (2015) Slang: Today and Yesterday. 488.

**C. BARTIN "XİMERA" ROMANINDA İLLÜZİYALARIN QURULMASI VƏ
DEKONSTRUKSİYASI**

Bağirova Leyla Cəfər
Azərbaycan Dillər Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-9192-1061>
lbagirova888@gmail.com

**CONSTRUCTION AND DECONSTRUCTION OF ILLUSIONS IN J. BARTH'S NOVEL
"CHIMERA"**

Baghirova Leyla Jafar
Azerbaijan University of Languages
<https://orcid.org/0000-0002-9192-1061>
lbagirova888@gmail.com

Summary

In short, it can be easily observed that J. Barth's sets different goals of writing a postmodern work as a metafiction by means of "Chimera". Mixing the details of fictional and real worlds, J. Barth contrasts these two worlds against each other. As any metafiction can be a parody, therefore, the character's 'search for truth' within their creation may be mocked in different ways, like in Bellerophon's or Scheherazade's cases: a) Bellerophon's heroic deeds are mocked throughout the novella by telling him that he is not the actual killer of Chimera, b) Scheherazade doubts whether she can be a good storyteller or not.

As far as we understand, the purpose of J. Barth's novella "Bellerophoniad" is not to describe traditional mythical images but to discuss, in a broad sense, the reasons for turning to myths in the literature of the modern era, the possibilities of their use, their contribution to the formation of a new literary style, and the modern aspects of artistic creation gained with myths. The postmodernist nature of the novel further expanded its possibilities. However, the main characters of the sections become imitators of the author, and the prose is polyphony.

Key words: Chimera, Postmodernism, Mythopoetics, Parody, Bart.

**КОНСТРУИРОВАНИЕ И ДЕКОНСТРУКЦИЯ ИЛЛЮЗИЙ В РОМАНЕ ДЖ. БАРТА
"ХИМЕРА"**

Багирова Лейла Джафар
Азербайджанский Университет Языков
<https://orcid.org/0000-0002-9192-1061>
lbagirova888@gmail.com

Резюме

Предметом статьи и настоящего исследования является метароман «Химера», написанный одним из ярких представителей постмодернистской литературы Джоном Бартом.

Смешивая образы виртуальных и реальных миров, Дж. Барт противопоставляет эти два мира друг другу. Как любая метапроза может быть пародией, так и поиск героями общего смысла существования может быть описан по-разному, как в случае Беллерофона или Шахерезады.

Так на протяжении всей новеллы Беллерофон, прославившийся убийством Химеры, сомневается в своих подвигах, Шахерезада же исчерпав запас своих знаний подвергает сомнению свой талант рассказчика. Акцент на структурных особенностях произведения направлен на стирание грани между историко-мифологическим сюжетом и авторским воображением. Игривость произведения - одна из особенностей романа Барта.

«Химера» - самый важный пример нового эксперимента Барта. Здесь писатель экспериментировал с текстами, источниками, временем и пространством, до конца расширил границы метафоры с помощью мифологических сюжетов. Очевидно, что целью повествования о «Беллерофониады» является не описание традиционных мифических образов, а анализ причин обращения к и специфики их воплощения в литературе нового времени, их вклад в развитие нового литературного стиля и современных аспектов. художественного творчества.

Ключевые слова: Химера, Постмодернизм, Мифопоэтика, Пародия, Барт.

Metafiksiya bir termin olaraq mətnin bədiiliyi ilə reallığı arasındakı əlaqəyə dair suallar vermək üçün yaradılmışdır; üstəlik, o, bədi ədəbiyyatın əsas strukturlarını və ədəbi mətndən kənar dünyanın mümkün uydurmalığını araşdırır (Vo, 1984:4). C.Bart uydurma və real dünyanın təfərrüatlarını qarışdıraraq həm real, həm də uydurma dünyanın ontoloji sabitliyini pozmağa çalışır. Məsələn, Polyeid üçüncü novella “Bellerofoniad”da mifoloji aləmdəki uydurma personajlardan biri kimi insanın özünü yaratmaqda azad olması haqqında mühazirə ilə çıxış etməyə başladı, buna görə də Bart uydurma və real dünyanın təfərrüatlarını qarışdırır. Bu, həm romandakı metafantastika anlayışının, həm də müəllifin səlahiyyətsizliyinin nəticəsi ola bilər. Romanın müxtəlif hissələrində ontoloji sərhədlərin dağıdılması oxucunu real həyatla bədi ədəbiyyat arasında heç bir sərhəd olmadığına inandırır, belə ki, Bartın fikrincə, müəllif yazı aktında yaranır.

Barta görə, bədi əsərdəki personajlar bədi ədəbiyyatın oxucusu və ya müəllifi olduqda, oxucuya öz varlıqlarının uydurma təərəflərini xatırladırlar. Dünyazad ilk hekayəni danışarkən hesab edir ki, “əsl sehr hansı sözlərin, nə vaxt və nə üçün işlədiyini anlamaqdır; hiyləni öyrənməkdir”. Görünür, Dünyazad kimi bir personaj qəbul edir ki, onun varlığı, hətta bacısının və hekayənin digər personajları da sözdən asılıdır, sözsüz və hekayəsiz mövcud ola bilməz; buna görə də hekayənin personajları kimi öz uydurmalığını qəbul edirlər. Gerçək dünya ilə təmsil olunan dünyalar arasındakı toqquşma onu təsdiq edir ki, fantastika uydurmadır və o, reallıqdan artıq deyil, bədi və reallıq arasındakı fərqli qeyri-müəyyən olduqda, romanın xarici dünyası roman dünyasına daxil olur və hekayə real dünya ilə uydurma dünya arasında sanki yellənir. Bart gerçək dünya ilə yeni ədəbi əsər yazmaq xəzinəsinin açarını axtaran bir personajın uydurma dünyası arasındakı sərhədləri öz qeyri-adi üslubu ilə çulğalaşdırır.

Bart real və uydurma personajlar arasındakı sərhədləri “bulandırmaq” üçün Borxes texnikasını tətbiq etməyə çalışır; buna görə də oxucu real personajları uydurma kimi qəbul etməkdən çəkinir. Bart Ximerada Cin rolunu üzərinə götürən müəllifin həyatını parodiya edib. Şəhrizad üçün Cin bir personaj kimi mövcud olmaya bilər, çünki Cin müəllif onun ontoloji imkanlarından kənardadır.

Bununla belə, Cini bir müəllif kimi hekayə prosesində görmək lazımdır, çünki Bartın iddia etdiyi kimi; müəllifin vəzifəsi uydurma kainat və ya uydurma kainatlar yaratmaqdır (Zeigler, 1989:27). Bir təhkiyəçi olaraq, Cin buna görə məsuliyyət daşmadan məsuliyyət daşıya bilər. Əslində, bu romanda Cin və Şəhrizadın bənzətməsi parodiya olunur, çünki onların hər ikisi fərqli ontoloji sərhədlərdən olan iki hekayəçidir və yazıçı bloku problemdir.

C.Bart üçün qədim mifoloji süjetlər mədəni yaddaş anlamında dərk olunur və yazıçı tarixdən aldığı obraz, məzmun və strukturu identifikasiya, rekonstruksiya, formalaşdırma və dil vasitələri ilə müasir dünyanın mifopoetik mənzərəsini yaratmağa yönəldir. “Bellerofoniad” əsərinin fərqli cəhətlərindən biri də odur ki, burada mətn həm mifin mənbəsi kimi passiv mövqedədirsə, həm də yeni mifoloji forma və postmodernist qurğu müstəvisində “oyun” anlamı kəsb edərək aktiv fazada çıxış edir. Digər tərəfdən, əsərdə yazıçının yunan mifologiyasından parodik şəkildə təqlid etdiyi miflər mürəkkəb metaprozaik mətnlərin qurulması ilə əlaqəli müəllifin niyyətinin mahiyyətini “sadələvə” oxucu gözündən gizlətmək üçün hazırlanmış maska rolunu oynayır. C.Bartın yeni ədəbiyyat üçün daha intellektual oxucu tələbi düşüncələrindən çıxış edərək qeyd etmək lazımdır ki, məhz hazırlıqlı oxucu həmin maskanı qaldıraraq postmodernist qurğu içində müəllifin fikirlərini öyrənə bilər.

“Ximera” romanının digər bölmələri kimi “Bellerofoniad”da da bədii əsər və ədəbi-nəzəri essenin özünəməxsus sintezi yaradılmışdır. Obrazların ikili xarakterdə - həm obraz, həm də müəllifin siması kimi çıxış etməsi yazıçıya bədii yaradıcılıq haqqındakı görüşlərini nəzəri şəkildə şərh etməyə və roman kimi sınaqdan keçirməyə şərait yaratmışdır. Əsər daxilində C.Bart sözügedən cəhəti özü bu şəkildə xarakterizə etmişdir: “Süni hissələr şəklində bir roman. Gündəlik, məktublar şəklində, dəftər şəklində, qeydlər şəklində bir roman; çıxarışlı mətnlər şəklində bir roman; müxtəlif sənədlər şəklində bir roman, roman şəklində bir roman...” (1, s. 126).

“Ximera mətninin mürəkkəb, çoxsəviyyəli strukturu oyun labirinti vəziyyətini yaradır ki, oxucu bütün konsentrasiya və diqqətini cəlb etməlidir ki, C.Bartın təqdim etdiyi bir səviyədən digərinə keçid üçün nərdivanı qaçırmasın” (5, s. 140). 40 yaşında olan Bellerofontun həyat hekayələrini arvadı Filonoy və sevgilisi Melanippaya danışması əsasında qurulmuş təhkiyə arasına C.Bartın təhkiyəsi də daxil olur, bəzən təhkiyəçinin anıdan dəyişməsi oxucunu da mürəkkəb mətni anlamaqda çətinliklə üzləşdirir. Postmodernist əsərin xarakterinə uyğun olaraq, mətn içində mətnlər təqdim olunur və onların çoxsaylı silsiləsi keçmiş və müasir zaman arasında sürətli transformasiya ilə müəyyən edilir. Bartın romanında mifik axtarışın süjeti göstərir ki, bütün personajlar özlərinə şüurlu şəkildə hekayənin süjetçiləridirlər, məsələn, birinci hekayə - “Dünyazadnamə”də, ya da ikinci və üçüncü hekayələrdə personajlar hekayənin sonunu həll edirlər, Persey və Bellerofont, baş qəhrəmanlar öz qəhrəmanlıq hekayələrini yazmağa çalışırlar.

İstənilən metafantastika parodiya ola bilər; ona görə də personajın yaradıcılığında “həqiqət axtarışı” roman boyu müxtəlif yollarla ələ salına bilər. Məsələn, Bellerofontun qəhrəmanlıqlarına roman boyu istehza olunaraq ona Ximeranın əsl qatili olmadığı və onun bu qəhrəmanlıqda heç bir aktiv rolunun olmadığı çatdırılır. Beləliklə, o, sadəcə passiv bir xarakterə çevrilir ki, heç bir şey onun üçün Persey kimi uğurlu qəhrəmanları təqlid etmək qədər vacib olmur.

Göründüyü kimi, C.Bartın “Bellerofoniad” novellasında məqsədi ənənəvi mifik obrazları təsvir etmək deyil, geniş mənada, modern dövrün ədəbiyyatında miflərə müraciətin səbəbləri, onlardan istifadənin imkanları, yeni ədəbi üslubun formalaşdırılmasına verdikləri töhfələr, bədii yaradıcılığın miflərlərlə qazandığı müasir cəhətləri müzakirəyə çıxarmaqdır. Metafantastika Bartın real və uydurma dünyaları yan-yanaya gətirmək üçün povest üsullarında ən vacib terminlərdən biridir.

Ədəbiyyat:

- 1.Barth, John. Chimera. Houghton Mifflin Company, Boston, New York, 2001.
- 2.Waugh, Patricia. 1984. Metafiction, The Theory and Practice of Self-conscious Fiction. London/NewYork. Routledge
- 3.Ziegler, Heide. 1989. John Barth. New York/ London. Routledge.

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ ARQO SÖZLƏRİN YARANMASI

İsmaylova Mənsurə İttifaq
Azərbaycan Dillər Universiteti
measure.ismailova@yahoo.fr

APPEARANCE OF ARGO WORDS IN MODERN FRENCH LANGUAGE

Ismailova Mansura Ittifag
Azerbaijan University of Languages
measure.ismailova@yahoo.fr

Summary

This article discusses French slang and its history. Argo is a language created by a social group, a professional group, adding new colors to the words of the national language. These words are divided into several groups according to the occupation of social groups and professional groups. Examples include student argos, teacher argos, youth argos, prison prisoners' argos, and so on. an example can be given. Slang words occur for several reasons. One of them arises between social groups to hide their intentions and opinions. Another reason is the recent increase in interest in the use of social networks. Recently, with the development of modern technology, slang words have expanded their scope and begun to be used by a wider audience.

Key words: slang, spoken language, French slang, social groups, professional groups.

ПОЯВЛЕНИЕ СЛОВ АРГО В СОВРЕМЕННОМ ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Исмаилова Мансура Иттифаг
Азербайджанский Университет Языков
measure.ismailova@yahoo.fr

Резюме

В данной статье рассматривается французский сленг и его история. Арго – это язык, созданный социальной группой, профессиональной группой, добавляющий новые краски в слова национального языка. Эти слова делятся на несколько групп по роду занятий социальных групп и профессиональных групп. Примеры включают арго студентов, арго учителей, арго молодежи, арго заключенных и так далее, можно привести пример. Сленговые слова возникают по нескольким причинам. Один из них возникает между социальными группами, чтобы скрыть свои намерения и мнения. Другой причиной является недавний рост интереса к использованию социальных сетей. В последнее время, с развитием современных технологий, сленговые слова расширили свою сферу применения и стали использоваться более широкой аудиторией.

Ключевые слова: арго, разговорная речь, французский арго, социальные группы, профессиональные группы.

Dil daxilində baş verən hadisələrdən biri də arqolardır. Arqo, peşə qrupunun, sosial qrupun və ya cəmiyyətin üzvlərinin istifadə etdiyi xüsusi bir dildir.

Arqo ümumxalq dilinin bir qolu olub, ədəbi dildən öz dəyişkən leksikası ilə fərqlənir. Əvvəllər arqo oğruların, dilənçilərin, dustaqların dili olsa da, bu gün xüsusi bir sosial qrupa (həkim, tələbə, gənclər) xas olan dildir. Məşhur dilçi alim Vendri qeyd edir ki, sosial qrupda dil xüsusi rol oynayır. Dil sosial qrupun üzvlərini bir qrupda birləşdirməyə xidmət edən əsas əlaqə vasitəsidir. [6] Orta əsrlər ədəbiyyatının son dövrlərinə nəzər salsaq görə bilərik ki, bütün ölkələrin həbsxana arqoları formalaşmışdır. Belə ki, “Rotwelsch” və ya “kokamlschen” arqosu Almaniyada, “furbesco” və “gergo” İtaliyada, “cant” İngiltərədə, “caldo” Portuqaliyada, “germania” İspaniyada, “jobelin, narquois, bigorne” və küçə oğrularının arqoları Fransada mövcud idi. Hətta Jan Bodelin “Le jeu de Saint Nicolas” adlı əsərinə nəzər yetirsək orada da həbsxana arqosu olan “jobelin”ə rast gələ bilərik. Digər tərəfdən 1842-ci ildə Lyonda nəşr olunmuş “Compagnon de la Coquille ou Coquillards” arxiv sənədlərində də, hal hazırda istifadə olunan bir neçə arqo sözlərə rast gəlmək olar “auber” pul, “gaffes,” gaffes həbsxana qarovulçusu, “quilles” ayaqlar və s.

Müasir fransız dilində arqolar, sosial qrupun məşguliyyətinə görə fərqlənir. Belə ki, tələbələr, sürücülər, şagirdlər, ticarətçilər, idmançılar, dustaqlar və s. qruplar arqo sözlərdən geniş istifadə edirlər.

Arqo sözlərin yaranmasının bir neçə səbəbi vardır. Arqoların bir qismi niyyətləri və fikirləri gizlətmək üçün müəyyən sosial qruplar arasında yaranır. Bir qisim arqo sözlər isə müəyyən vəziyyətlə əlaqədar olan qadağalara etiraz məqsədilə yaradılır. Arqoların yaranması və yayılmasında gənclər və onların birlikləri, internet, sosial şəbəkələr, sms və mesajlar əsas rol oynayır.

Rus alimi V. Ximikin qeyd etdiyi kimi, müasir arqolar kütləvi istifadəyə malik olan, istifadə dairəsini genişləndirməyə və kütləvi xalq dilinə keçməyə meyilli olan vahidlərdir [6] P.Giraudun fikrincə, fransız arqosu son dövrlərdə özünəməxsus məxfiliyini itirərək fransız xalqının əksəriyyətinin danışmaq leksikasının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. [2]. Arqoda gizlilik prinsipi onun mühüm funksiyalarından biridir. Çünki arqo sözlər niyyətləri və fikirləri gizlətmək üçün sosial qruplar tərəfindən yaradılan söz və ifadələrdir. Amma son dövrlərdə fransız xalqı arqolardan təkcə məxfilik məqsədi ilə deyil, müəyyən sosial qrupda məşhurluq baxımından, həm də müəyyən sosial qrupda tanınmamaq qorxusundan istifadə edirlər.

Denise Fransua-Qejerə [3] görə, arqo gizli istifadə edilən məhdud qrup insanların danışiq dilidir. Eyni zamanda, bir sıra tədqiqatçılar müxtəlif arqoların məcmusundan ibarət vasitələri və nitq məhsullarını ümumxalq arqosu kimi göstərirlər: məsələn, Denise Fransua-Qejer ümumxalq arqosunu adi arqo kimi müəyyən edir, və göstərir ki, danışiq dilində işlədilən köhnə terminlər, mənası dəyişdirilərək tam yeni mənada işlədilir.

Fransız arqosu süni dil vasitəsi olaraq əsrlər boyu tədqiqatçıların maraq obyektinə olmuşdur. Arqo sözlər ilk dəfə bu sözlər haqqında məlumatı olmayan dinləyicidə neqativ hisslər doğurur. Müllərə görə [4] arqo sözlər dedikdə, vulqar sözlər başa düşülür. Onun qeyd etdiyinə görə arqo sözləri istifadə edən şəxslər vulqar sözlər işlətməmiş olurlar və bu da fransız ədəbi dilində tabu sözlərə yaxındır. Bu fikri o öz *“De l’argot traditionnel au français contemporain des cités”* adlı məqaləsində əks etdirmişdir.

Fransız dilçiliyində bu mövzu həmişə aktual olmuşdur. Bəs arqo necə yaranmışdır?

Arqonun ilk nümunələri hələ 14-cü əsrdə həbsxana dustaqları tərəfindən işlənilməyə başlanılıb. Qeyd etdiyimiz kimi, arqo şifahi dil olduğundan bu haqda yazılı məlumatları tapmaq çətinidir. Lakin 1372-ci ildə *“Instruction de la geôle du Chastellet de Paris”* adlı həbsxana sənədi çap olunduqdan sonra arqo xalq tərəfindən istifadə olunmağa başladı. Kalveyə görə [1] bu sənəddə həbsxana dustaqları tərəfindən başa düşüləcək söz və ifadələr əks olunmuşdur.

Sənnean [5] qeyd edir ki, ilk dəfə arqo sözü oğruların dili olmuşdur. Bununla belə oğrular öz dillərini jarqon adlandırmışlar, sonralar bu söz arqo sözü əvəz olunmuşdur. Buna görə də arqonun yaranmasına diqqət yetirdikdə onun jarqonla yaxın mənə ifadə etdiyini görə bilərik.

Arqo sözlər yeni deyil, onun ilk dəfə yaranması XV əsrə təsadüf edir. Lazar Sənneanın [5] qeyd etdiyinə görə, arqo yarandığı dövrdən bəri öz formasını və mənasını dəyişmişdir. Belə ki, müasir dövrdə fransızlar ümumxalq dili və arqo arasında fərq qoymurlar. Sənneanın vurğuladığı kimi, arqo, fransız danışiq dili ilə birləşərək müxtəlif sənət və peşə sahibləri tərəfindən istifadə olunmağa başlamışdır. Bu qruplar özlərinin xüsusi arqolarını yaradaraq başqaları tərəfindən başa düşülməmək üçün istifadə edirlər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, arqo müəyyən qrup tərəfindən gizli məqsəd üçün yaradılan xüsusi bir dildir.

Hər dildə arqo sözlər mövcuddur. Lakin arqonun işlənmə faizlərinə görə dünya ölkələri bir-birindən fərqlənir. Fransada müəyyən qrup insanlar öz fikirlərini başqa qruplardan gizlətmək məqsədilə bu dili yaratmışlar.

A. Meyenin qeyd etdiyi kimi, dildə qrammatik formaların vəhdəti, sözlərin tələffüzü müxtəlif sosial qrupların istifadə etdiyi lüğətin böyük dəyişkənliyi ilə əlaqədardır. Müəyyən sosial qrupun işlətdiyi konkret leksik vahidlər birlikdə “arqo” anlayışını təşkil edir [4]. Arqo hər dildə mövcuddur, çünki insan cəmiyyəti qadağalar olmadan və əhalini müxtəlif sosial, dini və siyasi qruplara bölmədən mövcud ola bilməz .

Bertran Qalimarda görə arqo sözlərin yaranması 17-ci əsrə təsadüf edir. O, arqo sözlərin ilk dəfə Parisdə oğruların polis tərəfindən başa düşülməmək üçün yaratdıqlarını qeyd edir.

Qudayenin fikrincə [4] arqo 20-ci əsrin əvvəllərində proletar cəmiyyətlə bağlı olub, lakin sonralar bu cəmiyyət, şəhər cəmiyyəti tərəfindən əvəz olunaraq 12 milyona yaxın əhalini, xüsusən də immiqrantı əhatə edirdi. Bu dövrdə bu əhali tərəfindən istifadə olunan çox sayda alınmalar var

idi. Lakin həmin dövrdə arqo sözlərdən istifadə edən təkə immiqrantlar deyil, bütün fransızlar sosial-iqtisadi vəziyyətindən asılı olmayaraq arqo sözlər istifadə etmişlər.

Beləliklə, tədqiqat işimizin əsas məqsədi, müasir fransız dilində arqo leksikasının formalaşmasından və inkişafından, o cümlədən nitq prosesində rolunun müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Onu qeyd edə bilərik ki, arqo vulqar sözlər mənasında deyil, müxtəlif sosial və peşə qrupları tərəfindən yaradılaraq, istifadə dairəsini genişləndirərək daha geniş əhali kütləsinin istifadə etdiyi sözlərə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Calvet, Louis-Jean « *L'argot comme variation diastratique, diatopique et diachronique (autour de Pierre Guiraud)* », *Langue française*, No 90, 40-52. 1991.
2. Guiraud, P. *L'argot* / Paris, Presses universitaires de France, 1963. – 126 p.
3. François-Geiger, Denise (1991). «*Panorama des argots contemporains*», *Langue française*, Vol. 90, No 90, 5-9.
4. Meillet, A. *Linguistique historique et linguistique generale*. – Paris, 1926. – 331 p.
5. Sainéan, Lazare *Les sources de l'argot ancien. Tome 1*. Librairie ancienne, Honoré et Edouard Champion. Paris. 1992.
6. Химик, В. В. *Поэтика низкого, или просторечие как культурный феномен* – СПб.: Филол. фак. СПбГУ, 2000. – 272 с. (А).

CİNS VƏ YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN DİLDƏN İSTİFADƏYƏ TƏSİRİ

Zeynalova Münəvvər Teymurxan

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://orcid.org/0000-0003-3217-8957>

munevver.zeynalova@inbox.ru

EFFECTS OF GENDER AND AGE ON LANGUAGE USE

Zeynalova Munavvar Teymurkhan

Azerbaijan University of Languages

<https://orcid.org/0000-0003-3217-8957>

munevver.zeynalova@inbox.ru

Summary

The fact that language is the most universal, the most fundamental tool, even a mechanism that serves interpersonal communication, is emphasized once again in the article. The interaction between language and gender, language and age characteristics has been considered as a research object of both linguists and sociolinguists.

In the thesis, the manifestation of gender and age characteristics in different forms during the use of the language was investigated by the author and presented in the form of examples. The issue of dividing the speakers of the language into different age and gender categories and the social dialect patterns observed in the language at that time

was reflected in the thesis. In the process of using the same language, the issue of language speakers belonging to different age and gender categories naturally benefiting from different words and discourse patterns is the focus of the author's attention. The author reviewing the age category first touched upon the issue of age distribution specific to each society. Later, while examining language and age characteristics, various discourses addressed to different age groups were also considered.

Key words: gender category, age category, social dialect, discourse, semantic derogation.

ВЛИЯНИЕ ПОЛА И ВОЗРАСТА НА ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЯЗЫКА

Зейналова Мунаввар Теймурхан
Азербайджанский Университет Языков
<https://orcid.org/0000-0003-3217-8957>
munevver.zeynalova@inbox.ru

Резюме

В тезисе, представленной автором, в первую очередь подчеркивается, что язык является важным средством общения, и очень важно изучение языка и речевой деятельности как лингвистами, так и социолингвистами. Различия, возникающие при использовании языка разными половозрастными категориями, а также разными примерами социальных диалектов, четко подчеркнуты автором в тезисе, возраст и использование языка, автор также обратил внимание на различные речевые и дискурсивные модели, появившиеся в языке. Половые и возрастные категории рассматривались в тезисе, как с биологического, так и с социального аспектов. В статье были исследованы способы и стиль использования языка представителями разных половозрастных категорий и проведено сравнение возникших разных форм использования языка. В статье отражено различное отношение к женщинам и мужчинам в разных обществах и обществах и социолингвистическая необходимость такого отношения. Исследуя проблему пола и использования языка, автор также рассмотрел разные формы обращения к женщинам и мужчинам.

В вопросе родовой категории и языка еще одним примечательным моментом является процесс семантического отступления, что также отражено в статье. В целом в статье в разрезе возрастных и гендерных категорий были рассмотрены разные характеристики, проявляющиеся при использовании языка, и представлен различный подход.

Ключевые слова: гендерная категория, возрастная категория, социальный диалект, дискурс, семантическое отступление.

Dilin insanlararası ünsiyyətə xidmət edən universal və fundamental bir alət, hətta mexanizm olduğu artıq heç kəsə sirr deyildir. Dil və nitq insan varlığının və bütün fəaliyyətinin əsasını təşkil edən, araşdırılması hər bir tədqiqatçıya böyük zövq verən linqvistik, eyni zamanda psixoloji bir prosesdir. Dil və cins, dil və yaş xüsusiyyətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə həm dilçilərin həm də sosiolinqvistlərin daimi tədqiqat predmeti olaraq xarakterizə edilə bilər.

Təqdim etdiyimiz tezis iki məsələdən - yaş kateqoriyasının dilə təsiri, cins və dildən istifadə arasındakı əlaqə məsələlərindən bəhs edir. Yaş kateqoriyasının dilə təsirindən danışarkən, ilk öncə, hər bir cəmiyyətdə mövcud olan yaş bölgüsünü nəzərdən keçirmək vacibdir. Əsasən bu bölgü uşaqlar, yeniyetmələr, yetkinlər və yaşlılar olaraq aparılır [3, s. 324]. İstənilən cəmiyyət daxilində yetkinlər dili idarə edən, dilin mövcudluğunu qoruyub saxlayan, yeniyetmələr isə dildəki dəyişikliklərin təkanverici qüvvəsi hesab edilir.

Dil və yaş xüsusiyyətlərini araşdırarkən fərqli yaş qruplarına ünvanlanmış müxtəlif diskurslarda nəzərdən keçirilməlidir. Müxtəlif yaş qruplarını nəzərdə tutan diskursa misal olaraq, televiziya və yaxud internetdə nümayiş etdirilən reklam çarxlarını nümunə göstərə bilərik. Bu zaman biz uşaq, yeniyetmə və yaxud yaşlı auditoriya üçün fərqli reklam ifadələri və fərqli reklam strategiyasının şahidi oluruq. [2, s. 19]. Misal olaraq, uşaqlar üçün nəzərdə tutulan reklamlarda daha çox cizgi personajları, daha parlaq rənglər və daha yüksək səs effektlərindən istifadə edilsə, böyüklər üçün nəzərdə tutulan reklam və anonslarda öyrənmək, təhsil, inkişaf və s. nəzərdə tutan söz və ifadələrə daha geniş yer verilir.

Uşaq, yeniyetmə və yaşlılarla ünsiyyət zamanı fərqli dil və nitq şəkillərindən istifadə olunması onların həm bioloji, həm də psixoloji inkişaf xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə bağlıdır. Məsələn, biz uşaqlarla söhbət zamanı daha sadə söz və ifadələrdən, daha sadə qrammatik quruluşlu və qısa cümlələrdən, təkrarlardan, daha uzun nitq pauzalarından istifadə edirik. Eyni zamanda, uşaqlarla ünsiyyət quran zaman böyüklər daha çox təlimatlandırıcı tip cümlələr istifadə edirlər. Yeniyetmələrlə ünsiyyət prosesi isə dildən tam başqa istifadə tərzini tələb edir. Bu onların keçdikləri mürəkkəb bioloji, eyni zamanda daha çox psixoloji prosesin tələbi ilə bağlıdır. Yetkin yaş kateqoriya nümayəndələri ilə ünsiyyət isə dildən standart və nümunəvi istifadəni tələb edir [4, s.132].

Dildən istifadə sahəsində digər maraq doğuran məsələ cins və dildən istifadə arasında qarşılıqlı əlaqə məsələsidir. Bunun üçün ilk öncə, cins kateqoriyasının həm bioloji həm də sosial aspektdən araşdırılması prosesini əhatə edən tədqiqatlara qısaca nəzər salaıq. Bioloji aspekt dedikdə burada ilk öncə biz xromosom sayındakı fərqlilik, eyni zamanda qadın və kişi beyin ölçüsündəki fərq, sosial aspekt deyildiyi zaman isə cəmiyyətdə qadın və kişilərə fərqli münasibət olduğunu nəzərə almalıyıq. Bəzi toplumlarda kişilərin cəmiyyət həyatında daha aktiv və aqressiv sosiallaşdıqları, qadınların isə daha passiv mövqe tutma faktları mövcuddur. Təbii olaraq, həmin sosial cəmiyyətlərdə qadın və kişi sosial dialektləri arasındakı fərqlər daha aydın və qabarıq şəkildə özünü biruzə verəcəkdir. Eyni zamanda biz qadın və kişilərin dildən istifadə zamanı fərdi xüsusiyyətlər nümayiş etdirdiklərinin də şahidi oluruq. Yaş kateqoriyasında olduğu kimi burada da məsələ qadın və kişilər haqqında danışılan zaman və onlarla ünsiyyət prosesində dildən istifadə olaraq iki formada nəzərdən keçirilir. Misal olaraq, ingilis dilində *human* sözü hər iki cins nümayəndəsini nəzərdə tutursa, *man* sözü həm kişi cinsi, həm də eyni zamanda qadın cinsin nümayəndələri üçün, *woman* sözü isə yalnız qadınlar üçün istifadə edilir. *Child* hər iki cinsin aşağı yaş qrupu, *boy* sözü oğlan uşaqları, *girl* sözü isə yalnız qız uşaqları üçün istifadə edilir. Cins və dildən istifadə məsələsini araşdırarkən qadın və kişilərə fərqli xitab formaları diqqətimizi çəkir [5, s.210]. Məsələn, Azərbaycan dilində kişilərə *bəy* və yaxud *müəllim* sözlərindən istifadə olunaraq müraciət edilsə, qadınlara müraciət forması olaraq *xanım* sözündən istifadə edilir. İngilis dilində isə, qadınlara *Miss, Ms., Mrs.* olaraq üç müraciət forması mövcuddur. Əgər qadın evlidirsə, ona *Mrs.* və yaxud *Ms.* kimi müraciət edilir. Subay qadınlara müraciət edilən zaman isə *Miss* sözü istifadə edilir. *Doctor, judge, president* kimi xitab formalarında isə cins kateqoriyası nəzərə alınmır. Cins kateqoriyası və müraciət formaları arasında əlaqə məsələsinə aid digər misallara nəzər yetirək: *Prince-princess, count-countess, duke-duchess, waiter-waitress, actor-actress, host-hostess* və s.

Cins kateqoriyası və dil məsələsində digər diqqət çəkən məsələ semantik deroqasiya prosesidir. Semantik deroqasiya müsbət, pozitiv mənası olan sözlərin xüsusi situativ mənalarda neqativ mahiyyət daşıması anlamına gəlir [1, s. 4]. Məsələn olaraq, *lady* sözünün bəzi situasiyalarda məs. *cleaning lady* birləşməsində aşağı sosial statusa malik və aşağı iqtisadi iyerarxiya nümayəndəsi anlamını ifadə etdiyini müşahidə edirik. Ancaq *gentleman* sözü semantik deroqasiyaya uğramır.

Digər misal olaraq *spinster* sözü göstərilə bilər. Bu söz ingilis dilində bəzi situasiyalarda çox yaşlı, uğurlu olmayan, xoşa gəlməyən bir qadın olaraq anlaşılır. Ancaq eyni sözləri kişi cinsini ifadə edən *bachelor* sözü üçün deyər bilmərik, yəni *bachelor* sözündə də *gentleman* kimi hər hansı kontekst daxilində demək olar, semantik deroqasiya müşahidə edilmir. İngilis dilində bildiyimiz kimi, kişi və qadın cinsini ifadə etmək üçün *he* və *she* əvəzlilikləri mövcuddur. Bəzən bu əvəzliliklərin istifadəsi müəyyən fikir ayrılıqlarına səbəb olur. Bunu aşağıdakı misallar üzərində nəzərdən keçirə bilərik:

1. A teacher should create a lesson plan for his lessons. If *he* does, *he* will be prepared and organized.

2. A teacher should create a lesson plan for *his\her* lessons. If *he\she* does, *he\she* will be prepared and organized.

3. Teachers should create a lesson plan for their lessons. If *they* do, *they* will be prepared and organized.

Birinci nümunədə *müəllim* sözü ümumi olaraq, yəni hər hansı cinsə aid olmadan nəzərdə tutulursa, ikinci nümunədə alternativlik təqdim edilir. Üçüncü nümunədə isə müəllimlər cəmdə, hər iki cinsin nümayəndələri nəzərdə tutularaq təqdim edilir.

Ümumiyyətlə, yaş və cins kateqoriyaları baxımından dildən istifadə zamanı özünü biruzə verən fərqli xüsusiyyətlər dildə həm ahəng, həm də rəngarəngliyin yaranmasına səbəb olur və bununla da araşdırılması maraqlı sahə meydana çıxmış olur.

Tezisin yekunu olaraq onu qeyd edə bilərik ki, müxtəlif yaş qruplarını nəzərdə tutan diskursdan asılı olaraq eyni bir dildən fərqli şəkildə istifadə etmək mümkündür, eyni zamanda cins və dildən istifadə arasında sıx və qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Ən əsası digər sosial faktorlarla yanaşı məhz cins və yaş xüsusiyyətlərinin də dilə təsiri nəticəsində biz dildə fərqli sosial dialektlərin yaranma prosesini müşahidə edirik ki, bunlar da nəticədə dildə “qadın dili”, “kişi dili”, “yeniyyətlərin dili”, “ahılların dili” kimi fərqli anlayışlar olaraq sosiolinqviistik tədqiqat obyektinə çevrilir.

Ədəbiyyat:

1. Carli, L. L. (1990). Gender language and influence. *Journal of Personality and Social Psychology*, (p, 4)

2. Cameron, D. (2000). Styling the worker: gender and the commodification of Language in the globalized service economy. *Journal of Sociolinguistics*, (p, 19)

3. Singleton, D. M., Ryan, L. (2004). Language Acquisition: The Age Factor. *Matters LTD. Clevedon, Buffalo, Toronto*, (p, 324)

4. Eckert, P. (2003). Language and Gender. *Cambridge University Press*, (p, 132)

5. Holmes, J. (1997). Women, language and identity. *Journal of Sociolinguistics*, (p, 210)

FRANSIZ DİLİNDƏ İXTİSAR VƏ ABREVIATURALARIN YARANMA TARİXİNDƏN

Həsənova Nailə Sərxan
Azərbaycan Dillər Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-2703-4564>
ncqm1411@gmail.com

FROM THE HISTORY OF THE CREATION OF ABBREVIATIONS AND SHORTENING OF WORDS IN THE FRENCH LANGUAGE

Hasanova Naila Sarkhan
Azerbaijan University of Languages
<https://orcid.org/0000-0002-2703-4564>
ncqm1411@gmail.com

Summary

The thesis is devoted to the study of the history of the formation of abbreviated verbal forms in French, and it is concluded that they have been used since ancient times and most of them come from the Latin language. The author notes the absence of clear rules governing the formation of these word forms and also examines the frequent cases of their use. For example, one of the most common forms are words that retain the first and last letters (for example, "St" for "Saint"); abbreviations taken from a word and retaining a few letters that allow that word to be recognized (e.g. "Mgr" for "Monseigneur"); abbreviations with the preservation of one or more initial syllables of the word (for example, "conjug." for "conjugaison"); Abbreviations that retain the first letters of words consisting of several words, such as addresses or long compound nouns (for example, "S.E" for "Saint-Excellence").

In French scientific literature, the abbreviated words belong to the Jews. Undoubtedly, the Greeks also used abbreviations, and the Romans learned to use abbreviations from them. In the course of the study, it is known that a word can be represented by one or more letters of this word.

Key words: abbreviations, acronyms, abbreviated words.

İZ İSTORİİ VOZNIKNOVENİYA SOKRAŞÇENİY İ ABREVIATUR NA FRANCUZSKOM YAZIKE

Гасанова Наиля Сархан
Азербайджанского Университета Языков
<https://orcid.org/0000-0002-2703-4564>
ncqm1411@gmail.com

Резюме

Тезис посвящен изучению истории образования сокращенных словесных форм во французском языке и сделан вывод о том, что они используются с древних времен и большинство из них происходит из латинского языка. Автор отмечает отсутствие четких правил, регулирующих образование этих словоформ, а также исследует частые случаи их использования. Например, одной из самых распространенных форм являются слова, в которых сохранились первая и последняя буквы (например, «St» для «**Saint**»); сокращения, взятые из слова и сохранившие несколько букв, которые позволяют распознать это слово (например, «Mgr» для «**Monseigneur**»); сокращения с сохранением одного или нескольких начальных слогов слова (например, «conjug.» для «**conjugaison**»); Аббревиатуры, которые сохраняют первые буквы слов, состоящих из

нескольких слов, таких как адреса или длинные составные существительные (например, «S.E» для «Saint-Excellence»).

Во французской научной литературе отмечается принадлежность сокращенных слов к евреям. Несомненно, греки также использовали аббревиатуры, а римляне научились использовать аббревиатуры от них. В ходе исследования известно, что слово может быть представлено одной или несколькими буквами этого слова.

Ключевые слова: аббревиатуры, акронимы, сокращенные слова.

Qısaldılmış söz formaları qədim dövrlərdən bəri istifadə olunur və bir çox ümumi qısaltmalar latın dilindən gəlir. Əksər elmlər istinad üçün universal simvollardan istifadə edirdilər. Fransız dilində qısaltmaların əmələ gəlməsini tənzimləyən dəqiq qaydalar olmasa da, bəzi tez-tez rast gəlinən məqamları müəyyən etmək olar:

– çox rast gəlinən formalardan biri, birinci və son hərfi saxlanılan sözlər (məsələn, «*Saint*» üçün «*St*»);

– bir sözdən götürülmüş və həmin sözü tanımağa imkan verən bir neçə hərfi də saxlanılmaqla olan ixtisarlər (məsələn, «*Monseigneur*» üçün «*Mgr*»);

– sözün bir və ya daha çox başlanğıc hecası saxlanılmaqla olan ixtisarlər (məsələn, «*conjugaison*» üçün «*conjug.*»);

– xitab və ya uzun mürəkkəb ismlər kimi bir neçə sözdən ibarət olan sözlərin ilk hərflərini saxlamaqla olan ixtisarlər (məsələn, «*Saint-Excellence*» üçün «*S.E*»).

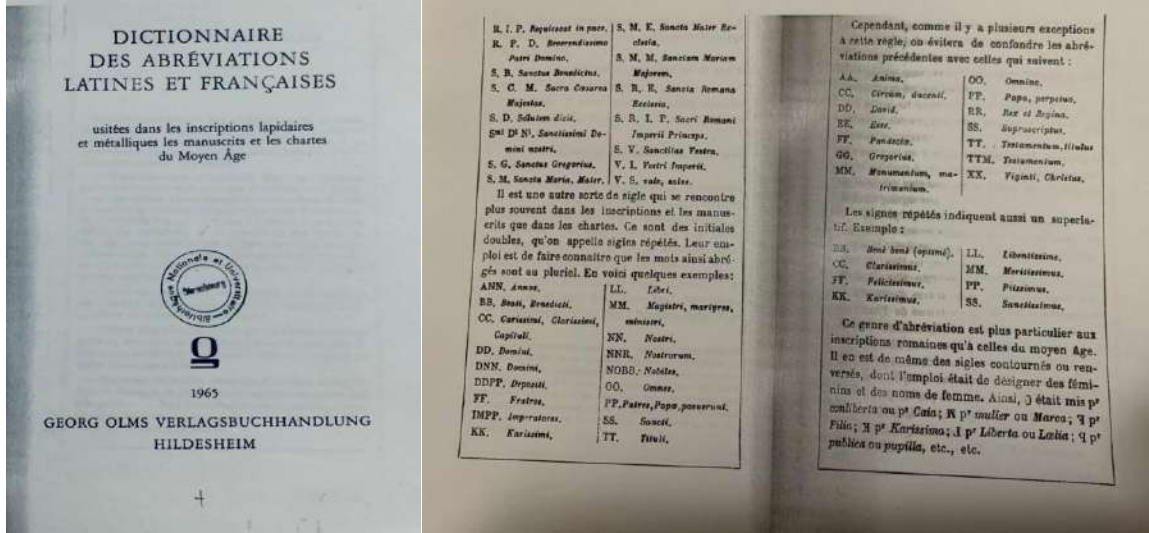

Fransız dilində ixtisar və abreviaturaların tarixini araşdırdıqda məlum olur ki, yazını qısaltmaq zərurəti xüsusilə qədim əlyazmalarda və medallarda meydana çıxmışdır. Burada istifadə olunan qısaldılmış sözlərin tədqiqi epigrafiya və numizmatikaya aiddir. Belə ki, qədim əlyazmalarda, ədəbi üslubda olan sənədlərin mənbəyini tədqiq etmək istəyənlər üçün faydalı olacaq bir çox qısaltma nümunələrinə rast gəlmək olur.

Kursivdə və perqamentdə olan daha qədim əlyazmalarda demək olar ki, qısaltmalar yoxdur; lakin onlara VII əsrdən etibarən çox tez-tez müraciət olunduğuna rast gəlinir.

İlk istifadə olunan qısaltma sistemi, «*sigle*»¹ qısaltmalarıdır.

¹ «*sigilla*» - kiçik işarəsinin və digər «*sigulæ*» (*litteræ*) sözlərindən çıxardığı sözdür (latın dilində «*singula*», «*singla*», (*sinqla*) - *təcrid olunmuş simvollar* deməkdir, buradan da (1712-ci ildə) «*sigla*» - *qısaldılmış işarələr* əmələ gəlmişdir (*Version électronique créée par François Gannaz - <http://www.littre.org> - licence Creative Commons Attribution*).

Fransız elmi ədəbiyyatında qısaldılmış sözlərin ibranilərə məxsus olduğu qeyd edilir. Şübhəsiz ki, yunanlar da qısaltmalardan istifadə ediblər, romalılar isə ixtisarların istifadəsini onlardan öyrəniblər. Tədqiqat zamanı belə məlum olur ki, bir sözü bu sözün bir və ya daha çox hərfi ilə təmsil etmək də olurdu.

Qısaltmalar (abreviaturalar), romalılar arasında, ictimai sənədlərdə tez-tez istifadə olunurdu. Lakin, bəzi qadağalar nəticəsində bu, bir çox əlyazmalarda qısaldılmış sözlərin səhv istifadəsi ilə nəticələnmişdi. Məsələn, bu nümunəyə baxaq: Parisin Milli Kitabxanasında, «Saint-Germain-des-Près» kolleksiyasından çıxan və qısaltmalarla yazılmış Virjilin bir neçə parçasını təqdim edən, Asperli Virjil adı ilə tanınan bir əlyazma var. «*Tityre, tu patulæ recubans sub tegmine fagi*» yazısı orada bu şəkildə təmsil olunur: «*Tityre, t. p. r. s. t. f.*» [1, s. 137].

Bu qədər geniş istifadə olunan bir yazı sisteminin – qısaltmaların (abreviaturaların) həmin yazının surətini köçürənləri və tərcüməçiləri hansı səhvlərə məruz qoyduğunu anlamaq elə də çətin deyil. Fatih Uilyamın XI əsrdə qurduğu və ingilislər arasında «Qiyamət kitabı» adı ilə məşhur olan İngiltərənin bu qorxunc kitabının bir çox qısaltması var. Ancaq yenə də Asperin Virjilindəki qədər çox deyil.

Fransız dilində tibblə əlaqəli əsərlərin əlyazmalarındakı eyni qısaldılmış sözlərə isə həkimlərin müasir dövrə qədər istifadə etdikləri reseptlərində rast gəlinir.

Aşağıdakı bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

- «**GUTT.**» - «*gutta*» (damla);
- «**P.**» - «*pugillus*» (çimdik);
- «**M.**» - «*manipulus*» (sapı);
- «**S. S.**» - «*kvant*» (kifayətdir); və s.

Fransız dilində əlyazmalarda çox istifadə olunan və qədim zamanlardan bəri mövcud olan başqa bir qısaltma növü də bir sözün hərflərinin bir hissəsini silmək, ancaq bu silinməni müəyyən işarələrlə işarələməkdən ibarətdir. Əsasən «**m**» və «**n**» hərfləri çıxarılır və ya düz bir xətlə, ya da («**^**») sirkonfleks diakritiki (vurğu işarəsi) şəklində əyri bir xətlə əvəz edilir.

Fransız dilində bu qısaltma (abreviatura) işarələri, qısaldılmış sözlərlə birlikdə, xüsusən XI əsrdən başlayaraq getdikcə səhv və sui-istifadəyə səbəb olurdu. 1304-cü ildə, Filipe le Belin

tabellər və notariuslarla əlaqəli olan bir sərəncamı qısaltmaların (abreviaturaların) istifadəsini artırdı. Çoxsaylı təhriflər nəticəsində, XV əsrdə, hətta XVI əsrin birinci yarısında artıq yazılan ixtisarlər demək olar ki, oxunmurdu. Paleoqrafların sayəsində həmin qısaltmalar (abreviaturalar) deşifrə edildikdə isə, bu, mütəmadi bir oxu (mütaliə) metodunun tətbiqindən daha çox, bir növ oxuyanın intuisiyasının nəticəsində mümkün olurdu. Burada xüsusilə Siserondan X əsrə qədər istifadə olunan və stenoqrafiya prosedurlarına daxil olan başqa bir qısaltmalar sistemindən də danışmaq olar.

Sonda nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, «*Commentarii notarum Tironianarum*» və ya «*Lexicon Tironianum*» («*Tironian qeydləri*») kimi tanınan işarələrdən istifadə edilməklə alınan nitq qədər sürətli yazı sistemini, onun inkişafı və tətbiqini nəzərdə tutsaq, bu səbəbdən onların hər biri ayrılıqda tədqiq olunmağa layiqdir.

Ədəbiyyat:

1. Ибрагим У. 3. Функционирование процесса усечения слов и сокращений (в статьях французских ежедневных газет) // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки. 2022. Вып. 5 (860). С. 16–23. DOI: 10.52070/2542-2197_2022_5_860_16
2. Ibrahim U. L'abréviation et le procédé abrégatif dans le français contemporain (sur le matériel de la presse française). – Bakou: “Mutarjim”, 2014. – 168 p.
3. Cim A. Le Livre. t. III. – Paris, Source: Internet Archive, 1906. - s. 151
4. Dale R., Puttick S. The Wordsworth Dictionary of Abbreviations and Acronyms. - Great Britain: Wordsworth Edition Limited, 1997. - s. 227
5. Publii Virgiliti Maronis Opera. [2 volumes], 1767. - s. 137

KONSEPTİN MAHİYYƏTİ VƏ «QƏHRƏMANLIQ» KONSEPTİ

Paşazadə Nərgiz Çingiz
Azərbaycan Dillər Universiteti
nargiz.pashazada1591@gmail.com

THE ESSENCE OF THE CONCEPT AND THE CONCEPT OF "HEROISM"

Pashazada Nargiz Chingiz
Azerbaijan University of Languages
nargiz.pashazada1591@gmail.com

Summary

The concept, as a mental unit, is formed and stored in the cognitive space. Only when it is realized, then learning begins. The concept is studied both from a cognitive point of view and from a linguistic and cultural point of view. These approaches serve to study the same phenomenon from different angles. However, we prefer a linguistic-cultural approach to the study of the concept of heroism. In the Azerbaijani and English languages, the concepts named by the lexical units "qəhrəmanlıq" and "heroism" mostly coincide. However, in the cognitive space of each speakers of the Azerbaijani and English languages, there are national features of the concepts that have been formed and developed over centuries under these "names", which are closely related to the national history and national consciousness, and these features are clearly manifested in cross-linguistic comparison.

Key words: concept, heroism, national dictionary, linguoculturology, the core of the concept.

СУЩНОСТЬ КОНЦЕПТА И КОНЦЕПТ «ГЕРОИЗМ»

Пашазада Наргиз Чингиз
Азербайджанский Университет Языков
nargiz.pashazada1591@gmail.com

Резюме

Концепт ментальная единица. В настоящее время к нему имеются когнитивный и лингвокультурологический подходы. При лингвокультурологическом подходе одним из важных вопросов является выбор его имени, ибо именно оно реализует концепт, который вбирает в себя культурную информацию, хранит ее и через слово реализует. Для выявления национально-значимой культурной информации в языке того или иного народа приходится обращаться к национальному словарю, который отражает в себе национальную память, историю, мировоззрение и др. Изучая тот или иной концепт исследователь имеет дело не с ним самим, а в самом широком смысле слова его именем (именами), что рассматривается в данном выступлении на примере концепта «героизм».

Ключевые слова: концепт, героизм, национальный словарь, лингвокультурология, ядро концепта.

Konsept qlobal və çoxölçülü mental vahiddir. Linqvokulturoloji baxımdan o, mental makrovahid olub, özündə bir tərəfdən, elmi və gündəlik anlayışları, mədəni verilənləri, ideoloji məqamları, stereotipləri, digər tərəfdən isə, konkreti və abstraktı, obrazlı və obrazsız olanı, emosional qiymətləndirməni və s. birləşdirir.

Hazırda konseptə əsasən iki yanaşma var: koqnitiv və linqvokulturoloji. Əslində bunlar eyni bir hadisənin (konseptin) müxtəlif mövcudluq formalarını nəzərdən keçirirlər. Koqnitiv məkanda formalaşan linqvomədəni məkanda «maddiləşir», əlyetər olur. Buna görə də yalnız bir yanaşmaya müraciət etməklə konkret konseptin mahiyyətini açmaq və onu yetərinə öyrənmək mümkün deyil.

Konseptin linqvokulturoloji təsvirinin əsas problemlərindən biri onun adının seçimi məsələsidir. V.İ.Karasikin fikrincə, konseptin ifadə olunma planı bütöv bir dil sinonimləri (söz və söz birləşmələri), tematik sıralar, atalar sözləri və məsəllər, folklor və ədəbi süjetlər və sinonimləşdirilmiş simvollarla (incəsənət əsərləri, ayinlər, davranış stereotipləri, maddi mədəniyyət predmetləri) təmsil olunmuşdur [2, s. 4]. Bu deyimə görə, konseptin adının seçimi şərtidir. Ayrıca götürülmüş bir ad bu və ya digər konseptə aid edilən mənaların hamısını əhatə edə, bütün təqdimatları ümumiləşdirə bilməz. Odur ki, əsas məsələ bu funksiyaların hamısını daha dolğun yerinə yetirə biləcək adın seçilməsi ilə bağlıdır. Mütəxəssislərin çoxu hesab edir ki, konsepti daha çox söz təqdim edir və buna görə də sözü konseptin adı adlandırırırlar və bu söz konseptin mənasını mümkün qədər dolğun və adekvat əks etdirir. Bu da onunla bağlıdır ki, söz yalnız informasiyanın çatdırılma vasitəsi deyil, həm də mədəni informasiyanın toplanılma vasitəsi [4, s. 53] olub, yarandığı andan «xalqın tarixi, fikri və mədəniyyətinin etibarlı saxlanma yerinə» çevrilmişdir [5, s. 150].

Hesab olunur ki, «milli lüğət» bu və ya digər xalqın mədəniyyətinin formalaşmasını və onun milli-özəl cizgilərini aşkarlamağa gözəl imkan verir, çünki milli dilində bu və ya digər sözlərin varlığı və yoxluğu dilin yaranma mərhələsində hansı predmetləri xalq üçün daha vacib olduğunu göstərir. Amma bu və ya digər xalqın dilində milli mədəni əhəmiyyətli informasiyanı aşkarlamaq üçün milli lüğətə müraciət edəndə nəzərə almaq lazımdır ki, leksik semantika etnosun yalnız «adi, gündəlik şüurunu» təmsil edir ki, məhz bu şüurda onun yaddaşı, tarixi, idrak fəaliyyəti təcrübəsi, dünya görüşü, psixologiyası təsbit olunmuşdur. Bundan çıxış edərək, demək olar ki, leksikanı öyrənən tədqiqatçı öyrənilən konseptin məzmunu haqqında adi, gündəlik təsəvvürü müəyyən edə bilər. V.İ.Karasik və Q.Q.Slışkin hesab edirlər ki, konsept dil və ya nitq vahidi ilə ifadə olunan və konseptin adı qismində çıxış edən şüurun dəyər yönümlü nöqtəsi ətrafında cəmlənir. V.V.Kolesov qeyd edir ki, «Konsept... qrammatik baxımdan ümumiləşdirilmiş əlaməti ifadə edən ad şəklində təqdim oluna bilər» [3, s. 158]. Başqa sözlə, dildə konseptin optimal qrammatik forması abstrakt isimdir.

Əslində tədqiqatçı konseptin özü ilə deyil, sözün ən geniş mənasında onun adı (adları) ilə işləyir. Bu adlar onun müxtəlif vasitələrlə realizə olunmuş - «maddiləşmiş» konkret təzahür formalarının məcmusudur. Konseptin strukturunda adətən nüvə və civar (periferiya) fərqləndirilir. Nüvəyə dil daşıyıcısı üçün daha aktual olan, civara isə daha az əhəmiyyətli olan və ya daha az realizə olunan assosiasiyalar aid edilir. Həmin assosiasiyalar, yəni realizə olunduqdan sonra obyektivləşən məna və məna çalarları bu və ya digər leksemin lüğəti mənası əsasında öyrənilə bilər, çünki konseptin realizə olunmuş mənaları və məna çalarları izahlı lüğətlərdə maksimum dolğunluqla əksini tapır və onlar daha çox konseptin nüvəsini əks etdirirlər. Buna görə də demək olar ki, konseptin məna tutumunu müəyyənləşdirmək üçün birinci növbədə müxtəlif lüğətlərə (izahlı, ensiklopedik və s.) müraciət etmək olar və lazımdır. Bunu «qəhrəmanlıq» konseptinin təmsalında bariz görmək olar. Əvvəlcə «Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə müraciət» edək:

Qəhrəmanlıq:

- 1) igidlik;
- 2) müstəsna qoçaqlıq;
- 3) rəşadət;
- 4) cəsurluq;
- 5) qəhrəmanca hərəkət. [1, s.104]

«Qəhrəmanlıq» ləksemi ingilis dilində «*heroism*» ləksemində müvafiq gəlir. İngilisdilli izahlı lüğətlərdə «*heroism*» ləksemində bu kimi semaları fərqləndirilir:

- 1) very great courage / bravery [*çox böyük cəsarat / igidlik*];
- 2) heroic conduct [*qəhrəmanlıq davranışı*],
- 3) fulfilling a high purpose [*yüksək məqsədə can atan*];
- 4) attaining a noble end [*şöhrət gətirən hünər*];
- 5) the qualities of a hero [*qəhrəmanın keyfiyyətləri*].

«Qəhrəmanlıq» və «*heroism*» ləksemlərinin komponent təhlilindən çıxış etsək, Azərbaycan və ingilis şüurunda qəhrəmanlıq ideali haqqında təsəvvürlərin əsasən üst-üstə düşdüyünü söyləyə bilərik. Lakin tam identiklikdən söhbət gedə bilməz, çünki bu konseptlər fərqli zaman və məkan həddlərində formalaşdığından və dil daşıyıcısının milli mentaliteti ilə sıx bağlı olduğundan onların məna çalarlarında fərqlər xeyli ciddi ola bilər.

Hər iki linqvovomədəniyyətdə «qəhrəmanlıq» («*heroism*») igidlik, müstəsna qoçaqlıq, rəşadət, cəsurluq, qəhrəmanca hərəkət kimi dərk olunur. İngilis ləksik semantikasında əks olunmuş mənələrdən çıxış edərək deyə bilərik ki, orada qəhrəmanlıq davranışının şöhrətlə mükafatlandırılması fikri mövcuddur. Azərbaycan dilində isə «qəhrəmanlıq» ləksemi bu kimi ləksemlərlə bağlıdır: *qəhrəman, qəhrəmancasına, qoçaq, qoçaqlıq, fədakar, fədakarlıq, igid, igidlik* və s. Qəhrəmanlığın ayrılmaz hissələri olan bu keyfiyyətlər və sifətlər adiliyə daha yaxındır.

Konsept konkret tarixi, ictimai, milli, sosial və s. mühitdə formalaşır, zaman keçdikcə zənginləşir, dəyişir. Qədim dövrlərdə yaranmış qəhrəmanlıq eposlarında xalqın müdafiəçisi kimi formalaşan qəhrəman obrazları ən erkən mərhələdə tipoloji oxşar xüsusiyyətlərə malik olmuşlar. Erkən orta əsrlərdə həm Avropa xalqlarında («Boevulf», «Kalevala», «Nibelunqlar haqqında nəğmə» və s.), həm də Şərqi xalqlarında («Koroğlu», «Alpamış», «Manas» və b.) epik qəhrəman obrazının xalqın müdafiəçisi kimi formalaşması baş verir. Sonrakı mərhələlərdə bu obrazla bağlı ümumiləşdirilmiş qəhrəmanlıq konsepti, məsələn, ingilis dil məkanında Robin Qud obrazında, formalaşır. Sonrakı dövrlərdə qəhrəmanlıq konsepti daha ciddi dəyişikliklərə uğrayır və formalaşan obraz eposlarda formalaşan «milli idealdan» xeyli fərqlənir. Buna görə də linqvokulturoloji məkanda yaranan yazılı və şifahi abidələr konseptin konkret dövr və şəraitdə təzahürünü, zaman keçdikcə necə dəyişdiyini öyrənməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 3-cü cild. - Bakı: Şərqi-Qərb, 2006.
2. Карасик, В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты. - Волгоград; Архангельск, 1996. - С.3-16.

3. Колесов, В.В. Жизнь происходит от слова. - СПб.: Златоуст, 1999.
4. Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика. - Минск: ТетраСистемс, 2004.
5. Хроленко, А.Т. Основы лингвокультурологии. - М.: Флинта: Наука, 2005.

KORMAK MAKKARTI VƏ CORC STÜART YARADICILIĞINDAKI APOKALİPSİS MÖVZUSU İNTERTEKSTUAL KONTEKSTDƏ

Kərimova Nərmin Yalçın
Azərbaycan Dillər Universiteti
babazadehnarmin@gmail.com

THE THEME OF THE APOCALYPSE IN THE WORKS OF CORMAC MCCARTHY AND GEORGE STEWART IN AN INTERTEXTUAL CONTEXT

Karimova Narmin Yalchin
Azerbaijan University of Languages
babazadehnarmin@gmail.com

Summary

Although it has been developed since the 19th century, the theme of the apocalypse has gained relevance in American literature since the 20th century. Authors addressing the theme of the apocalypse reveal new meanings by making connections with previous texts. George Stewart and Cormac McCarthy should be mentioned among those authors. George Stewart and Cormac McCarthy try to characterize the human reaction to the end of humanity with the character of Robinson Crusoe.

In the thesis, the novels "Earth Abides" by George Stewart and "The Road" by Cormac McCarthy are included in the analysis. In "Earth Abides" and "The Road" the human struggle in a broken world can be clearly seen. While George Stewart presents a character trying to create a new world, Cormac McCarthy creates a hero who is only struggling to survive. By referring to Robinson Crusoe, the authors convey messages such as searching for a way out, constantly fighting, and living with hope.

Key words: apocalypse, Cormac McCarthy, George Stewart, intertextuality, Robinson Crusoe.

ТЕМА АПОКАЛИПСИСА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КОРМАКА МАККАРТИ И ДЖОРДЖА СТЮАРТА В ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОМ КОНТЕКСТЕ

Керимова Нармин Ялчын
Азербайджанский Университет Языков
babazadehnarmin@gmail.com

Резюме

Апокалиптические произведения, изображающие конец света, отражают борьбу людей за выживание. Два американских писателя, о которых идет речь в диссертации (Джордж Стюарт и Корма Маккарти), создав интертекстуальную связь, пытаются эту борьбу до читателя. Человеческая идентичность в апокалиптической среде анализируется через вновь созданного персонажа Робинзона Крузо. В диссертации исследуются

характеристики Робинзона Крузо через «Земля пребывает вовеки» Джорджа Стюарта и «Дорогу» Кормака Маккарти. Подобно Робинзону Крузо, герой Джорджа Стюарта намерен построить новое общество. Образ отца, созданный Кормаком Маккарти, имеет только миссию остаться в живых и защитить своего сына.

Интеллектуальный читатель может сразу уловить отношения между Робинзоном Крузо и Пятницей, а также отношения между Робинзоном Крузо и Поллом в произведениях.

Оба автора дают своим героям шанс самим определить свою судьбу, оставшись одни в постапокалиптическом мире. Даже если персонажи ведут эту борьбу по-разному, в конечном итоге цель обоих героев (Ишервуда и отца) одна и та же. Осуществить эту цель помогает персонаж Робинзона Крузо, о котором идет речь в тексте.

Ключевые слова: апокалипсис, Кормак Маккарти, Джордж Стюарт, интертекстуальность, Робинзон Крузо.

Mifologiyadan öz kökünü götürən apokaliptik düşüncə tərzini demək olar ki, bütün dövrlərdə aktual olmuş, mövzu olaraq isə ilk dəfə 1826-cı ildə ingilis yazıçısı Meri Şelli (*Mary Shelley*) tərəfindən “Sonuncu insan” (*The Last Man*) əsərində işlənmişdir. Amerika ədəbiyyatına nəzər yetirdikdə İkinci Dünya müharibəsindən sonra mövzunun aktualıq kəsb etdiyini görmək mümkündür. “*Təbii fəlakətlər, kosmik faktorlar, biosferik dəyişikliklər insan həyatına və bəşəriyyətə ciddi şəkildə təsir edir*” (2, səh. 91) prinsipindən çıxış edən amerikalı yazıçılar apokaliptik ədəbiyyata müraciət edirlər.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra apokalipsis mövzusunə toxunan ilk yazıçılardan biri Corc Stüart (*George Stewart*) olmuşdur. Müəllif post-apokalipsis dönməni təsvir edən “Dünya əbədidir” (*Earth Abides, 1949*) romanında ölümcül xəstəlik ucbatından bəşəriyyətin məhv olması və cəmiyyətin yenidən bərpası problemini qaldırır.

İlan sancması nəticəsində yatağa düşən əsərin qəhrəmanı İşervud Uilyams (*Isherwood Williams*) özünə gəldikdən sonra qərribə şəkildə ətrafda səssizlik olduğunun fərqi varır. Tezliklə Amerikada ölümcül xəstəliyin sürətlə yayıldığı xəbərini öyrənən və sivilizasiyanı yenidən bərpa etmək ümidi ilə sağ qalan insanların axtarışına çıxan İşervud Emma (*Emma*) ilə tanış olur. İşervud və Emma cəmiyyəti yenidən qurmaq üçün çalışırlar. Sağ qalan bir neçə insan da onların dəstəsinə qoşulur ki, bu da qəbilənin yarandığını göstərir. Qəbiləyə qıraqdan birinin daxil olması ilə insanlar arasında yayılan virus insanların ölümünə səbəb olur.

Əsərin sonunda İşervud öldüyü zaman qarşılaşdığı sivilizasiyanın dünya tarixinin kiçik bir fraqmenti olduğunu anlayır. “*Men go and come, but earth abides*” (3, səh. 302). – “*İnsanlar gəlib gedirlər, amma yer qalır*” deyərək Ekkleziasta müraciət etməklə təskinlik tapmağa çalışır.

Roman Daniel Defonun (*Daniel Defoe*) “Robinzon Kрузо” (*Robinson Crusoe, 1719*) əsəri ilə intertekstual əlaqəyə girərək məna gücünü artırmış olur. “*He had started out in the morning with a Robinson-Crusoe feeling that he would welcome any human companionship*” (3, səh. 35). – “*Səhərə hansı isə insan dostluğunu məmnuniyyətlə qarşılayacağına dair Robinzon Kрузо hissləri yola çıxmışdı*”. Oxucu artıq bu cümlələrdən qəhrəmanın Robinzon Kрузо ilə olan əlaqəsini anlaya bilər.

Hər iki əsərin qəhrəmanlarına nəzər yetirilsə, onların qarşılaşdıqları yeni dünyanı köhnə qaydalara uyğun yenidən yaratmağa çalışdıqlarının şahidi olmaq mümkündür. Robinzon Kрузо kimi İşervud da dözümlülüyünü təsdiqləyərək yeni başlanğıclara nail olur. Tənqidçi Qari Vulf

(Gary Wolfe) bu fikri “*insanlığın gücünün dominantlığı*” (4, səh. 19) kimi vurğulayır. İşervud məhv olmuş cəmiyyətdə sağ qalmaq üçün mübarizə apararaq yer üzərindəki son və ilk insan olaraq insan nəslini dirçəltməyi öz üzərinə götürür.

Protaqonist Robinzon Kruzonun adadakı idarəçiliyi ələ aldıqdan sonra oranı həqiqətən də tərk etmək istəyib-istəmədiyini sorğuya çəkir. Bununla o, sanki öz istəyini ortaya qoymuş olur. O da R.Kruzoya bənzər şəkildə yeni cəmiyyət quraraq hər şeyə hakim olmaq niyyətindədir.

Corc Stüart Daniel Defo kimi patriarxal ənənəyə söykənərək Qərb mədəniyyətini dirçəltməyin kişi obrazının üzərinə düşdüyünü vurğulayaraq insan mövcudluğunun möhkəmliyini ön plana çəkir. Göründüyü kimi İşervud obrazı xaos anında, post-apokaliptik dünyada tək qaldıqda belə Robinzon Kruzo kimi öz taleyini müəyyən edə bilir.

Robinzon Kruzo obrazının xüsusiyyətlərini müasir dövrdə apokaliptik çərçivədə digər amerikan yazıçısı Kormak Makkartinin (*Cormac McCarthy*) “Yol” (*The Road, 2006*) adlı romanında da görmək olar.

“Yol”da dağılmış dünyada mübarizə aparən ata və oğulun həyat hekayəsi təqdim olunur ki, ata bütün pisliklərdən oğlunu qorumaq vəzifəsini üzərinə götürmüşdür. Qəhrəmanların üz-üzə qaldığı dünya elə bir yerdir ki, kiməsə ürəyi yanmaq, kömək etmək mümkün deyil. Kormak Makkarti sonda mübarizə aparmağın hədiyyəsi kimi qurtuluş motivi də təqdim edir – adamyeyənlərin qurbanına çevrilməmək üçün ata bütün çətinliklərə sinə gərərək xəstəlik ucbatından həyatını itirir, bununla belə oğula isə yaxşı insanlarla gedərək xilas olma yolu görünür.

Robinzon Kruzo obrazı ilə intertekstual əlaqəyə gəldikdə isə qeyd etmək mümkündür ki, ata eynilə R.Kruzo kimi aclığa düşər olur, dayanmadan kabuslar görür, bir tərəfdən, düşdüyü vəziyyətə görə Tanrıya şikayətlənir, digər tərəfdən, qurtulmaq üçün ona yalvarır, adamyeyənlərlə qarşılaşdıqda qorxu hissi keçirir.

R.Kruzo və Cümə (*Friday*) arasında olan münasibət də ata və oğulun münasibəti kimi xarakterizə edilə bilər. Cümənin dünya haqqında fikirləri olmadığı kimi oğul da hər şeydən xəbərsizdir. “*Maybe he understood for the first time that to the boy he was himself an alien. A being from a planet that no longer existed*”. (1, səh. 157) – “*Bəlkə də ilk dəfə idi ki, oğlan üçün yadplanetli olduğunu anlamışdı. Artıq mövcud olmayan planetdən olan bir varlıq*” fikirləri bunu təsdiqləmiş olur. Həmçinin Cümə R.Kruzonun köləsi olmaqla yanaşı, R.Kruzo üçün sanki övlad rolunu oynayır ki, bu da “Yol” romanında yalnız qalan ata və oğul münasibətləri ilə müəyyən dərəcədə əlaqələndirilə bilər.

Oxucu “Yol”da oğulun atasının sözlərini tez-tez təkrarlamasının şahidi olur ki, məhz burada Robinzon Kruzonun tutuquşusu Polu (*Poll*) xatırlamaq yerinə düşür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Corc Stüart açıq şəkildə Robinzon Kruzoya müraciət edib onun adını çəkirsə, Kormak Makkarti heç bir cəhədlə buna bilərəkdən can atmır, yalnız mətnaltı mənalara Robinzon Kruzoya eyham vurur. İstər açıq, istərsə də gizli şəkildə Robinzon Kruzoya müraciət edən müəlliflər dünyanın sonu çatacağı təqdirdə insanların çıxış yolu axtarmağa, mübarizə aparmağa, ümidlərini itirməməyə səsləyir.

Ədəbiyyat:

1. McCarthy, C. New York: Alfred A. Knopf, 2006. 251 p.

2. Moon, H. The Post-Apocalyptic Turn: A Study of Contemporary Apocalyptic and PostApocalyptic Narrative. 2014. 276 p.
3. Stewart, G. R. Earth Abides. New York, 1976. 305 p.
4. Wolfe, G. K. The Remaking of Zero: Beginning at the End. The End of the World Southern Illinois University, 1983. 242 p.

**FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA İŞLƏNƏN ATALAR SÖZLƏRİNİN
AKSİOLOJİ VƏ FUNKSIONAL-PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Məmmədova Nəzrin Sahib
Gəncə Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0001-5943-6309>
nazrinmam9@gmail.com

**AXIOLOGICAL AND FUNCTIONAL-PRAGMATIC CHARACTERISTICS OF
PROVERBS USED IN FRENCH AND AZERBAIJANI FAIRY TALES**

Nazrin Mammadova Sahib
Ganja State University
<https://orcid.org/0000-0001-5943-6309>
nazrinmam9@gmail.com

Summary

A comparative study of proverbs used in French and Azerbaijani fairy tales shows that the meaning compatibility of proverbs of both languages is explained by the presence of expressions characteristic of international distribution based on the same source in the proverb fund of these nations. Thus, it is possible to find words of ancestors that have the same meaning in the tales of peoples who are not related to each other and have not been in extensive communication with each other for many centuries, such as the Azerbaijani and French peoples. It is known that the main reason for the compatibility of proverbs of different nations is related to the commonality of their linguistic and folklore functions.

In the article, points such as the relevance of proverbs in Azerbaijani and French fairy tales according to the structure of visual imagery, the systematic study of these wise sayings, which occupy a large place in the fairy tales of both nations, and the comparative examination of ideas and opinions related to the topic have been clarified.

Key words: fairy tale, proverb, comparison.

**АКСИОЛОГИЧЕСКАЯ И ФУНКЦИОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧЕСКАЯ
ОСОБЕННОСТЬ ПОСЛОВИЦ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ВО ФРАНЦУЗСКИХ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СКАЗКАХ**

Мамедова Назрин Сахиб
Гянджинский Государственный Университет
<https://orcid.org/0000-0001-5943-6309>
nazrinmam9@gmail.com

Резюме

Сравнительное изучение пословиц, используемых во французских и азербайджанских сказках, показывает, что смысловая сочетаемость пословиц обоих языков объясняется наличием в пословичном фонде этих народов выражений, характерных для интернационального распространения на основе одного источника. Таким образом, можно найти слова предков, имеющие одинаковое значение, в сказках народов, не родственных друг другу и не находившихся в широком общении друг с другом на протяжении многих веков, таких как азербайджанский и французский народы. Известно, что основная причина сочетаемости пословиц разных народов связана с общностью их языковых и фольклорных функций. Поэтому все пословицы могут иметь соответствие в пословичном фонде другого языка. В связи с этим еще одна причина смысловой совместимости французских и азербайджанских пословиц кроется в их общем источнике.

В статье рассматриваются такие моменты, как актуальность пословиц в азербайджанских и французских сказках по структуре изобразительных образов, систематическое изучение этих мудрых изречений, занимающих большое место в сказках обоих народов, и сравнительное рассмотрение выяснены идеи и мнения по теме.

Ключевые слова: сказка, пословица, сравнение.

Şifahi xalq dilindən günümüzə qədər süzülüb gələn frazeoloji atalar sözləri hər bir xalqın sırf özü ilə bağlıdır. Atalar sözləri keçmiş nəsillərin müxtəlif dövrlərdə şəraitlə bağlı olaraq, həyat təcrübəsini bir sıra hallarda lakonik, obrazlı ifadəsi kimi özünü göstərir. Uzun əsrlərdən bəri bu hikmətli ifadələr zəruri ehtiyac nəticəsində formalaşaraq inkişaf etmiş və bu proses müasir dövrdə də davam etməkdədir. “Tarix boyu müxtəlif mərhələlərdən keçərək xalq dilindən alınan söz və deyimlərə xüsusi hörmətlə yanaşılmış, günümüzə qədər qorunub saxlanılmışdır. Onlar ədəbi dilin üslub rəngarəngliyində əhəmiyyətli rol oynayır, ekspressivlik və obrazlılıq xüsusiyyətlərinə görə digər dil vahidlərindən seçilir”. (Abdullayeva S. Ə., 2007)

Araşdırmalar göstərir ki, atalar sözlərinin frazeologiyaya daxil olub-olunmaması məsələsi dilçilikdə birmənalı şəkildə qəbul olunmayıb. Ş. Ballı, M. Tağıyev, H. Bayramov, H. Həsənov, N. Amosova, S. Ojeqov və başqaları hesab edirlər ki, atalar sözləri frazeologiyaya daxil etmək düzgün deyil. Dilçilər fikirlərini əsaslandırmaq üçün müxtəlif arqumentlər gətirir, o cümlədən, atalar sözlərinin cümlə strukturuna malik olmasını və bitmiş bir fikri ifadə etməsini qeyd edirlər. V. Vinoqradov, V. Qak, S. Ksatara, A. Qurbanov, S. Cəfərov, Ə. Orucov, S. Murtuzayev, N. Vəliyeva, G. Sadıxova və başqaları atalar sözlərini frazeologiyanın tərkibində qəbul edirlər. Bu dilçilərin də əsas arqumenti ondan ibarətdir ki, atalar sözləri hazır şəkildə dildə istifadə olunur və məcazi mənaya malikdir.

S. Ksatara atalar sözünü “*xalqın təcrübəsini özündə yığcam və lakonik formada cəmləşdirən, bütün dil icmasının qəbul etdiyi sabit frazeoloji vahid*” kimi dəyərləndirir. “*Bu frazeoloji vahid məcazi cümlə formasında öyüd-nəsiyyətlər, məsləhət, xəbərdarlıq və s. məqsədlər üçün istifadə olunur*” (Xatara S., 2011).

Fransız və Azərbaycan nağıl mətnlərində atalar sözləri

Fikrimizcə, atalar sözləri frazeologiyanın ən qədim hissəsidir və bir çox frazeoloji vahid atalar sözlərinin əsasında yaranıb. Fransız və Azərbaycan nağıllarının mətnlərində atalar sözləri çox geniş işlənir. Misallara nəzər yetirək:

Fransız nağıllarında:

-Un bienfait reçoit sa récompense - yaxşılıq qiymətləndirilir: “*Un bienfait tôt ou tard reçoit sa récompense*” (Mme d’Aulnoy, 1785).

-Un bienfait n’est jamais perdu – yaxşılıq itməz: “*En vérité, dit-elle, un bienfait n’est jamais perdu*” (Mme d’Aulnoy, 1697).

- Les loups doucereux, de tous les loups sont les plus dangereux - şirin sözlərə inanmaq lazım deyil, hərfi “şirin dilli canavarlar ən təhlükəli olur”: “*Les loups doucereux, de tous les loups sont les plus dangereux*” (Ch.Perrault, 1697).

-Lorsqu’on sacrifie tout à la vertu, les dieux savent en récompenser - yaxşı insanı Allah mükafatlandırır: “*Lorsqu’on sacrifie tout à la vertu, les dieux savent en récompenser*” (Ch. Perrault, 1694).

-Les biens sont mêlés de quelques maux - şər həmişə xeyrin dalınca gəzər: “*Or, comme les vicissitudes de la vie s’étendent aussi bien sur les rois que sur les sujets, et que toujours les biens sont mêlés de quelques maux...*”

- L’hymen est le tombeau de l’amour – nigah sevgini məhv edir: “*Le roi, sensible et amoureux, malgré le proverbe fameux qui dit que l’hymen est le tombeau de l’amour, s’affligeait sans modération*”.

- Les grandes douleurs ne durent pas - pis günün ömrü qısa olar: “*Les grandes douleurs ne durent pas*”.

-Mêler la pluie au beau temps – yaxşıya pis qatmaq: “*Or le Ciel qui parfois se lasse De rendre les hommes contents, Qui toujours à ses biens mêle quelque disgrâce, Ainsi que la pluie au beau temps*”.

-Rien, n’est plus trompeur que l’apparence – zahiri görünüş aldadıcıdır: *Rien au monde, après l’espérance, n’est plus trompeur que l’apparence*”.

- Tout est beau dans ce que l’on aime – könül sevən göyçək olar: “*Tout est beau dans ce que l’on aime*”.

Azərbaycan nağıllarında:

- “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”. (“Ağ quşun nağılı”, M.H.Təhmasib, 1960)

- “Ağıl yaşda deyil başdadır”. (“Abbas və Gülgəz”, Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı, 2004).

- “İki baş bir qazanda qaynamaz”. (“Tapdıq”, Ə.Axundov, 2005).

- Mən deyirəm dəmdən-dəmə, sən deyirsən damdan-dama: “*Mən deyəcəyəm dəmdən-dəmə, sən deyəcəksən damdan-dama*”. (“Əvvəli elə, axırı belə”, Xəlilova A.Ə, 2009).

- “Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına”. (“Moltanı padşah”, Bayat (Gözəlov) F., 1990).

- “Nə əkərsən, onu da biçərsən”. (“Yuxu”, Çəmənəminli Y.V., 2005).

- “Keçəl suya getməz”. (“Yusiflə Sənubər”, Əliyev O., 2019).

- “Qaş qayırdığı yerdə gözünü çıxartdı”. (“İsgəndərin qaranlıq dünyaya getməsi”, Seyid oğlu, 2000).

- “Şərti şumda kəs, xırmanda yabalaşmayasan”. (“Keçəllə qızın nağılı”.);

- “Dəliden doğru xəbər”. (“Keçəlin fəndi”.);

- “Gözdən uzaq, könlüdən iraq”. (“Şahzadə və Məleykə xatun”.);

- “Ölmək-ölməkdi, xırıldamaq nə deməkdi”. (“Hatəmin nağılı”.);

- “Öldü var, döndü yoxdu”. (“Çıraxlı İsa”.);
- “Su axar, çuxurun tapar”. (“Hillilimnən Güllülüm”);
- “Əti sənin, sümüyü mənim”. (“Tülkü baba və Hacıleylek”.);
- “Getmə gözümdən, gedərəm özümdən”. (“Üç qardaş”.);
- “Ev bizim, sirr bizim”. (“Şahzadə və Mələykə”.);
- “Kotan nə bilir qayış nə çəkir?” (“İki yoldaş”.);
- “Kor nə istər? İki göz: biri əyri, biri düz”. (“Sehrlı üzük”.);
- “İşləməyən dişləməz”. (“Əvvəli elə, axırı belə”.);
- “Şər deməsən xeyir gəlməz”. (“Tapdıq”.);
- “Doşab almışam bal çıxıb”. (“İbrahim”.);
- “Ağır otur, batman gəl”. (“Şirzad”.);
- “Daldan atılan daş topuğa dəyər”. (“Əhmədnən Sənəm”.);
- “Yağışdan çıxıb, yağmura düşmək”. (“Nəsir və Nəsdərənin nağılı”.);
- Lələ köçüb yurdu qalıb: *“İspin şah gəldi gördü, lələ köçüb yurd ağlayır, dönüb bir də ağlayır. Qız nədi zad nədi”*. (“Şah Abbasın arvadı”).

- Bir dərdli adam yatmaz bir də dəmli: *“Deyirlər, bir dərdli adam yatmaz bir də dəmli. Ondan qalan hamısı yatar. Bunlar belə fikir eyləyib başladılar şəhəri gəzməyə”*.

- Asta qaçana göy imam qənimdi: *“Qızla vəzir gecənin bir yarısı başladılar qaçmağa. Di qaçaqaç, asta qaçana göy imam qənimdi”* (“Şah Abbasın arvadı”)

- “Söz vaxtına çəkər”. (“İmam”).

- “Aciz ağac altı qalmır”. (“Zəmanənin hökmü”).

- Padşahnan dost olanın başı ya cıdada uclar, ya darda: *“Öz-özünə xəyal eləyirdi ki, padşahnan dost olanın başı ya cıdada uclar, ya darda”*. (“Zəmanənin hökmü”).

Qeyd edək ki, müasir fransız və Azərbaycan dillərində bəzi atalar sözləri nağıllarda rast gəldiyimiz formada daha işlənmir. Belə ki, onların bəziləri semantik, bəziləri struktur-leksik, bəziləri isə hər iki tip dəyişikliklərə məruz qalıb.

Fransız dilində semantik və eyni zamanda struktur-leksik transformasiyaya uğrayan atalar sözlərindən biri Ş.Perronun “La Marquise de Salusses ou la patience de Griseldis” nağılında işlənən *il fait du soleil et il pleut en même temps* atalar sözüdür: *“Ainsi que quelquefois au retour du Printemps, il fait Soleil et pleut en même temps”* (“La Marquise de Salusses ou la patience de Griseldis”). Bu atalar sözünün mənası “iki bir-birinə zidd olan hərəkətin eyni zamanda baş verməsidir”. Həmin nağılda rast gəldiyimiz digər atalar sözü - *rien au monde, après l’espérance, n’est plus trompeur que l’apparence* (“La Marquise de Salusses ou la patience de Griseldis”). müasir fransız dilində bir neçə variantda mövcuddur:

- *Ne jugez en nulle occurrence, ni de l’homme par l’apparence ni du cheval par le harnais.* (Citation de Antoine-Louis Le Brun, 1722).

- *Les apparences sont souvent trompeuses.*

Azərbaycan dilində də belə nümunələr kifayət qədərdir. Məsələn, “Yaxşılığa yamanlıq” nağılında *“Yaxşılığa yaxşılıq, yamanlığa yamanlıq”* atalar sözü işlənilir. Bu atalar sözü dilimizdə

çox işlənən “*Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq nər kişinin işidir*” atalar sözünün dəyişdiril mis variantıdır.

“Tapdıq” nağlında “*Boyu uzun ağıl kəm*” atalar sözü işlədilir. Müasir Azərbaycan dilində bu atalar sözü “Uzun adamın ağılı dabanında olar” variantında qəbul olunmuşdur.

Əl mənim ətək sənin, ya əlimi kəs, ya ətəyimi üz atalar sözü “Tapdıq” nağlında qısaldılmış variantda işlədilir: “Əl mənim, ətək sənin, ya məni öldür, ya mənə gəl”.

Köhnə bazara təzə nırx qoymaq atalar sözündəki “bazar” sözü “Naxırçı” nağlında “kənd” sözü ilə əvəz olunub: “*A kişi, sən bura təzə gəlibsən nədir, köhnə kəndə təzə nırx qoymaq istəyirsən?*”

Misallardan da görüldüyü kimi, fransız və Azərbaycan nağılları atalar sözləri ilə zəngindir. Onlar təhkiyə prosesində nağıl qəhrəmanlarının nitqini daha rəngarəng və ekspressiv edir, nağılın bədii təsirini və ibrətini artırır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva S. Ə. (2007). Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Dok. diss. Bakı.
2. Azərbaycan nağılları. (1960). 5 cildə. / Tərtib edəni M.H.Təhmasib. Bakı: Azərb. SSR EA
3. Azərbaycan nağılları. (2004).5 cildə. / Tərtib edənlər: Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. Bakı: Şərq-Qərb.
4. Azərbaycan nağılları. (2005).5 cildə. / Tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Şərq-Qərb.
5. Azərbaycan Türk nağılları. (2009). /Hazırlayan: Xəlilova A.Ə, Bakı: Nurlan.
6. Aulnoy (Marie-Catherine Le Jumel de Barneville, comtesse d’) 1785 (1^{re}éd. 1697). *Le Cabinet des fées*, Amsterdam, Paris. Classiques Garnier Numérique.
7. Aulnoy (Marie-Catherine Le Jumel de Barneville, comtesse d’) (1697). *Le Cabinet des fées*, Amsterdam, Paris.
8. Bayat (Gözəlov) F. (1990). Azərbaycan sehrli nağıllarının strukturu, Daşkənd.
9. Citation de Antoine-Louis Le Brun, 1722
10. Charles Perrault. (1697). *Histoires ou contes du temps passé. Avec des Moralitez*. Paris: Claude Barbin. Classiques Garnier Numérique.

**“MİN BİR ÇƏRƏK SAAT. TATAR NAĞILLARI” İLƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI
ARASINDA PARALELLƏR**

Sadiqova Rəhilə İntiqam

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

<https://orcid.org/0000-0002-2936-6159>

rehile.sadiqova_87@mail.ru

**"ONE THOUSAND AND A QUARTER HOURS. AZERBAIJANI LITERATURE WITH
TATAR TALES PARALLELS BETWEEN**

Sadigova Rahila İntigam

National Azerbaijan Literature Museum named after Nizami Ganjavi

<https://orcid.org/0000-0002-2936-6159>

rehile.sadiqova_87@mail.ru

Summary

"One thousand and a quarter hours. "Tatar Tales" was written in French in 1714. The author of the work is T.S. Gallet. This work, created as a continuation of the "One Thousand Nights" tradition, coincides with the elements of ancient Turkish folklore. The intersecting points between "One thousand and a quarter of an hour. Tatar tales" with Azerbaijani folklore, which is an integral part of all-Turkic literature are particularly noteworthy.

"One thousand and a quarter of an hour " fairy tales, which were created in the 18th century by taking advantage of Turkish-Tatar oral literary traditions, contain a number of traces belonging to the rich folklore history of the Azerbaijani people. Both in the network of images and in the signs of the poetic system, it is possible to find elements that resonate with the mechanism of the Azerbaijani folklore tradition. There is the influence of such works as "Kitabi-Dada Gorgud", "Tutinama" and "Bakhtiyarname" can be obviously felt in work.

In this thesis, the conclusion of comparisons between Azerbaijani folklore examples and "One thousand and a quarter of an hour" has found its reflection. Most of the motifs found in the system of images and compositional features of the mentioned work are reminiscent of Azerbaijani folklore motifs.

Key words: "Thousand and one nights", "One thousand and a quarter hour", fairy-tale, folklore

**ПАРАЛЛЕЛИ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРОЙ И «ТЫСЯЧА И
ОДНА ЧЕТВЕРТЬ ЧАСА. ТАТАРСКИЕ СКАЗКИ».**

Садыгова Рахила Интигам

Национальный Азербайджанский Литературный Музей имени Низами Гянджеви

<https://orcid.org/0000-0002-2936-6159>

rehile.sadiqova_87@mail.ru

Резюме

«Тысяча и одна четверть часа. Татарские сказки» были созданы в 1714 году на французском языке. Автором произведения считается Т.С.Галлет. В этом произведении, созданное как продолжение традиций «Тысячи и одной ночи», встречаются элементы древнетюркского фольклора. Особенно привлекают внимание пересечение моментов между произведением «Тысяча и одна четверть часа. Татарские сказки» и азербайджанским фольклором, который является неотъемлемой частью общетюркской литературы.

Сказки «Тысяча и одна четверть часа», появившиеся под воздействием традиций тюрко-татарского устного народного творчества XVIII века, включают в себя ряд следов богатой истории фольклора азербайджанского народа. Как в коммуникации образов, так и в знаках поэтического строя встречаются элементы, созвучные с механизмом традиций Азербайджанской фольклористики. Здесь чувствуется влияние таких произведений как «Книга моего деда Коргуда», «Тутинаме», «Бахтиярنامه».

В этом резюме нашло свое отражение выводы, к которым пришли в результате сопоставления и сравнения Азербайджанского устного народного творчества и произведения «Тысяча и одна четверть часа. Татарские сказки». Большинство мотивов, встречающиеся в системе образов и в композиционных особенностях данного произведения – это мотивы Азербайджанского фольклора.

Ключевые слова: «Тысяча и одна ночь», «Тысяча и одна четверть часа», сказка, фольклор.

Dünya ədəbiyyat tarixinin ən zəngin səhifələrindən biri olan “Min bir gecə” nağılları silsilə əsərlərin meydana çıxmasına rəvac vermişdir. Ümumtürk söz xəzinəsi bu ədəbi dalğadan kənar qalmamış, əksinə, orta q türk folklorunu xarakterizə edən motivlər əsasında “Min bir gecə”nin layiqli davamı – “Min bir çərək saat. Tatar nağılları” meydana gəlmişdir. XVIII əsrdə türk-tatar şifahi ədəbi ənənələrindən bəhrələnərək ərsəyə gələn “Min bir çərək saat” nağılları özündə xalqımızın zəngin folklor tarixinə mənsub bir sıra izləri ehtiva etməkdədir. Burada ümumşərq, o cümlədən ümumtürk ədəbiyyatının ayrılmaz hissəsi olan Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı motivləri aydın şəkildə özünü biruzə verir. Əsərdə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı fonunda araşdırılmağa layiq bir neçə obraz vardır. Belə ki, həmin obrazlar folklorumuzda onlara paralel olan surətlər ilə yaxından səsləşir. Eləcə də müxtəlif kult və poetik məqamlarla bağlı məsələlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı ilə orta q cəhətlər daha çox diqqəti cəlb edir.

Təpəgöz obrazının “Min bir çərək saat” çərçivəsində həlli. “Min bir çərək saat”da diqqəti cəlb edən və bir çox xalqların folklorunda olduğu kimi, Azərbaycan folklorunda da öz əksini tapan obrazlardan biri Təpəgözdür. Sözügedən mifik obraza “Hörmüz hökmdarının oğlu Şərəfəddin və Tülüfan şahzadəsi Gülhindi haqqında əhvalat”da rast gəlinir. Folklorşünas alim X.Bəşirli xaosun ən qorxulu varlıqlarından biri olan Təpəgöz haqqında öz araşdırmalarında yazır: *“Təpəgöz və ya Kəlləgöz obrazının tipologiyası onun ilkin varlıq olması, xaosu simgələməsi, kosmosun düşməninə çevrilməsi ilə türk xalqlarının mifologiyasında müxtəlif variantlarda diferensiallaşır. Tək gözlülük, normalın, düzənin tərsi olub destruktiv dünyanı simvolizə edir”* (Bəşirli,2019). Əslində Təpəgöz obrazına bir çox xalqların ədəbiyyatında, o cümlədən Homerin “Odisseyə” (Polifem obrazı) əsərində də təsadüf olunur. Ancaq alman əsilli şərqşünas Henri Fridrix fon Dits Homerin bu obrazı məhz qədim oğuz rəvayətlərindən əxz etdiyini güman edir (Heinrich, 1815).

Qədim türk folklorunda rast gəlinən Təpəgözlə bağlı əhvalatlarda bu əfsanəvi bədheybət həmişə kəndin yaxınlığındakı mağarada məskunlaşır və camaatın qoyun-quzu sürüsünü yeməklə dolanır. Bu qorxunc canlıyı insanlar yeməkdən çəkəndirmək üçün hər gün ona müəyyən sayda qoyun verilir. Klassik süjetə müvafiq olaraq, Təpəgözü məğlub etməyə gələn gənc igid onun bir gözünü kor etdikdən sonra qoyun dərisinə bürünüb mağaradan çıxır. Tədqiqat zamanı nəzərdən keçirdiyimiz müxtəlif türk xalqlarının ədəbiyyatına məxsus Təpəgözlə bağlı rəvayətlərdə təkrarən, *qoyun motivinin şahidi* olduq. “Min bir çərək saat” nağıllarında “Mavi kentavr” adlı rəvayətdə insan başlı, at bədənli mifik obraz olan kentavr zahirən təpəgöz kimi təsvir edilməsə də, onun kimi kəndin yaxınlığındakı mağarada məskunlaşmış və əhalinin qoyunlarını yeməklə məşğuldur (“Тысяча и одна четверть часа. Татарские повести”). Burada da camaatın malına ziyan vuran

bədheybəti məğlub etməkdən ötrü cəsur bir gənc göndərilir. Hökmdarın göstərişi ilə gənc igid kentavrın əl-qolunu bağlayıb saraya gətirir. Kəhanət qabiliyyətinə malik olan bu bədheybət hökmdarın itkin düşmüş oğlundan xəbər verdiyi üçün şah onun canını bağışlayır və bir daha kəndin sürülərinə toxunmayacağına söz verən kentavrı azad buraxır (“Тысяча и одна четверть часа. Татарские повести”, 1765). “Min bir gecə” nağıllarında, xüsusən də “Sindibadın ilk səyahəti” (538-542-ci gecələr) və “Seyf əl-Muluk” hekayətlərində (756-778-ci gecələr) də adamyeyən nəhəng div, siklop obrazına təsadüf olunur (“Min bir gecə” V c; “Min bir gecə” VII c.). Lakin görkəmli rus ədəbiyyatşünası V.M.Jirmunskinin də qeyd etdiyi kimi, bu obrazı türk xalqlarının folklorunda mövcud olan Təpəgöz ilə qarışdırmaq olmaz (Жирмунский,1974). Belə ki, türk kökənli ədəbiyyata aid Təpəgöz obrazı və onunla bağlı əhvalat özünəməxsus xüsusiyyətlərə və oxşar süjetə malik olur ki, bu da onu digər xalqlara xas div, adamyeyən bədheybət obrazlarından fərqləndirir. Akademik özünün “Türk qəhrəmanlıq eposu” kitabında yazır: *“Qeyd etmək lazımdır ki, “Qorqudun kitabı”nda olduğu kimi, müasir oğuz folklor ənənəsində (Azərbaycan və türk nağıllarında) siklop Dəpə-göz, Təpə-göz adlanır”* (Жирмунский,1974). “Min bir çərək saat”da öz əksini tapmış təpəsində bir gözü olan bu mifik bədheybət əski türk fantaziyasına xas süjet çərçivəsində təqdim olunur (“Тысяча и одна четверть часа. Татарские повести”, 1765). Belə ki, “Min bir çərək saat”dakı Təpəgöz Azərbaycan sehirlə nağıllarında ən səciyyəvi mifoloji obraz olan div kimi gözəl qızı oğurlamaq istəyir. Folklorşünas alim O.Əliyev sehirlə ələmlə bağlı şər qüvvəni təmsil edən div obrazının bu xüsusiyyəti haqqında belə deyir: *“Divlər həyat mənbəyi olan sehirlə vasitələri və gözəl qızları oğurlamaqla insanları əbədi səadətdən məhrum etməyə çalışırlar”* (Əliyev,2001). Bir sıra xalqlarda, eləcə də Azərbaycan folklorunda gözəl qız Günəşi təmsil edir.

“Min bir çərək saat”da Azərbaycan folkloruna xas bəzi ənənəvi formul və vasitələr. Azərbaycan nağıl və dastanlarında ifadə olunan müəyyən ənənəvi formul və vasitələrə də “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nda rast gəlmək mümkündür. Şifahi xalq ədəbiyyatının bu qədim epik janrlarında qız və ya oğlanın öz sevgilisini seçmək, onun haqqında əvvəlcədən xəbər tutmaq ilə bağlı nümunələrə rast gəlinir: *“Bu oğlan girib içəridən bir şəkil gətirib Məlik Əhmədgilə verdi. Məlik Əhməd gördü bir qız şəkli ki, Allah-taala xoş gündə, xoş saatda yaradıb. Bunu görəndə kimi Məlik Məmmədin ürəyi getdi”* (Azərbaycan nağılları, 2005). O.Əliyevin fikrincə, nağıllardakı bu xüsusiyyət diqqətdən kənar qalmamalıdır, çünki o, mərasimlərlə bağlı araşdırmalara təkən verə bilər: *“Nağıllarda da qız və ya oğlan seçmə ilə bağlı maraqlı və öyrənilməsi gərəkli olan nümunələrə təsadüf olunur. Bunlar mərasimlərlə bağlı bir çox mətləbləri dərinləndirən öyrənməyə və bu barədə daha ətraflı mülahizələr söyləməyə yol açır”* (Əliyev, 2019). Öz gələcək yarını şəkildə görüb bəyənmək formulu “Min bir çərək saat”da da müşahidə olunur. Belə ki, “Bruney şahzadəsi Saçı Kara haqqında əhvalat”da həmin motivə rast gəlmək mümkündür. Bir dəfə Saçı Kara öz kənizi Sidqimə ilə bağçada gəzən zaman yerdə brilliantlarla bəzədilmiş bir portret tapır. Bu, gənc bir oğlanın şəkli idi. Saçı Kara portretdəki simaya aşıq olur. Xeyirxah cin Farnasla məsləhətləşdikdən sonra öyrənir ki, rəsmdəki gənc onun gələcək həyat yoldaşı Bulaman Sanq-Girdir (“Тысяча и одна четверть часа. Татарские повести”, 1765).

“Min bir çərək saat. Tatar nağılları” ilə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri arasında aparılmış müqayisə və paralellər əsasında əldə olunmuş nəticələr, haqqında danışılan əsərin ümumtürk, o cümlədən Azərbaycan ədəbi ənənələrinə söykəndiyi sübut edir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan nağılları. Beş cilddə. V cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 304 səh.
2. Bəşirli X. Oğuznamə dastanlarında qəhrəmanların tipologiyası, Bakı, Elm və təhsil, 2019, 150s.
3. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası, Bakı, Səda, 2001, 192 s.
4. Əliyev O. Azərbaycan nağılları: janr, süjet və obraz problemləri. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 304 səh.
5. “Min bir gecə”. Səkkiz cilddə. Tərcümə edəni: Mustafa Əfəndiyev. Ümumi red. Z.Bünyadov. c. 5. Bakı, Azərnəşr, 1977, 416 s.
6. “Min bir gecə”. Səkkiz cilddə. Tərcümə edəni: Mustafa İskəndərzadə. Ümumi red. Z.Bünyadov. c. 7. Bakı., Azərnəşr, 1979. 388 s.
7. Жирмунский В.М., Тюркский героический эпос. Избранные труды, Ленинград, Наука, 1974, 728с.
8. Тысяча и одна четверть часа. Татарские повести. / Москва: Императорский Московский Университет, часть I, 1765.
9. Тысяча и одна четверть часа. Татарские повести. / Москва: Императорский Московский Университет, часть III, 1765.
10. Heinrich Friedrich von Diez. Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften, Sitten, Gebräuchen – Nicolai, 1815.-С.417.-1079 с.

MƏTNİN QURULMASINDA SUAL CÜMLƏLƏRİNİN ROLU

Karakoç Ruqiyyə Əbdul

Bakı Dövlət Universiteti

raghayeva@mail.ru

THE ROLE OF INTERROGATIVE SENTENCES IN TEXT CONSTRUCTION

Karakoch Ruyiya Abdul

Baku State University

raghayeva@mail.ru

Summary

Interrogative sentences are very important in constructing the text. These sentences are given a number of different classifications in linguistics. At the same time, different and similar features between question and judgment sentences were investigated. In addition, it is noted in linguistics that interrogative sentences differ from rhetorical interrogative sentences in terms of meaning. The narration of rhetorical sentences is close to sentences in that they do not require an answer. In these sentences, intonation plays a key role. The units involved in the sentences also play a

big role in changing the meaning of those sentences. Undoubtedly, habits occupy a special place among these units. And then come interrogative sentences. However, in some cases, we can see that all of these counts are used in these sentences. Interrogative sentences take a leading place in the expansion of the text. For this reason, in our language, it is considered the most used type of sentence after the sentence. In terms of stylistic possibilities, question sentences are quite wide. A number of modal relationships are reflected in these sentences, which involve intonation and habit. From this point of view, the examination of question sentences in our linguistics is of special importance.

Key words: sentence, interrogative, intonation, unit, meaning.

РОЛЬ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ПОСТРОЕНИИ ТЕКСТА

Каракоч Ругия Абдул

Бакинский Государственный Университет

raghayeva@mail.ru

Резюме

Вопросительные предложения очень важны в построении текста. Этим предложениям в лингвистике был дан ряд различных классификаций. В то же время были исследованы различные и сходные черты между вопросительными и оценочными предложениями. Кроме того, в языкознании отмечается, что вопросительные предложения отличаются от риторических, вопросительными предложениями по смыслу, Риторические предложения ближе к предложениям в плане не требующих ответа. В этих предложениях ключевую роль играет интонация. Единицы, участвующие в предложениях, также играют большую роль в изменении значения этих предложений. Несомненно, среди этих единиц особое место занимают привычки. Затем идут вопросительные местоимения, однако в ряде случаев мы видим, что в этих предложениях используются все эти счеты. Вопросительные предложения занимают ведущее место в расширении текста. По этой причине в нашем языке он считается наиболее употребляемым после предложения типом предложения. С точки зрения стилистических возможностей вопросительные предложения достаточно широки. В этих предложениях отражен ряд модальных отношений, связанных с интонацией и габитусом. С этой точки зрения исследование вопросительных предложений в нашем языкознании имеет особое значение.

Ключевые слова: предложение, вопросительное, интонация, единица, значение.

Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi hal-hazırda olduqca genişlənmiş və bir çox yeni tədqiqat işləri yaranmışdır. Sintaksis bölməsində ən diqqət çəkən mövzuların başında cümlə və onun növləri durur. Cümlə haqqında danışarkən ilk olaraq onun növləri yada düşür. Bu baxımdan dilimizdə işlənən sual cümlələrinin daha da dərinlən öyrənilməsində fayda vardır. Tədqiqat işimiz də məhz buna həsr olunmuşdur.

Dilçiliyimizdə sual cümlələrinə bir sıra təsniflər verilmişdir. 1. Qrammatik cəhətdən quruluşuna görə, 2. İfadə məqsədinə, 3. Ümumi xarakterinə görə. (Axundov, 1998). Dilimizdə işlənən sual cümlələrinin yaranmasında rolunu oynayan ədatlardan biri də -mı, -mi, -mu, -mü sayılır. Lakin fikrimizcə, bu ədatlar müasir dialoqlarımızda, şifahi nitqimizdə olduqca passiv işlənir. Biz bunlara daha çox bədii əsərlərimizdə rast gəlirik. Xüsusən əvəzlilər vasitəsilə verilən sual cümlələrində bu ədatlarla az sayda rastlaşırıq. Sual cümlələrinin bəzilərində yeni informasiya əldə etmək yox, daha çox şübhə və tərəddüd çəkarlılığı olan cümlələrlə rastlaşa bilirik. Belə cümlə tiplərinə əsasən bədii ədəbiyyatda personajın daxili monoloqunda qarşımıza çıxır. Məs; Bu ev mənim olar bilər ki? Bu cümlələri ritorik cümlələrlə qarışdırmaq olmaz. Çünki, ritorik suallar heç

bir cavab tələb etmədiyi halda, yuxarıda misal çəkdiyimiz cümlədə həmin suala daxilən bir cavab axtarışı var.

Mətnin genişlənməsində və ya qısaldılmasında sual cümlələrinin böyük rolu vardır. Bəzi sual cümlələri bəli/ xeyr tipli cavablar tələb etdiyi halda bəziləri isə geniş informasiya tələb edə bilər. Sual şəkilçili cümlələrdə isə bütün informasiya sual cümləsində olur; sual verən şəxsin məqsədi informasiyanı dəqiqləşdirməkdir. Odur ki, bu cür sualların cavabı adətən qısa olur. (Kazımov, 2017). Sual cümləsi haqqında danışarkən intonasiyanın əhəmiyyətini vurğulamaq vacibdir. Bildiyimiz kimi, cümlənin məna çalarına intonasiyanın təsiri olduqca çoxdur. Yalnız xəbərin son hecasının bir qədər uzun tələffüzü ilə bu növ sual cümlələri nəqli cümlələrdən fərqlənir; məs.; / Əsrəfin bacısıdır// - Əsrəfin bacısıdır? (Veysəlli, Q.Kazımov, İ.Kazımov, Məmmədov, 2014).

Sual cümləsindən bəhs edərkən dilçiliyimizdə bir sıra mübahisəli məsələlərə də toxunmaq lazımdır. İlk növbədə bu problem sual cümləsinin tərfi ilə əlaqədardır. Bildiyimiz kimi, hər sonunda sual işarəsi qoyulan cümlə cavab almaq məqsədilə işlədilmir. Ancaq onu qeyd etmək lazımdır ki, 1951-ci ildən 1983-cü ilə qədər nəşr edilən dərsliklərdə sual cümləsinə verilən tərif bugünkü tərifdən daha məqsədəuyğun səslənir. (Zeynal, 2014). İkinci bir problem bundan ibarətdir ki, sual cümlələri təsnif olunarkən növ adı altında qruplaşdırılır. Əvəzlik, ədatlar və intonasiya növlər deyil, sadəcə vasitələrdir. Əgər bu yolla əmələ gələn cümlələr sual cümləsinin növləri adlanırsa, onda nida cümlələrinin izahında niyə “Nida cümlələri əsasən iki yolla (intonasiya, nidaların köməyi ilə) düzəlir” fikri irəli sürülür? (Zeynal, 2014).

Ritorik sual cümlələrinin tarixinə baxdıqda daha çox bunların şeir dilində işləndiyini görməkdəyik. Lakin bu ritorik suallar zaman keçdikcə əhatə dairəsi genişlənməmiş natiqlərin çıxışlarında, müxtəlif mövzulu mühazirələrdə qarşımıza çıxmaqdadır. Bəzi hallarda ritorik sual cümlənin cavabını müəllif özü verir. (Tağızadə, 1960). Bundan başqa intonasiya ilə yaranan sual cümlələrinə aid dilçiliyimizdə bir sıra fikirlər mövcuddur. Bunlardan biri də M.Şirəliyevin fikridir; İntonasiyaya görə sual cümləsi çox işlədilmir. Sual cümləsi çox vaxt ya sual sözləri ilə, ya da sual şəkilçiləri vasitəsilə verilir. (Şirəliyev, 1943). Lakin bu fikirlə o qədər də razılaşmaq olmaz. Çünki hal-hazırda dilimizdə intonasiya ilə düzələn kifayət qədər cümlə işlədilir. Müqayisə aparmış olsaq bu tip cümlələrdə ən az işlənən intonasiya yox ədatdır.

Cümlə növlərinin digər formaları kimi sual cümləsində də intonasiya mühüm yer tutur. Lakin qeyd edək ki, intonasiya nəinki sual cümlələrində, eləcə də ayrılıqda geniş tədqiq olunmayıb. Sintaksisdə intonasiya bir çox mövzuların tədrisində asan izah olunması üçün əsas vasitədir. İntonasiyanın sintaktik mahiyyəti, fikrin formalaşmasındakı əhəmiyyəti, ifadə olunan fikrin məqsədi ilə ondan doğan intonasiya arasındakı vəhdət, intonasiya ilə durğu işarələri arasındakı münasibət hələ dəqiq elmi həllini tapmamışdır. (Mehdiyeva, 2013).

Sual cümlələrinin işləndiyi dialoqlara nəzər yetirdiyimizdə ən maraqlı növü suala sualla cavab verilən tipi olduğunu görürük. Bu cümlələrdəki situasiya bir sıra səbəblərdən əmələ gəlir; 1. Qarşı tərəf verilən suala cavab vermək istəmir; 2. Sual verilən mövzu haqqında xəbərsizdir və o da yeni məlumatı öyrənmək istəyir; 3. Verilən sualın cavabını bilmir və tərəddüdlü şəkildə o da sual verir.

Bir sıra dilçilik kitablarında əvəzlikli həqiqi sual cümlələri və əvəziksiz həqiqi sual cümlələri deyərək təsnifatlar ayrılmışdır. Fikrimizcə, belə bir ayırım düzgün olmur. Hansı məqsədlə

verilməsindən asılı olmayaraq, bütün sual cümlələri həqiqidir. Bir sıra alimlər sual cümləsinin həmişə bir məqsədlə suala cavab almaq məqsədilə işləndiyini qeyd edirlər. Lakin bununla heç bir halda razılaşmaq mümkün deyildir. Bu halda biz ritorik sualları heçə saymış olarıq.

Sual cümlələrinin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də onda bəzi hallarda müəyyən dərəcə əmr intonasiyasının olmasıdır. Məs; Bu sözü sənə kim deyir?. Bu cümlələrdə səs getdikcə yüksəlmiş, cümlədə sual ifadə edən sual sözləri və son hecanın tələffüz müddəti tədricən artmışdır. (Axundov, 1998).

Sual cümlələrinin xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda, onun alternativ sual tipinin olduğunu da görə bilirik. Bu cümlələrə əsasən biz nağılların dilində sıx-sıx rastlaşırıq. Yarımçıq suallar burada da işlək olması ilə seçilir. Bölücü sual formalarına da nağıllarda çox yer verilir. Nağıl qəhrəmanlarının təfəkkürün genişlənməsində sual cümlələri müəyyən rol oynayır. Nağıllarda sual cümlələri, hər şeydən öncə, reprezentativ-kommunikativ funksiya daşıyır. (Hacıyeva, 2016). Bundan əlavə ritorik suallara da çox yer verilir.

Sual cümlələrini nəqli cümlələrə oxşarlıqlarından biri də, təkcə sadə cümlələrdə deyil, mürəkkəb cümlələrdə iştirak etməsidir. Mürəkkəb cümlələrdə də sual mənası eyni vasitələrlə formalaşır. (Q.Kazımov, 2017). Dilçiliyimizdə tabeli mürəkkəb cümlələrin hansı növə daxil olduğu da, sual cümlələri vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Məs; Mən bilmirəm ki, bu məsələ həll olacaqmı?. Bu cümləyə “mən nəyi bilmirəm?” sualını verməklə asanlıqla tamamlıq budaq cümləsi olması aydınlaşır. Biz intonasiyanın nəqli və sual cümləsi arasındakı yaratdığı fərqlərə baxdıqda görürük ki, nəqli sual cümləsində intonasiyanın implisit təsirindən alınan nəticəni həmsöhbət özü ortaya çıxarır. Ancaq sual intonasiyalı frazalarda isə cavab tələbi ifadə olunur. (Məmmədova, 2019). Nəticədə, intonasiya yolu ilə danışmaq nitqimiz məna tərkibi olaraq cümlələrə, cümlələrdə eyni zamanda sintaqmlara ayrılır.

Sual əvəzlilikləri ilə sual şəkilçisinin yaratdığı sual mənalarında fərq var. Sual cümləsi sual əvəzliliklərinin köməyi ilə formalaşdıqda sual mənası cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur və buna görə də sual cümləsinə yeni informasiya verən cavab cümləsinə ehtiyac olur. (Veysəlli, İ. Kazımov, Q. Kazımov, Məmmədov, 2014)

Sual cümlələrinə zaman-zaman verilən səhv təriflər və bölgülər də olmuşdur. Bunlardan biri də ;1. Əlamət və intonasiyalarına görə sual cümlələri, 2. Yalnız intonasiyalarına görə sual cümlələri. (EA nəşriyyatı, 1959). Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri ilə sual ədatı ilə əmələ gələn sual cümlələri arasında ümumi cəhətlər də var. Sual cümlələrinin bu növlərinin hər ikisində heç bir söz cümlədə qeyri-müəyyən sözlərlə-sual sözləri ilə əvəz edilmir. (Abdullayev, Seyidov, Həsənov, 2007). Bu fikirlərlə razılaşmaq olar, çünki hər iki cümlə tipində də müəyyənlik məzmunundan irəli gələrək qısa tipli cavablar vermək mümkündür.

Sintaksisin əsasını təşkil edən cümlə, onun məqsədə və intonasiyaya görə növlərinin geniş tədqiqata cəlb olunması əsas məsələlərdən biridir. Bu tədqiqat işində keçmiş dilçilik ədəbiyyatlarında köhnəlmiş bəzi fikirlərin müasir dilçilikdə artıq yaramadığını üzə çıxarmış olduq. Sual cümlələrində hal- hazırkı dövrümüzdə intonasiyanın əhəmiyyətini bildirdik. Bir sıra elmi dərslərdə sual ədatı və sual əvəzliliklərinin daha aktiv işlənməsini vurğulasalar da müasir danışmaq dilimizdə praktik şəkildə görürük ki, sual ədatları ilə işlənən cümlələr yox səviyyəsindədir. Onun

yerini daha çox intonasiya ilə düzələn cümlələr tutur. Bundan əlavə sual cümlələrini növə bölünməsinə doğru saymaq olmaz. Dərslərdə bu cümlələrin növ kimi deyil, ifadə vasitələri adlandırılmasının daha doğru olması qənaətinə gəldik.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə.Z. (1992). Azərbaycan dili məsələləri, s. 7, 38-40.
2. Abdullayeva H.A. (1975). Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları (1975), s. 180, 193-197
3. Axundov C.M. (1998). Azərbaycan dilində sual cümlələri, s. 40, 59-67.
4. F.Y.Veysəlli, Q.Ş.Kazımov, İ.B.Kazımov, A.Y.Məmmədova (2014). Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi, s. 224-228.
5. Hacıyeva N. (2016). Azərbaycan nağıllarında cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, s. 241-243.
6. Həsənov Q. (1981). Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi, s. 68-70.
7. Kazımov Q. (2017), Azərbaycan dilinin qrammatikası, s. 532-536.
8. Mehdiyeva M. (2013). Sintaksisin tədrisi məsələləri, s. 201-202.
9. Məmmədova Z. (2019). Dilçilikdə cümlə haqqında mövcud fikirlər, s. 113-115.
10. Zeynal S. (2014). Azərbaycan dilinin qrammatikasının bəzi problemləri, s. 107-108.

MƏXƏZ VƏ HƏDƏF MƏTNLƏRDƏ DİSKURS ADEKVATLIĞI (İngilis dilindən Azərbaycan dilinə olunmuş tərcümələr əsasında)

Əliyev Sabir Rəsul
Bakı Slavyan Universiteti
sabir.aliyev.1992@mail.ru

ADEQUACY OF DISCOURSE IN SOURCE AND TARGET TEXTS (on the basis of translations from English into Azerbaijani)

Aliyev Sabir Rasul
Baku Slavic University
sabir.aliyev.1992@mail.ru

Summary

The article deals with the discourse adequacy in the source and target texts. It identifies the differences between source and target texts. The article explains the essence of discourse and adequacy as a term of linguistics that displays inferences based on the work "The Grapes of Wrath" of distinguished American writer John Steinbeck. It illustrates the subtle differences between two significant terms of translation theory - adequacy and equivalence. At the same time, the author clarifies the difficulties of translation from contrastive languages considered as topical and comparatively analyzes the discourses of various characters from the novel of the well-known American writer and their adequate variants in Azerbaijani. Moreover, the article stresses the role of culture and tradition in both source and target texts.

Key words: source text, translation, adequacy, target text, discourse.

АДЕКВАТНОСТЬ ДИСКУРСА В ИСХОДНОМ И ЦЕЛЕВОМ ТЕКСТАХ (на основе переводов с английского языка на азербайджанский)

Алиев Сабир Расул

Бакинский Славянский Университет

sabir.aliyev.1992@mail.ru

Резюме

В статье рассматривается адекватность дискурса в исходном и целевом текстах. Статья определяет различия между исходным и целевым текстами. Статья объясняет сущность дискурса и адекватности как термина лингвистики, который отображает выводы, основанные на произведении “Гроздь гнева” (The Grapes of Wrath) выдающегося американского писателя Джона Стейнбека. Статья объясняет тонкие различия между двумя важными терминами теории перевода - адекватностью и эквивалентностью. В то же время автор определяет трудности перевода с контрастных языков, рассматриваемых как актуальные, и сравнительно анализирует дискурсы различных персонажей романа известного американского писателя и их адекватные варианты на азербайджанском языке. Более того, в статье подчеркивается роль культуры и традиции как в исходном, так и в целевом текстах.

Ключевые слова: исходный текст, перевод, адекватность, целевой текст, дискурс.

Transformasiya prosesi iki dil arasında gerçəkləşir. Məxəz dildəki mətn məxəz mətn (source text), hədəf dildəki mətn isə hədəf mətn (target text) adlanır. Birincisi orijinalın, ikincisi isə tərcümənin dili hesab edilir. Ümumilikdə, bu dillər işçi dillər (working languages) adlanır. Məxəz mətn orijinal mətndir və ikinci mətndən asılı deyil. Hədəf mətn isə dillərarası transformasiyaların vasitəsilə orijinal mətnin əsasında yaradılır. Başqa sözlə, invariant mətn əsasında tərcümə dilində yeni, lakin məna və məzmunca orijinal mətnə uyğun, adekvat mətnin yaradılması nəzərdə tutulur [2, s.8]. Adekvatlıq geniş anlayışdır. Mətnin müəyyən hissələri bir-birinə ekvivalent olmasa belə, ümumilikdə tərcümə adekvat ola bilər. Adekvat tərcümə “optimal”, “yaxşı” tərcümə hesab edilir. Məxəz və hədəf mətnlərin adekvatlığı dedikdə, onlar arasında uyğunluq, münasiblik, yaxınlıq anlaşılır. Adekvatlıq tərcümə zamanı mütərcimə məxəz və hədəf mətnlər arasında bir “kompromis” tapmağa imkan verir. Xüsusilə, kontrastiv dillərdən tərcümələr etdikdə mütərcimlər adekvat tərcüməyə üstünlük verirlər. Etno-kulturoloji amilləri, dillərarasındakı struktur, quruluş fərqlərini nəzərə almaq tələb olunur. Belə hallarda ekvivalent tərcümə mümkün olmadığından tərcüməçi düzgün olaraq orijinaldakı məzmunun qarşılığını, adekvatını tapmağa səy göstərir. Tərcüməçi müəllifin orijinalda yaratdığı modelin tərcümə dilində adekvatını yaratmağa çalışır [7, s.78].

Mütərcim məxəz mətndə yazıcının yaratdığı obrazların diskursunun hədəf mətndə adekvat qarşılığını tapmaq üçün ilk öncə həmin obrazların sosial statusunu müəyyən etməlidir. Əsərdəki obrazların hər biri təhsil səviyyəsinə, yaş xüsusiyyətlərinə, böyüdükləri mühitə, mənsub olduqları sosial təbəqəyə uyğun olaraq öz lüğət tərkibinə, danışq tərzinə malikdir. Qeyd olunan amillər həmin obrazların diskursuna təsir edir [6, s.46]. Dilçilikdə diskursa olan yanaşma fərqlidir. Diskurs sözü (discursus) latın dilində “söhbət”, “müzakirə”, anlamını ifadə edir. İngilis dilli lüğətlərdə diskurs (discourse) sözünün mənası “a long and serious treatment or discussion of a subject in speech or writing”, “iki şəxs arasında mükəlimə”, “yazılı və ya şifahi ünsiyyət”, “müzakirə” deməkdir. Diskurs termin kimi dilçilik elmində ilk dəfə 1952-ci ildə Amerikalı alim Zeliq Hərrisin “Diskurs təhlili” adlı (Discourse analysis) məqaləsində işlədilmişdi. Görkəmli alim diskursa mətn

kimi yanaşmışdır. Ümumiyyətlə, diskurs çoxmənalı anlayışdır, eyni zamanda nitq, mətn, dialoq, dil fəaliyyəti kimi anlaşılır. Diskurs sosial tərkibə malik canlı nitqdır. Diskurs mətn ilə qarşı-qarşıya qoyulduqda “fəaliyyətdə” olan danışıq parçası kimi anlaşılır. O, müəyyən mənanı kontekstdə əldə edir. Diskurs mətn və onu müşayiət edən sosial kontekstin məcmusu kimi nəzərdən keçirilə bilər [3, s.48].

Tərcümə prosesində mətnin mövzusu (subject matter) hər zaman vacib amil hesab edilir. Mütərcim mətnin mövzusunə uyğun fərqli tərcümə üsulundan istifadə edir. İnformativ mətnlərdən (iqtisadi, sosial, siyasi, tibbi və ya hüquqi mətnlər) fərqli olaraq, bədii ədəbiyyat nümunələrinin tərcüməsi mütərcimdən yaradıcı qabiliyyət, bədii təxəyyül, kreativ düşüncə tələb edir. Yazıçı bədii əsərdə obrazların emosionallığını və hər birinin fərqli diskursa malik olduğunu göstərmək üçün belə ifadələrdən istifadə edir: Gosh (Lənət şeytana), What a sight (Necə gözəl mənzərədir), What eyes, What a smile (Necə gözəl gözlərdir, Necə gözəl gülüşdür), Oh my god, My goodness (Aman Allah) kimi ifadələrdə dildəki emosionallıq öz əksini tapır. Nümunələrdən göründüyü kimi bədii əsərlərdə müəllif üçün faktual informasiya ilə müqayisədə daha çox obrazlılıq, estetik informasiya aparıcı rola malikdir. Bu növ mətnlər üçün xarakterik xüsusiyyətlərə bədii əsərin müəllifinin daxili aləmi, nə dərəcədə emosional olmaq istəyi və real həyat hadisələrini obrazlı təsvir etməsi aiddir [1, s.97]. Digər bir nümunədə isə, “Coudlar ailəsi iş tapmaq ümidi ilə Kaliforniyaya getdikləri zaman yolda Tomun maşını dovşanın üzərinə sürərək onu əzməsi və cavabında bəziləri tapdalanmağı xoşlayır deməsi təsadüf deyildi.” Bununla, müəllif əsərin əsas qəhrəmanlarından bir olan Tomun diskursu ilə insanların qorxuqları üçün haqsızlığa qarşı susmaqlarını, etiraz etməmələrini tənqid etmişdir.

Tədqiqat işini aktual edən məsələ bədii tərcümədə diskurs adekvatlığı probleminin araşdırılmasıdır. İngilis dilində yazılmış bədii əsərlə Azərbaycan dilinə edilən tərcümə üzərində müqayisə aparılmışdır. Bədii ədəbiyyat nümunələrinin əsasında məxəz və hədəf mətnlərdə diskurs adekvatlığının mümkünlüyü müəyyən edilmişdir. Məsələyə yalnız bədii tərcümə və adekvatlıq baxımından yanaşılmamışdır. Xüsusilə, tərcümə nəzəriyyəsində kifayət qədər tədqiq edilməyən diskurs adekvatlığı məsələsi təhlil edilmişdir. Bədii əsərin diskurs təhlili mütərcimə orijinalda olan tərcümə vahidinin hədəf dildə uyğun adekvatının tapılmasına xidmət etdiyi qeyd edilmişdir. Tədqiqat işindən tərcüməçi hazırlığı ilə məşğul olan təhsil müəssisələrində praktik tərcümə və tərcümə nəzəriyyəsi dərslərində tərcümə materialı kimi istifadə etmək olar.

Görkəmli Amerika yazıçısı Con Steynbekin “The Grapes of Wrath” (Qəzəb Salxımları) romanı ingilis dilindən Azərbaycan dilinə Ülfət Kürçaylı tərəfindən tərcümə edilmişdir. Əsərin adı belə oxucuda sual yaradır. Əsərin adını ümumi məzmununa uyğun olaraq “Qəzəbdən Törənmişlər” adlandırmaq olardı. Lakin, tərcüməçi əsərin adını “Qəzəb Salxımları” adlandırmaqla obrazlılıqdan, bədii təsvir vasitəsindən istifadə etmişdir. Əsərdə baş verən haqsızlıqların, insanların daxili iztirablarının, sosial ədalətsizliyin “üzüm salxımı”na bənzər şəkildə insanlarda tədricən qəzəb, hirs formalaşdırdığı üçün mütərcim metaforadan istifadə etmişdir. Əslində müəllif “qəzəb salxımları” ifadəsi ilə insanların qəlblərində və gözlərində artan qəzəbə işarə edir [4, s.6]. Yazıçı obrazların nitqində məxəz dil üçün səcyyəvi olan ifadələrdən və atalar sözlərindən istifadə etməklə oxucuya əsərin əsas ideyasını çatdırmağa çalışır. Mütərcim isə məxəz mətn üçün xarakterik olan ifadələrin,

deyim tərzinin hədəf mətnədə adekvatını yaratmağa səy göstərir. Bəzi frazalar və məsəllər dilimizdə öz əksini tapdığı halda, bəzilərinin ekvivalentinə rast gəlinmir. Belə hal ilə qarşılaşan tərcüməçi hər hansı bir ifadənin konkret ekvivalentini yox, adekvat, uyğun qarşılığını tapmağa çalışır. Əsərdən seçilmiş nümunələr əsasında müqayisəli şəkildə yazıçının və tərcüməçinin diskurslarının adekvatlığına nəzər yetirək: “Wanta be a hell of a guy all the time” (Nə şiş yansın, nə kabab), “Ma’s heart is bleeding” (Ananın ürəyi qan ağılır), “Stick nose” (Burnunu soxmaq), “For keepin’ my nose clean” (Yaxşı davranışına görə), “An` I`m gonna, I`m gonna jus` **take his head right down off his neck with that wrench, little piece at a time**” (Mən, mən **bu açarla onun boynunu sındıracağam, boynuna keçirib asta-asta buracağam**), “Ma looked down at **her hands, lying together like tired lovers** in her lap” (Ana dizinin üstündə **yorğun sevgililər kimi uzanan əllərinə** baxdı), “And her voice was so soft, so full of love, that **tears crowded into Rose of Sharon`s eyes**” (Və onun səsi elə zərif idi, içində o qədər sevgi var idi ki, **Şəronlu Rouzun gözləri yaşla doldu**) [5, s.7].

Müəllif əsərin məzmununu və ideyasını obrazların diskursu ilə ifadə etməklə, daha dərin estetik təsir yaratmağa, oxucunun diqqətini əsərdə cərəyan edən hadisələrə yönəltməyə müvəffəq olmuşdur. Orijinalın Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı mütərcim dilimizin zənginliyindən faydalanaraq, hədəf mətnədə məxəz mətnədəki obrazlılığa uyğun adekvat təsir yarada bilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yazıçının əsərdə ifadə etmək istədiyi fikrin, ideyanın adekvat transformasiyası mümkündür. Məxəz mətnədəki obrazların diskursunun hədəf mətnədə adekvatının, qarşılığının verilməsi və orijinalın mahiyyətinin tərcümə dilinə çevrilməsi mütərcimin diskursu vasitəsilə reallaşır. Mütərcim orijinaldakı obrazların diskursunu hədəf dilə tərcümə edərkən onların qarşılığını, adekvatını tapmağa səy göstərir. Dilin bütün səviyyələrində ekvivalentlik olmasa belə mənə cəhətdən məxəz və hədəf mətnlər arasında diskurs adekvatlığı gerçəkləşir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: UniPrint, 2010.
2. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı: OKA Ofset nəşriyyatı, 2008.
3. B.Hatim, I.Mason. Discourse and the translator. New York: Longman, 1990.
4. Con Steynbek. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2013.
5. John Steinbeck. The Grapes of Wrath. New York: The Viking Press, 2002.
6. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs Tədqiqi. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2013
7. M.Baker. Routledge Encyclopedia of Translation Studies. London: Routledge, 1998.

Ə.ABDULLAYEV TƏDQİQATLARINDA YAZIÇI VƏ ƏDƏBİ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Muxtarova Səbinə Əhməd
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-1856-2648>
sabina_mehdil@mail.ru

PROBLEMS OF THE WRITER AND LITERARY LANGUAGE IN THE RESEARCHES OF A. ABDULLAYEV

Mukhtarova Sabina Ahmed
Baku State University
<https://orcid.org/0000-0002-1856-2648>
sabina_mehdil@mail.ru

Summary

The "Introduction" states that in Professor A. Abdullayev's scientific creation which is distinguished by the breadth and variety of topics, the problems of the writer and language occupy a special place. The "Main part" notes that A. Abdullayev's scientific works devoted to the creativity and peculiarities of N. Narimanov's and M. Shakhriyar's language are of great interest. Speaking about N. Narimanov A. Abdullayev notes that this outstanding public and political figure, writer attached special importance to the native language. A. Abdullayev pays special attention to the scientific activity of N. Narimanov and his reflections on the grammar of the Azerbaijani language. Both in N.Narimanov's literary works (in particular, in the novel "Bahadur and Sona") and in the textbook ("Brief grammar of the Turkic-Azerbaijani language") problems related to the Azerbaijani language are touched upon, especially respect and concern for native language, updating the alphabet, etc. All this is the object of study in the article by A. Abdullayev. In the article dedicated to M. Shahriyar, the phonetic and grammatical features of the poet's language are studied in comparison with the literary norms of the ancient Azerbaijani language and its dialects. Both phonetic alternations and morphological features are analyzed on the basis of the language of M. Shahriyar's poem "Greetings to Heydar - Baba". The article also indicates the shortcomings of incorrect "editing" in the poet's book "Separation" published in Baku, and specific ways to eliminate them. The "Conclusion" summarizes the main conclusions of these articles of A. Abdullayev, highlights the role of the scientist in Azerbaijani linguistics.

Key words: A. Abdullayev, native language, N. Narimanov, M. Shahriyar, grammar, literary language.

ВОПРОСЫ ПИСАТЕЛЯ И ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В ИССЛЕДОВАНИЯХ А. АБДУЛЛАЕВА

Мухтарова Сабина Ахмед
Бакинский Государственный Университет
<https://orcid.org/0000-0002-1856-2648>
sabina_mehdil@mail.ru

Резюме

Во "Введении" указывается, что в научном творчестве профессора А.Абдуллаева, отличающемся широтой и разнообразием тематики, особое место занимают проблемы писателя и языка. В "Основной части" научные труды А.Абдуллаева, посвященные творчеству и особенностям языка Н. Нариманова и М.Шахрияра,

представляют большой интерес. Говоря о Н. Нариманове, А.Абдуллаев отмечает, что этот выдающийся общественный и политический деятель, писатель придавал особое значение родному языку. Особое внимание А.Абдуллаев уделяет научной деятельности Н. Нариманова и его размышлениям о грамматике азербайджанского языка. Как в художественных произведениях Н. Нариманова, (в частности, в романе "Бахадур и Сона"), так и в учебнике («Краткая грамматика тюркско-азербайджанского языка») затрагиваются проблемы, связанные с азербайджанским языком, в частности, уважение и забота о родном языке, обновление алфавита и т.д. Всё это является объектом исследования в статье А.Абдуллаева. В статье, посвященной М.Шахрияру, фонетико-грамматические особенности языка поэта исследуются в сравнении с литературными нормами древне азербайджанского языка и его диалектов. И фонетические чередования, и морфологические особенности анализируются на основе языка поэмы М.Шахрияра "Привет Гейдар- бабе". В статье также указаны недостатки неправильного "редактирования", имеющиеся в книге поэта "Разлука", опубликованной в Баку, и конкретные способы их устранения. В "Заключении" обобщаются основные выводы по этим статьям А.Абдуллаева, освещается роль ученого в азербайджанском языкознании.

Ключевые слова: А. Абдуллаев, родной язык, Н. Нариманов, М.Шахрияр, грамматика, литературный язык

Ə.Abdullayevin müraciət etdiyi sahələrdən biri də yazıçı və dil məsələsidir. Alimin "N.Nərimanov və ana dili", "Şəhriyar və ana dili" adlı məqalələri [1, 111-129] elmi dəyəri, siqləti ilə seçilən əsərlərdəndir. Alim şair və yazıçıları dilimizin imkanlarını üzə çıxarıb onu inkişaf etdirən qüvvə hesab edir. Bu baxımdan N.Nərimanov və M.Şəhriyarın ana dilindən istifadə xüsusiyyətlərindən bəhs edir.

T.Hacıyev göstərir ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində "təxminən. heç bir ziyalı ədəbi dil, ana dili ətrafında gedən mübahisələrdən kənarda qalmır" [4, 209]. Məlumdur ki, N.Nərimanov dilimizdən, sadəcə, material kimi istifadə etməmiş, həm də bir tədqiqatçı kimi onu araşdıraraq dil dərsləkləri yazmışdır: "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi", "Самоучитель татарского языка для русских-мүəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça", Самоучитель русского языка – müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabça". Bunlardan başqa, N.Nərimanov onlarla məqalələrində ana dili, onun təmizliyi, saflığı məsələsindən dönə-dönə bəhs etmişdir. [8 , 30]

N.Nərimanovun ana dili barədə fikirləri bəzi dilçilərin marağını cəlb etmişdir. [7, 9, 125-126; 11 və s.] Bunların hər birində yeni məsələlər öz əksini tapır.

Ə.Abdullayev göstərir ki, N.Nərimanov "Bədii əsərdə ana dili məsələsini özünəməxsus şəkildə qaldıran yazıçı əslində bütün ömrü boyu həmin fikirlə məşğul olur. Öz publisist yazılarında, müxtəlif məruzə və çıxışlarında dönə-dönə bu məsələyə qayıdır. Həmin ideyanı dərinləşdirir" [1, 112-113]. Y.Seyidov da N.Nərimanovun dillə bağlı fəaliyyətindən danışarkən yazır: "Tərəddüd etmədən demək olar ki, N.Nərimanov M.F.Axundovdan sonra dilin ictimai əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirən, dilin nəzəri və praktik məsələlərinə dərinləndən nüfuz edən, Azərbaycan ədəbi dilinin xalq dili üzərində formalaşması yollarını əsaslandırmağa çalışan ikinci ədib idi" [11, 145].

Ə.Abdullayev məqaləsində N.Nərimanovun "Bahadır və Sona" əsərində müəllifin dil məsələsi ilə bağlı fikirlərini şərh etməklə başlayır. Belə ki, "Türk-Azərbaycan dilinin sərf-nəhvi" əsərindən N.Nərimanovun işlətdiyi bir cümləni gətirərək, ona münasibətini bildirir. N.Nərimanov "sərf-nəhvin" çətin olduğunu qeyd edib özünün də bu dili yaxşı bilmədiyini gətirərək göstərir ki, bu

böyük şəxsiyyət təvazökarlıq edərək belə söyləmişdir. O, bədii əsərləri ilə sübut etdi ki, yuxarıdakı tələblərə özü təcürbi surətdə əməl etmişdir.[1, 111]

Qeyd edək ki, Ə.Abdullayevin məqalədə məqsədi dilçiliklə bağlı elmi əsəri və ya dərsliklərindəki fikirləri təhlil etmək deyil, ümumiyyətlə, N.Nərimanovun ana dilinin dəyərini necə qiymətləndirdiyini, ona necə önəm verdiyini göstərməkdir. Ona görə də ilk öncə ədibin bədii əsərlərində-nəsr və dram əsərlərində dilimizin qanunlarına necə riayət etdiyini və bu yolla dilimiz barəsindəki fikirlərini necə təbliğ etdiyini əsaslandırmağa çalışır. Alim göstərir ki, N.Nərimanov əsərlərindəki obrazların dili ilə bu fikirləri verərək, bir növ onları beyinlərə yeritməyə çalışırdı. Doğrudan da, bu dahi şəxsiyyət, bir tərəfdən, dilimizin qayda-qanunlarını əks etdirən dərslilər yazır, digər tərəfdən, özü bu dildə dəyərli əsərlər yaradır, nəhayət, bu əsərlərdə də dilin mahiyyəti, ana dilinin millətin həyatındakı rolu haqqında fikirlərini oxucu ilə bölüşür. Təsadüfi deyil ki, T.Hacıyev N.Nərimanovun dil barədəki fikirlərinin siyasi cəhətlə sıx bağlı olduğunu qeyd edir. [4, 212]

Ə.Abdullayev ilk olaraq N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” əsərindən gətirdiyi bir parçaya münasibətini bildirməklə başlayır. Qız bəyənməyə gələn Sultanın “Ana dili nədir ki, ona gözəl vaxtımı çürüdəm və nəyə lazımdır” cavabını eşitdikdə çox sarsılır və qanı qaralmış halda xudahafizləşib gedir.

Bu məsələnin önəmli olduğunu və yazıçı tərəfindən ustalıqla əsərə daxil edildiyini göstərən alim öz mülahizələrini daha da ciddiləşdirir və qeyd edir ki, qadın övlad anasıdır və övlada ilk nitq verdişlərini də ana aşılır. Alim elə buradaca ricətə çıxaraq mötərizə içərisində yazır: “məhz buna görə də ana dili anlayışı yaranmışdır”. [1, 111] Professor hamının bildiyi bir həqiqəti mətndən çıxış edərək, bir növ, konkretləşdirir, bir daha hamının malına çevirir. Bu ricət dilin mahiyyətini anlamaq üçün çox güclü bir arqumentdir.

Professor burada yazıçının öz qəhrəmanının dili ilə ana dilinin aqibətinin qeyrət, heysiyyət məsələsi olduğunu diqqətə çatdırmaqla yanaşı, Bahadırın dostu Sultana verdiyi cavabda ana dilində təkcə danışmaq deyil, bu dilin qanunlarını ciddi şəkildə öyrənməyi, bilməyi tələb edir. Müəllif romandan Bahadırın Sultana dediyi aşağıdakı fikirləri gətirir: “Bir dilin qədrini millət o vaxt bilər ki, haman dildə yazılan inşalar millətin həm bədəninə, həm də ruhuna tərbiyə verə və bir dilin o vaxt qiyməti olar ki, o dili təlim edənlərdə qeyrət, insaf ola. Məktəblərimizə baxırsan, yüz ildən qalma qayda-qanunla dərs verirlər”. [10, 163]

Ə.Abdullayev N.Nərimanovun əlifba sahəsindəki fikirlərini də ciddi şərh edir, ərəb dilinə məxsus hərflər dilimizin yazısını çətinləşdirməsi, saitlərin azlığı, habelə bir hərfin bir neçə səsi ifadə etməsi və s. barədə yazıçının fikirlərini xüsusilə diqqətə çatdırır və göstərir ki, N.Nərimanovun fəal müdaxiləsi nəticəsində yeni əlifbaya keçidin əsası qoyuldu. Ə.Abdullayev bunu N.Nərimanovun ana dili haqqındakı ideyalarından birinin qələbəsi kimi qiymətləndirir.

Ə.Abdullayevin bu sahədə dəyərli tədqiqatlarından biri “Şəhriyar və ana dili” məqaləsidir. Alim bəzi şair və yazıçıların yaradıcılığında əcnəbi dilə müraciət etməsi məsələsinə toxunur, bunun müəyyən tarixi-ictimai amillərlə bağlı olduğunu göstərir. Bu halın yalnız Azərbaycan şair və yazıçıları deyil, habelə dünyanın digər nəhəng sənətkarlarında da özünü göstərdiyini diqqət mərkəzinə çəkir. Professor elə məqalənin əvvəlində M.Şəhriyarın yaradıcılığında Azərbaycan

xalqının qayğısını çəkmək, onun taleyini düşünmək kimi problemlərin qoyulmasını bu sahədə ən önəmli məsələ kimi diqqət önünə çəkir. [1, 117] Bu münasibətlə Şəhriyarın “Səhəndə məktub” şeirində bir parçanı nümunə kimi misal gətirir. Lakin bu parçada biz M.Şəhriyarın farsca yazmasının bir səbəbini müşahidə etdik; “Elimin farsca da dərini söylər diliyəm mən” deyən şair, bir tərəfdən, millətin dərini yazdığını deyirsə, digər tərəfdən, dövlət dili fars dili olan İranda millətin dərini məhz farsca deyir ki, başqaları da bunu anlasın.

Məqalə müəllifi “Heydərbabaya salam” poemasında Ana dili və Vətənin əsas olduğunu xüsusi şəkildə vurğulayır. Alim poemanın dilinin təhlilindən Azərbaycan ədəbi dilinin cənub qolunda yazıldığını deməklə yanaşı, onu da qeyd edir ki, “poemada xalq danışığı dili, xüsusən Təbriz danışığı tərz, şairin doğma kəndinin şivə xüsusiyyətləri üstün yer tutur”.

Bu əsərin dilindən bəhs edərkən professor Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli xüsusiyyətlərə xüsusi yer ayırır, fonetik, morfoloji, sintaktik və bəzən də leksik özəlliklərin üzərində dayanır, bu xüsusiyyətləri İraq azərbaycanlılarının və digər şivə-dialekt xüsusiyyətləri ilə müqayisə aparır. Azərbaycan dilinin qərb şivələrində özünü göstərən sağır “nun” yerinə -ıv⁴, ilə (-la, -lə) əvəzinə -nan, -nən, hətta -ilən, ilan, söz sonunda “q” əvəzinə “x” işlədilməsinin xarakterik olduğunu qeyd edən və konkret nümunələrlə fikrini əsaslandırın müəllif Ordubad şivəsində olan incələşmə və s. hadisələrdən də bəhs edir. Onu da qeyd edək ki, bu cür əvəzlənmələr həm tarixi aspektdə [3, 118-139; 12, 138], həm də müasir dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrində qeydə alınır [6, 61-69; 2, 7-22 və s.] Azərbaycan dilinin Təbriz dialektini tədqiq edən M.Məmmədli bu cür dəyişmələrin bu dialekt üçün xarakterik olduğunu göstərir. [5, 27]

Ə.Abdullayev yalnız iki sənətkarın dilə münasibətindən yazsa da, bunların hər birində dilə münasibətin müxtəlif aspektlərindən bəhs etsə də, alimin istər N.Nərimanovla bağlı, istərsə də M.Şəhriyarla bağlı məqaləsində dil yanğısı, ana dilinə verilən önəm, ona dərin sevgi öz əksini tapmışdır. Yazıçı və di məsələsindən yazan digər tədqiqatçılar üçün maraqlı məxəz ola bilər.

Tədqiqatın yeniliyi odur ki, professor Ə.Abdullayevin yazıçı və ana dili məsələsi ilk dəfə tədqiq olunur. Tədqiqatın metodu təsviri və tarixi-müqayisəlidir. Mövzu barədə başqa araşdırma yoxdur.

Ədəbiyyat:

- 1.Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: Bakı Universiteti nəşri, -1992, 329 s.
- 2.Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. (redaktorlar: Kazımov Q.Ş., Behbudov S.M.). Bakı: “Elm”, - 2009, 448 s.
- 3.Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı; “Elm və təhsil”, -2016, 348 s.
- 4.Hacıyev T.İ. Seçilmiş əsərləri, I cild (II hissə). Bakı: “Elm”, -2017, 448 s.
- 5.Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti (dərs vəsaiti). Bakı; “Zərdabi LTD” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi. -2007, 240 s.
- 6.Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı; “Zərdabi Nəşr” MMC,- 2019, 352 s.
- 7.Məmmədov M.B. Nəriman Nərimanov və ana dili. Bakı: “Elm”, -1971, 82 s.
- 8.Məmmədov M.V. Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: “Nurlan”, -2004, 322 s.

- 9.Məmmədova S. Dilimizin saflığını qoruyaq.-Müasir Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. (Məqalələr toplusu). Bakı: “M.Dizayn” MMC, -2022, s. 125-132
- 10.Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı; Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, -1985, 387 s.
- 11.Seyidov Y.M.Əsərləri. 15 cildə. 4-cü cild. Bakı; Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2007, 573 s.
- 12.Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı; “Elm və təhsil”, - 2010, 458 s.

ALMAN DİLİNDƏ UMLAUT HADİSƏSİNİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Abbasova Sədaqət Abbas
Azərbaycan Dillər Universiteti
sedaqetabbasova63@gmail.com

MORPHOLOGICAL FEATURES OF THE UMLAUT PHENOMENON IN GERMAN

Abbasova Sadagət Abbas
Azerbaijan University of Languages
sedaqetabbasova63@gmail.com

Summary

The phenomenon of umlaut reflects the structural features of Germanic and Turkish languages, the nature of combining morphemes into word forms, the features of phonetic, phonological, and syllabic structures, and the interaction processes of vowels and consonants. From a phonological point of view, umlaut allows us to trace the systematic relationship between back vowels and corresponding front vowels in a specific morpho-phonological context. Some morphological contexts almost always produce umlauts on matching vowel bases, some other contexts vary in their tendency, and some contexts never produce umlauts. In German, the umlaut performs many functions both phonetically and morphologically. All of the above clearly shows that the umlaut is fully morphologized in German.

Key words: sound substitutions, umlaut, phonetic phenomenon, vowel change.

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФЕНОМЕНА УМЛАУТ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Аббасова Садагат Аббас
Азербайджанский Университет Языков
sedaqetabbasova63@gmail.com

Резюме

Феномен умлаут отражает структурные особенности германских и турецких языков, характер соединения морфем в словоформы, особенности фонетического, фонологического и слогового строения, процессы взаимодействия гласных и согласных. С фонологической точки зрения умлаут позволяет проследить

систематическую связь между гласными заднего ряда и между соответствующими гласными переднего ряда в конкретном морфофонологическом контексте. Некоторые морфологические контексты почти всегда производят умляуты на совпадающих основаниях гласных, а некоторые другие контексты различаются по своей тенденции, и некоторые другие контексты никогда не производят умляуты. В немецком языке феномен умляут выполняет множество функций как фонетически, так и же морфологически. Все вышеизложенное ясно показывает, что умляут полностью морфологизирован в немецком языке.

Ключевые слова: замена голоса, умляут, фонетическое событие, изменение гласных.

Morfonoloji hadisə olan umlaut müxtəlif dillərdə fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri özündə əks etdirən sözdeyimələrinə səbəb olur. Bu söz dəyişmələri bəzən heç bir dəyişik leksik məna ifadə etməsə də, bizim nəzər salacağımız alman dilində daha çox leksik xüsusiyyət daşıyır. Umlaut nəticəsində alman dilində sözlərin mənalari dəyişir, hətta onlarda bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçidini də müşahidə etmək mümkün olur. Buna görə umlaut alman dilində daha çox morfoloji hadisə kimi nəzərdən keçirilir.

Mənşəyini alman dilindən götürmüş “umlaut” termini, ümumiyyətlə, həm alman orfoqrafiyasında /ä/, /ö/ və /ü/ hərflərinin istifadəsinə, həm də alman dilində saitlərin biri-birini əvəzləməsinə dair işlədilir. Bu fonetik hadisə german dilləri tarixinin də mövcud olmuşdur.

Termin ciddi mənada “(bir sözforma çərçivəsində) ilkin fonemlər silsiləsinə qoşulan ön saitin və samitin (məsələn, /i/ və ya /j/) təsiri ilə arxasına /a/, /o/, /u/ saitlərinin müvafiq önsürə /ε/, /ö/, /ü/ saitləri ilə əvəzlənməsi” kimi izahı oluna bilər (4, 73).

Alman dilində umlautla meyilli sait sonrakı hecadakı ön saitin (i və ya e) təsiri ilə palatallaşır. Tarixən ön umlautla yanaşı, arxa (və ya velyar) umlaut da, yəni u arxa saitinin təsiri altında assimilyasiya mövcud olmuşdur. Müasir alman dilinin orfoqrafiyasında dəyişmiş saiti göstərmək üçün umlaut diakritik işarəsindən istifadə olunur:

Mann — *Männer* ([a] — [ε]) / *Haus* — *Häuser* ([au] — [oɪ]) /
Hof — *Höfe* ([o] — [œ]) / *Buch* — *Bücher* ([u] — [y])

Umlautun morfoloji mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müasir alman ədəbi dilində umlaut leksik cəhətdən müəyyən olmuş hallarla da bağlıdır. Məsələn, ən azı diminiutiv (kiçiltmə mənalı) isimlərin derivasiyasında umlaut məhsuldar şəkildə tətbiq olunur, bunu *Skandal* [skan.'da:l] “scandal” – *Skandalchen* [skan.'dɛ:l.çən] “kiçik scandal” kimi alınma və ya *Bus* [bʊs] “avtobus” – *Büschen* [bʏs.çən] “kiçik avtobus” kimi sözlər nümayiş etdirir. Bu model bir çox yeni derivativlərə aiddir.

Umlautu şərtləndirən və umlautu dəyişən şəkilçilər arasında fərqləndirilmə aparılmış, əlavə olaraq, bəzi şəkilçilər umlautu şərtləndirən və umlautu dəyişən kimi təsnif edilmişdir.

Umlautu şərtləndirən şəkilçilərə aşağıdakılar aid edilir:

a) sözdüzəldici: *-chen*, *-lein*, *-ig*, *-isch*, *-in*, *-lich*, *-in*

b) sözdəyişdirici:

1. isimlər: *-er*, *-e*, *zero* (cəm şəkilçiləri);

2. sifətlər: *-er* (müqayisə dərəcəsi), *-st* (üstünlük dərəcəsi);

3. feillər: *-st*, *-t* (indiki zaman, xəbər şəklinin təki)

Sadalananlar arasında məhsuldarlığı baxımından sifət düzəldən *-ig, -lich* şəkilçiləri xüsusilə seçilir. Tərkibində /i/ olan bu şəkilçilər hər zaman olmasa da, çox vaxt kök saitın umlautuna səbəb olur. Nümunələrə diqqət edək:

Andacht “ehtiram” ~ *andächtig* (**andachtig*) “ehtiramlı”

Angst “qorxu” ~ *ängstlich* (**angstlich*) “qorxaq”

Bütün bu sadalananlar alman dilində umlautun tam şəkildə morfolojiləşdiyini aşkar şəkildə göstərir.

Alman dilində umlaut fonetik qaydalar əsasında tələffüzlə bağlı yerinə yetirdiyi funksiyalardan əlavə, morfoloji və ya morfonoloji olaraq əsasən üç funksiya yerinə yetirir.

1. kəmiyyət kateqoriyasında tək və cəmi dəyişdirir.

Tək		Cəm
Hand “əl”	~	Hände “əllər”
Stock “çubuq”	~	Stöcke “çubuqlar”

2. Feillərin təsriflənməsində iştirak edir

Feil	Təsriflənmə
schlafen “yatmaq”	(ich) schlafe
	(du) schläfst
	(er/sie/es) schläft
	(wir) schlafen
	(ihr) schlaft
	(Sie) schlafen

3. Sifətlərin müqayisə dərəcəsini dəyişdirir.

<i>hoch</i> “yüksək”	<i>höher</i> “daha yüksək”	am <i>höchsten</i> “ən yüksək”
<i>lang</i> “uzun”	<i>länger</i> “daha uzun”	am <i>längsten</i> “ən uzun”
<i>groß</i> “böyük/uca”	<i>größer</i> “daha böyük/uca”	am <i>größten</i> “ən böyük/uca”

Y.Kuriloviçə istinad edən F.Veysəlli alman dilində umlautdan danışarkən haqlı olaraq qeyd edir ki, saithlərdən yalnız /a/, /o/, /u/, və /ao/ müvafiq olaraq /e:/, /ɛ/, /ø:/, /œ/, /y:/, /y/, /o/ saithlərilə əvəzlənir (2, 100). Alim bu məsələdə digər tədqiqatçılarla o mənada razılaşmır ki, “*bu əvəzlənmə morphem əhatəsinin fonem strukturundan asılıdır. Doğrudan da, /'fa:təR/ (“Vater” – ata) və /'mVtəR/ (“Mutter” – ana), /'töxtəR/ (“Tochter” – qız) sözlərində saithlərin əvəzlənməsi üçün nə fonoloji, nə də morfoloji təsirdən söhbət gedir.*” (2, 100). Onun fikrincə, hər üç sözdə /a:/ → /e:/, /V/ → /y/, /ö/ → /œ/ fonem əvəzləmələri yalnız qrammatik mənadan irəli gəlir və morfemin fonem strukturundakı dəyişiklikdə yalnız cəmin fərqlənməsindən başqa bir amil iştirak etmir (2, 100).

Tezisdə göstərilən nümunələrdən görünür ki, alman dilində umlaut hadisəsi bir halda sözün strukturunu dəyişərək onun mənasına təsir göstərir. Bu zaman tək halda olan sözün cəm hala, yaxud əksinə keçidi baş verir. Digər hallarda isə söz bir nitq hissəsindən digərinə (isimdən sifətə), sifətlər bir dərəcədən digər dərəcəyə, feillər isə bir zamandan digər zamana, yaxud bir şəkildən digər şəkllə keçirlər. Bu da onu sübut edir ki, alman dilində umlaut əsasən morfoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva A. Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya. Bakı: Nurlan, 2007, 327 s.
2. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia philologica. II. – Bakı: Mütərcim, 2008. – 308 s.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М.: Большая рос. энцикл., 2002. – 709 с.
4. Мельчук, И. А. Курс общей морфологии / И. А. Мельчук; пер. И. А. Муравьева, Е. Г. Устинова. – Москва - Вена: Языки русской культуры, 2000. – Том 3. – 370 с.
5. Hansson, G. Ó.; Wiese R. Umlaut in the Germanic languages. To appear in The Oxford Handbook of Vowel Harmony, ed. by Nancy Ritter and Harry van der Hulst. Oxford: Oxford University Press. NON-FINAL DRAFT (Aug. 10, 2020) // <https://ling.cms.arts.ubc.ca/wp-content/uploads/sites/27/2021/04/HanssonWieseUmlautDRAFT.pdf> Accessed 18.03.2021.
6. Umlaut // <https://www.etymonline.com/word/umlaut> Accessed: 20.05.2021.

MILAN KUNDERA - YAVAŞLIQ

Umudova Şəms Əfqan
Qərbi Kaspi Universiteti
shems.umudova96@mail.ru

MILAN KUNDERA - SLOWNESS

Umudova Shams Afghan
Western Caspian University
shems.umudova96@mail.ru

Summary

Slowness (La Lenteur) is a short novel of one hundred and thirty-two pages, with a new structure above all. According to the French novelist and essayist G. Scarpetta, Slowness with the change of language also brings a change of style: "...by switching to French, Kundera entered another tone, another universe, another dimension of the art of the novel. Something like a newfound freedom: more lightness, fantasy, liveliness, more room left for improvisation." For the first time, Kundera's novel is not composed in seven or five parts, but is written in one part, divided into 51 short chapters. The first three chapters introduce the reader to three basic themes: speed, slowness, and the impossibility of hedonism in our present. These basic themes are then developed in a slower rhythm: Chapters 5 to 8 are devoted to exhibitionism, which the narrator expresses using the metaphor of dancers. Chapters 9-12 belong to Denon's novella, for which the theme of discretion is typical. The other chapters connect scenes from the entomological congress. Slowness is a logical continuation of the development of the basic themes of Kundera's work. But unlike Immortality, the author's previous novel, in this book far more moderate but highly functional means are

used, and the author's expression is very precise. The fact that this is Kundera's first work written in French may also be the reason for the language moderation.

Key words: novel, story, creativity.

МИЛАН КУНДЕРА - МЕДЛИТЕЛЬНОСТЬ

Умудова Шамс Афган

Западно-Каспийский Университет

shems.umudova96@mail.ru

Резюме

Медлительность (La Lenteur) - это короткий роман из ста тридцати двух страниц, прежде всего с новой структурой. По мнению французского романиста и эссеиста Г. Скарпетта, Медлительность со сменой языка влечет за собой и смену стиля: «...перейдя на французский язык, Кундера вошел в другой тон, в другую вселенную, в другое измерение искусства романа. Что-то вроде вновь обретенной свободы: больше легкости, фантазии, живости, больше места для импровизации». Впервые роман Кундера состоит не из семи или пяти частей, а написан одной частью, разделенной на 51 короткую главу. Первые три главы знакомят читателя с тремя основными темами: скоростью, медлительностью и невозможностью гедонизма в нашем настоящем. Затем эти основные темы развиваются в более медленном ритме: главы с 5 по 8 посвящены эксгибиционизму, который рассказчик выражает с помощью метафоры танцоров. Главы 9-12 принадлежат новелле Денона, для которой характерна тема осмотренности. Остальные главы соединяют сцены энтмологического конгресса. Неторопливость - логическое продолжение развития основных тем творчества Кундера. Но в отличие от «Бессмертия», предыдущего романа автора, в этой книге используются гораздо более умеренные, но весьма функциональные средства, а авторская экспрессия очень точна. Тот факт, что это первая работа Кундера, написанная на французском языке, также может быть причиной языковой модерации.

Ключевые слова: роман, рассказ, творчество

“Yavaşlıq dərəcəsi yaddaşın intensivliyi ilə düz mütənasibdir; sürətin dərəcəsi unutmanın intensivliyi ilə düz mütənasibdir”.

“Yavaşlıq” Milan Kunderanın yeddinci romanı və fransız dilində yazılmış ilk romanıdır. 1993-cü ildə yazılmış və 1995-ci ildə nəşr edilmişdir. “Ölümsüzlük”-dən sonra bu, Kunderanın Fransadakı ikinci romanıdır. Kitab ilk növbədə ölçüsü ilə təəccübləndirir, Kunderanın əvvəlki romanlarından xeyli qısadır. Əgər “Yavaşlıq”-dan başlayaraq əksər nəşrlərdə ilk romanlar 400 səhifə civarındadırsa, onun romanları 200 səhifədən azdır. Yazı daha sıxdır, hərəkət əsasla endirilir, biz bu anda Milan Kunderanın “yetişməsindən” danışıyıq.

Kunderanın əlamətdar xüsusiyyətlərindən biri olan yazıdakı fantaziya bu romanda daha da irəli gedir, məsələn, o, iki fərqli əsrin iki personajını (18-ci əsr və 20-ci əsr) müzakirə edir. Vera və Milan Kundera bir qalada yerləşən entomoloqların kollokviumunda iştirak edirlər. Simpoziumun kiçik dramları Milan Kunderaya müasir dünya haqqında müxtəlif düşüncələr üçün ilham verəcək və o, XVIII əsrin azad yazıçısı Vivant Denonun hekayəsi ilə əlaqələndirəcək və eyni qalada öz hekayəsinin hərəkətini açacaqdır. Müxtəlif hekayələr əksini ortaya çıxarmaq üçün bir-birinə qarışacaqdır. Milan Kundera povest və esseni qarışdırmağa çalışır. “Yavaşlıq”-da inkişaf etdirilən tezis budur ki, müasir insan sürətə olan ehtiras vasitəsilə yavaşlığın fəzilətlərini tərک edir. Yavaşlıq Kundera üçün yaddaşı qorumaq vasitəsidir və buna görə də insan unudur. O deyəcək ki, “sürətin

dərəcəsi unutmamanın intensivliyi ilə düz mütənəsbidir”. Qorxunun mənbəyi gələcəkdir və kim gələcəkdən azaddırsa, onun qorxusu yoxdur. Həqiqətən də elə bir vəziyyət var ki, ən zəif səs belə eşidilir. Dəhşətli bir hücumla sərt cavab tapmamaqdan daha alçalıcı bir şey yoxdur. Müasir tarixin izahı, Bethovenin yüz otuz səkkiz opusunun ard-arda təqdim edildiyi, lakin hər birinin yalnız ilk səkkiz barının səsləndirildiyi böyük bir konsertə bənzəyir. Dəbilqəli adam məzəli intonasiya ilə təkrar edir: “Mən indicə gözəl gecə keçirmişəm”.

Cəngavər başını tərpədir, sanki hə deyir, mən səni başa düşürəm, dostum. Sizi başqa kim başa düşə bilərdi? Sonra o, bu barədə düşünür: təmkinli olmağa söz verərək, başına gələnləri heç kimə deyə bilməyəcək. Bəs iki yüz ildən sonra bir laqeydlik yenə də ədəbsizlikdirmi? Ona elə gəlir ki, azadların Allahı ona bu adamı göndərmiş ki, onunla danışsın; belə ki, o, təmkinli olmaq vədini yerinə yetirməklə yanaşı, laqeyd ola bilsin; o, həyatının bir anını gələcəkdə harasa yatıra bilsin: onu əbədiyyətə layihələndirsin; şöhrətə çəvirsin.

“Siz həqiqətən 20-ci əsrdəsiniz?”

- Bəli, qoca. Bu əsrdə qeyri-adi şeylər baş verir. əxlaq azadlığı. Mən indicə, təkrar edirəm, gözəl bir gecə yaşadım. Qorxuram ki, vaxt gəldi. Sadəcə sizə xəbərdarlıq etmək istəyirəm: ehtiyatlı olun. Başımı daha da aşağı əyirəm. Ananın sənə nə dediyini xatırlayırsan? Onun səsini dünənki kimi eşidirəm: Milanku, zarafat etməyi dayandır. Heç kim səni başa düşməyəcək. Hamını incidəcəksən və hamı sənə nifrət edəcək. Sən xatırlayırsan ? - Bəli, deyirəm.

- Mən səni xəbərdar edirəm. Ciddilik sizi qorudu. Ciddiliyin olmaması sizi canavarların qarşısında çılpacaq qoyacaq. Və bilirsən ki, onlar səni gözləyirlər, canavarlar. Bu dəhşətli peyğəmbərlikdən sonra o, yenidən yuxuya getdi”.

İlkin poetik əsərləri kommunizm tərəfdarı olsa da, romanları ideoloji təsnifatdan qaçır. Kundera dəfələrlə təkid edib ki, o, siyasi motivli yazıçı deyil, romançıdır. Daha geniş fəlsəfi mövzular istisna olmaqla, “Varlığın dözülməz yüngüllüyü” nəşr olunduqdan sonra onun romanlarından siyasi şərhlər tamamilə yoxa çıxdı. Kunderanın fəlsəfi təxribatlarla iç-içə olan bədii üslubu Robert Musilin romanlarından və Nitsşenin fəlsəfəsindən böyük ilham alır, və Alain de Botton və Adam Thirlwell kimi müəlliflər tərəfindən də fəlsəfi şəkildə şərh olunur. Kundera özü də Covanni Boccaccio, Rabelais və bəlkə də ən əsası Migel de Servantes kimi Renessans müəlliflərindən ilham aldığını iddia edir, irsinə özünü ən sadıq hesab edir. Digər təsirlərə Laurens Sterne, Henry Fielding, Denis Didro, Robert Musil, Witold Gombrowicz, Hermann Broch, Franz Kafka və Martin Heidegger daxildir. Əvvəlcə o, çex dilində yazıb, lakin 1993-cü ildən romanlarını fransız dilində yazıb. 1985-1987-ci illər arasında o, əvvəlki əsərlərinin fransızca tərcümələrinin təftişini özü həyata keçirdi. Onun kitabları bir çox başqa dillərə də tərcümə olunub.

Kundera tez-tez öz personajlarını açıq şəkildə təxəyyülünün məhsulu kimi müəyyən edir, əks halda üçüncü şəxs rəvayətlərindəki personajları şərh edən birinci şəxsdən danışandan istifadə edir. Kundera, fiziki görünüşündən daha çox personajlarını formalaşdırır və ya formalaşdıran sözlərlə maraqlanır. O, “Roman sənəti” adlı qeyri-bədii əsərində deyir ki, oxucu təxəyyülü avtomatik olaraq yazıçının baxışını tamamlayır ki, yazıçı kimi o, öz personajlarının fiziki xüsusiyyətlərinə deyil, əsas cəhətlərinə diqqət yetirməkdə sərbəst olsun. Həqiqətən, Kundera üçün vacib olan onun personajlarının daxili psixoloji dünyasını belə ehtiva etməyə bilər. Yenə də bəzən müəyyən

xüsusiyyət və ya xüsusiyyət personajın özünəməxsus diqqət mərkəzinə çevrilə bilər, məsələn, Gülüş və Unutma Kitabından "İtmiş məktublar"dakı Zdenanın çirkin burnu.

Fransua Rikard təklif etdi ki, Kundera öz bədii ədəbiyyatını hər dəfə yalnız bir romanın əhatə dairəsi ilə məhdudlaşdırmaqdan əvvəl, onun bütün əsərini əhatə edən mövzuları və meta-mövzuları ilə deyil, öz bədii əsərinin ümumi məzmunu ilə bağlı təsəvvür yaradır. Hər yeni kitab onun şəxsi fəlsəfəsinin son mərhələsini təzahür etdirir. Bu meta-mövzulardan bəzilərinə sürgün, şəxsiyyət, sərhəddən kənar həyat (sevgidən kənar, sənətdən kənar, ciddilikdən kənar), davamlı qayıdış kimi tarix və daha az "əhəmiyyətli" həyatın həzzi daxildir (François Rikard, 2003).

Kunderanın bir çox personajları tam insanlıqları hesabına bu mövzulardan birinin ekspozisiyası kimi inkişaf edir. Xarakterlərlə bağlı spesifikasiyalar olduqca qeyri-müəyyən olur. Çox vaxt bir romanda birdən çox baş qəhrəmandan istifadə olunur; Kundera hətta bir personajı tamamilə dayandıra bilər, süjeti yeni biri ilə davam etdirə bilər. O, Philip Roth-a *The Village Voice*-a verdiyi müsahibədə dedi ki: "İntim həyat insanın şəxsi sirri, dəyərli, toxunulmaz bir şey, orijinallığının əsası kimi başa düşülür." Kunderanın ilk romanları totalitarizmin ikili faciəli və komik tərəflərini araşdırır. Lakin o, əsərlərinə siyasi şərh kimi baxmır. "Totalitarizmin qınanması romana layiq deyil" dedi. Meksikalı romançı Karlos Fuentesin fikrincə, "Onun maraqlı tapdığı şey totalitarizm ilə "şəxsi həyat və ictimai həyatın bir vahid təşkil etdiyi və hamının bir iradə və bir iman ətrafında birləşdiyi ahəngdar cəmiyyətin qədim və füsunkar arzusu arasındakı oxşarlıqdır. "Bu mövzunun qaranlıq yumorunu araşdırarkən Kunderanın Franz Kafkadan dərin təsirləndiyi görünür".

Kundera özünü məsajsız yazıçı hesab edir. "Romanın Sənəti"nin bir fəslə olan "Altmış üç söz"də Kundera abort əleyhinə açıq mesajına görə "Vida partiyası"ni dərc etməkdə tərəddüd edən Skandinaviya nəşirindən bəhs edir. Kundera izah edir ki, belə bir mesajın mövcudluğu ilə bağlı nəşir nəinki yanılmışdı, həm də, "Yanlış anlaşılma məni çox sevindirdi. Mən bir romançı kimi uğur qazandım. Vəziyyətin mənəvi qeyri-müəyyənliyini qoruyub saxlamağa müvəffəq oldum. romanın bir sənət kimi mahiyyəti: ironiya. İroniya isə mesajlara əhəmiyyət vermir!". Kundera, məsələn, Çex xalq musiqisini təhlil edərək, tez-tez musiqi məsələlərinə də girir; və ya Leoš Janáček və Bartokdan sitatlar; və ya "Zarafat"da olduğu kimi mətnə musiqi parçaları yerləşdirmək; ya da Schoenberg və atonalığı müzakirə edir.

Danışan etiraf edir ki, bu, düşündüyü bir romanın personajıdır. "Məni bağışla" deyirəm, "sən mənim uydurmalarımın qurbanısan". "Necə?" "Sanki sən xəyalların bütün axmaq fikirlərini atdığım zibil qutusudur." "Nə uydurursan? Romandır?"- deyərək narahat olaraq soruşur. "Siz mənə tez-tez demisiniz ki, heç bir sözünün ciddi olmadığı bir roman yazmaq istəyirsiniz. Zövqünüz üçün böyük axmaqlıq. Qorxuram ki, o an buradadır".

Ədəbiyyat:

1. Akanksha, G., Augustyn, A., Zeidan, A., Milan Kundera. Britannica Encyclopedia [Electronic resource], - URL: <https://www.britannica.com/biography/Milan-Kundera>

2. Asher. Linda, (1996). Milan Kundera "Slowness", 155 p.

3. Basu, Amita. (2020). Milan Kundera's Slowness Is a Lucid Distillation of Philosophy and Subtle Psychological Observation. 132p.
4. Fabien, Ribery. (2022). Milan Kundera, les silences d'un maître, par Ariane Chemin, journaliste. L'INTERVALLE, [Electronic resource], - URL: <https://lintervalle.blog/2022/08/22/milan-kundera-les-silences-dun-maitre-par-ariane-chemin-journaliste/>
5. Francois, Ricard. (2003). Agnes's Final Afternoon: An Essay on the Work of Milan Kundera, 224p.
6. Jones, Tim. (2009). Milan Kundera's Slowness – Making It Slow. Review of European Studies. Vol.1, №2, 64-75p.
7. Kənan Hacı. (2016), Milan Kundera - KAYZEN, - [Electronic resource], - URL: <https://kayzen.az/blog/yazar/12330/milan-kundera.html>
8. Kundera, Milan. (1996). Slowness, 156p.
9. Kundera, Milan. (2018) Yavaşlık. 152p. - [Electronic resource], - URL: <https://vebuka.com/document/201026181856-c1b4b543a700d8c99b349f83459c36f1>
10. Mənsur Rəğbətoğlu. (2020). Əsərləri ölkəsində oxunmayan, kitabları yoxa çıxan... - Yazıçı Teleqraf, - [Electronic resource], - URL: <https://teleqraf.com/news/dunya/248135.html>
11. Wikipedia. (2022). Milan Kundera [Electronic resource], - URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/Milan_Kundera

MEDIA CONVERGENCE AND ITS IMPACT ON LINGUISTIC REALITIES

Ahmadova Ulkar Mazahir
Azerbaijan University of Languages
ulya.gemini777@gmail.com

MEDIAKONVERGENSIYA VƏ ONUN DİL REALLIQLARINA TƏSİRİ

Əhmədova Ülkər Məzahir
Azərbaycan Dillər Universiteti
ulya.gemini777@gmail.com

Xülasə

Bu tezis ənənəvi və yeni medianın bir komponentdə birləşdirilməsi və ümumi məqsədə xidmət etməklə qarşılıqlı əlaqə yaradılması probleminə həsr olunmuşdur. Bu günə qədər çap mediasının yeni mediaya qismən inteqrasiyası onların yeni media ilə tam əvəzlənməsi demək deyil, əksinə, media sahəsində effektiv birgəyaşayışın ən maraqlı unikumunu doğurur. Mövcud vəziyyəti, sürətli rəqəmsallaşma və insanlar arasında demək olar ki, hər cür ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqənin "kompüter dünyasına" keçməsi şəraitində həyata keçirilən "media konvergensiya" anlayışı ortaya çıxartdı. Bu vəziyyətdə yuxarıdakı fenomenin nəticələrini, yəni bəşəriyyətin qaçılmaz olaraq qarşılaşacağı ən vacib dəyişiklikləri qeyd etmək lazımdır. Bu vəziyyət, stilistik üsullarından tutmuş ingilis dilli media sahəsində kreollaşdırılmış mətnlərin istifadəsinə qədər dil həqiqətlərinin də yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Son tendensiyalar dil elmləri alimlərini dil reallıqlarına, leksikasına və hətta müxtəlif dillərin semantikasına yenidən baxmağın zəruriliyi barədə düşünməyə vadar etdi. Bunun səbəbi, yeni medianın ənənəvi media ilə müqayisədə hədəf auditoriyasının üstünlüklərinə daha çox bağlı olması və bununla da virtual dünyanın bütün reallıqlarına cavab verməyə

çalışmasıdır. Bu da öz növbəsində antroposentrik amilin bu və ya digər mətnin formalaşmasında həqiqi üstünlüyüdür ki, hədəf auditoriya bu və ya digər məlumatı obyektiv qəbul edə və düzgün işləyə bilsin ki, ünsiyyətin bütün iştirakçıları üçün mövcud olan yalnız obyektiv reallığı hamı üçün təmsil etsin.

Açar sözlər: media, rəqəmsallaşdırma, konvergensiya, multimedia, hipermətn.

МЕДИАКОНВЕРГЕНЦИЯ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА ЯЗЫКОВЫЕ РЕАЛИИ

Ахмедова Улькяр Мазахир
Азербайджанский Университет Языков
ulya.gemini777@gmail.com

Резюме

Данный тезис посвящён проблематике объединения традиционных и новых медиа в одну составляющую и взаимодействию, служа общей цели. Процесс, пока что, частичной интеграции печатных СМИ в новые медиа вовсе не означает их полное замещение новыми медиа, а, наоборот, порождает собой наиинтереснейший уникум эффективного сосуществования в сфере СМИ. Существующую ситуацию породила концепция «медиаконвергенция», которая реализуется в условиях стремительной цифровизации и перехода практически любого вида общения и взаимодействия между людьми в «компьютерный мир». В этом случае надобно отметить и о последствиях вышеуказанного явления, а именно о важнейших изменениях, с которыми неизбежно столкнётся человечество. Такое положение вещей требует пересмотра и лингвистических реалий тоже, начиная от стилистических приёмов, заканчивая применением креолизованных текстов в сфере англоязычных медиа. Новейшие тенденции натолкнули учёных лингвистической науки на мысль о необходимости пересмотра языковых реалий, лексики, и даже семантики различных языков. Это объясняется тем, что новые СМИ по сравнению с традиционными СМИ имеют большую приверженность предпочтениям целевой аудитории, тем самым стремятся отвечать всем реалиям виртуального мира, а это в свою очередь являет собой фактическое доминирование антропоцентрического фактора в формировании того или иного текста, дабы целевая аудитория могла объективно принять и правильно переработать ту или иную информацию, чтобы она для всех представляла бы только объективную реальность, доступную всем участникам коммуникации.

Ключевые слова: медиа, цифровизация, конвергенция, мультимедия, гипертекст.

With the advent of information and digital technologies, traditional media have been replaced by "new media". This in itself is an unavoidable reality, since most of the recipients (especially young) abandon traditional media, and receive this or that information through digital platforms, be it digital sources of information or social networks (Loseva, 2016). But it should also be noted the fact of the emergence of a phenomenon as “media convergence” (from the Latin convergere – to converge, to unite, to approach), where new media do not deny the existence of traditional media, but only complement each other, duplicate one or another content of information, and are also engaged in the creation of other media platforms for the purpose of synchronous and rapid transmission of the newly created and processed information. It is worth mentioning the scientist M. McLuhan, who devoted a lot of his works to the problem of the formation and development of new media and devoted a lot of his works to this topic. (McLuhan, 2003; McLuhan, 1962). He introduced a new concept of "implosion", which means "collapse, inward-directed explosion". The meaning of this term is similar to the understanding of the term "media convergence", in the key of decentralization of participants in the communication process, as well as in the greatest

prospects and the predominance of the virtual world over printed publications at the moment. However, this concept refers only to the technological process and prevents the full disclosure of the full functional potential of new media and additional levels of media convergence. At the beginning of the twentieth century, views began to appear (D.Jenkins, T. Dwyer), which supplemented this hypothesis and media convergence began to be considered with a sociological and cultural component. (Dwyer, 2012; Jenkins, 2001; Jenkins, 2004).

The main argument we got from this study is the adjustments made in both oral and written forms of speech, which were generated by the integration of traditional media into new media, i.e. there was a smooth and assimilative transition to the digital media platform, because in conditions of fierce competition, the media industry had to find a way out of the complete structural restructuring of the entire "World Wide Web".

Main points of this work are presented in 1) understanding the already existing views on media convergence; 2) determining the fundamental trends that define new media; 3) considering and identifying the changes made by media convergence in a virtual language environment; 4) to put forward the problem of changing linguistic realities that have been, are and will be modified with the use of digital technologies and rapid the transition of print media to electronic. In other words, print media are gradually losing their relevance, despite the abundance of information and even the creolized texts used in them. The media of the new digital generation have obvious advantages over traditional media, starting from the use of intelligibly "explanatory" multimedia files, semiotic signs, animations, videos, voice messages, etc., thereby involving all verbal and non-verbal techniques, as if forming the basis of theoretical syncretism.

The hypothesis we put forward is that the convergence of the language itself is carried out in parallel through media convergence. To define this phenomenon, first you need to identify the main characteristic criteria that new media possess. In our opinion, the main and widespread criteria defining new media are the following trends: 1) Multimedia. Within the framework of this trend, the presentation of an existing media product is considered by various means of communication (pictures, audio, video, texts, semiotic signs or animations). 2) The introduction and growing need for visualization of all media content and all kinds of information. That is, the recipient first of all visually looks through most of the information received and thereby decides whether this information will be useful and interesting for him. 3) The presence of hypertext links. This means that the user can move from one source of information to another, that is, the recipient himself can control the process of familiarization with this or that information at his discretion. But there are exceptions, namely, hypertext links are not found in all media texts (Гончаренко, 2012). 4) Interactivity. This phenomenon manifests itself in the fact that each user can synchronously give his assessment to the created media product; thereby the sender of the information can be in an interactive dialogue with the recipient. Also, this exchange of information can take place in the mode of online broadcasts, video or teleconferences, streams, podcasts, etc.

From the above, it should be concluded that the convergence of the language occurs as follows: 1) convergence of verbal and nonverbal information through various sources of information; 2) convergence of various alphabets, semiotic systems, codes, creolized texts, etc. (Рязанцева, 2010).

Also, simultaneous use of different languages during interactive communication in the same media resource, which constitutes a kind of linguistic obstacle between the sender and the recipient of the media product (Turnšek & Jankowski, 2008); 3) partial shift of communicative roles between the sender and the recipient of information; 4) convergence of various forms of speech (monologue, dialogue, polylogue); 5) allocation of text in the outcome of the speech process, and discourse in the way of expressing speech strategies according to the preferences of the target audience and trends of the modern virtual world (Рязанцева, 2010); 6) asynchronous and synchronous types of communication. According to Goroshko, in the modern virtual space, the boundary between asynchronous and synchronous types of communication is almost very blurred, since communication in the conditions of new media has a permanent and interactive format. (Горошко, 2011a). Consequently, the phenomenon of "convergence" is characterized by the following definition of "cross-media technology of interpenetration between different channels of information transmission" (Ким, 2013). The media exposed to convergence "pack and repackage information in accordance with the requests of the audience, for better perception, assimilation and understanding of information." (Грабельников, 2013).

The possibility of two-way communication by the sender of information with various audiences and all of the above criteria, give rise to the need to create more relevant and in-demand language tools and realities that will correspond to the rapid development of digital media.

References:

1. Гончаренко А.Б. Виртуальная языковая среда и её особенности, Филологические науки, 2012. Выпуск Ноябрь, с.6.
2. Горошко Е.И. Функционирование текста в среде конвергентных медиа, Гипертекст как объект лингвистического исследования, Материалы II международной конференции, 18-20 октября 2011, Самара, 2011a, с.22-40.
3. Грабельников А.А. Особенности конвергентной журналистики, Вестник университета Российской Академии Образования, 2013, №3, с.79-83.
4. Ким М.Н. Основы теории журналистики, учебное пособие, Санкт-Петербург, 2013, с.288.
5. Лосева Н. Аудитория новых медиа, как новые медиа изменили журналистику, Екатеринбург, Гуманитарный университет, 2016, с.31-86.
6. Маклюэн Г.М. Понимание медиа: Внешние расширения человека, Москва, Жуковский, 2003.
7. Рязанцева Т.И. Гипертекст и электронная коммуникация, Москва, ЛКИ, 2010, с.256.
8. Dwyer T. Media Convergence, UK, McGraw-Hill, 2012.
9. Jenkins H. Convergence? I diverge, Technological Review, 2001, vol.104, №5, p.93.
10. Jenkins H. The cultural logic of media convergence, The International Journal of cultural studies, 2004, vol.7, №1, p.33-43.
11. Turnšek M., Jankowski N.W. Sosial Media and Politics: Theoretical and Methodological Considerations in Designing a Study of Political Engagement, Royal Holloway, University of London, 2008.
12. McLuhan M. The Gutenberg Galaxy: the making of typographic man, Toronto, Canada, 1962.

RADİO VƏ TELEVİZİYADA İSTİFADƏ EDİLƏN REKLAMIN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədova Vüsalə Sabit
Azərbaycan Dillər Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-4049-6843>
vusala.mamadova93@gmail.com

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF ADVERTISING USED ON RADIO AND TELEVISION

Mammadova Vusala Sabit
Azerbaijan University of Languages
<https://orcid.org/0000-0002-4049-6843>
vusala.mamadova93@gmail.com

Summary

This thesis deals with the study of the specific characteristics of modern advertisements used on radio and television. Immediately after the invention (the 20s of the XX century) of the radio, advertising began to be broadcast on the radio. Since the middle of the XX century, television has become an indispensable source of advertising for goods/services produced for sale. In addition to the advantages and specific aspects of advertisements broadcast on radio and television, the article also reflects its shortcomings. So, while advertisements broadcast on television are in audio-visual forms, advertisements broadcast on the radio are only in audio forms. In other words, the audience both sees and hears the products and services advertised on television. Television ads are more expensive than radio ads. The audience of radio commercials is much wider than that of television commercials because it is possible to listen to the radio in the car, at home, at work, in short, anywhere. In addition to the important conditions for more effective advertising broadcast on modern television and radio, effective advertising options are also mentioned in the article. Practical cases, as well as theoretical ideas while studying the advertisement broadcast on television and radio are also paid attention to.

Key words: advertising text, advertiser, mass media.

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕКЛАМЫ, ИСПОЛЬЗУЕМОЙ НА РАДИО И ТЕЛЕВИДЕНИИ

Мамедова Вюсала Сабит
Азербайджанский Университет Языков
<https://orcid.org/0000-0002-4049-6843>
vusala.mamadova93@gmail.com

Резюме

Данный тезис посвящен изучению специфических особенностей рекламы, используемой на радио и телевидении. С 20-х годов прошлого века, то есть сразу после его изобретения, реклама стала транслироваться по радио. С середины 20 века телевидение стало незаменимым источником рекламы товаров и услуг, производимых на продажу. Помимо преимуществ и специфики рекламы, транслируемой по радио и телевидению, в статье также отражены ее недостатки. Таким образом, в то время как реклама по телевидению транслируется в аудиовизуальном формате, реклама по радио транслируется только в аудио формате. Другими словами, аудитория и видит, и слышит продукты и услуги, рекламируемые по телевидению.

Телевизионная реклама стоит дороже радиорекламы. Аудитория радиорекламы намного шире, чем у телерекламы, потому что радио можно слушать в машине, дома, на работе, словом, где угодно. Помимо важных условий более эффективной рекламы, транслируемой по телевидению и радио, в статье упоминаются и эффективные варианты рекламы. Автор обратил внимание на практические случаи, а также на теоретические идеи при изучении рекламы, транслируемой по телевидению и радио.

Ключевые слова: рекламный текст, рекламодатель, СМИ.

Radio və TV-də istifadə edilən reklamla bağlı tədqiq edilən bu mövzu aktuallığı ilə seçilir. Burada əsas məqsəd hər iki növ reklama aid xüsusiyyətlərin araşdırılmasıdır. Müxtəlif dilçilərin tədqiq etdiyi bu mövzu dilçilik elminə əhəmiyyətli töhfələr verməkdədir. Tədqiqatın əsas metodologiyası kimi təsviri metodu qeyd etmək olar. Mövzu ilə bağlı araşdırılmış mənbələr XXI əsrdə nəşr edilmişdir.

Radioda reklamdan keçən əsrin 20-ci illərində ilk dəfə ABŞ-nın Pitzburq şəhərində təxminən 1000 radioqəbuledicidə istifadə edildi (İnternet mənbəsi 10). 20-ci əsrin ortalarına yaxın televiziyanın ixtirası radioda yayımlanan reklamları ikinci plana çəkdi (Панкратов, Баженов, Шахурин, 2008). TV geniş auditoriyaya təsir göstərən kütləvi elektron informasiya vasitəsidir. TV səs və təsviri sintez edərək, reklamın bir çox digər vasitələrindən daha çox ünsiyyət imkanlarına malikdir. Audio və vizual təsvirin olması televiziyanın ünsiyyətini şəxsiyyətlərə ünsiyyət formalarına yaxınlaşdırır, buna görə də tamaşaçıların qavrayışında televiziya digər kütləvi informasiya vasitələrindən fərqli olaraq birbaşa, dərhal, ikitərəfli ünsiyyətə daha yaxındır. TV mümkün olan ən yüksək ümumi auditoriyaya çatmaqla yanaşı, müxtəlif növ auditoriyalara reklam mesajlarını çatdırmağın ən güclü və təsirli yollarından biridir. Bu keyfiyyətlər sayəsində o, böyük reklamçılar, kütləvi istehlak, mal və xidmət istehsalçıları üçün məlumatların yayılmasına görə prioritet kanala çevrilmişdir.

TV və radioda yayımlanan reklamların bir sıra üstün və özünəməxsus çatışmaz cəhətləri vardır. TV reklamlarına şəkillər, səs, hərəkət, rəng daxildir və buna görə də, onlar reklam auditoriyasına digər media reklamlarından daha çox təsir göstərir. TV reklamı getdikcə daha maraqlı, informativ və eyni zamanda mürəkkəb və bahalı olur, xüsusən də kompüter qrafikası əsasında hazırlanır. TV reklamının çatışmayan cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onun yayımı zamanı potensial istehlakçının diqqəti ekrana yönəlməlidir, əks halda reklam mesajı qəbul edilməyəcəkdir. TV istehlak mallarının geniş miqyasda reklamına imkan verir, lakin sənaye malları üçün səmərəsizdir.

Televiziya reklamının unikal xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, birincisi, səs və vizual təsirlərin vəhdəti, ikincisi, televiziya seriallarının nümayişi zamanı artan hər hansı digər reklam vasitəsi ilə müqayisədə nəhəng auditoriya ilə xarakterizə olunur. Radioda olduğu kimi, televiziya reklamlarında da tamaşaçının diqqətini çəkmək üçün cəmi üç saniyə var (Полукаров, Грановский, Козин, Лозовская, 2004). Bu vaxt qaçırılsa, reklam, bir qayda olaraq, ünvan sahibinin yanından keçir. Buna görə də, ən başlanğıcda nələrin müzakirə ediləcəyi və ya reklamçının izləyicidən nə istədiyi barədə danışmaq vacibdir. Başlanğıcda deyilənlər sonda eyni sözlərlə və ya eyni ifadələrlə təkrarlanmalıdır. Bütün digər reklam vasitələrində olduğu kimi, televiziya reklamında da yumordan istifadə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, xatırladaq ki, reklamın əsas məqsədi alqı-satqıya həvəsləndirmək, son nəticədə isə satmaqdır, camaatı əyləndirmək deyildir. Televiziya reklamı, əsasən öz şirkəti və ya onun məhsulu üçün mümkün qədər geniş təbliğat yaratmaq

niyyətində olanlar, reklam edilən məhsul və ya xidmətin avtomatik olaraq reklam verənin adı ilə əlaqələndirilməsini istəyənlər üçün faydalıdır. Televiziya reklam xidmətləri eyni zamanda, kütləvi bazarı tez bir zamanda yeni məhsul markası ilə doldurmaq istəyən şirkətlər üçün əvəzolunmazdır (Мокшанцев, 2009).

Səs klipinin yaxşı tərtibatı - diktorun səsi, əyləncəli və yaddaqalan mətn, yaxşı səs fonu, musiqi müşayiəti radio reklamını kifayət qədər effektiv edir. Effektiv radio reklamı digər radio reklamlarının “pərdəsini yarmalı” və dinləyicinin şüuruna çatmalıdır. Radionun üstünlüyü dinləyicinin təxəyyülüdür. Radionun böyük üstünlüyü minimal xərclə demək olar ki, istənilən təsviri yaratmaq imkanındır (Феофанов, 2002). Yaxşı hazırlanmış radio reklamı məhsul və onun üstünlükləri ilə əlaqəli diqqətlə seçilmiş səslərdən istifadə edir, dinləyicinin təxəyyülünü istənilən istiqamətdə işləməyə şərait yaradır. Bu, stəkana düşən buzun səsi, gülüş səsləri və ya hər hansı bir şey ola bilər. Radio reklamının gücü onun təkrarlanmasında, qısalığındadır. Radionun böyük üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, səhər, günorta və axşam dinlənir. Musiqinin olması reklamın emosional tonunu gücləndirdiyinə görə, radio reklamının imkanları çap sözü ilə müqayisədə xeyli artır (Песоцкий, 2001). Reklam psixoloqlarının fikrincə, radio reklamının ən təsirli müddəti 30 saniyə ilə müəyyən edilir. Tədqiqatlar göstərir ki, natiq tez danışsın və zaman vahidinə daha çox qənaət edərsə, insanlar daha fəal və diqqətlə dinləyirlər. Yüksək dinləyici reytingi olan radio proqramlarına sponsorluq edərkən, sponsor bir sıra əhəmiyyətli üstünlüklər - kifayət qədər böyük auditoriya əldə edir. Kifayət qədər böyük auditoriya, eyni zamanda kifayət qədər böyük alıcı kütləsi deməkdir (Армстронг, Вонг, Котлер, Сондерс, 2008).

Radio kanalında həm birbaşa reklam, həm də dolaylı reklam ola bilər. Dolaylı reklam, radio dinləyicilərinin başqaları ilə müqayisədə bu xüsusi radiostansiyaya üstünlük verməsi səbəbindən formalaşır. Bu prosesdə böyük rol onun DJ-lərinə məxsusdur. Aydındır ki, konkret radiostansiyanın müntəzəm dinləyiciləri (radio həvəskarları) nə qədər çox olarsa, onun reklam mesajlarının potensial istehlakçılarının sayı bir o qədər çox olar (Феофанов, 2002).

Radio reklamının “prime time”i gündüzdür. Bu, satın almadan dərhal əvvəl istehlakçı qərarına təsir göstərməyə imkan verir. Heç bir başqa reklam mənbəyinin istehlakçıya yaxın olmaq üçün belə böyük imkanları yoxdur. Qəbuledicilər daim maşında, işdə, evdə işləyirlər. Radio axşamları necə keçirmək, maşını harada yumaq, alış-veriş etmək, xidmətlərdən necə istifadə etmək və s. haqqında istehlakçıya məlumat verir. Axşam vaxtı radio reklamı üçün uyğun deyildir, çünki əksər insanlar axşam saatlarında məlumatları passiv şəkildə qəbul edir və alış-veriş etmirlər (İnternet mənbəyi 9).

Televiziya reklamı bu variantları təklif edir: birincisi, reklamlar oyun, sənədli, animasiya ola bilər. Onların üstünlüyü istehlakçıya psixoloji təsirin yüksək səviyyədə olmasıdır (Пресса, 2007). Çatışmayan cəhəti istehsalın və efir vaxtının daha yüksək qiymətli olmasıdır. Başqa çatışmayan cəhət yanlış vaxtda proqrama daxil olan reklamın izləyicini qıcıqlandırmasıdır. İkincisi, müxtəlif verilişlərin nümayişi zamanı (hava proqnozu) reklam verənin loqosunun, embleminin, devizinin ekranda yerləşdirilməsi; Üçüncüsü, populyar proqramlara sponsorluq etmək. Məsələn, şirkətin məhsullarını televiziya müsabiqələrində mükafat kimi təqdim etmək. Belə olan halda, verilişin aparıcısı şirkətin adını təkrarlamaqdan yorulmur və onun reklam lövhələri studiyada olur və

zaman-zaman təsadüfən kadra düşür. Dördüncüsü, hər hansı verilişin yayımı zamanı ekranın altındakı qaçış xəttində reklamların yayımlanması. Bu televiziya reklamının ən ucuz variantı hesab edilir (İnternet mənbəyi 8). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, psixoloji cəhətdən reklam verən, bir tərəfdən açıq-aşkar uduzur, çünki bu, filmə baxmağa mane olur və qaçış xəttinə az adam baxır, digər tərəfdən ünvanları, telefon nömrələrini yazmağa vaxt tapmaq mümkün deyildir.

Ədəbiyyat:

1. Армстронг Г., Вонг В., Котлер Ф., Сондерс Дж. (2008). Основы маркетинга, 4-е европейское издание.: пер. с англ.-М.: ООО” И.Д. Вильямс ”, 1200 с.
2. Мокшанцев Р.И. (2009). Психология рекламы: Учеб. пособие/ Науч.ред. М.В.Удальцова. – М.: ИНФРА-М; Новосибирск; Сибирское соглашение, 230 с.
3. Панкратов Ф.Г., Баженов Ю.К., Шахурин В.Г. (2008). Основы рекламы: Учебник. 11-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К”, 548 с.
4. Песоцкий Е. (2001). Современная реклама: теория и практика. / Изд-во: "Феникс", 315 с.
5. Полукаров В.Л., Грановский Л.Г., Козин В.П., Лозовская В.Ю. (2004). Телевизионная и радиовещательная реклама. - М.: Издательство Дашков и К о, 388с.
6. Пресси Э. (2007). Психология рекламного влияния. Как эффективно воздействовать на потребителя / Пер. с англ. Под ред. Л. Богомоловой. – Спб.: Питер, 272 с.
7. Феофанов О.А. (2002). Реклама: новые технологии в России. / СПб: Питер, 384 с.
8. <http://www.mediascope.ru/node/625>
9. <https://cyberleninka.ru/article/n/televizionnaya-reklama-kak-sredstvo-konstruirovaniyasmyslov>
10. <https://gitlab.su/history-of-advertising-radio-and-tv/>

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ BÖLMƏSİ

ÖMÜRBOYU TƏHSİL SİSTEMİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİNDƏ ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN ROLU

Babayev Abbas İlham

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

<https://orcid.org/0000-0002-3939-9237>

abbas96babayev@gmail.com

THE ROLE OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN STRENGTHENING THE LIFELONG EDUCATION SYSTEM

Babayev Abbas İlham

The Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

<https://orcid.org/0000-0002-3939-9237>

abbas96babayev@gmail.com

Summary

The main objective of this research is to identify the major challenges, faced during the implementation of the concept of lifelong learning in Azerbaijan and to propose solutions for dealing with those challenges. The need for this study arose from the fact that despite the national government's recognition of the strategic role of lifelong learning and the importance of higher education institutions in the organization of lifelong learning opportunities for achieving the national priorities of Azerbaijan's socio-economic development until 2030, this topic has not been investigated from a scientific point of view. After providing detailed information about the concept of lifelong learning, a brief overview will be provided on how the perspectives on the role of higher education in the organization of lifelong learning have been formed. For this purpose, the main attention is devoted to the Declarations, adopted in international conferences on lifelong learning. The study is concluded by the recommendations for strengthening the participation of higher education institutions in the creation of the national lifelong learning system and potential research areas that might be helpful in this direction. The research methodology consists of a detailed literature review and interviews with representatives of higher education institutions of Azerbaijan.

Keywords: lifelong learning, higher education institutions, socio-economic development.

РОЛЬ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В УКРЕПЛЕНИИ СИСТЕМЫ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Бабаев Аббас Ильхам

Институт Образования Азербайджанской Республики

<https://orcid.org/0000-0002-3939-9237>

abbas96babayev@gmail.com

Резюме

Основной целью данного исследования является выявление основных трудностей, стоящих перед более эффективной реализацией концепции непрерывного образования высшими учебными заведениями

Азербайджана, и предложение решений по их устранению. Необходимость в этом исследовании возникла из-за того, что, несмотря на признание правительством стратегической роли непрерывного образования и значимости высших учебных заведений в организации непрерывного образования в достижении национальных приоритетов социально-экономического развития Азербайджана до 2030 года, данная тема не была исследована с научной точки зрения. После предоставления подробной информации о сущности концепции непрерывного образования в рамках исследования дается краткий обзор того, как формировалось представление о роли высшего образования в организации непрерывного образования. Здесь основное внимание уделено Декларациям, принятым на международных конференциях по данному вопросу. Исследование завершается рекомендациями по усилению участия высших учебных заведений в создании национальной системы обучения на протяжении всей жизни и потенциальными направлениями исследований, которые могут быть полезны в этом направлении. Методология исследований состоит из подробного обзора литературы по теме и интервью с представителями высших учебных заведений.

Ключевые слова: непрерывное образование, высшие учебные заведения, социально-экономическое развитие.

2030-cu ilədək dünyanın inkişaf trayektoriyasını müəyyənləşdirən və universal xarakter daşıyan “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”də yer alan on yeddi Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən biri hər kəs üçün ömürboyu təhsil imkanlarının yaradılmasıdır (United Nations General Assembly, 2015). Bu məqsədin əhəmiyyətinin global səviyyədə tanınması sürətlə qloballaşan dünyada baş verən sosial və iqtisadi dəyişikliklərə cəmiyyətlərin hazırlıqlı olmaları üçün onların tələb olunan bilik, bacarıq və səriştələrə malik insan kapitalına sahib olması zərurətindən irəli gəlir. Belə ki, əgər əvvəllər iqtisadi inkişaf daha proqnozlaşdırıla bilinən idisə və insanlar təhsillərini bitirib bir peşədə, müəssisədə onilliklərlə çalışdırlarsa, dinamik texnoloji inkişafın nəticəsində yeni peşələr yaranır, bəzi peşələr öz aktuallığını itirir və insanlar nadir hallarda bir müəssisədə ömür boyu fəaliyyət göstərirlər. Belə olan halda isə, öz bilik və bacarıqlarını dəyişən tələblərə uyğun şəkildə yeniləməyən insanlar həssas təbəqəyə çevrilmə riski ilə üz-üzə qalırlar. Bunu nəzərə alaraq, yoxsul səviyyədə çıxmaq və ya yoxsul səviyyəyə düşmə riskinin qarşısını almaq, layiqli məşğulluq imkanları ilə təmin olmaq, sağlam və keyfiyyətli həyat səviyyəsinə malik olmaq kimi bir çox məqsədlərə açar olaraq məhz keyfiyyətli təhsil və ona ömürboyu çıxış əldə etmək hesab edilir.

Ömürboyu təhsil konsepsiyasının tərifinə yanaşmalar fərqli olsa da, bu konsepsiyanın əsasını formalaşdıran və onun daha yaxşı başa düşülməsini təmin edən beş element vardır (UIL, 2022). Bunlar ömürboyu təhsil prosesinin insanın doğumundan başlayaraq vəfatınadək davam etməsi (başqa sözlə desək, bütün yaş dövrlərini əhatə etməsi), bütün növ təhsil pillələrini, səviyyələrini, habelə formalarını – formal, qeyri-formal və informal - əhatə etməsi, öyrənmə fəaliyyətinin baş verdiyini bütün mühitləri nəzərə alması və öyrənmənin xidmət edəcəyi bütün məqsədləri (məsələn, iqtisadi və sosial məqsədlər) hədəfləməsidir.

Ömürboyu təhsilin məqsədlərinə gəldikdə isə bu proses bütövlükdə iki əsas məqsəd fonunda təşviq olunur. Birinci məqsəd əsasən ömürboyu təhsilin iqtisadi səmərəliyinə yönəlib. Yəni, iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin edilməsi, iqtisadiyyatın müasirləşdirilməsi və bilik-əsaslı iqtisadiyyata keçid edilməsi məqsədlə insan kapitalının inkişaf etdirilməsidir (Nesbit, Dunlop və Gibson, 2007). Bu prosesin özünü də iki istiqamətə ayırmaq olar. Birinci istiqamət əmək bazarında öz yerini möhkəmləndirmiş, müəyyən peşəkar təcrübəyə, habelə bilik və bacarıqlara malik

insanların daha məhsuldar, rəqabətqabiliyyətli olmasını və müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsini hədəfləyir. İkinci istiqamət isə qeyri-stabil işlərdə çalışan, aşağı əmək haqqı alan və həssas əhali qruplarına aid olan insanlar üçün təhsil və təlim imkanlarının yaradılmasını qarşısına məqsəd qoyur. Burada əsas çağırış ömürboyu təhsil imkanlarının inklüzivliyinin təmin edilməsi və ömürboyu təhsilin yalnız seçilmiş (elit) təbəqəyə əlçatan olan imkandan bütün əhali qruplarının çıxışı olan xidmətə çevrilmədir.

Ömürboyu təhsilin təşviqinə əsas yaradan ikinci məqsəd demokratik cəmiyyətlərdə vətəndaşlıq tərbiyəsinin formalaşdırılmasında təhsilin roluna dair məfhumdur. Jak Delora (Delors, 1996) əsasən, insanın aldığı təhsil məktəb təhsili (bura formal təhsilin digər pillələrini də aid etmək olar) ilə məhdudlaşmamalı, əksinə, insanın həyatı boyunca çıxışı olacağı bir proses olmalıdır. Fikirlərini öyrənən cəmiyyət (“learning society”) anlayışı ilə birləşdirən müəllif qeyd edir ki, həyatı boyunca öyrənmə təkcə fərdlərin cəmiyyətin onlar üçün yaratdığı imkanlardan istifadə etmələri deyil, həm də cəmiyyətin öz üzvlərinə mütəmadi öyrənmə imkanlarının yaratmasıdır. Bu yanaşmaya əsasən insanlar başlıca olaraq birlikdə yaşamağı öyrənməli, bir-birlərinin tarixlərini, adət-ənənələrini və dəyərlərini bilməli və aralarında yaranan konfliktləri sülh yolu ilə həll etməlidir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ömürboyu təhsili hansısa bir spesifik təhsil pilləsi ilə əlaqələndirmək bu konsepsiyanın mahiyyətinə ziddir. Lakin ömürboyu təhsil mövzusunda ədəbiyyatın təhlilindən də görüldüyü kimi, ömürboyu təhsilin təşviqində rolu ən çox araşdırılan təhsil pillələrindən biri ali təhsildir (Yang, Schneller və Roche, 2015). Bu tədqiqat çərçivəsində əsas məqsəd Azərbaycanın ali təhsil müəssisələri tərəfindən ömürboyu təhsil konsepsiyasının daha səmərəli tətbiqinin qarşısında duran əsas çətinliklərin müəyyənləşdirilməsi və onların aradan qaldırılması üçün həll yollarının təklif edilməsidir. Buna zərurət ölkənin 2030-cu ilədək sosial-iqtisadi inkişafına dair milli prioritetlərinə nail olunmasında ömürboyu təhsilin strateji rolunun hökumətin tərəfindən tanınmasından yaranmışdır. Mövzunu xüsusilə aktual edən məqamlardan biri isə ömürboyu təhsilin əhəmiyyətinin və ali təhsil müəssisələrinin bu prosesdə rolunun hökumət tərəfindən tanınmasına baxmayaraq, ölkədə ali təhsil müəssisələrinin bu prosesə verə biləcəyi töhfənin elmi baxımdan ümumiyyətlə araşdırılmamasıdır. Bunları nəzərə alaraq, tədqiqatın vəzifələrini icra etmək məqsədilə ömürboyu təhsil mövzusunda ədəbiyyat ətrafı araşdırılmış və ölkənin ali təhsil müəssisələrinin nümayəndələri ilə müsahibələr keçirilmişdir.

Tədqiqatın nəticələrinə keçid etməmişdən əvvəl ömürboyu təhsilin təşkilində ali təhsilin roluna dair baxışın necə formalaşdığına qısa nəzər yetirmək məqsədəuyğun olardı.

Ömürboyu təhsilin təmin edilməsində ali təhsil müəssisələrinin iştirakının beynəlxalq səviyyədə tanınması

1997-ci ildə Almanyanın Hamburq şəhərində keçirilmiş Yaşlıların Təhsili üzrə Beşinci Beynəlxalq Konfransda qəbul edilmiş Hamburq Bəyannaməsinin (Gələcək üçün Gündəlik kimi də tanınır) əsas çağırışlarından biri ali təhsil müəssisələrin ömürboyu öyrənən təhsil müəssisələrinə transformasiyasının təşviq edilməsi idi (UIE, 1997). Daha sonra 1998-ci ildə Parisdə keçirilmiş “21-ci Əsrdə Ali Təhsil: Baxış və Fəaliyyət” mövzusunda Ali Təhsil üzrə Ümumdünya Konfransı Hamburq Bəyannaməsindən irəli gələrək, əsas prioritet istiqamətlərindən biri kimi ali təhsil

müəssisələrinin ömürboyu təhsil imkanlarını, o cümlədən insanların müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarına uyğun, dəyişə bilən giriş və çıxış imkanları olan proqram seçimlərini ehtiva edən təhsil ocaqlarına çevrilməsini müəyyənləşdirdi (UNESCO, 1998). 2000-ci ildə Cənubi Afrika Respublikasının Keyptaun şəhərində keçirilmiş Ömürboyu Öyrənmə, Ali Təhsil və Aktiv Vətəndaşlıq mövzusunda konfransda qəbul edilmiş Keyptaun Bəyanatı ömürboyu öyrənən ali təhsil müəssisəsinin altı xarakterik elementini cızdı (UIE, 2001). 2009-cu ildə Parisdə keçirilmiş Ali Təhsil üzrə növbəti Ümumdünya Konfransı bilik cəmiyyətinin qurulmasında ali təhsilin və bu təhsil pilləsinin müxtəlif növ öyrənənlərin ehtiyaclarına cavab verməsinin əhəmiyyətini vurğuladı (UNESCO, 2009). Son olaraq, 2022-ci ildə Mərakeş şəhərində keçirilmiş Yaşlıların Təhsili üzrə Yeddinci Beynəlxalq Konfransda YUNESKO-nun Ömürboyu Öyrənmə İnstitutu tərəfindən təqdim olunmuş “Ömürboyu Öyrənməni Reallığa Çevirmək: Təlimatlar” adlı nəşrdə də ali təhsil müəssisələrinin mandatlarına ənənəvi tədris və tədqiqat fəaliyyətlərinə əlavə olaraq üçüncü missiya kimi ömürboyu təhsil istiqamətinin əlavə edilməsinin vacibliyi qeyd olunmuşdur (UIL, 2022).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanın rəqabətli insan kapitalı ilə təmin edilməsi və müasir innovasiyalar məkanına çevrilməsi üçün ömürboyu təhsil sisteminin gücləndirilməsi növbəti strateji dövrdə hökumətin prioritetləşmiş fəaliyyət istiqamətlərindən birini təşkil edəcəkdir. Bu tədqiqat çərçivəsində ali təhsil müəssisələrin nümayəndələri ilə müsahibələr nəticəsində ölkədə “ömürboyu təhsil” sisteminin gücləndirilməsində ali təhsil müəssisələrinin səmərəli iştirakçılığının təmin edilməsi üçün bir sıra zəruri faktorlar müəyyən edilmişdir. Bu faktorlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Ömürboyu təhsil konsepsiyasının, onun əsas elementlərinin ali təhsil müəssisələri tərəfindən başa düşülməsi;
- Ömürboyu təhsilin ali təhsil müəssisələrinin strateji inkişaf planlarına daxil edilməsi;
- Ömürboyu təhsilin təşkili üçün ali təhsil müəssisələrində zəruri təşkilati strukturun yaradılması;
- Ömürboyu təhsil proqramlarının dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün maliyyə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və şaxələndirilməsi.

Yuxarıda qeyd olunan istiqamətlərdə işlək və yerli reallığa uyğun fəaliyyət planlarının tərtib edilməsi üçün əlavə elmi tədqiqatların aparılması arzuolunandır. Bu tədqiqatlar aşağıda qeyd olunan mövzuları əhatə edə bilər:

- Ömürboyu təhsil sisteminin gücləndirilməsində ali təhsil müəssisələrinin iştirakçılığını təmin etmiş ölkələrin təcrübələrinin öyrənilməsi;
- Ali təhsil müəssisələrində ömürboyu təhsilin təşkili üzrə işin sisteminin öyrənilməsi.

Ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2469 nömrəli Sərəncamı, Bakı, 2 fevral 2021-ci il.
2. Bill, D. (1998). The dearing inquiry into United Kingdom higher education and the role of lifelong learning in the learning society. *Research in Post-Compulsory Education*, 3(3), pp.279-296.

3. Brine, J. (2006). Locating the learner within EU policy: trajectories, complexities, identities. In *Gender and lifelong learning* (pp. 41-53). Routledge.
4. Dave, R. H. (1976). Foundations of lifelong education: Some methodological aspects. In *Foundations of lifelong education* (pp. 15-55). Pergamon.
5. Delors, J. (Ed). (1996). *Learning: The treasure within*. Paris: UNESCO.
6. *Estonian Lifelong Learning Strategy, 2020*.
7. Guliyeva, A., Aliyeva, T., Rzayeva, U., & Huseynova, R. (2021). Lifelong Education as a Challenge of Digital Era. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT)*, 12(6), pp.1282-1289.
8. Holford, J., Milana, M., & Mohorčič Špolar, V. (2014). Adult and lifelong education: the European Union, its member states and the world. *International Journal of Lifelong Education*, 33(3), pp.267-274.
9. Kehm, B., & Lischka, I. (2001). Lifelong learning in German universities. *European journal of education*, 36(3), 305-316.
10. Németh, B. (2010). The accelerating roles of higher education in regions through the European Lifelong Learning Initiative. *European Journal of Education*, 45(3), 451-465.
11. Nesbit, T., Dunlop, C., & Gibson, L. (2007). Lifelong learning in institutions of higher education. *Canadian Journal of University Continuing Education*, 33(1).
12. Toni, A., & Vuorinen, R. (2020). Lifelong guidance in Finland: Key policies and practices. In *Career and career guidance in the Nordic countries* (pp. 127-143). Brill.
13. UNESCO Institute for Education (UIE). (1997). *Agenda for the Future adopted by the 5th International Conference on Adult Education*. Hamburg: UNESCO Institute for Lifelong Learning.
14. UNESCO Institute for Education (UIE). (2001). *The Cape Town Statement on Characteristic Elements of a Lifelong Learning Higher Education Institution*. Hamburg: UNESCO Institute for Lifelong Learning.
15. UNESCO Institute for Lifelong Learning (UIL). (2022). *Making lifelong learning a reality: A handbook*. Hamburg: UNESCO Institute for Lifelong Learning.
16. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). (2009). *Communiqué of the World Conference on Higher Education: The New Dynamics of Higher Education and Research for Societal Change and Development*. Paris: UNESCO.
17. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). (1998). *World Declaration on Higher Education for the Twenty-first Century: Vision and Action and Framework for Priority Action for Change and Development in Higher Education*. Paris: UNESCO.
18. United Nations General Assembly (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, 21 October 2015, A/RES/70/1.
19. Yang, J., Schneller, C., & Roche, S. (Eds.). (2015). *The role of higher education in promoting lifelong learning*. Hamburg [Germany]: Unesco, Institute for Lifelong Learning, 2015.

JEL kodu: F21

**AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA XARİCİ İNVESTİSİYALARIN CƏLBİNDƏ
AVROPA TƏCRÜBƏSİNİN TƏTBİQİ İMKANLARI**

Tağıyev Amin Azər
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-6912-5069>
amintaghiyeff@gmail.com

**OPPORTUNITIES FOR APPLYING THE EUROPEAN EXPERIENCE IN
ATTRACTING FOREIGN INVESTMENT TO THE AZERBAIJANI ECONOMY**

Taghiyev Amin Azer
Azerbaijan State Economic University
<https://orcid.org/0000-0002-6912-5069>
amintaghiyeff@gmail.com

Summary

Attracting foreign investments is one of the central issues in restructuring Azerbaijan's foreign economic policy and carrying out reforms in the economic field. For this purpose, it is important to study the features of attracting foreign direct investments to the economy of Azerbaijan. In general, it is important to clearly describe the investment environment of Azerbaijan, analyze the investments made, determine the direction of attracting foreign investments to the country's economy, and find ways to stimulate investments. The oil sector has been the main direction of attracting foreign direct investments to the industry. In Azerbaijan, oil is the most attractive sector of the national economy for foreign investors. Since most of the companies involved in the oil sector are foreign companies, more foreign investments are attracted to this sector. The state's investment policy focuses on creating a favorable investment environment in the country, stimulating the attraction of private capital, as well as finding new forms of joint investment in prospective projects. The article explains the importance of foreign direct investments in the country's economy and examines the possibilities of applying the European experience in attracting foreign investments to Azerbaijan. The article concludes with proposals aimed at improving the measures to be implemented to increase the number and volume of foreign investments in the country.

Key words: foreign direct investment, economic growth, innovation, globalization, capital.

**ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЕВРОПЕЙСКОГО ОПЫТА ПО
ПРИВЛЕЧЕНИЮ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИКУ
АЗЕРБАЙДЖАНА**

Тагиев Амин Азер
Азербайджанский Государственный Экономический Университет
<https://orcid.org/0000-0002-6912-5069>
amintaghiyeff@gmail.com

Резюме

Привлечение иностранных инвестиций является одним из центральных вопросов перестройки внешнеэкономической политики Азербайджана и проведения реформ в экономической сфере. Для этого

важно изучить особенности привлечения прямых иностранных инвестиций в экономику Азербайджана. В целом важно четко описать инвестиционную среду Азербайджана, проанализировать осуществленные инвестиции, определить направления привлечения иностранных инвестиций в экономику страны, найти пути стимулирования инвестиций. Нефтяной сектор был основным направлением привлечения прямых иностранных инвестиций в отрасль. В Азербайджане нефть является наиболее привлекательным сектором национальной экономики для иностранных инвесторов. Поскольку большинство компаний, вовлеченных в нефтяной сектор, являются иностранными компаниями, в этот сектор привлекается больше иностранных инвестиций. Инвестиционная политика государства направлена на создание благоприятной инвестиционной среды в стране, стимулирование привлечения частного капитала, а также поиск новых форм совместного инвестирования в перспективные проекты. В статье объясняется важность прямых иностранных инвестиций в экономику страны и рассматриваются возможности применения европейского опыта привлечения иностранных инвестиций в Азербайджан. Статья завершается предложениями, направленными на совершенствование мер, которые необходимо реализовать для увеличения количества и объема иностранных инвестиций в страну.

Ключевые слова: прямые иностранные инвестиции, экономический рост, инновации, глобализация, капитал.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin üzləşdiyi mühüm problemlərdən biri sərmayə çatışmazlığıdır. Bunun səbəbi birbaşa xarici investisiyaların təmin etdiyi kapital, yeni texnologiya və məşğulluq artımından faydalanmaq istəyidir.

İqtisadiyyata kapital qoyuluşunun ümumi səviyyəsini artırmaqla və daha məhsuldar texnologiya və texnikaları tətbiq etməklə artım perspektivlərini yaxşılaşdırmaqla bilər. Xarici sərmayələr həmçinin xarici texnologiyaya, idarəetmə texnikasına və iş təcrübələrinə çıxış əldə etməklə və xarici biliyi özündə cəmləşdirən məhsul və prosesləri əldə etməklə “ideya boşluqlarını” aradan qaldırmağa kömək edə bilər [1]. BXİ həm də birbaşa və ya dolaylı yolla yerli şirkətlərə xarici bazarlar və malların paylanması kanalı haqqında məlumat verməklə ixrac performansına kömək etməklə iqtisadi inkişafa kömək edə bilər [2].

İqtisadi baxımdan qloballaşma, istehsal amillərinin, əmtəə və xidmətlərin, investisiya və idarəetmə məlumatlarının sərhədsiz dövr etdiyi bir proseslər sistemidir [3]. Öz iqtisadi baxımından qloballaşma, bir çoxları tərəfindən yalnız maliyyə liberallaşması və ya kapitalın dövlətlər arasında sərbəst hərəkəti kimi qəbul edilir. Birbaşa xarici investisiyalar, maliyyə axınları kimi qloballaşma prosesinin mühüm hissələrindəndir. Real istehsalda böyük töhfə verən birbaşa xarici investisiyalar, yüksək gəlirlilik, aşağı xərclər, iqtisadi-hüquqi-siyasi sabitlik kimi amillərə uyğun olaraq dünyada kifayət qədər geniş vüsət almışdır. Transmilli korporasiyalar dünya bazarlarına birbaşa investisiyalar, lisenziya müqavilələri, konsessiya müqavilələri, müddətli layihələr, ixrac-idxal, maliyyə investisiyaları və digər müxtəlif yollarla çıxma imkanına malikdir [4].

Məqalədə birbaşa xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatındakı vacibliyi açıqlanmış və Azərbaycan xarici investisiyaların cəlbində Avropa təcrübəsinin tətbiqi imkanları tədqiq edilmişdir. Məqalənin yekununda ölkəyə yatırılan xarici investisiyaların sayının və həcmının artırılması üçün görülməli tədbirlərin təkmilləşdirilməsinə hədəflənən təkliflər irəli sürülmüşdür.

Xarici investisiya baxımından ölkələr arasında rəqabət investorların seçim imkanlarını artırır. Bu səbəbdən investisiya ehtiyacı olan ölkələr xarici investorlar üçün investisiya paketləri, gömrük və vergi rüsumlarından azad etmə, təxirə salma və ya hissə-hissə ödəmə, ətraf mühitin mühafizəsi

xərclərinin ödənilməməsi, xüsusi sənaye zonalarının salınması və ucuz kreditlər kimi stimulların hazırlanması. Müxtəlif ölkələr BXİ-nin cəlb edilməsində mühüm prosesdən keçmişlər və hər birinin özünəməxsus şəraitinə uyğun olaraq fərqli təcrübələrə malikdirlər. Bu kontekstdə Azərbaycan üçün nümunə ola biləcək bəzi Avropa ölkələrinin təcrübələri tədqiq edilmişdir.

2002-ci ildə 117 milyard dollarlıq birbaşa xarici investisiya axını ilə dünyada birinci olan Lüksemburqda xarici investorların cəlb edilməsi strategiyasında, cəlbedici şəraitlərin təsiri böyükdür. Bu strategiyanın mərkəzində əqli mülkiyyət hüquqlarının yaradılması, idarə edilməsi və kommersiya məqsədli istifadəsi üçün hüquqi, vergi və maliyyə stimullarının kompleks planı dayanır [5].

➤ 2018-ci ildən qüvvəyə minən yeni qanunvericiliyə uyğun olaraq, tələblərə cavab verən əqli mülkiyyət aktivlərindən əldə edilən xalis gəlir, mənfəət vergisi tutulması zamanı 80% azad olmadan faydalanır;

➤ İnnovativ və elmi-tədqiqat layihələrində iştirak edən Lüksemburqun biznes subyektləri xüsusi əqli mülkiyyət vergi rejimi və ümumi vergi güzəştləri ilə yanaşı, maliyyə dəstəyindən də faydalana bilirlər. Belə ki, dövlət tərəfindən təmin edilən innovasiya kreditlərinin faiz dərəcəsi bazar dərəcəsinə aşağıdır.

➤ Prosesdə və təşkilatda innovativ metodlara və innovasiya sistemlərinə investisiya zamanı 15%-dən 35%-ə qədər maliyyə dəstəyindən faydalana bilər.

Xarici investorlar üçün əlverişli sərmayə mühiti yaradan ölkələrdən biri də Estoniyadır. Estoniya bölüşdürülməmiş mənfəət üzrə vergi dərəcəsinə sıfıra endirən ilk ölkədir. İslahat ölkədə kapitalın toplanmasına güclü müsbət təsir göstərmiş, hasilata və istehlaka isə cüzi müsbət təsir göstərmiş, eyni zamanda bölüşdürülməmiş mənfəətə bu yeni yanaşma kapitalın öz hesabına maliyyələşdirilməsini artırır və borc hesabına maliyyələşməni azaldır [6]. Gürcüstanda 1 yanvar 2017-ci il tarixindən etibarən Estoniya modeli tətbiq olunmağa başlanmışdır. Yəni, mənfəət vergisi yalnız biznes subyektinin tərəfindən dividendlərin bölüşdürülməsi zamanı ödəniləcəkdir [7]. Başqa sözlə, Gürcüstandakı şirkətlər, əməliyyatın mənfəətinin bölüşdürülməsi hesab edildiyi bəzi hallarda istisna olmaqla, mənfəət səhmdarlara paylanana qədər heç bir mənfəət vergisi ödəmir. Latviyada da bu sahədə 2018-ci ildə səhmdarlar üçün potensial üstünlüklər və imkanlar təklif edən konseptual olaraq yeni korporativ mənfəət vergisi çərçivəsini təqdim edən əsaslı vergi islahatı keçirildi [8]. 2021-ci ildən etibarən Polşa vergi sistemində də "Estoniya modeli"-nin tətbiqi başlanmışdır [9]. Yəni artıq Polşada da korporativ vergi ödəyicilərinə mənfəətin bölüşdürülməsi nöqtəsində korporativ gəlir vergisinin ödənilməsini bir neçə ilə qədər təxirə salmaq imkanı verilir. Bununla belə, Polşada bəzi məhdudlaşdırıcı və qeyri-dəqiq tənzimləmələrə görə indiyədək yalnız bir neçə yüz müəssisə bu sistemi seçib.

Ölkəmizdə xarici investisiya mühitinin inkişafı və qoyulan investisiya həcminin artırılması istiqamətində, Avropa təcrübəsini də nəzərə almaqla, aşağıdakı tədbirlərin görülməsi fikrimcə, məqsədə uyğundur:

-iki və çoxtərəfli investisiya müqavilələri, eləcə də beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq investisiya siyasətinin tərkib hissəsi kimi davam etdirilməlidir;

-regional və beynəlxalq ticarət üçün hüquqi baza şərtləri daha da inkişaf etdirilməlidir;

-yeni investisiya qanun layihəsi – yerli və xarici investorlara bərabər ünvanlanan və təşviq sxemləri üçün zəmin hazırlayan – tez bir zamanda qəbul edilməlidir;

-investisiya siyasətinin tərtibində korporativ vergitutma, habelə yerli və xarici investorlar üçün fiskal və maliyyə stimullarına diqqət yetirilməlidir;

-qeyri-neft sektorunda investor üçün fiskal stimulların tətbiqini tövsiyə edilir. Bu, müvəqqəti vergi tətilləri və ya investisiya məbləğindən asılı olaraq vergi endirimi ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Aitken, B., Hanson, G.H. and Harrison, A.E., 1997, “Spillovers, foreign investment and export behavior”, *Journal of International Economics*, Vol 43, pp 103-132.

2. Bolkvadze, B. 2018. Peculiarities of the “Estonian” Tax Model in Taxation System of Georgia. *European Journal of Interdisciplinary Studies*, 4(2), pp.156-161.

3. Estonian Tax and Custom Board. (2021). Tax incentives. URL: <https://www.emta.ee/en/private-client/taxes-and-payment/tax-incentives>

4. Harun Kaya, “Küreselleşmə və Çokuluslu Şirketler: Bir Değerlendirme”, *Vergi Dünyası*, Sayı: 271, Mart 2004, s. 179.

5. KPMG. 2021. Tax Alert: Estonian CIT under the Polish Deal: changes in favor of taxpayers. URL: <https://home.kpmg/pl/en/home/insights/2021/12/tax-alert-estonian-cit-under-the-polish-deal-changes-in-favor-of-taxpayers.html>

6. PwC, P., Latvia. Corporate - Taxes on corporate income. URL: <https://taxsummaries.pwc.com/latvia/corporate/taxes-on-corporate-income>

7. Rana Eşkinat, “Küreselleşmə və Türkiye Üzerine Etkisi”, Ankara Üniversitesi Yayın No: 1036, Eskişehir, 1998, s.9 – 13.

8. Romer, P., 1993, “Idea gaps and object gaps in economic development”, *Journal of Monetary Economics*, vol 32, pp 543-573.

9. US State Department, 2020 Investment Climate Statements: Luxembourg. URL: <https://www.state.gov/reports/2020-investment-climate-statements/luxembourg/>

**RƏQABƏT ŞƏRAİTİNDƏ MÜƏSSİSƏNİN İQTİSADI, SOSIAL VƏ EKOLOJİ
DAYANIQLILIĞI VƏ DAYANIQLILIQ HESABATI**

Eminova Aysel Etibar
Sumqayıt Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-3787-4409>
eminovaayselabdullah@gmail.com

**ECONOMIC, SOCIAL AND ENVIRONMENTAL SUSTAINABILITY OF THE
ENTERPRISE IN THE COMPETITIVE CONDITIONS AND SUSTAINABILITY
REPORT**

Eminova Aysel Etibar
Sumgait State University
<https://orcid.org/0000-0003-3787-4409>
eminovaayselabdullah@gmail.com

Summary

The growing importance of not only economic but also social and ecological aspects of sustainability, which has become relevant as a result of trends such as the unlimited use of existing resources leading to climate change, has been researched in the article. According to the author, if the economic profitability achieved by the efficient use, protection, and management of the assets and resources of the enterprise is achieved, the sustainability of social and environmental dimensions will be ensured.

Also, it was emphasized that the information provided by the sustainability reports, which have recently become an important tool for business management, play a role as a useful tool in determining social and environmental needs and economic growth, and the standards of preparing these reports and their application in our country were studied on the example of the Global Reporting Initiative.

Key words: sustainability concept, economic, social and environmental responsibilities, sustainability reporting, competitive advantage.

**ЭКОНОМИЧЕСКАЯ, СОЦИАЛЬНАЯ И ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ
ПРЕДПРИЯТИЯ В КОНКУРЕНТНЫХ УСЛОВИЯХ И ОТЧЕТ ПО
УСТОЙЧИВОСТИ**

Эминова Айсель Этибар
Сумгаитский Государственный Университет
<https://orcid.org/0000-0003-3787-4409>
eminovaayselabdullah@gmail.com

Резюме

В статье исследовано возрастающее значение не только экономических, но и социальных и экологических аспектов устойчивости, которая стала актуальной в результате таких тенденций, как неограниченное использование существующих ресурсов, ведущих к изменению климата. По мнению автора, при достижении экономической рентабельности, достигаемой за счет эффективного использования, охраны и управления

активами и ресурсами предприятия, будет обеспечена устойчивость социального и экологического измерений.

Также было подчеркнуто, что информация, предоставляемая отчетами об устойчивом развитии, которые в последнее время стали важным инструментом управления бизнесом, играют роль полезного инструмента в определении социальных и экологических потребностей и экономического роста, а стандарты подготовки этих отчетов и их применение в нашей стране изучалось на примере Глобальная инициатива по отчетности.

Ключевые слова: концепция устойчивого развития, экономическая, социальная и экологическая ответственность, отчетность об устойчивом развитии, конкурентное преимущество.

Dayanıqlılığın hərtərəfli tədqiqi və qiymətləndirilməsi müasir iqtisadiyyatın qarşısında duran aktual problemlərdən biridir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin dayanıqlılığının təhlilinə mövcud yanaşmaları yenidən nəzərdən keçirməyə obyektiv ehtiyac yaranmışdır.

Dünya ticarətinin intensiv inkişafı, istehsal və istehlakın artması, mövcud ehtiyatların iqlim dəyişikliyinə qədər aparan qeyri-məhdud istifadəsi kimi tendensiyalar nəticəsində dayanıqlılıq konsepsiyası müəssisələr üçün getdikcə daha vacib bir anlayışa çevrilmişdir.

Biznes subyektləri arasında sürətlə artan qlobal rəqabət həm dünyada, həm də Azərbaycanda bəzi müəssisələrin fəaliyyət dövrünü qısaltmışdır. Sürətlə inkişaf edən texnologiya ilə müəssisələrin yeni bazarlara açılması, daha çox resurslardan istifadə etməsi və işçilərin sayının artması kimi səbəblərdən müəssisələr ekoloji və sosial problemlərlə üzləşmişlər. Bu səbəbdən müəssisələrin iqtisadi, sosial və ekoloji öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün dayanıqlılıq anlayışı daha mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası kontekstində müəssisələrin təkcə iqtisadi göstəricilərə deyil, həm də ekoloji və sosial məsələlərə yönəlmiş anlayış və təcrübəyə malik olması mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Belə ki, müasir elmi konsepsiyalarda ortaya çıxan dayanıqlılıq konsepsiyası rəqabət üstünlüyü və yüksək gəlir uğrunda daimi mübarizəyə əsaslanan, müəssisənin iqtisadi, sosial və ekoloji sferada davamlı inkişafının yeni paradigması kimi qəbul edilir.

Sənayeləşmə ilə birlikdə yaranan intensiv istehsal prosesində istehsal ehtiyatlarının, xüsusən də təbiətin qeyri-məhdud və nəzarətsiz istifadəsi nəticəsində 1970-ci illərin əvvəllərindən etibarən idarəçilərin ekoloji qayğılarının, ətraf mühitin mühafizəsi üçün tədbirlərin görülməsi ideyası getdikcə artmışdır. Bu prosesin tərkib hissəsi olaraq 1972-ci ildə Stokholmda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən İnsan və Ətraf Mühit Konfransı keçirildi və konfransda sənayeləşmənin və iqtisadi artımın ətraf mühitə və təbii ehtiyatlardan istifadəyə mənfi təsirləri vurğulandı. 1970-ci illər neft böhranı səbəbindən iqtisadi inkişafın ləngidiyi illər olsa da, bu dövrdə istehlakçıların hüquqları ilə bağlı qanunlar qəbul edilməyə başlandı. 1977-ci ildə imzalanan Vaşinqton Konsensusu ilə həyata keçirilməyə başlayan neoliberal siyasətlər nəticəsində dünyada iqtisadi canlılıq və artım 1980-ci illərdən etibarən yenidən yüksəlməyə başladı. Bu prosesdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1987-ci ildə nəşr etdirdiyi "Ortaq Gələcəyimiz" adlı Bruntland Hesabatı və 1992-ci ildə Rio-de-Janeyro Konfransında qəbul edilən qərarlar dayanıqlılıq və ətraf mühitlə bağlı alınan ən mühüm qərarlar hesab edilir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Bruntland Hesabatında çirklənmə və bərpa olunmayan mənbələrdən istifadə nəticəsində yaranan problemlər; Rio konfransı ekoloji cəhətdən təmiz və məhsuldar resurslara əsaslanan davamlı inkişaf imkanlarına

diqqət yetirdi. Bu platformalarda qəbul edilən qərarlar bizneslə yanaşı, dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarına da müsbət təsir göstərmişdir [3].

Sosial və ekoloji səviyyədə dayanıqlılıq haqqında məlumatlılıq artdıqca, artan sayda müştərilərin mal və məhsul seçərkən müəssisənin ətraf mühitə verdiyi zərər, təbiətə atılan tullantı səviyyəsi və s. kimi məsələlərə diqqət ayırması, investorların sosial və ekoloji məsuliyyəti dərk edən müəssisələrə investisiya yatırması və hökumətlərin vergi güzəştləri müəssisələrdən gözlənilənləri ön plana çıxmış və bu istiqamətdə müəssisələrin qiymətləndirilməsi zərurəti yaranmışdır. Bu gözlənilənləri qarşılamaq üçün, 1989-cu ildən başlayaraq dünyada artan sayda müəssisənin dərc etdiyi dövrü maliyyə hesabatlarından başqa öz siyasətlərini və onların ətraf mühitə, cəmiyyətə və davamlılığa təsirlərini də bildirən dayanıqlılıq hesabatları dərc etməyə başlamışlar [2, 51]. Qeyd edək ki, dayanıqlılıq hesabatı müəssisələrin fəaliyyətini daha dayanıqlı vəziyyətə gətirmək üçün hədəf müəyyənləşdirməyə, performansını ölçməyə və yeni situasiyaları idarə etməyə dəstək olur.

Bu məqsədlə 1997-ci ildə yaradılmış Qlobal Hesabat Təşəbbüsü (GRI) kimi yanaşmalarla konkret standart və format yaradılmağa çalışılır. Qlobal Hesabat Təşəbbüsünün məqsədi şirkətlərə öz iqtisadi, ekoloji və sosial performansını dəqiq və etibarlı şəkildə göstərməyə bələdçilik etmək və hesabatlarda dünya miqyasında harmoniya yaratmaqdır. Qlobal Hesabat Təşəbbüsü bu məqsədə nail olmaq üçün dayanıqlılıq hesabatları üzrə təlimat yaratmış və bu təlimat qüvvəyə minərkən geniş auditoriya ilə əməkdaşlıq edərək açıq dialoq yolunu tutmuşdur. Bu gün dünyada 1500-ə yaxın müəssisə bu təşkilatın formatından istifadə edir [1, 42].

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən SOCAR AQŞ Şirkəti dərc etdiyi “Dayanıqlılıq Hesabatı”nda Ətraf mühitin monitorinqi üzrə hesabatı Qlobal Hesabat Təşəbbüsü (GRI) Standartlarının hesabat təlimatlarına, istifadə olunan suyun həcmi haqqında GRI Su Açıqlama Standartlarının təlimatlarına, Sosial fəaliyyət göstəriciləri GRI Standartlarının 400 seriyasına istinadən hazırlamışdır [4]. SOCAR AQŞ kimi neft sənayesində qazma və quyu xidmətləri göstərən şirkətin öz fəaliyyətində dayanıqlılığın hər 3 sahəsini də əhatə etməsi, təkcə iqtisadi deyil, ekoloji və sosial dayanıqlılığın da ölkəmizdə artan önəmini göstərir.

Belə qənaətə gələ bilərik ki, dayanıqlılıq üçün müəssisələrin uğurları yalnız maliyyə hesabatlarına əsasən qiymətləndirilməməlidir. Müəssisənin aktivlərinin və ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi, qorunması və idarə edilməsi ilə əldə edilən iqtisadi gəlirliliyi və uğuru ölçmək üçün maliyyə hesabatlarının hazırlanması qərar qəbul edənlərin gözlənilənlərini qarşılamaq üçün kifayət deyil. Bu səbəbdən qeyri-maliyyə məlumatlarının da təqdim edilməsi biznes və maraqlı tərəflər üçün daha da önəm kəsb etməyə başlamışdır.

Müəssisə tərəfindən ehtiyatların səmərəli istifadəsi ilə əldə edilən iqtisadi rentabelliyyə nail olunduğu təqdirdə, sosial və ekoloji ölçülərin dayanıqlılığı da təmin ediləcəkdir. Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, dayanıqlılıq üzrə yeni metod və strategiyaları anlayan, təhlil edən, istifadə və tətbiq edən şirkət və müəssisələr qlobal bazarlarda rəqabət apara və güclənə bilər. Bu amillər əsas götürülməklə müəssisələrin uzunmüddətli dövr üçün strateji fəaliyyət istiqamətlərinə iqtisadi, sosial və ekoloji dayanıqlılıq məsələlərini də daxil edərək, mühüm prioritetlər və strateji məqsədlər nəzərə alınmaqla, dayanıqlılıq hesabatlarının təkmilləşdirilməsi təmin edilməlidir. Əlavə olaraq,

dayanıqlılığın daha az tədqiq olunmuş sosial və ekoloji aspektlərinin və beynəlxalq standartlara uyğun dayanıqlılıq hesabatının hazırlanması məsələlərinin daha geniş tədqiqata cəlb olunmasına ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat:

1. Etzion, D. and Ferraro, F. Institutional Entrepreneurship Through Voluntary Standard Setting: The Case of Global Reporting Initiative// 22nd EGOS Colloquium. Bergen, Norway, - 2006, July 6-8, - pp. 88-90.

2. Kolk, A.A Decade of Sustainability Reporting: Developments and Significance// International Journal of Environment and Sustainable Development – 2004, 3(1), - pp. 51-64.

3. Redclift, M. (2005) Sustainable Development (1987-2005): An Oxymoron Comes of Age. Sustainable Development, <http://www.homepages.ucl.ac.uk/~ucessjb/S3%20Reading/redclift%202005.pdf>

4. SOCAR AQS. İllik dayanıqlılıq hesabatı. [Elektron resurs]. – Bakı, 2018. – URL:<http://socar.aqs.com/public/uploads/SOCAR%20AQS%20Sustainability%20Report%20-%20COP.pdf>

JEL kodu: L26, O31, Q55

KIÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİ ÜÇÜN İNNOVASIYALI YANAŞMANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Ələkbərov Bəhruz Firuz

İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu

<https://orcid.org/0000-0002-5667-3613>

bahruzalekberov@yahoo.com

THE IMPORTANCE OF AN INNOVATIVE APPROACH FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES

Alakbarov Bahruz Firuz

Economic Research Institute

<https://orcid.org/0000-0002-5667-3613>

bahruzalekberov@yahoo.com

Summary

Small and medium-sized business entities are considered the main driving force of the world economy, including national economies. In this regard, developed and developing countries are taking measures to advance the quality and quantity of these enterprises. In addition to the innovation policy pursued by the countries in terms of ensuring the sustainability of the widespread use of modern information technologies, the innovative approach implemented by enterprises is also of great importance. In international practice, small and medium-sized businesses are actively involved in the emersion and implementation of innovative initiatives. In many cases, new products and services, as

well as innovative approaches developed and applied by start-ups with the status of real small and medium-sized enterprises, are later supported by large companies or venture capital funds, which leads to production in industrial scale. So the main purpose of the study is to conduct research on the application of an innovative approach in the production of products or the organization of services. In this regard, the dissertation noted the importance of this approach to the development of small and medium-sized businesses, the role of small businesses in the economy, the importance of innovation in the activities of these enterprises.

Key words: innovation, small and medium enterprises, innovative approach, economics.

ВАЖНОСТЬ ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА ДЛЯ МАЛЫХ И СРЕДНИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Алекберов Бахруз Фируз

Экономический Научно-Исследовательский Институт

<https://orcid.org/0000-0002-5667-3613>

bahruzalekberov@yahoo.com

Резюме

Субъекты малого и среднего бизнеса считаются главной движущей силой мировой экономики, в том числе национальных экономик. В связи с этим развитые и развивающиеся страны принимают меры по качественному и количественному улучшению деятельности этих предприятий. Помимо инновационной политики, осуществляемой странами по части обеспечения устойчивости широкого применения современных информационных технологий, большое значение имеет также инновационный подход, реализуемый предприятиями. В международной практике субъекты малого и среднего предпринимательства активно участвуют в появлении и реализации инновационных инициатив. Во многих случаях новые продукты и услуги, а также инновационные подходы разрабатываемые и применяемые стартапами со статусом реальных малых и средних предприятий, на более поздних стадиях поддерживаются крупными компаниями или венчурными фондами, что приводит к производству в промышленных масштабах. Итак, основной целью исследования является проведение исследования по применению инновационного подхода в производстве продукции или организации услуг. В связи с этим в диссертации отмечена важность указанного подхода к развитию субъектов малого и среднего предпринимательства, роль малого бизнеса в экономике, значение инноваций в деятельности этих предприятий.

Ключевые слова: инновации, малые и средние предприятия, инновационный подход, экономика.

Dünya iqtisadiyyatının bir hissəsi kimi ölkə iqtisadiyyatlarında sürətli və mütəmadi eniş və yüksəlişlərin az müşahidə edilməsi məqsədilə dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsanların ehtiyaclarını ödəməyə imkanı olan və gələcək tələbatların qarşılınmasına mane olmayan iqtisadi inkişaf yeni texnologiyaların yaradılmasını, eləcə də onların praktikada və istehsalatda tətbiq edilməsini şərtləndirir.

Bu çərçivədə təsərrüfat subyektləri arasında kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ölkə iqtisadiyyatlarına, xüsusilə əlavə dəyərin yaradılmasında və məşğulluğun təmin edilməsində xüsusi rolu vardır. Bazar seqmentlərinin ölçüləri iri müəssisələrin əsas səmərəlilik göstəricisinin, o cümlədən miqyas effektinin təsirini azaltmaqla kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı üçün münbit şərait yaradır. Eyni zamanda fəaliyyətində innovasiyalı yanaşmanı rəhbər tutan kiçik

və orta sahibkarlıq subyektlərinin makroiqtisadi inkişafda və milli innovasiya sisteminin formalaşmasında təsirləri durmadan artır.

Qeyd edilən istiqamətdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin innovasiya meyillərinin artırılması və bu məqsədlə müvafiq dəstək tədbirlərinin həyata keçirilməsi, eləcə də innovasiyalı yanaşmaya görə fərqlənən müəssisələrin qorunması istiqamətində müvafiq işlərin icrası mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadiyyatda rolu

Dünya Bankının məlumatlarına əsasən, dünyadakı mövcud ölkə iqtisadiyyatlarını nəzərə alsaq, müəssisələrin 95-99%-ni, məşğulluğun və ümumdaxili məhsulun 60-70%-ni, investisiyaların 30-60%-ni, ixracın 10-40%-nin kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri əhatə edir. Bu göstəricilərdən görünür ki, KOS-lar iqtisadi və sosial nizamın onurğa sütununu təşkil edirlər (Taşkın, E. & Kahraman, H. 2016).

Eyni zamanda dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrinin iqtisadi sisteminin dayanıqlılığının və rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, eləcə də iqtisadi aktivliyinin təşviq edilməsi istiqamətində KOS-ların xüsusi rolu vardır. Belə ki, KOS-lara dəstək verilməsi və əlverişli şərait yaradılması ilə rəqabətli bazar münasibətlərinin formalaşmasına şərait yaranır (Добрынин А.И. & Бахарев В.О. 2010).

Həmçinin kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi cəhətdən vacib cəhətlərindən biri onların böhranlar qarşısında dayanıqlı olmasıdır. Belə ki, sözügedən müəssisələr böhranların idarə edilməsində və aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Eyni zamanda kiçik və orta müəssisələrin sosial funksiyası bütün inkişaf etmiş və ya az inkişaf etmiş ölkələrin ən böyük sosial-iqtisadi problemlərindən biri olan işsizliyi azaltmaq və məşğulluq səviyyəsini yüksəltmək, gəlir bölgüsünü daha ədalətli etmək, regionlararası balanssızlığı aradan qaldırmaq və sosial zorakılığa məruz qalan qrupların sayını azaltmaq və s. baxımından edilən töhfələri göstərir (Rosenbusch et al., 2011).

İnnovasiyanın kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətində önəmi

Milli və beynəlxalq səviyyədə rifahın yaxşılaşdırılması, iqtisadi artımın stimullaşdırılması, məhsulun istehsal dövrünün qısaldılması, qlobal rəqabətin artırılması baxımından innovasiyanın əhəmiyyətli yeri vardır. Belə ki, istehlakçı zövqlərinin sürətlə dəyişdiyi bir dövrdə bizneslərin “sağ qalması”, rəqabətə davamlı olması və böyüməsi üçün texnologiya və inovasiyadan istifadə imkanları araşdırılmalıdır (Rosenbusch et al., 2011).

Müxtəlif ölçülü müəssisələr arasında KOS-lar digər subyektlərə nisbətən daha çevik hesab olunur. Sözügedən müəssisələr baş verən proseslərə daha tez uyğunlaşır, yeni ideyaların hazırlanmasını və icrasını sürətli həyata keçirir.

Texnoloji innovasiya mikro səviyyədə ayrı-ayrı müəssisələrin kəmiyyət artımını stimullaşdırmağa və makro səviyyədə iqtisadiyyatın keyfiyyət artımına əhəmiyyətli töhfə verir. KOS-ların çevik təşkilati strukturları iri müəssisələrə nisbətən innovasiya fəaliyyətlərinin icrası üçün üstünlüklər təmin edir. Yeniliklərə daha asan uyğunlaşan KOS-lar “Tədqiqat və İnkişaf” (“Research and Development”) nəticəsində əldə edilən məhsulu asanlıqla kommersiyalaşdırma bilirlər. Eyni zamanda innovasiyanın müəssisələr üçün əsas üstünlüklərindən biri də qabaqcıl

standartların tətbiqinin öyrənilməsi və mənimsənilməsidir. Belə ki, innovasiyaya meyil edən subyektlər iqtisadiyyatda baş verən proseslərə sürətlə uyğunlaşmaqla yeni yanaşmaların tətbiqini daha tez realizə edir (Soto J. D. 2016).

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün innovasiyalı yanaşmanın əhəmiyyətini 3 əsas istiqamətdə birləşdirə bilərik.

✓ Müəssisələrin fəaliyyətinin davam etdirilməsi – istehsal texnologiyaları daim dəyişdiyindən, bununla bağlı innovasiyaların tətbiqi bazarda müəssisələrin dayanıqlı fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir.

✓ Uzunmüddətli perspektivdə müəssisələrin mənfəətinin artması – innovasiyanın tətbiqi başlanğıcda biznes üçün maliyyə çətinlikləri yarada bilər. Uzunmüddətli dövrdə tətbiq edilən yeniliklər səmərəli olarsa əvvəlki dövr ilə müqayisədə xərclərin və istehsal vaxtının azalması müşahidə ediləcəkdir. Bu da təbii olaraq mənfəətin artırılmasına və biznesin uğurlu olmasına gətirib çıxaracaqdır.

✓ Müəssisənin bazarda rəqabətqabiliyyətinin artması – istehlakçılar keçmişdən bu günə qədər istehsalın “mərkəz nöqtəsi” hesab olunur. Bununla əlaqədar istehlakçıların ehtiyaclarını ödəyə bilən və bazarda tələbi qarşılıya bilən müəssisələr innovasiya, o cümlədən yenilikləri tətbiq etməklə rəqabət gücü yaradır və bazarı öz maraqlarına uyğun formalaşdırır.

Ölkəmizdə qeyd edilən istiqamətlər üzrə effektiv tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün innovativ hüquqi bazanın formalaşdırılması, innovasiyaların maliyyələşdirilməsi fondlarının yaradılması, təşkilati və informativ elementlərin yaradılması, maliyyə, təhsil, elm institutları ilə sahibkarlıq strukturları arasında əlaqələndirmə modelinin formalaşdırılması zəruri hesab edilir.

Ədəbiyyat:

1. Aksoy, A. ve Demirel, E.T. (2008). Yenilik Faaliyyətləri Açısından KOBİ'ler. *E-Journal of New World Sciences Academy*, 3(3): pp.391-408;
2. Soto, J. D. (2016). Technological, Management, and Persistent Innovation in Small and Medium Family Firms: *The Influence of Professionalism. Journal of Administrative Sciences Revue Canadiennes de l'administration*. 33:pp. 332-346;
3. Subrahmanya, B. (2015). Innovation and Growth Engineering SMEs in Bangalore: Why do only Some Innovate and Only Some Grow Faster?. *Journal of Engineering and Technology Management*. 36: pp.24-40;
4. Güleş, H. K.ve Bülbül, H. (2004). İnovasyon İşletmelerin Stratejik Rekabet Aracı. Ankara: *Nobel Yayınları*;
5. Taşkın, E. ve Kahraman, H. (2016). KOBİ'lerdeki İnovasyonu Arttırmada Pazar Yönlülük, Girişimci Yönlülük Ve İşletmeler Arası İşbirliğinin Bütünsel Etkisi. *Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*. Afro-Avrasya Özel Sayısı: pp.535-555;
6. Добрынин А.И., Бахарев В.О. (2010). Большие проблемы малого предпринимательства. / А.И.Добрынин, В.О.Бахарев // *Экономика и управление*. № 4 (54), с. 39-46;
7. Jang, J. ve Changyul, L. (2017).Technology Innovation Small Business Policy in South Korea: Path Dependency and Policy Idea. *Asian Politics&Policy*. 9(1): pp.82-98;

8. Angilella, S. ve Mazzu, S. (2015). The Financing of Innovative SMEs: A Multicriteria Creditrating Model. *European Journal of Operational Research*: pp.540- 554;
9. Becker, J.R. (2011). Governance and Innovation. *Journal of Corporate Finance*. 17: pp.947–958;
10. OECD (2018). Promoting innovation in established SMEs. *SME Ministerial Conference*.
11. Rosenbusch, N., Brinckman, J. ve Bausch, A. (2011). Is innovation always beneficial? A meta-analysis of the relationship between innovation and performance in SMEs. *Journal of Business Venturing*, 26 (4): pp.441-457.

AQRAR SAHƏDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Qocamanov Cavad Mədəd
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-9869-7349>
cavad.qocamanov@gmail.com

FACTORS DETERMINING ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN AGRARIAN FIELD

Gojamanov Javad Madad
Baku State University
<https://orcid.org/0000-0002-9869-7349>
javad.qocamanov@gmail.com

Summary

The countries of the world are always trying to improve the socio-economic and material well-being of their citizens. Because in general, it is its citizens who organize the state and ensure its survival by developing it. Air, water, and food are considered the most important needs and factors that determine the survival for citizens. Air and water, which are among these factors, can be obtained from nature in their natural form, but food, another important factor, can be obtained through certain methods and means. More precisely, the core of people's food is agricultural products. In such a case, the development of the agrarian area for the production of agricultural products in order to meet the food needs of people becomes one of the most priority issues. In the thesis, the role of entrepreneurial activity in the development of the agrarian sector is emphasized for this very reason.

The thesis also states that the role of entrepreneurial activity in the development of the agricultural sector is highly important. From this point of view, it is shown that the provision and development of entrepreneurship in the agricultural sector can lead to the rapid development of the agricultural sector itself. The text of the presented thesis also shows the main pillars of entrepreneurship in agriculture for the purpose of developing entrepreneurial activity in the agrarian field. In general, the main goal of this article is to provide a better understanding of the concept and practice of entrepreneurship in the agricultural sector.

Keywords: Agrarian sector, entrepreneurship, entrepreneurial activity in agrarian sector, agriculture.

ФАКТОРЫ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКУЮ АКТИВНОСТЬ В АГРАРНОЙ СФЕРЕ

Годжаманов Джавад Мадад
Бакинский Государственный Университет
<https://orcid.org/0000-0002-9869-7349>
javad.qocamanov@gmail.com

Резюме

Страны мира всегда стараются улучшить социально-экономическое и материальное благосостояние своих граждан. Потому что в целом именно его граждане организуют государство и обеспечивают его выживание, развивая его. Воздух, вода и пища считаются важнейшими потребностями и факторами, определяющими их выживание для горожан. Воздух и вода, входящие в число этих факторов, могут быть получены из природы в их естественной форме, но пища, еще один важный фактор, может быть получена с помощью определенных методов и средств. Точнее, основу питания людей составляют сельскохозяйственные продукты. В таком случае развитие аграрной сферы для производства сельскохозяйственной продукции с целью удовлетворения потребностей населения в продуктах питания становится одним из наиболее приоритетных вопросов. Именно по этой причине в диссертации подчеркивается роль предпринимательской деятельности в развитии аграрного сектора.

В тезисе также говорится о том, что роль предпринимательской деятельности в развитии аграрного сектора весьма велика. С этой точки зрения показано, что обеспечение и развитие предпринимательства в аграрном секторе может привести к быстрому развитию самого аграрного сектора. В тексте представленной диссертации также показаны основные столпы предпринимательства в сельском хозяйстве с целью развития предпринимательской деятельности в аграрной сфере. В целом, основная цель этой статьи - обеспечить лучшее понимание концепции и практики предпринимательства в сельскохозяйственном секторе.

Ключевые слова: аграрный сектор, предпринимательство, предпринимательская деятельность в аграрном секторе, сельское хозяйство.

Əhalinin sosial-iqtisadi və maddi rifahının yaxşılaşdırılmasında, məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsi və ərazi məskunlaşmasının təmin edilməsində aqrar sahə mühüm rol oynamaqdadır ki, bu da kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və istehlakı məsələlərini əhatə edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı yığım mərhələsinə qədər olan fəaliyyətləri özündə birləşdirir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlak mərhələsi isə tədarük, nəql olunma, emal, anbar və satış fəaliyyətlərini əhatə edir. Bu mərhələlərin hər birində özünəməxsus iqtisadi davranış xüsusiyyətləri ilə fərqlənən çoxsaylı infrastruktur fəaliyyətləri mövcuddur ki, bunlar da istehsalın növündən asılı olaraq fərqli xərclərə və gəlirlərə malik olma baxımından bir-birindən fərqlənirlər.

Eyni zamanda, bu gün müasir dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da insanların istehlakçı vərdişlərinin sürətlə dəyişməsi, yer kürəsində baş verən ciddi iqlim dəyişkənliyi, sərt ekoloji problemlərin meydana çıxması, dünyada baş verən münaqişələrin miqyasının artması, qida təhlükəsizliyi, daha keyfiyyətli məhsul tələbi, maliyyə mənbələrinin məhdudluğu, dünya əhalisinin sürətlə artımı, davamlılığın təmin edilməsi, inflyasiya nəticəsində yüksək qiymət dəyişkənliyi və bir çox digər global amillər aqrar sahənin inkişafında nə qədər böyük problemlərin olduğunu göstərir.

Sahibkarlıq mənfəət əldə etmək üçün bir iş və ya biznes qurmaq və genişləndirmək fəaliyyətidir. Ümumiyyətlə, sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadiyyatın və sosial rifahın əsasını təşkil edir. Bir

bədəndə hüceyrənin rolu nədirsə, iqtisadiyyatda da sahibkarlığın rolu ona bərabərdir (Esmer, 2019). Eyni zamanda sahibkar məhsul və ya xidmətlər istehsal etmək üçün istehsal amillərini bir araya gətirərək risk edən şəxsdir (Gümül, Çalık and Kurt, 2017). Sahibkar sözü beynəlxalq termin kimi fransız dilində olan “entreprendre” və alman dilində olan “unthernehmen” sözlərinin birləşməsindən əmələ gələrək “entrepreneur” sözü kimi işlənir. Mənası bir fəaliyyət sahəsində yeni bir iş quran şəxs deməkdir (Peredeo & McLean, 2006).

Kənd təsərrüfatında sahibkar anlayışı bazar üçün istehsal edən insan deməkdir. Sahibkarlar yenilikçidirlər, çünki onlar hər zaman işləri görmək üçün daha yaxşı, daha səmərəli və gəlirli yollar axtarırlar. Yenilikçi olmaq fermer-sahibkar üçün vacib keyfiyyətdir, xüsusən də biznes güclü rəqabətlə üzləşdikdə və ya sürətlə dəyişən mühitdə fəaliyyət göstərdikdə (Kahan, 2012). İqtisadi artım və məşğulluq imkanlarını təmin etdiyi üçün sahibkarlığa son illərdə böyük əhəmiyyət verilir (Çalık, Gümüş and Oğrak, 2018).

Aqrar sahə üzrə sahibkarlıq fəaliyyəti kənd təsərrüfatı istehsalçılarının yaradıcılığının, innovasiyasının, rentabelliyyətinin və risklərin idarə edilməsinin əsasını təşkil edir. Təcrübədə sahibkarlıq istehsaldan son istehlaka qədər hər mərhələdə yenilik və yeni ideyalar tələb edir (Martinho, 2020). Yenilikçilik o deməkdir ki, sahibkar yeni ideyalar inkişaf etdirməyə, yeni bazar imkanları tapmağa və məhsul, bazar və ya texnoloji yeniliklər istehsal edən yaradıcı proseslərdə iştirak etməyə meyllidir (Lumpkin & Dess, 2001). Sənaye müəssisələrində innovativ fəaliyyətlə məşğul olmaq meylli sahibkarlığın əsasını təşkil edir (Wiklund & Shepherd, 2005). Geniş mənada yenilik etmək qabiliyyəti şirkətin inkişaf perspektivlərini artırır və bu artım daha çox yeni və kiçik bizneslərdə olur (Baron & Tang, 2011). Aqrar sahə üzrə sahibkarlıq fəaliyyəti dörd əsas sütun üzərində qurula bilər:

1. Kənd təsərrüfatı - ənənəvi olaraq sahibkarlıq fəaliyyətini əhatə etmir. Bununla belə, nəzərə alınmalıdır ki, son əlli ildə bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı bütün digər sahibkarlıq fəaliyyətləri kimi diqqəti səmərəlilik və məhsuldarlığa yönəlmiş və yüksək ixtisaslaşmış sahəyə çevrilmişdir (Van der Ploeg, Long and Banks, 2002).

2. Birbaşa təsərrüfat mühiti - fermer təsərrüfatları və çox vaxt kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri onların inkişaf etdirildiyi ərazi ilə birbaşa bağlıdır. Buna görə də sahibkarlıq imkanları üçün uyğun coğrafi yer böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əgər kənd təsərrüfatı obyektləri bazara çıxışı təmin edə bilən şəhərləşmiş ərazilərə yaxın yaxşı infrastruktur və inkişaf etmiş dəstək şəbəkəsi olan digər bizneslərlə cəlbedici yerdə olarsa onda yeni fəaliyyətlərin inkişaf etdirilməsi imkanları artır (Wilson, 2008).

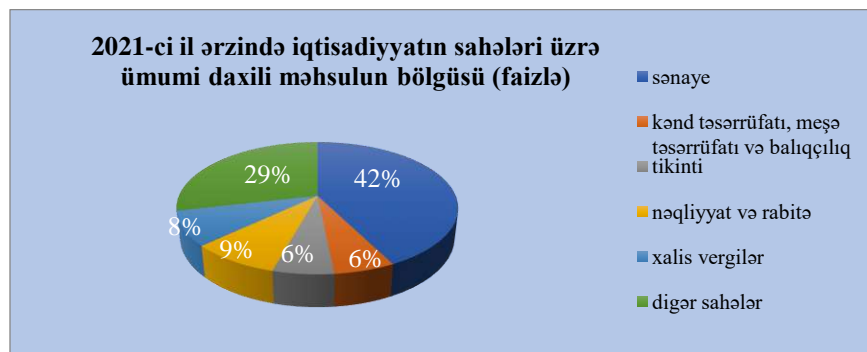
3. Kəndli ailə şirkəti - Bu gün də kənd təsərrüfatı kiçik və ya böyük ailə təsərrüfatlarından ibarətdir (Gasson et al, 1988). Bu növ əkinçilik mədəniyyəti müvafiq texnika və metodologiya ilə kənd təsərrüfatı sahibkarlığına təsir və dəstək verir. Ümumi sahibkarlarla kiçik təsərrüfat sahibkarları arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, ikincisi artım və innovasiya məqsədləri ilə daha az idarə olunur. Ailə irsinin, muxtariyyətin, kənd həyat tərzinin qorunmasına və gələcək nəsllə sağlam təsərrüfatın ötürülməsinə daha çox üstünlük verilir. Bundan əlavə, kənar tərəfdaşların daxil olmasına icazə vermədən ailə təsərrüfatı biznesinin nəsildən-nəslə ötürülməsi müxtəlif növlü, mühafizəkar düşüncə tərzinə və yenilikçi düşüncənin olmamasına gətirib çıxarır (Jervell, 2011).

4. Gender - Kənd təsərrüfatında çalışan qadınlar böyük faiz təşkil etməsələr də aqrar sahənin inkişafı üçün sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan qadınlar bu sahədə mühüm rol oynayır. Çox vaxt onlar yeni kənd təsərrüfatı biznes fəaliyyətlərini həyata keçirən və inkişaf etdirənlərdir. Təsərrüfat qadınlarının ilk təşəbbüskar davranışları “uyğunlaşma və çoxsaxəlilik” ilə xarakterizə olunur (Bock, 2004).

İstehsaldan satışı qədər bütün mərhələlərdə yeni bazar tələbləri, istehlakçı vərdişlərinin diferensiaslaşdırılması, ekoloji qaydaların qəbulu, davamlılıq, cəmiyyətdə və bazarlarda baş verən dəyişikliklər, bazara yeni girənlər, innovasiyalar və daha bir çox tələblər portfel sahibkarlığı üçün fürsətlər olaraq görülür. Bu baxımdan bu gün aqrar sahə üzrə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar bu sahədə yalnız ayaqda qalmaq üçün deyil, həmçinin inkişaf etmək üçün də yeni məlumatlara uyğunlaşmalıdırlar. Bir çox ekspertlər (siyasətçilər, praktikantlar, elm adamları) kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların sahibkarlığa artan tələbatını müşahidə etmişlər və yalnız bu yolla gələcəkdə bu sahə üzrə dayanıqlılığa nail olunacağını düşünürlər (Pyysiäinen, Anderson, McElwee and Vesala, 2006), (McElwee, 2008).

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi aqrar sahənin özəyini kənd təsərrüfatı təşkil edir və bu baxımdan da kənd təsərrüfatının dünyanın bir çox ölkələri üçün ən vacib biznes sahələrindən biri olduğu unudulmamalıdır. Ölkəmizin də yerləşdiyi coğrafi mövqe, malik olduğu torpaqların münbitliyi və əlverişli təbii iqlim şəraitinin olması onun da əhalisinin tarixən kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmasına şərait yaratmışdır. Ancaq rəsmi dərc olunmuş məlumatlara baxıldıqda ölkəmizdə aqrar sahə üzrə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının ÜDM-də olan payının aşağı olması bu sahənin təcili inkişaf etdirilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir. Bu səbəbdən də ölkəmiz üzrə aqrar sahə ilə bağlı bəzi məlumatlara nəzər salmaqda fayda var (Şəkil 1).

Şəkil 1. 2021-ci il ərzində iqtisadiyyatın sahələri üzrə ümumi daxili məhsulun bölgüsü (faizlə)

Mənbə: (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az (31.08.2022))

Bu məqalədə müasir dövrdə aqrar sahənin inkişafında sahibkarlıq fəaliyyətinin rolunun nə qədər böyük və zəruri olduğu qeyd olunur. Məqalədə həmçinin aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, onun inkişaf etdirilməsi yolları və bunun da nəticəsində aqrar sahənin iqtisadi cəhətdən daha səmərəli və dayanıqlı olacağı göstərilir.

Bu məqalədəki tədqiqatın əsas məqsədi isə istər aqrar sahə ilə məşğul olanların, istərsə də adi vətəndaşların bu vacib sahəyə marağını artırmaqdır. Həmçinin bu tədqiqatın digər məqsədi insanların aqrar sahə üzrə sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında anlayışını təkmilləşdirməkdir. Bundan əlavə, sahibkarları və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanları bu sahə barədə maarifləndirərək onları aqrar sahədə olan geniş imkanlardan istifadə etməyə sövq etmək və elmi-nəzəri baxımdan onlara dəstək olmaq bu tədqiqatın ən vacib hədəfidir.

Ədəbiyyat:

1. Esmer, Y. (2019). Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Girişimcilik Profillerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12(65): 041-1051.
2. Gümül, F., Çalık, A., & Kurt, H. (2017) Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Girişimcilik Eğilimlerini İncelemeye Yönelik Bir Araştırma, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19(2), pp.91-107
3. Peredeo, A. M. and McLean, M. (2006). Social Entrepreneurship a Critical Review of the Concept. The Journal of World Business, 41(1): pp.56-65.
4. Kahan, D. (2012) Entrepreneurship in Farming, Food and Agriculture Organization of The United Nations, İtalya: Roma
5. Çalık, A., Gümüş, A., & Oğrak, A., (2018) Üniversite Öğrencilerinin Sosyotropik- Otonom Kişilik Özellikleri ile Girişimcilik Eğilimleri Arasındaki İlişki: İİBF Öğrencileri Üzerine Bir Uygulama, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3(6), pp.35-47.
6. Martinho, V. (2020). Agricultural Entrepreneurship in the European Union: Contributions for a Sustainable Development. Applied Sciences, 10(6), 2080.
7. Lumpkin, G.T. and Dess, G.G. (2001) Linking Two Dimensions of Entrepreneurial Orientation to Firm Performance: The Moderating Role of Environment and Industry Life Cycle. Journal of Business Venturing, 16, pp.429-451.
8. Wiklund, J. and Shepherd, D. (2005) Entrepreneurial Orientation and Small Business Performance: A Configurational Approach. Journal of Business Venturing, 20, pp.71-91.
9. Baron, R.A. and Tang, J. (2011) The Role of Entrepreneurs in Firm-Level Innovation: Joint Effects of Positive Affect, Creativity, and Environmental Dynamism. Journal of Business Venturing, 26, pp.49-60.
10. Van der Ploeg JD, Long A, Banks J, (2002) Living Countrysides, Rural Development Processes in Europe: The State of The Art. Doetinchem: Elsevier
11. Wilson GA. (2008) From 'Weak' To 'Strong' Multifunctionality: Conceptualising Farm-Level Multifunctional Transitional Pathways. Journal of Rural Studies, 24(3):367-383
12. Gasson R, Crow G, Errington A, Hutson J, Marsden T, Winter M. (1988) The Farm as A Family Business: A Review. Journal of Agricultural Economics, 39: pp.1-41.
13. Jervell AM. (2011) The Family Farm as a Premise for Entrepreneurship. Alsos GA, Carter S, Ljunggren AE, Welter F, ed. The handbook of research on entrepreneurship in agriculture and rural development. Cheltenham/ Northampton: Edward Elgar;

14. Bock BB. (2004) Fitting in and Multi-Tasking: Dutch Farm Women's Strategies in Rural Entrepreneurship. *Sociol Rural*. 44(3):pp.245-60.
15. Pyysiäinen J, Anderson A, McElwee G, & Vesala K. (2006) Developing the Entrepreneurial Skills of Farmers: Some Myths Explored. *International Journal of Entrepreneurial Behavior and Research*, 12(1), 21-39
16. McElwee G. (2008) A Taxonomy of Entrepreneurial Farmers. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business* ,6(3), pp.465–478.
17. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, <https://stat.gov.az/source/agriculture/az/1.6.xls> (31.08.2022).

JEL kodu: J24

MƏSAFƏDƏN İŞ REJİMİNİN TƏTBİQİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Əzimzadə Əliğa Bayram

Qərbi Kəspı Universiteti

<https://orcid.org/0000-0001-5071-2418>

aliagha.azimzada@gmail.com

IMPLEMENTATION AND CONSEQUENCES OF REMOTE WORKING MODE

Azimzade Aliaga Bayram

Western Caspian University

<https://orcid.org/0000-0001-5071-2418>

aliagha.azimzada@gmail.com

Summary

Due to the Covid-19 pandemic, the remote working mode, which has been accelerated, plays an important role in increasing the labor productivity of employees and reducing office and transportation costs. Although there have been several examples of remote working of office workers in history, many organizations have switched to remote working mode in order to protect the health of employees during the pandemic, and this has become widespread around the world. In many surveys conducted during the post-pandemic period, it was found that the majority of employees do not want to return to the traditional office mode and want to continue working remotely. The thesis shows the factors that encourage organizations to switch from the office mode to different work modes. The number of organizations that fully or partially switch to remote working mode is increasing over time. In particular, the development of technology has eliminated the need for the physical presence of employees working in office mode, and has brought to the fore the importance of focusing on productivity rather than physical space. However, there are still differences of opinion about the usefulness and necessity of remote work. In the thesis, the benefits of the remote work regime for employees, organizations and society, as well as the need to make appropriate adjustments to the human resources strategies of countries and organizations in this direction in order to achieve future goals, have been mentioned.

Keywords: remote work, Covid-19, flexibility, office mode, full time.

ВНЕДРЕНИЕ И ПОСЛЕДСТВИЯ ДИСТАНЦИОННОГО РЕЖИМА РАБОТЫ

Азимзаде Алиага Байрам
Западно-Каспийский Университет
<https://orcid.org/0000-0001-5071-2418>
aliagha.azimzada@gmail.com

Резюме

В связи с пандемией Covid-19 ускоренный удаленный режим работы играет важную роль в повышении производительности труда сотрудников и снижении офисных и транспортных расходов. Хотя в истории было несколько примеров удаленной работы офисных работников, многие организации перешли на удаленный режим работы, чтобы защитить здоровье сотрудников во время пандемии, и это получило широкое распространение по всему миру. Во многих опросах, проведенных в постпандемический период, было установлено, что большинство сотрудников не хотят возвращаться к традиционному офисному режиму и хотят продолжать работать удаленно. В диссертации показаны факторы, побуждающие организации переходить из офисного режима в другие режимы работы. Количество организаций, которые полностью или частично переходят на удаленный режим работы, с течением времени увеличивается. В частности, развитие технологий устранило необходимость физического присутствия сотрудников, работающих в офисном режиме, и выдвинуло на первый план важность сосредоточения внимания на производительности, а не на физическом пространстве. Однако до сих пор существуют разногласия во мнениях о пользе и необходимости удаленной работы. В диссертации отмечены преимущества режима удаленной работы для сотрудников, организаций и общества, а также необходимость внесения соответствующих корректив в кадровые стратегии стран и организаций в этом направлении для достижения будущих целей.

Ключевые слова: удаленная работа, Covid-19, гибкость, офисный режим, полный рабочий день.

Covid-19 pandemiyasının həyatımıza daxil etdiyi yeni anlayışlardan biri də məsafədən iş anlayışıdır. Bu anlayışın tarixinə nəzər saldıqda əslində “yeni” olmadığı, sadəcə pandemiya dövründən doğan zərurətlə bütün dünyada məşhurlaşdığını görə bilərik. Hələ 1973-cü ildə ABŞ-də OPEC tərəfindən tətbiq olunan neft embarqosu nəticəsində nəqliyyatdan istifadəni azaltmaq üçün işçilərin iş yerinə gəlmədən işləmələrinin müxtəlif formaları tətbiq olunmuşdur (Prithwiraj, 2020). ABŞ Əmək Statistika Bürosunun məlumatına əsasən 2005-2015-ci illərdə məsafədən işləyənlərin sayı 115% artmışdır və bu gün ABŞ-də 26 milyondan çox insan - ölkənin işçi qüvvəsinin təxminən 16%-i iş vaxtının ən az bir hissəsini məsafədən işləyir (Abrams, 2019). 2009-cu ildə IBM şirkəti özünün qlobal işçi qüvvəsinin 40%-nin ofissiz, məsafədən işlədiyini və bununla da 2 mlrd. dollar qənaət etdiyini elan etmişdir (İLR, 2020). Lakin pandemiya tədricən gedən bu prosesi sürətləndirmiş, məsafədən iş rejimini qlobal səviyyəyə çıxartmışdır. Google platformasında verilən sorğuların statistikasına nəzər saldıqda 2021-ci ilin oktyabrında “məsafədən iş” sorğusunun 2019-cu ilin anoloji dövrü ilə müqayisədə 107% artdığını görürük (Tracey, 2021). LinkedIn platformasında isə 2020-ci ilin may ayından 2021-ci ilin may ayına kimi məsafədən iş elanlarının sayı 357% artmışdır (Georje, 2021).

Dünya Bankının insan kapitalı indeksi sıralamasında ilk yeri tutan Sinqapurda 2020-ci ildə Covid-19 pandemiyası səbəbindən rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsində işləyənlərin 77%-i məsafədən iş rejiminə keçirilmişdir. Bu sahədə məsafədən işləyənlərinin faiz nisbətinin yüksək olması sənətkarlıq və ticarət kimi (müvafiq olaraq 14.6%) digər peşələrdə olduğu kimi

fiziki iştirakın mühüm rol oynamamasıdır. Zoom, Teams, Slack kimi proqramlardan istifadə iş yerlərində ənənəvi iclasların videokonfranslarla əvəz olunmasında mühüm vasitə olmuşdur (Ministry of Manpower, 2021).

Pandemiyanın təsirləri azalsa da bir çox şirkətlərdə məsafədən iş rejiminin davam etdirilməsinə təşəbbüs göstərilir. Şirkətləri və işçiləri məsafədən iş rejiminin tətbiqinə təşviq edən əsas 3 amil mövcuddur:

1) Çeviklik – Dəyişikliklərə və trendlərə zamanında reaksiya vermək həm işçilərin, həm də şirkətlərin əsas tələbidir. Məsafədən işləmək iş mühitində çevikliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

2) Məhsuldarlığın artırılması - Məsafədən işləmək bəzi işçilərin məhsuldarlığını artırır. Professor Nikolas Blum tərəfindən aparılan araşdırmaya əsasən məsafədən işləyənlər iş baxımından 9.5% daha çox, 13% daha məhsuldar işləyirlər (Prithwiraj, 2020).

3) Talantların cəlb olunması - Məsafədən iş rejimi təklif etməklə şirkətlər talantları asanlıqla cəlb edə bilirlər. Məsafə, ərazi, nəqliyyat kimi maneələri aradan qaldırmaqla şirkət tələb olunan bilik və bacarığa malik işçiləri cəlb etmək üçün daha uyğun məkana çevrilə bilər (Rachel, 2021).

Harvard Biznes Məktəbinin dosenti Pritvirac Çoudhuri öz araşdırmasında məsafədən iş rejiminin 3 tərəf – fərdlər, təşkilatlar və cəmiyyət üçün faydasını göstərmişdir. Araşdırmada əsasən ABŞ-nin statistikalarına istinad olunsa da, analoji vəziyyətin digər ölkələr üçün də keçərli olduğunu görürük.

Fərdlər üçün – Məsafədən iş işçilərin nəqliyyat xərclərinə və zamanına qənaətlə yanaşı, dünyada iş qüvvəsi üçün sərhədlərin aradan qalxmasına, miqrasiya sənədləşməsi kimi bürokratik əngəllərin də azalmasına gətirib çıxaracaqdır.

Təşkilatlar üçün – Məsafədən iş vasitəsilə məhsuldarlığın artırılması ilə yanaşı ofis xərclərini azaltmaqla təşkilatların hər bir işçi üçün illik ortalama 18000 dollar qənaət edəcəyi proqnozlaşdırılır. Təbii ki, burada məbləğ ABŞ reallığı nəzərə alınaraq hesablanmışdır və ölkələr üzrə dəyişir. Lakin istənilən halda işçilər üçün ofis tələbi azaldıqda ofis xərclərinə qənaət qaçılmazdır.

Cəmiyyət üçün – Məsafədən iş rejiminin ətraf mühitə faydası böyükdür. Araşdırmada göstərilir ki, 2018-ci ildə ABŞ əhəlisinin yolda xərclədiyi vaxt bir istiqamətə ortalama 27.1 dəqiqə təşkil edir ki, bu da həftədə 4.5 saat edir. Məsafədən iş rejimi vasitəsilə nəqliyyatdan istifadənin azaldılması atmosfer tullantılarında əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olacaqdır. ABŞ Patent və Ticarət Nişanı İdarəsinin 2015-ci ildə apardığı qiymətləndirməyə əsasən məsafədən işləyən işçilər 84 milyon mil (təqribən 136 milyon kilometrədən çox) daha az məsafə qət edərək atmosfərə atılan karbon tullantılarının 44000 ton azalmasına səbəb olmuşdur (Choudhury, 2020).

2021-ci ilin iyul ayında Ipsos beynəlxalq tədqiqat şirkəti və Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən aparılmış “İş yerinə qayıt” adlı sorğuda 29 ölkədən 12000 işçi iştirak etmişdir. Respondentlərin 66 faizi bildirib ki, bütün Covid-19 məhdudiyyətləri aradan qaldırıldıqdan sonra da işgötürənlər ofis rejimindən fərqli rejimləri nəzərdən keçirməlidirlər. Sorğuda iştirak edənlərin 30%-i isə pandemiya tamamilə bitdikdən sonra da şirkət tərəfindən ofisdə tam iş vaxtında işləmək tələb olunduğu təqdirdə başqa iş axtaracaqlarını qeyd etmişlər. Məsafədən iş rejimini dəstəkləyənlərin

əksəriyyəti yaşı 35-dən az olan gənclər yaxud yetkinlik yaşına çatmayan uşağı olan valideynlər olmuşdur (Power, 2021).

Yuxarıda qeyd edilən statistik göstəricilərə əsaslanıb deyə bilərik ki, Covid-19-un inkişafına səbəb olduğu məsafədən iş rejimi pandemiyanın aradan qalxması ilə bitmir və gələcəyin reallığına çevrilir. Bu səbəbdən ölkələrin qanunvericilik bazasına, şirkətlərin isə insan resursları strategiyasına müvafiq əlavə və düzəlişləri etməklə bu reallığa uyğunlaşması zərurətə çevrilmişdir. Artıq bir sıra ölkələrdə gündəlik iş saatlarının yaxud həftəlik iş günlərinin azaldılması ilə bağlı qanunlar qəbul olunur, məsafədən iş rejiminin əmək qanunvericiliyində öz əksini tapması üçün qanun layihələri müzakirə olunur. Məsafədən iş rejiminin tətbiq olunmasının əsas nəticəsi insanlara iş prosesində bürokratik əngəllərə və stereotiplərə deyil, hədəflərə fokuslanmanın zəruriliyini göstərməsidir. Çünki, işçi tərəfindən qarşısına qoyulan hədəflər tam və vaxtında yerinə yetirilirsə, işçinin məsafədən yaxud ofis rejimində işləməsi ciddi bir əhəmiyyət kəsb etmir.

Ədəbiyyat:

1. Abrams, Zara (2019) The future of remote work. When it's done right, telework can improve employee productivity, creativity and morale, psychologists' research finds. Psychology in the workplace. Vol. 50, No. 9. 54p. [Electronic resource], - URL: <https://www.apa.org/monitor/2019/10/cover-remote-work>
2. Georje, Anders (2021) Employers catch on: remote job posts rise 357% as tech, media lead the way. LinkedIn. [Electronic resource], - URL: <https://www.linkedin.com/pulse/employers-catch-remote-job-posts-rise-457-tech-media-lead-anders>
3. Industrial and Labor Conditions (ILR). (2020). Not a New Trend. [Electronic resource], - URL: <https://www.ilr.cornell.edu/work-and-coronavirus/student-voices/remote-work-not-new-trend>
4. Ministry of Manpower. (2021) Impact of COVID-19: Remote Working in Singapore. [Electronic resource], - URL: <https://stats.mom.gov.sg/Pages/Impact-of-COVID-19-Remote-Working-in-Singapore.aspx>
5. Nicholas, Bloom (2014) To Raise Productivity, Let More Employees Work from Home. Harvard Business Review. [Electronic resource], - URL: <https://hbr.org/2014/01/to-raise-productivity-let-more-employees-work-from-home>
6. Prithwiraj, Choudhury (2020). Our Work-from-Anywhere Future. Harvard Business Review. [Electronic resource], - URL: <https://hbr.org/2020/11/our-work-from-anywhere-future>
7. Rachel, Hill (2021). Why remote work is becoming more popular. HireHive. [Electronic resource], - URL: <https://www.hirehive.com/why-remote-work-is-becoming-more-popular/>
8. Tracey, Power (2021). Remote work is here to stay. Are you ready to embrace the shift? Employee Benefit News (EBN). [Electronic resource], - URL: <https://www.benefitnews.com/opinion/remote-work-trends-are-on-the-rise>

ÖLKƏMİZDƏ İNVESTİSİYA MÜHİTİNİN FORMALAŞMASINDA DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

Əzizov Əziz Abduli
Qərbi Kəspı Universiteti
mr.azizov27@gmail.com

STATE REGULATION IN THE FORMATION OF THE INVESTMENT ENVIRONMENT IN OUR COUNTRY

Azizov Aziz Abduli
Western Caspian University
mr.azizov27@gmail.com

Summary

The trend in the development of market principles makes the question of the role of the state in regulating investment activity relevant. In conditions of economic destabilization, the methods and forms of state influence on the investment process are of particular importance. Improving the system of state influence on investment activity and its regulation should be the main priority in modern economic policy in order to further the sustainable development of the economy. This study examines the main provisions of the state investment policy of the country, analyzes the current state of the investment climate, outlines the main directions for improving the state policy in the field of foreign direct and private investment in Azerbaijan. Investment activity cannot be a self-regulating process, therefore, in particular, in the conditions of a developing market economy, state regulation of investment activity is an important aspect. It is the state that determines investment policy, because only it has the right to political power and has the ability to realize its will in legal acts regulating investment flows. The state can use both economic and administrative measures to influence investment activity in the country. To achieve the most effective results, government intervention must serve the interests of all sectors of society.

Key words: economic development, investment, state regulation.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ В ФОРМИРОВАНИИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ СРЕДЫ В НАШЕЙ СТРАНЕ

Азизов Азиз Абдули
Западно-Каспийский Университет
mr.azizov27@gmail.com

Резюме

Тенденция развития рыночных принципов делает актуальным вопрос роли государства в регулировании инвестиционной деятельности. В условиях дестабилизации экономики особое значение приобретают методы и формы воздействия государства на инвестиционный процесс. Совершенствование системы воздействия государства на инвестиционную деятельность и его регулирование должно являться основным приоритетом в современной экономической политике с целью дальнейшего устойчивого развития экономики. В данном исследовании рассмотрены основные положения государственной инвестиционной политики страны, проанализировано нынешнее состояние инвестиционного климата, обозначены основные направления совершенствования государственной политики в сфере прямых иностранных и частных инвестиций Азербайджана. Инвестиционная деятельность не может быть саморегулирующимся процессом, поэтому, в

особенности, условиях развивающейся рыночной экономики государственное регулирование инвестиционной деятельности является актуальным аспектом. Именно государство определяет инвестиционную политику, потому что лишь оно имеет право политической власти и имеет способность реализовать свою волю в правовых актах, регулирующих потоки инвестиций. Государство может использовать как экономические, так и административные меры воздействия на инвестиционную деятельность в стране. Для достижения наиболее эффективных результатов государственное вмешательство должно отвечать интересам всех слоев общества.

Ключевые слова: экономическое развитие, инвестиции, государственное регулирование.

Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı onun davamlı inkişafından asılıdır. İqtisadiyyatın inkişafının davamlılığını təmin edən amillərdən biri iqtisadiyyatın investisiya amilidir. Buna görə də nəzəri və praktiki məsələlərin öyrənilməsi, dövlət tənzimlənməsinin və milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması yollarının, mexanizmlərinin axtarışı obyektiv zərurətdir.

Bu gün milli iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi, cəmiyyətin sosial-iqtisadi ehtiyaclarının öyrənilməsi, ölkənin istehsal potensialından tam və hərtərəfli istifadə edilməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqi, ilk növbədə, qoyulan birbaşa xarici investisiyalardan, onların səmərəli istifadəsindən asılıdır (Məmmədov, Seyfullayev, 2020). Milli iqtisadiyyata birbaşa xarici investisiyaların yatırılması probleminin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, respublika rəhbərliyinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Yuxarıda qeyd edilənlər ölkəmizdə investisiya mühitinin formalaşmasında dövlət tənzimlənməsi probleminin öyrənilməsinin aktuallığını şərtləndirir.

Sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığının və iqtisadiyyatın artım templərinin davamlılığının təmin edilməsi investisiyaların cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi mexanizmlərindən və onların istiqamətinin səmərəliliyindən asılıdır, çünki investisiyalar ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının ən mühüm maliyyə mənbəyidir. Bu mənbələr hesabına bir tərəfdən iqtisadiyyatın istehsal sahələrinin inkişafı təmin edilir, digər tərəfdən isə iqtisadiyyatın istehsal strukturu təkmilləşdirilir. İqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində milli iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi vəziyyətinin təhlili göstərir ki, investisiya qoyuluşlarının böyük hissəsini birbaşa xarici investisiyalar təşkil edir (Məmmədov, Seyfullayev, 2020). Bu vəziyyətin səbəbi xarici investisiyalar üçün əlverişli şəraitin yaradılması, aparılan düzgün investisiya siyasəti və əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasıdır. Birbaşa xarici sərmayələrin cəlb edilməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının özünəməxsus indikatoru kimi çıxış edir (Şəkəraliyev, 2009).

1992-ci ildə qəbul edilmiş "Xarici investisiyalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu bu gün də xarici investisiyaların tənzimlənməsi sahəsində mühüm qanunvericilik aktı hesab olunur (Vəliyev, 2010). "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi xarici kapital axınının artmasına səbəb olmuşdur. Bu Qanunun əsas maddələrindən biri yerli və xarici investorlar üçün eyni şəraitin yaradılması, eyni vergilərin və gömrük mexanizmlərinin tətbiq edilməsidir (Xarici investisiyaların qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1992)

Xarici investisiyaların ən böyük payı neft sektorunun payına düşür, lakin hökumətin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə yönəlmiş kursu ilə əlaqədar son illər Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-

neft sektoruna yönəldilən investisiyaların xüsusi çəkisi artmaqdadır. Belə ki, 2021-ci ilin ilk 6 ayı üzrə tədiyə balansına əsasən, birbaşa xarici investisiyaların 82,8%-i, 2022-ci ildə isə 65,9%-i neft-qaz sektorunun payına düşüb. Analoji dövrdə qeyri-neft sektorunun xarici investisiyada payı 19.7 % artmışdır. 2021-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa xarici investisiyaların həcmi 2020-ci illə müqayisədə 5,9% artaraq \$4 milyard 795,3 milyon təşkil edib. Son 1 ildə neft-qaz sektoruna investisiyalar 13,5 % azalıb, qeyri neft-qaz sektoruna investisiyalar isə 18,1 % artıb. (<https://fed.az/az/iqtisadiyyat/birinci-yarimillikde-azerbaycan-iqtisadiyyatina-birbasa-xarici-investisiyalar-22-artib-140960>)

Azərbaycanda investisiya baxımından ən fəal ölkələr Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya, Böyük Britaniya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Hollandiya, Almaniya, ABŞ və s. Azərbaycan 2027-ci ilə kimi iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna birbaşa xarici investisiyaları 50-75% artırmağı planlaşdırır (“Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı).

Azərbaycan bir sıra ölkələrlə sərmayələrin qorunması və təşviqi haqqında ikitərəfli sazişlər bağlayıb. Neft müqavilələrinin imzalanması xarici investisiyaların cəlb olunmasının tənzimlənməsi sahəsində dövlətin böyük işinin əyani təzahürüdür. Xarici kapital qoyuluşlarının miqyası və səmərəliliyi bir çox hallarda ölkədə yaxşı investisiya mühitinin yaradılması ilə bağlıdır (Məmmədov, Seyfullayev, 2020). İntestisiya mühitinin modelləşdirilməsi xarici kapitalın cəlb olunmasının tənzimlənməsi üzrə dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanmasının mühüm elementidir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə investisiya mühitinin formalaşması üçün bir sıra digər məsələlərin daha da optimallaşdırılmasına, inkişafına ehtiyac var. Bunlara misal olaraq korrupsiyanın aradan qaldırılması, iqtisadi azadlıqların genişləndirilməsi, hüquqi və tənzimləyici mühitin yaxşılaşdırılması, “Rəqabət Məcəlləsi”nin qəbul edilməsi və s. göstərə bilərik.

Giriş hissədə qeyd olunduğu kimi investisiya mühitinin formalaşmasında dövlət tənzimlənmələrindən biri də investisiya çəkmə agentliyinin qurulmasıdır. 2003-cü ildə İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının İxracın və İntestisiyaların Təşviqi Fondu - AZPROMO təsis edilmiş, 2021-ci ildən isə agentlik statusu almışdır. AZPROMO xarici investisiyaların qeyri-neft sektoruna cəlb edilməsinə və qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına görə məsuliyyət daşıyır (<https://azpromo.az/az>). Eyni zamanda AZPROMO vasitəsilə sahibkarlara “Made in Azerbaijan” ixrac mexanizmlərinin reallaşdırılması, sahibkarlara “ixrac təşviqi”nin geri ödənilməsi, şirkətdaxili ixrac şöələrinin yaradılmasına dəstək, ixracyönümlü istehsal və ixrac prosesləri ilə bağlı təlimlərin keçirilməsi, beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda iştiraka dəstək, sahibkarlararası əlaqələrin qurulması və inkişafı məqsədilə müxtəlif biznes tədbirlərinin təşkili kimi məsələlərlə bağlı dəstək göstərilir. İxrac üzrə investisiya mühitinin formalaşmasında belə bir dəstək sahibkarlar üçün böyük önəm kəsb edir.

Hər bir dövlətin özünün iqtisadi qanunvericilik aktları və bu aktların müvafiq icra mexanizmləri vardır. Lakin dövlətlər müəyyən iqtisadi maraqlar naminə həmin iqtisadi qanunların tamamilə tətbiq edilmədiyi və ya qismən tətbiq edildiyi müəyyən tədbirlər görür. Ölkəmizdə bu kimi tədbirlərə azad iqtisadi zonaların, sənaye parklarının və sənaye məhəllələrinin yaradılmasını misal kimi göstərmək olar.

Sənaye parklarında Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 106.1.13-cü maddəsinə əsasən Mənfəət vergisi, 199.7-ci maddəsinə əsasən Əmlak vergisi və 207.3-cü maddəsinə əsasən Torpaq vergisi üzrə sənaye parklarının rezidentləri qeydiyyatata alındıqları hesabat ilindən başlayaraq 10 il müddətinə vergidən azad dırlar.

Eyni zamanda sənaye parklarında Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 164.1.16-cı maddəsinə əsasən sənaye parkında istehsal sahələrinin tikintisi, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin görülməsi və istehsal məqsədi ilə sənaye parklarının rezidentləri tərəfindən müvafiq təsdiqedicı sənəd əsasında idxal olunan texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı rezidentin sənaye parkında qeydiyyatata alındığı tarixdən 10 il müddətinə ƏDV-dən və “Gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nun maddə 20.0.19-cu maddəsinə əsasən 7 il müddətinə gömrük rüsumlarından azad edilir.

Sənaye parklarında müasir və geniş infrastruktur təchizatı rezidentlərə “birbaşa qoşulma” (“Plug&Play”) prinsipi əsasında təklif olunur. Sənaye parklarında kanalizasiya xətləri, kimyəvi tullantı, yağış, içməli, texniki, yanğına qarşı su təchizatı şəbəkələri, təbii qaz təchizatı xətti, elektrik verilişı xətti, yarımstansiya, transformatorlar, paylanma məntəqələri, avtomobil və dəmir yolları, fiberoptik kabel xətti rezidentlərin istifadəsi üçün təklif olunur. Sənaye parklarında dövlət vəsaitləri hesabına müasir infrastruktur yaradılır, sahibkarların vəsaitlərini investisiya qoyuluşuna yönəltmələri təmin edilir.

Azərbaycan hökuməti ölkənin hər yerində, o cümlədən işğaldan azad olunmuş rayonlarda investisiya mühitini formalaşdırmaq, xarici və daxili investisiyaları cəlb etmək üçün bir sıra digər tədbirlər də görür. Belə tədbirlərə misal olaraq işğaldan azad edilmiş ərazilərində fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin dividend gəlirlərinin 10 il vergidən azad edilməsi, istehsal fəaliyyəti sahələri üzrə xammal və materialların idxalının 10 il müddətində ƏDV-dən azad edilməsi və s. bu kimi tədbirləri görmək olar.

Ölkədə yaranmış əlverişli biznes mühiti nəticəsində 1.2 milyard dollardan çox vəsait təkcə alternativ enerji sahələri üzrə olmuşdur və məhz bunların nəticəsində Azərbaycan 2030-cu ilədək enerji tələbatının 30%-ni yaşıl enerjiden əldə etməyi planlayır. Əgər bu sahədə vergi və rüsumları tamamilə aradan qaldırısaq bu göstərici daha da yüksək ola, daxili tələbatı ödəyə, izafə edilmiş neft və qazın ixracından isə daha çox gəlir əldə etmək olar.

Ölkə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq müqavilələrdə iştirak, milli-dövlət maraqlarının normativ aktlarda təsbit olunması, inkişaf etmiş ölkələrin xarici investisiyaların cəlb olunmasının tənzimlənməsi sahəsində təcrübəsinin öyrənilməsi Azərbaycan Respublikasına dünya birliyində layiqli yer tutmaq imkanını təmin edəcəkdir. Son illər Azərbaycanda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində dövlət səviyyəsində genişmiqyaslı işlər aparılır. Xarici investorları qeyri-neft sektoruna cəlb etmək üçün vergi güzəştləri tətbiq edilir və bu proses davam etməlidir (Məmmədov, Seyfullayev, 2020).

İqtisadiyyatda özəl investisiyaların payını artırmaq üçün sabit artım tempinə malik olmaq çox vacibdir və dövlət büdcəsi Neft Fondunun transferlərindən daha az asılı olmalıdır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün milli iqtisadiyyatın strateji yol xəritələrində və iqtisadiyyatın sektorlarında nəzərdə tutulmuş strateji məqsəd və prioritetlərin uğurla həyata keçirilməsi zəruridir.

Ədəbiyyat:

1. Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı: İqtisad Universitetinin mətbəəsi, 2009. 415 s.
2. Vəliyev V.A. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Azərbaycan Universiteti mətbəəsi, 2010. 428 s.
3. Xarici investisiyaların qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1992
4. <https://take-profit.org/statistics/foreign-direct-investment/azerbaijan/>
5. <https://www.trend.az/business/finance/3583360.html>
6. “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı
7. Əzizova G.A. Dövlətin investisiya və innovasiya siyasəti. Bakı: İqtisad Universitetinin mətbəəsi, 2021. - 212 s.
8. <https://report.az/ru/biznes/investicionnaya-sreda-v-azerbaydzhane-vozmozhnosti-dostizheniya-nedosta/>
9. <https://eastweststream.com/ru/articles/finance/38626>
10. Məmmədov A.D., Seyfullayev İ.Z. Vergi və investisiya. - Bakı: Çarşıoğlu, 2013. - 376 s.
11. <https://azpromo.az/az>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA NEFT EMALİ SƏNAYESİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

İsmaylova Güləndam Şahiddin
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-0630-166X>
ismayilovagulendam@gmail.com

CURRENT SITUATION ANALYSIS OF THE OIL REFINING INDUSTRY IN THE AZERBAIJAN REPUBLIC AND ITS DEVELOPMENT DIRECTIONS

Ismaylova Gulandam Shahiddin
Azerbaijan State Economic University
<https://orcid.org/0000-0002-0630-166X>
ismayilovagulendam@gmail.com

Summary

The article describes the situational analysis of oil and oil refining industry in Azerbaijan, defines problems and identifies the causes of poor development of the industry.

A certain part of the oil produced in Azerbaijan is exported, and the rest is processed. Despite the positive dynamics, the volume of oil refining should be increased, and its deep development should be ensured. At present, the most important problem of Azerbaijan's oil refineries is the low depth of the oil refining process.

Among the solutions identified in the report, attracting investment to the processing industry, using modern techniques and production tools in the processing process, inviting qualified personnel from different countries to our country, and taking steps and implementing proposals on other solutions will lead to the modernization and development of the processing industry of the Republic of Azerbaijan. The article concludes with directions aimed at solving the problems of the oil refinery process, vertical improvement of oil products production, and development of oil refinery in Azerbaijan.

Key words: oil refining industry, oil products, investment attraction, governmental support, production equipment.

АНАЛИЗ ТЕКУЩЕЙ СИТУАЦИИ В НЕФТЕПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ПУТИ ЕЕ РАЗВИТИЯ

Исмаилова Гюландам Шахиддин

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

<https://orcid.org/0000-0002-0630-166X>

ismayilovagulendam@gmail.com

Резюме

В статье описывается ситуационный анализ нефтяной и нефтеперерабатывающей промышленности Азербайджана, определяются проблемы и причины слабого развития отрасли.

Определенная часть добываемой в Азербайджане нефти идет на экспорт, а остальная часть перерабатывается. Несмотря на положительную динамику, необходимо увеличить объемы переработки нефти и обеспечить ее глубокое развитие. В настоящее время важнейшей проблемой нефтеперерабатывающих заводов Азербайджана является низкая глубина процесса переработки нефти.

Среди решений, обозначенных в отчете, привлечение инвестиций в перерабатывающую промышленность, использование современных технологий и производственных инструментов в процессе переработки, приглашение квалифицированного персонала из разных стран в нашу страну, а также принятие мер и реализация предложений по другим решениям приведет к модернизации и развитию перерабатывающей промышленности Азербайджанской Республики.

В заключении статьи выявляются направления для решения проблем процесса нефтепереработки, вертикального улучшения производства нефтепродуктов и развития нефтепереработки в Азербайджане.

Ключевые слова: нефтеперерабатывающая промышленность, нефтепродукты, привлечение инвестиций, государственная поддержка, производственное оборудование.

Neft sənayesi dünya iqtisadiyyatının ən vacib komponentlərindən biridir və digər sənaye sahələrinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu sənaye sahəsi avtomobillər üçün yanacaq, evləri və suyu qızdıran elektrik enerjisi, müasir tibdə istifadə olunan və məişət təmizləyici məhsullar üçün istifadə edilən kimyəvi maddələri yaradan və daha bir çox məhsullar istehsal edən emal sahəsidir. Neft və qaz sənayesi qlobal iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. Bu sənayenin hazırladığı məhsullar, iqtisadiyyatın digər aparıcı sənaye sahələrini dəstəkləyir. Neft və qaz sənayesi, dollar dəyərinə görə dünyanın ən böyük sektorlarından biridir və hər il təxminən 3,3 trilyon dollar gəlir əldə edir. Neft, xüsusilə də ən böyük istehsalçıları olan ABŞ, Səudiyyə Ərəbistanı, Rusiya, Kanada və Çin kimi dövlətlər üçün qlobal iqtisadi cəhətdə çox vacibdir.

1994-cü ilin sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə yeni neft strategiyası irəli sürülərək, dünyanın bir çox neft şirkətləri ilə əməkdaşlıqlar qurulmuş, Xəzər dənizində ilk dəfə

olaraq neft və qaz yataqlarının istismarına başlanmışdır. Ölkəmiz bu sahənin beynəlxalq səviyyədə inkişafına töhfə verməkdə davam edir.

1880-ci ildə Bakı yaxınlığında 195 neft emalı müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan ancaq dördü iri müəssisə idi. 1885-ci ilin sonunda isə bu müəssisələrin sayı 136-ya enmiş və ancaq 100-ü fəaliyyət göstərməyə davam edirdi.

Azərbaycanda neft məhsulları SOCAR-ın Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodunda (BNEZ) istehsal olunur. Yarım əsrdən çox tarixi olan zavodda indiyə qədər 300 milyon ton neft emal olunmuşdur. Zavod 15 növ neft məhsulları istehsal edir və onlardan yalnız bir qismi ixrac olunur. Həmçinin ARDNŞ-in müasir ümumi təşkilatı strukturuna «Azərneftyağ» neft emalı zavodu və «Azərneftyanacaq» neft emalı zavodu daxildir.

2022-ci ilin yanvar-aprel aylarında Azərbaycanda neft emalı sənayesinin istehsal etdiyi məhsulların istehsalının ümumi dəyəri 1160,9 mln. Manat olmaqla, öncəki ilin yanvar-aprel ayları ilə müqayisədə 7,2% azalıb. Dövlət Statistika Komitəsindən verilən məlumata əsasən, yanacaq mazutunun istehsalı 71,8 % artıb, dizel yanacağının istehsalı 23,3%, avtomobil benzininin istehsalı 1,6%, neft-kimya sənayesində istifadə üçün benzinin istehsalı 26,4%, sürtkü yağlarının istehsalı 25,8%, neft koksunun istehsalı isə 33,9% azalıb.

Məhsul növləri	Yanvar-aprel 2022-ci il	İllik müqayisə, %
Avtomobil benzini, min ton	359,8	98,4
Neft-kimya sənayesində istifadə üçün benzin, min ton	101	73,6
Ağ neft, min ton	167,3	112,5
Dizel yanacağı, min ton	595,9	76,7
Yanacaq mazutu, min ton	36,6	171,8
Sürtkü yağları, min ton	14,1	74,2
Neft bitumu, min ton	97,6	144,4
Neft koku, min ton	57,8	66,1

(<https://socar.az/>)

Azərbaycanda hasil olunan neftin təxminən 50 %-i ixrac olunur, qalan hissəsi isə emal olunur. Müsbət dinamikaya baxmayaraq, neft emalının həcmi artırmaq və dərininə inkişafını təmin etmək lazımdır ki, bu da öz növbəsində xammal sektorundan emal sektoruna keçid mexanizminin yaradılması və həyata keçirilməsini tələb edir. Hazırda Azərbaycan neft emalı zavodlarının ən mühüm problemi neft emalı prosesinin aşağı dərinliyidir.

Azərbaycan neft emalı kompleksi, texniki və texnoloji inkişafdan geri qalmaqla yanaşı daxili və xarici bazara aşağı dəyərli məhsullar satmaqla, təkrar neft emalının kifayət həcmdə olmaması ilə xarakterizə olunur.

Azərbaycan Respublikasında neft emal sənayesinin inkişaf strategiyası ulu öndər Heydər Əliyevin nəzarəti altında hazırlanmış və uğurla həyata keçirilmişdir. Strategiya neft sənayesinin artan səmərəliliyinə əsaslanır. Bu strategiya xam neft ixracının tədricən diversifikasiya edilməklə daha yüksək dəyərli neft məhsulları ixracı ilə əvəz edilməsini nəzərdə tutur.

Dövlət Proqramının əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının emal sənayesini müasir tələblərə uyğun inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- Neft sektorunda sağlam rəqabət mühitini formalaşdırmaq;
- Neft resurslarının istehsalı, emalı, nəqli, saxlanması, uçotu və istehlakı üzrə mütərəqqi texnoloji tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək;
- Emal sənaye kompleksinin inkişafına cəlb edilən sərmayələrin həcmi artırmaq;
- Emal sənaye kompleksinə daxil olan sənaye sahələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün müvafiq elmi-texniki və təşkilati tədbirlər həyata keçirmək;
- Emal sənaye kompleksində ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək.

Biz artıq emal sənayesini təhlil etdik və bu sənayenin inkişaf problemləri ilə tanış olduq. Bu problemlərin səbəblərini araşdırdıq. Ölkəmizdə neft emalı sənayesinin inkişafı və ixrac yönümlü məhsulların istehsalı üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi fikrimcə məqsədə uyğundur:

- Emal sənayesinə investisiya cəlb olunması üçün sənayenin investisiya cəlbediciliyini artırılması;
- Emal prosesində müasir texnika və istehsal vasitələrinin istifadə olunması;
- Beynəlxalq neft şirkətlərinin ölkəyə dəvət olunması;
- Müxtəlif ölkələrdən ixtisaslı kadrların ölkəmizə dəvəti, həmçinin dəvət olunmuş mütəxəssislər hesabına yerli işçi qüvvəsinin də təkmilləşdirilməsi və bu sənayedə ixtisaslaşması;
- Yerli işçi qüvvəsinin sektor üzrə ixtisaslaşması üçün istər ölkədaxili, istərsə də ölkəxarici treninqlərin təşkil olunması; nəticəsində emal sənayesinin inkişafı üçün yeni texnikalar idxal olunacaq, ixtisaslı kadrlar dəvət olunacaq və yerli kadrlar təkmilləşdiriləcəkdir.

Problemlər üzrə müəyyən olunan tədbirlər planında nəzərdə tutulan həll yolları öz növbəsində emal sənayesində yeniliyə gətirib çıxaracaq və sənayenin inkişafını təmin edəcəkdir. Müasir texnika və istehsal vasitələrinin idxal olunması üçün xarici dövlətlərlə əməkdaşlıqların və xarici şirkətlərin ölkəyə dəvət olunması, həmçinin ixtisaslı kadrların dəvət olunması və yerli işçi qüvvəsinin ixtisaslaşması, bu prosesdə istər ölkədaxili, istərsə də ölkəxarici treninqlərin keçirilməsi Azərbaycan Respublikası emal sənayesinin modernləşməsinə və inkişafına səbəb olacaqdır. Zavodlar modernləşdirildikcə, təkmilləşdirilmiş texnoloji sxemlər və daha məhsuldar avadanlıqlar istehsal xərclərinin azalmasına gətirib çıxaracaqdır ki, bu da nəinki iş vaxtının və xammal itkisinin azalmasına, həm də enerji istehlakının azalmasına səbəb olacaqdır. Biz sənayenin investisiya cəlbediciliyini artırmaqla bu sənayedə olan müəssisələrin intensiv inkişafına, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına, eləcə də rəqabət qabiliyyətli neft emalı sənayesinə sahib olacağıq. Nəticədə isə Azərbaycan Respublikası neft emalı sənayesində ixtisaslaşmış dövlətlərdən birinə çevriləcəkdir.

Ədəbiyyat:

1.E. Magaril / The solution to strategic problems in the oil refining industry as a factor for the sustainable development of automobile transport / Department of Environmental Economics, 2014, pp. 821-832.

2. https://azertag.az/xeber/Uchuncu_rubde_SOCAR_in_ixrac_etdiyi_neft_kimya_mehsullarin_in_hecmi_nezerecharpacaq_derecede_yukselib-1899649
3. <https://socar.az/socar/az/economics-and-statistics/economics-and-statistics/oil-production>
4. <https://socar.az/socar/az/activities/refining/heydar-aliyev-baku-oil-refinery>
5. <https://oilgas.az/azerbaycanda-neft-senayesi-ugurla-inkisaf-edir-ilham-eliyev/>
6. <https://www.investopedia.com/investing/oil-gas-industry-overview/>
7. <https://www.inve+++stopedia.com/terms/o/oil-refinery.asp>
8. Nəsim Nəsimli, / Müstəqil Azərbaycanın neft siyasəti / Qafqaz və Mərkəzi Asiya neft və geosiyasət, 1998.
9. Sabit Bağırov / Azərbaycanın neft gəlirləri: səmərəsiz istifadə riskinin azaldılması yolları / 2008, 4-cü fəsil, s. 53-62.
10. Səadət M. Əsgərzadə, Mənsurə N. Cavadova və Səbinə H. Eldarova / Azərbaycanı neft emalı sənayesinin inkişaf tendensiyaları / 2015
11. Şəhriyar Nəsirov / Azərbaycan neft-qaz sektorunda inkişaf meylləri: Nailiyyətlər və problemlər / 2012, s. 282-292.

JEL kodu: L81, L88

**AZƏRBAYCANDA ELEKTRON KOMMERSİYA SAHƏSİNDƏ QARŞILAŞILAN
PROBLEMLƏR VƏ HƏLL YOLLARI**

Məmmədova Gülnar Sübhan

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

gulnar.mammadovaa@gmail.com

**PROBLEMS AND SOLUTIONS ENCOUNTERED IN THE FIELD OF ELECTRONIC
COMMERCE IN AZERBAIJAN**

Mammadova Gulnar Subhan

Azerbaijan State Economic University

gulnar.mammadovaa@gmail.com

Summary

Trading means any act of buying or selling for profit. The rise of digitization and consequently e-commerce has also affected the way commercial activities are conducted. The foundations of e-commerce began to be laid in the 1960s, and today the volume of e-commerce continues to expand. After gaining independence, the economically developing Republic of Azerbaijan started programs and projects for the development of electronic commerce. The article examines the level of effectiveness of programs and projects that have been started and are still in force. As a method, the volume of electronic commerce within the general trade figures was investigated and the obstacles to the increase of the volume were determined. Another direction of the state program is the transition to the information society, increasing people's awareness of information and communication technologies, popularizing the use of the Internet among people, as well as increasing the volume of electronic commerce. People's use of e-commerce brings great benefits to both the government and the people. Acceptance of taxes and other payments in a more transparent

environment, more reliable data in economic statistics, and other similar advantages for the state have advantages. proposals have been made.

Keywords: e-commerce in Azerbaijan, state program, problems, solutions.

ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ, ВСТРЕЧАЮЩИЕСЯ В СФЕРЕ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Мамедова Гюльнар Субхан

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

gulnar.mammadovaa@gmail.com

Резюме

Торговля означает любой акт покупки или продажи с целью получения прибыли. Рост оцифровки и, следовательно, электронной коммерции также повлиял на способ ведения коммерческой деятельности. Основы электронной коммерции начали закладываться в 1960-х годах, и сегодня объемы электронной коммерции продолжают расширяться. После обретения независимости экономически развивающаяся Азербайджанская Республика приступила к реализации программ и проектов по развитию электронной коммерции. В статье исследуется уровень эффективности начатых и действующих программ и проектов. В качестве метода был исследован объем электронной торговли в пределах общих показателей торговли и выявлены препятствия для увеличения объема. Еще одним направлением госпрограммы является переход к информационному обществу, повышение осведомленности населения об информационно-коммуникационных технологиях, популяризация среди населения использования сети Интернет, а также увеличение объемов электронной торговли. Использование людьми электронной коммерции приносит большие выгоды как правительству, так и народу. Прием налогов и других платежей в более прозрачной среде, более достоверные данные в экономической статистике и другие подобные преимущества для государства имеют свои преимущества.

Ключевые слова: электронная коммерция в Азербайджане, государственная программа, проблемы, решения.

Elektron ticarətin müxtəlif mənbələrdə bir çox mənası var. Elektron ticarət, xüsusilə internet üzərindən məlumatların ötürülməsi yolu ilə elektron şəkildə işlənən bir əməliyyat sistemidir. Başqa bir mənbədə e-ticarət kompüter texnologiyaları, elektron rabitə kanalları və digər əlaqəli texnologiyalardan istifadə etməklə tərəflər arasında bütün mal və xidmətlərin alqı-satqısı əməliyyatıdır. Telefon, faks və TV ilk elektron əməliyyat kanallarıdır.

2020-ci ilin məlumatlarına görə, dünyada pərakəndə elektron ticarət həcmi təxminən 1,6 trilyon dollar təşkil etmişdir. Elektron ticarətin bu qədər inkişaf etməsinin səbəbi dünyanın rəqəmsallaşmaya doğru getməsi və bir çox əməliyyatların internet üzərindən həyata keçirilməsidir.

Yeni bir kanal olaraq, e-ticarət ticarətin dəyərinə və səmərəliliyinə təsir edir, ticarət yolunu dəyişir və beynəlxalq ticarətə böyük təsir göstərir [1]. Texnoloji tərəqqi beynəlxalq ticarətə böyük təsir göstərmişdir. Elektron ticarət ənənəvi ticarət strukturlarından azad edilmiş, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının bütün aspektlərindən istifadə etməklə ənənəvi bizneslə bağlı problemlərin əksəriyyətini asan, rahat, sürətli, hərtərəfli və qənaətli şəkildə həll etməyi hədəfləyən bir növ əməliyyatdır [2].

Dünyada əməliyyatların həcmnin artmasına baxmayaraq, Azərbaycanda bu sektorun inkişafı üçün atılan addımlar yetərli olmayıb [3]. 2022-ci ildə global e-ticarətin 64%-nin inkişaf etməkdə

olan ölkələr tərəfindən yaradılacağı və ümumi əməliyyat həcminin 3 trilyon dollar olacağı gözlənilir. Tədqiqatda Azərbaycanda elektron ticarətin inkişafına dair dövlət proqramları araşdırılmış, son hissədə sektorun ölkədəki vəziyyəti verilmiş, problemlər müəyyən edilmiş və həlli yolları təklifləri irəli sürülmüşdür.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra dünya informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə inteqrasiya istiqamətində fəaliyyətə başlayıb. Müxtəlif islahatlar aparmış və aparmaqda davam edir. Azərbaycanda həyata keçirilən bu islahatların məqsədi İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) dövlət və özəl qurumlarda yayılması, bununla da Azərbaycan cəmiyyətinin informasiya cəmiyyətinə çevrilməsidir. Azərbaycan Prezidentinin 2003-cü il 17 fevral tarixli sərəncamı ilə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının inkişafı üzrə Milli İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları Strategiyası (2003-2012-ci illər)” proqramı bu istiqamətdə atılan ən mühüm addımlardan biridir. Proqramın məqsədi ölkədə İKT-nin dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları, iqtisadi, sosial, elm, təhsil və mədəniyyət sahələrində istifadəsini genişləndirmək idi [4].

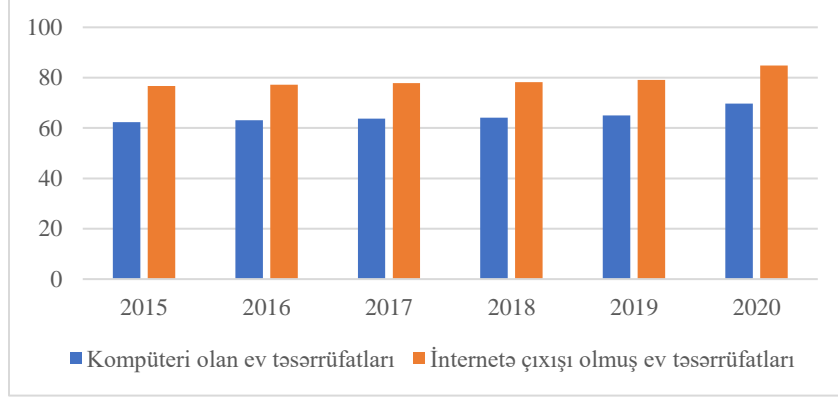
Proqramın qəbulundan iki il sonra Azərbaycanda “Elektron ticarət haqqında” qanun imzalanıb. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında elektron ticarətin tənzimlənməsinin və həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını, ondan istifadəçilərin hüquq və vəzifələrini, habelə elektron ticarətdə yaranan mübahisələrin həllinin hüquqi ölçüsünü müəyyən edir. 2005-ci ildə imzalanmış qanuna 2016 və 2018-ci illərdə dəyişikliklər edilmişdir [2], [3].

Azərbaycan əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi sonrakı illərdə də strateji plan və proqramlar qəbul etmişdir. Prezident 2005-ci il oktyabrın 21-də “Azərbaycan Respublikasında 2005-2008-ci illərdə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (I. Elektron Azərbaycan)” imzaladı [5].

“I Elektron Azərbaycan” Dövlət Proqramının məqsədləri həyata keçirildikdən sonra 2010-cu il avqustun 11-də proqramın davamı olaraq “Azərbaycan Respublikasında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafına dair 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı” kimi də tanınan “II Elektron Azərbaycan” Dövlət Proqramı haqqında fərman qəbul edildi [6].

“II Elektron Azərbaycan” Dövlət Proqramı Azərbaycanda İKT-nin yayılması istiqamətində atılan ən mühüm addımlardan biridir. Dövlət proqramları 4 istiqamətdə həyata keçirilir [7]. Hər bir təyinat bir neçə siyasətə bölünür. İstifadəçilər üçün ən böyük üstünlüklərdən biri də insanların olduqları mühiti tərk etmədən istədikləri məhsulu istənilən mühtdən, istənilən vaxt sifariş edə bilmələridir. Müəssisələr üçün üstünlük onlayn mağazanın asan açılması və fiziki mağaza ilə müqayisədə çox ucuz olmasıdır. Bu amilləri nəzərə alsaq, həm istifadəçi, həm dövlət, həm də şirkətlər üçün cəlbedici görünür.

Sxem 1: İnternetə çıxışı olan və kompüterdən istifadə edən əhəlinin ümumi ölkə əhəlisində payı (2016-2020)

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/information_society/ (2022)

Elektron ticarətin inkişafı üçün ən mühüm amil internetdən geniş istifadədir. Azərbaycan əhalisinin sayı 2019-cu illə müqayisədə 10 milyonu keçmişdir. Hər il əhalinin internetdən istifadə göstəricilərinin statistikasına diqqət yetirsək, görünür, son 6 ildə bu göstərici artıb. Bu artımın səbəbi dövlətin və bir çox qurumların proqramları vasitəsilə əhalinin məlumatlandırılmasıdır (Sxem 1).

İKT sektorunda əlavə dəyərli məhsul və xidmətlərin istehsalı və bu malların ixracı I və II “Elektron Azərbaycan” dövlət proqramlarının və “Milli Strategiya”nın əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Müvafiq olaraq, dövlət dəstəyi və şirkətlər tərəfindən dövlət tərəfindən sərmayə qoyulan məhsul və xidmətlərin həcmi hər il artır.

Dünya iqtisadiyyatı ilə inteqrasiya araşdırmalarının əsas istiqamətlərindən biri olan elektron ticarətdə Azərbaycan digər inteqrasiya araşdırmalarından olan iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, yeni biznes quramlara imkanların verilməsindən geri qalır. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsindən alınan məlumatlara görə, Azərbaycanda həyata keçirilən elektron ticarətin həcminin ümumi pərakəndə ticarət həcminə mütənəsb olaraq çox aşağı olduğu görünür.

Elektron ticarətin həcmnin aşağı olmasının və daha da inkişaf etməməsinin səbəbi aşağıda göstərilmişdir:

1. Əhalinin elektron ticarət vərdişlərinin inkişaf etməməsi: Orta və yaşlı insanların internetə inamsızlığı bu sektorun inkişafına böyük maneədir.

2. İnternetə çıxışda maneələr: E-ticarətin inkişafını sürətli, təhlükəsiz, ucuz və sərfəli şəbəkə infrastrukturunu olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Texniki infrastrukturun zəif olması səbəbindən bir çox investor elektron ticarət sektoruna investisiya qoymaqda tərəddüd edir.

3. İstifadəçi məlumatlarının qorunmasında mühafizənin zəif olması: Məsələn, 2015-ci ilin sentyabrında Azərbaycan banklarından biri olan Amrahbank ASC və 2016-cı ilin iyulunda “Rəvan Sığorta” ASC-yə edilən kiberhücum kifayət qədər təhlükəsizlik tədbirlərinin görülmədiyinin göstəricisidir.

4. Elektron ticarət qanunvericiliyinin yenilənməməsi: Məsələn, ticarət sektorunda mübahisələr çərçivəsində bəzi qanun və qanunlarda e-ticarət və ticarət anlayışları eynidir, məsələn.

Elektron ticarət sektorunun qarşısında duran maneələr, dövlət proqramlarının gözlənilən səviyyədə səmərəli olmaması, elektron ticarət sektoruna vergi, təşviq və bu kimi dəstək siyasətlərinin kifayət qədər olmaması, poçt xidmətlərinin elektron ticarət sektoru ilə inteqrasiya olunmaması misal kimi göstərmək olar.

Məlumatlara nəzər saldıqda hökumətin həyata keçirdiyi proqrama baxmayaraq elektron ticarətin inkişaf etmədiyi görünür. Bunun göstəricisidir ki, 2013-cü ildə elektron ticarətin həcmi ümumi pərakəndə ticarət həcmində 0,014%-i, 2014-cü ildə ümumi həcmdə 0,029%-i, sonrakı illərdə isə ümumi pərakəndə ticarət həcmində 1%-i ötməmişdir. Bu sektorun inkişafı həm dövlət, həm də istifadəçilər üçün böyük üstünlüklərə malikdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda daxili və xarici ticarət siyasətinin qurulması, rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılması, digər iqtisadi üstünlüklərin təmin edilməsi və xarici ticarətin inkişafı üçün müvafiq siyasətin həyata keçirilməsi zəruridir.

Elektron ticarət sektorunun inkişafı üçün təkliflər aşağıda göstərilmişdir:

- İnsanların internetə daha rahat çıxışını təmin etmək lazımdır. ÜƏMT 2020 hesabatlarında internetə çıxış imkanları indeksinə görə 60-cı yeri tutan Azərbaycanın önə çıxmaq üçün internetdən istifadəni genişləndirməsinə ehtiyac var.

- Bu inkişaf proqramlarında infrastrukturunu inkişaf etdirmək və dövlət qurumlarına kifayət qədər büdcə ayırmaq lazımdır.

- Kiberhücumlara, istifadəçi məlumatlarının və ödəniş kartı məlumatlarının oğurlanmasına qarşı istifadəçilərə inam vermək lazımdır.

- Qanunlarda və qərarlarda e-ticarət və ənənəvi ticarətlə bağlı ifadələr daha asan başa düşülməsi üçün yenilənməlidir.

- Elektron ticarətin inkişafı üçün hökumət bu sektorda vergidən azad edilmə, vergilərin azaldılması və müxtəlif təşviq siyasətləri kimi proqramlar həyata keçirməlidir.

Rəqəmsallaşan dünyada hökumətin və istifadəçilərin rahatlığı, insanların məhsul və xidmətlərə asan çıxışı baxımından Azərbaycanda elektron ticarət inkişaf etməlidir. Sektorun inkişafı üçün dövlət qurumları və təşkilatları birgə və koordinasiyalı şəkildə fəaliyyət göstərməlidir. Bundan başqa, Azərbaycan dövləti sektorun inkişafı üçün qanun və fərmanları beynəlxalq qanunlara uyğunlaşdırmalıdır. Məsələn, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi baxımından 1994-cü il sentyabrın 19-da qəbul edilmiş və sonuncu dəfə 2005-ci il iyunun 10-da əlavə edilmiş “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” qanun dəyişikliklər edilərək yenilənməlidir.

Ədəbiyyat:

1.“Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 10 may 2005, <https://e-qanun.az/framework/10406>

2.“Elektron ticarət haqqında”, “Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında”, “Haqsız rəqabət haqqında”, “Xarici investisiyanın qorunması haqqında” və “İcarə haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarında dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 28 dekabr 2018, <https://e-qanun.az/framework/41333>

3. “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 16 dekabr 2016, <https://e-qanun.az/framework/34512>

4. Əkbərov M.Q. (2011), “Elektron Kommersiya”. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti, s. 212

5. Əliyev H.Ə. (2003), “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)”nin təsdiq edilməsi haqqında (2003-2012-ci illər) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, <https://e-qanun.az/framework/1969>

6. Əliyev İ.H. (2016), “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, <https://e-qanun.az/framework/33717>

7. Prygozhyna A. and Boon J. (2016), “Azerbaijan: Leveraging Postal Network For Financial And Social Inclusion”. Washington D.C., pp.328.

8. Dwivedi A., Madaan J., Felix T. S., Dalal M. (2022), “A comparative study of GA and PSO approach for cost optimisation in product recovery systems”. International Journal of Production Research, Vol 1, pp.1-15.

9. Han H. (2019), “Review and Prospect on Return Problems of E-Commerce Platform”. Open Journal of Business and Management, Vol.07, №02, Article ID:91848, pp.11 <https://doi.org/10.4236/ojbm.2019.72057>

10. Tran T., Gurnani H. and Desiraju R. (2018), “Optimal Design of Return Policies”. Marketing Science, №37, pp.649-667. <https://doi.org/10.1287/mksc.2018.1094>

İNTERNET TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ KONTEKSTİNDƏ TƏHSİLİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ

Qasımzadə İlahə Əli

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

<https://orcid.org/0000-0002-4214-0875>

ilaha.qasimzade@gmail.com

MODERNIZATION OF EDUCATION IN THE CONTEXT OF USING INTERNET TECHNOLOGIES

Gasimzade Ilaha Ali

The Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

<https://orcid.org/0000-0002-4214-0875>

ilaha.qasimzade@gmail.com

Summary

The level of development of modern information technologies allows to use them both in different stages of traditional lessons and in lessons based on modern pedagogical technologies. All innovative technologies are related to each other and, in addition to students' acquisition of knowledge, are aimed at developing creative abilities, training students in qualities such as cooperation and mutual assistance. The use of new technologies in educational activities allows to increase the enthusiasm of schoolchildren for education, to show students that reading is not only useful, but also interesting. The teacher tries to improve the quality of students' education by using innovative technologies.

Learning technologies are constantly being updated, and what seemed like a fantasy in the recent past has become a reality today. A few years ago, we couldn't imagine teaching without chalk. This is the reality of modern education today. In the lesson, the teacher uses presentations, interactive boards, not only shows slides, video lessons, photos, but also conducts virtual tours.

Key words: education, school, information, technology, system.

МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИЙ

Гасымзаде Илаха Али

Образовательный Институт Азербайджанской Республики

<https://orcid.org/0000-0002-4214-0875>

ilaha.gasimzade@gmail.com

Резюме

Уровень развития современных информационных технологий позволяет использовать их как на разных этапах традиционных уроков, так и на уроках, основанных на современных педагогических технологиях. Помимо приобретения определенных знаний обо всех инновационных технологиях, творчестве, актерском мастерстве, преподавании на высоком уровне, например, помогают в исследованиях. Использование новых технологий в образовательной деятельности позволяет повысить энтузиазм школьников к обучению, показать учащимся, что чтение не только полезно, но и интересно.

Технологии обучения постоянно обновляются, и то, что еще недавно казалось фантастикой, сегодня стало реальностью. Преподаватель старается повысить качество обучения студентов, используя инновационные технологии. Технологии обучения постоянно обновляются, и то, что еще недавно казалось фантастикой, сегодня стало реальностью. Несколько лет назад мы не могли представить себе обучение без мела. Таковы реалии современного образования. Современный педагог должен постоянно искать инновации.

Ключевые слова: образование, школа, информация, технология, система.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının gündəlik həyatımıza sürətlə daxil olması fərdi kompüterlərin geniş tətbiqi və qlobal internetin yaradılması sayəsində mümkün olmuşdur. Bu baxımdan, mövcud təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi məsələsi aktual olaraq qalır. İnternet texnologiyasından istifadə şagirdlərin ev tapşırıqlarını yerinə yetirərkən, lazımı məlumatları axtararkən, layihələr hazırlayarkən imkanlarını genişləndirir. Bir çox məktəblərdə şagirdlər interaktiv dərsliklərdən istifadə edərək dərs oxuyur və dəftər əvəzinə planşetlərdən istifadə edirlər.

Təhsil sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə ənənəvi olaraq iki əsas istiqamətə düşür:

- təhsilin əlçatanlığını artırmaq üçün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə (yəni, distant təhsil adlanan yeni təhsil formasının tətbiqi);

- informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının gücündən öyrənmə vasitəsi kimi istifadə etmək (yəni öyrədilən şeyi və necə öyrətmək lazım olduğunu dəyişdirmək və ya ənənəvi tədris metodlarını təkmilləşdirmək). (Селевко Г.К, 1988; Пинский.А, 2002; Шишов С. 1998).

Gözə dəyməyən şəkildə distant təhsil də təhsil sistemimizə daxil olub, bunun sayəsində hansısa bir səbəbdən məktəbə gələ bilməyən şagird ümumi fənlər üzrə sinif yoldaşları ilə ayaqlaşa bilmək üçün oxuya bilər. İndi onlayn öyrənmə daha geniş yayılır. Şagirdlər müstəqil olaraq məktəbdənkənar fəaliyyət kursunu seçə və kompüter arxasında əyləşərək təhsil ala bilərlər.

Təhsil sahəsindəki meyllər informasiya texnologiyaları mühitinin, eləcə də kommunikasiya texnologiyalarının genişlənməsi ilə xarakterizə olunur. Kommunikativ mühit genişmiqyaslı sosial yeniliklər və dəyişikliklər üçün müəyyən platformaya çevrilir ki, bu da istər-istəməz nəhəng informasiya resurslarından istifadə və cəmiyyətin bütün sahələrində, o cümlədən təhsil sahəsində tətbiq olunan yeni texnologiyaların axtarışı zərurətinə gətirib çıxarır. Təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi prosesində təhsildə innovativ proseslərin inkişafı və idarə olunmasının innovativ mexanizmlərinin formalaşdırılması əsas məsələlərdən biridir. (Anderson, L.W., 2001; Калачева, И. В., 2018; Хаимова. Н,1999; Сазонов, 2006).

Hansı İKT vasitələrindən istifadə olunduğundan asılı olaraq bir neçə növ dərs fərqləndirilir:

- kompüter dəstəyi ilə dərs;
- internetə çıxışı olan dərs;
- multimedia dəstəyi ilə dərs.

Müasir internet texnologiyalarının müsbət imkanları bəzən dünyanın digər tərəfində yerləşən unikal eksperimental resurslardan istifadə etmək imkanındır. Ən yaxşı tədqiqat işlərinin, esselərin, hipermətn referatlarının internetdə nəşrləri şagirdlərə nəinki mini-tədqiqatı tamamlamağa imkan verir, həm də müəllimə öyrənilən mövzu üzrə materiallar bankını formalaşdırmağa kömək edir (Колесникова, 2020).

Bu tezisi təhsilin müasirləşdirilməsi vəzifəsinin qoyulduğu ən fundamental problemin həllinə yanaşmalar nümunəsi ilə nümayiş etdirmək olar. Təhsilin keyfiyyəti - hər şeydən əvvəl onun məzmunudur. Axı, aydındır ki, özlüyündə yüksək maddi-texniki təminat və müəllimlərin aldığı əmək haqqı hələ tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksək olduğu anlamına gəlmir və onun daimi yenilənməsini müəyyən etmir, lakin müəyyən şəraitdə onlar sadəcə olaraq hazırkı təhsil səviyyəsini qoruyub saxlaya bilirlər. Bəs, ümumilikdə keyfiyyət, xüsusən də təhsilin keyfiyyəti necədir? Bu anlayışların çoxlu tərifləri var və onlar birmənalı olmaqdan uzaqdır. “Keyfiyyət”in ümumi anlayışından başlayaq. Axı insan fəaliyyətinin bütün sahələrində - sənayedə, xidmət sektorunda, tibdə keyfiyyətə xüsusi diqqət yetirilir. “Keyfiyyət” anlayışının fəlsəfi kateqoriya kimi əşyaların mahiyyətini əks etdirməsi və qiymətləndirici olmaması vacibdir. Ona görə də nəzəri cəhətdən keyfiyyətin fəlsəfi şərhində onun ölçülməsi və hər hansı qiymətləndirmə məsələsini qaldırmağın mənası yoxdur. Müasir dünyanın inkişaf tendensiyalarının, təhsilin və elmin inkişafının təhlili bu qənaəti əyani şəkildə təsdiqləyir ki, bu gün inkişafın əsas resursu insan resurslarıdır, özünü bilmək, özünüidarəetmə qabiliyyətinə malik mütəxəssislərdir.

Müasir müəllim zamanla ayaqlaşmaq üçün innovativ tədris texnologiyalarına sahib olmalı və onları öz fəaliyyətində uğurla tətbiq etməlidir. İnnovativ texnologiyalara misal olaraq tənqidi təfəkkür texnologiyasını, problemlə təlim texnologiyasını, layihə fəaliyyətini, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını, modul təlim texnologiyasını, inteqrasiya olunmuş təlim texnologiyasını, tədqiqat texnologiyasını, qrup texnologiyalarını və s. göstərmək olar. Müasir təhsil texnologiyaları müəllimə sinifdə və dərsləndirici fəaliyyətlərdə şagird mərkəzli yanaşmanı həyata keçirməyə, differensial təlimin tətbiqinə kömək edir. Bu, imkanlarından asılı olmayaraq hər bir uşağı təhsil prosesinə daxil etməyə imkan verir. Yeni texnologiyalar arasında xüsusi yeri oyun texnologiyaları tutur. Bu texnologiyanın istifadəsi yalnız kiçik yaşlı şagirdlər üçün deyil, həm də yuxarı sinif şagirdləri üçün maraqlı ola bilər.

Müəllim öz fəaliyyətində təkcə nağıllardan, oyunlardan, teatr tamaşalarından deyil, həm də işgüzar ünsiyyətdən, kompüter oyunlarından istifadə edə bilər. Oyunlar şagirdlər arasında ünsiyyətin inkişafına kömək edir. Oyun texnologiyası sayəsində müxtəlif həyat situasiyalarını simulyasiya etmək, konfliktli situasiyalardan çıxış yolu axtarmaq, şagirdlərə problemlə məsələləri aqressivlik olmadan həll etməyi öyrətmək mümkündür. Kompüter testləri və krossvordlar şagirdlərdə kağız üzərindəki oxşar tapşırıqlardan daha çox müsbət emosiyalar oyadır, həm də sinifdə vaxta qənaət edir və öyrənməni fərdiləşdirir (Водолад, С., 2010; Дегтерев В.А., 2011; Ефремова. Т, 2000).

Daha bir vacib məsələ isə elektron jurnal və gündəlikdən istifadə olunmasıdır. Kağız jurnalların elektron jurnallarla əvəzlənməsi təkcə müəllimlər tərəfindən deyil, həm də artıq övladlarının tərəqqisini çətinliklə izləyə bilən valideynlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilib. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, pedaqoji texnologiyalar müəllimə tədris prosesində kömək edir, şagirdlərin dərslərin yükünü azaltmağa, tədris materialından və vaxtdan daha səmərəli istifadə etməyə kömək edir.

Tədris prosesində müasir informasiya texnologiyalarından istifadənin üstünlükləri göz qabağındadır. Onlar praktiki bacarıq və bacarıqların təkmilləşdirilməsinə töhfə verir; təlim prosesini səmərəli təşkil etməyə imkan verir; şagirdlərin fənnə marağını artırır, idrak fəaliyyətini aktivləşdirməyə xidmət edir (Галузо. И.В., 2003; Гершунский, 1987; Лапин., 2014; Лубков, А.В, 2017; Минич. О.А., 2008) .

Hazırda müəllim şagirdlərin bilik əldə etmə ehtiyaclarını ödəmək üçün informasiya təhsil texnologiyalarını mənimsəməli, onların inkişafını nəzərə alaraq, özünütəhsil yolu ilə informasiya mədəniyyətini daim təkmilləşdirə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Пинский А.А. Новая школа. М., ГУ ВШЭ, 2002. С. 9.
2. Шишов С.Е., Кальней В. А. Мониторинг качества образования в школе. М., 1998.
3. Наумова Н.Ф. Рецидивирующая модернизация в России, 1999.
4. Сазонов, Б.А. Болонский процесс, 2006.
5. Дегтерев В.А. К вопросу об образовании и его качестве, 2011. № 1. С. 87-93.
6. Галузо И.В. Мультимедийные технологии в учебном процессе / И.В. Галузо. – Витебск, 2003.

7. Гершунский Б.С. Компьютеризация в сфере образования: проблемы и перспективы, 1987.
8. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии / Г.К. Селевко. – М., 1988
9. Информационные технологии в образовании / Авт.-сост. О.А. Минич. – Красико-Принт, 2008.
10. Лапин. Проблемы формирования концепции и человеческих измерений стратегии поэтапной модернизации, 2014.

**BUILDING RESEARCH MANAGEMENT STRATEGY FOR STIMULATING
RESEARCH PRODUCTIVITY IN HIGHER EDUCATION**

Yadigarova Leyla Akif

The Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

<https://orcid.org/0000-0001-8445-2976>

leyla.yadigarova@gmail.com

**ALİ TƏHSİLDƏ TƏDQİQAT MƏHSULDARLIĞININ STİMULLAŞDIRILMASI ÜÇÜN
TƏDQİQATIN İDARƏOLUNMASI STRATEGİYASININ FORMALAŞDIRILMASI**

Yadigarova Leyla Akif

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

<https://orcid.org/0000-0001-8445-2976>

leyla.yadigarova@gmail.com

Xülasə

Müasir dövrdə ali təhsil müəssisələrində həyata keçirilən tədqiqatların cəmiyyətin ehtiyacları ilə əlaqələndirilməsi zərurəti ali təhsil siyasətinin dominant paradigmasıdır. Keyfiyyətli tədqiqat təkcə tədqiqat universitetləri üçün deyil, həm də bütün ali təhsil müəssisələrinin professor-müəllim heyəti üçün tələb olmaqla, ali təhsil sektorunun institusional strukturunda tədqiqat fəaliyyətinin təşkili və idarə olunmasına xüsusi diqqətin yetirilməsini şərtləndirir. Buna görə də, müasir dövrdə ali təhsildə tədqiqatların idarə edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və dövlətlə universitetlər arasındakı münasibətlərdə müşahidə olunan dəyişikliklərlə səciyyələnir. Bu məqalə ölkənin ali təhsil sektorunda mühüm dəyişikliklərin baş verdiyi bir zamanda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Universitetin idarəetmə sistemlərində cari tədqiqat prioritetlərinin, strateji planların və tədqiqatların qiymətləndirilməsi üzrə proseslərin, habelə qabaqcıl təcrübələrin institusional tədqiqat performansına təsirlərinin müəyyən olunması təhsil siyasətini formalaşdıran subyektlər üçün mühüm töhfə verə bilər. Nəticələr institusional qərarların qəbul olunması və dövlət siyasətinin müəyyən edilməsi üçün istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: tədqiqatın idarə olunması, tədqiqat məhsuldarlığı, tədqiqat universiteti, keyfiyyətli tədqiqat, ali təhsil.

ФОРМИРОВАНИЕ СТРАТЕГИИ УПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯМИ ДЛЯ СТИМУЛИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ПРОДУКТИВНОСТИ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Ядигарова Лейла Акиф

Институт Образования Азербайджанской Республики

<https://orcid.org/0000-0001-8445-2976>

leyla.yadigarova@gmail.com

Резюме

В современный период необходимость соотнесения исследований с потребностями общества является доминирующей парадигмой политического дискурса в высшем образовании. Качественные исследования, являясь требованием не только для научно-исследовательских учреждений, но и для профессорско-преподавательского состава всех типов высших учебных заведений, требуют особого внимания к тому, как исследовательская деятельность организуется и управляется во всей институциональной структуре высшего образования. Поэтому управление исследованиями в высшей школе приобретает особое значение в настоящее время и характеризуется изменениями, которые наблюдаются во взаимоотношениях между университетами и государством. Эта статья имеет решающее значение в данный момент времени, в разгар крупных изменений и политических сдвигов в сфере высшего образования. Чтобы рекомендовать эффективные методы для разработчиков политики в области образования, необходимо определить, как текущие приоритеты исследований, стратегические планы и подходы к оценке исследований определяются в рамках университетских систем управления и каково влияние этих практик на эффективность институциональных исследований. Результаты послужат основой для принятия институциональных решений и разработки государственной политики в отношении высшего образования.

Ключевые слова: управление исследованиями, продуктивность исследований, исследовательский университет, качественные исследования, высшее образование.

Higher Educational Institutions (HEIs) have long ago been distinguished as being central to the global economy of knowledge production (Pusser, Kempner, Marginson & Ordorika, 2012). The idea of knowledge production and nation building has been particularly linked to the concept of research universities and generates from the widespread political desire to integrate higher education more closely into the wider needs of society and, more especially, the demands of the local and global economic structure. The necessity to relate research to the needs of society has also emerged as a dominant paradigm of the policy discourse in higher education (Salmi & Altbach, 2011). Global university ranking systems also authenticate the prominence of the research practices within educational settings, which, ultimately, leads the way to higher revenues and higher socio-economic status of the given community. Not surprisingly, the research component of higher education is a long-standing topic in higher education research and is generally considered to be a crucial priority in global, local and national education policy agendas (Leathwood & Read, 2013).

It has been suggested that the engagement in research activities and research productivity should be a requirement not only for research-oriented institutions, but also for faculty members in all types of institutions (Lucas & Murry, 2011). This has led many scholars to look closely at the concept of research productivity in modern globalised sphere of HEIs and the factors that

positively contribute to it (Hemmings & Russell 2016; Beerkens, 2013; Ajjawi, Crampton & Rees, 2018; Wester, Borders, Gonzalez & Waalkes, 2019).

Although the scale of studies into the factors contributing to the university research productivity is spread across the case studies from developed countries, there is little study of those factors in developing countries, especially the ones that are in the stage of transformation. The field of higher education in the Republic of Azerbaijan is undergoing major changes and recent policy shifts seeking to improve the research productivity of HEIs as well as creating research-oriented universities. Therefore, the studies into the factors leading to high-quality research performance, particularly at this stage, will be feasible for gaining clear insight of the issue at hand and for informing future policy-makers.

The **aim** of this paper is to examine the importance of current internal research management approach for boosting the research productivity of HEIs in Azerbaijan. The most recent policy change in Azerbaijan higher education is about the shift of the research management from Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), a legacy from the former Soviet Union, to the Ministry of Science and Education. Since new educational policies prioritize the research component of HEIs and suggest the creation of research-intensive universities it will be beneficial to examine factors affecting research productivity not only at faculty level and individual level but also at the university level in order to generate implications for the future policy-makers.

In this paper, the analysis is built on the critical review of the articles containing empirical studies of the effects of applying research management strategies and approaches on the research productivity in higher education. This analysis has become significant for planning the next stage of this study in local case study which will comprise gathering primary data from local public universities.

The research productivity of HEIs is a prevailing topic in higher education research and the widely known state-level exercises of research assessment activities (e.g. Research Excellence Framework (REF) in UK, Excellence in Research for Australia (ERA) in Australia, Performance Based Research Funding (PBRF) in New Zealand) have been followed by vast studies in the identification of factors that maintain positive research productivity.

Previous research works have studied many organizational practices that effectively promote research productivity of HEIs. For instance, Fiona, and Geare (2013) revealed that autonomy and strong research culture are characteristics of high functioning departments. It was found that the departments that demonstrate high level of research productivity foster a sense of belonging and are `cooperatively managed` (Ramsden, 1994, pp.224). In another study, a positive relationship between training and development practices and promoting research productivity has been highlighted (Kozhakhmet, Moldashev, Yenikeyeva & Nurgadeshov, 2020). Comparative studies of the effects of organizational management strategies on research productivity reveal some common trends in different countries. For instance, Schubert (2009) stresses the importance and positive effect of strong leadership and operative flexibility for the researchers in German universities. Carayol and Matt (2004) study the relations between the characteristics of the research personnel (size, composition, etc.) and the research production. In another study, it was discovered

that university presidents, particularly highly-cited scholar-leaders, might improve the research performance significantly (Goodall, 2009). US and UK universities have developed policies including internal competition and monitoring to boost research performance of their institutions. In Australian universities, there functions a separate high-level administrative position that is devoted entirely to research. Research management has been viewed as a `profession` and its sole function is to oversee research performance and take appropriate measures (Beerkens, 2013). In general, the strengthening of the research function of higher education has led to the creation of a model of governance and management (in some sources referred to as the ‘new managerialism’) that promotes a stimulating environment, concentration of experts and students, innovative curriculum design, the establishment of closer connections with external agents, knowledge transfer, interdisciplinary research and research impact (Castro-Ceacero & Ion, 2018).

The research component has always been considered a major case in the field of higher education in Azerbaijan. Although research appears central to higher education and considered crucial for the socio-economic growth and development of nations, the involvement in research by Azerbaijan universities and academics has been minimal (World Bank 2018, UNESCO 2021). The overall share of the world’s research output and researchers that Azerbaijan has produced is generally low.

Along with many other priorities distinguished in the new "2022-2026 Socio-economic Development Strategy", there is a strong focus on the expansion of research in various fields of science. Under the new policy shifts, the Azerbaijan universities will now have to make a more explicit case for the improvement of their research productivity. Their success will largely depend on 1) the university capacity to plan and implement appropriate research management activities; 2) the ability to identify the factors that positively influence the university capacity to link their research to national priorities

Research management in higher education is of particular importance in present time, which is characterised by changes that are observed in the relationships between universities and governments shifting from direct state intervention to a “steering from a distance” style of state intervention (Pruisken & Jansen, 2015. pp.1). Prior studies undertaken within higher education settings support a relationship between managerial practice and research performance (Fiona & Geare, 2013). In the context of Azerbaijani higher education sector, the studies of the relationship between research management practices and institutional research productivity have been scarce. A detailed analysis of the possible relationships between research management and research productivity, as well as identification of other possible variables affecting research productivity will need to be conducted for the next stage of this research. The results will provide the basis for institutional decision-making and government policy-making.

References:

1. 2022-2026 Socio-economic Development Strategy <https://president.az/az/articles/view/56725>

2. Ajjawi, R., Crampton, P. & Rees, R., (2018) What Really Matters for Successful Research Environments? A Realist Synthesis. *Medical Education* 52 (9): pp. 936-950. <https://doi.org/10.1111/medu.13643>.
3. Beerkens, M., (2013) Facts and fads in academic research management: The effect of management practices on research productivity in Australia. *Research Policy* 42(9):1679–93. [doi:https://doi.org/10.1016/j.respol.2013.07.014](https://doi.org/10.1016/j.respol.2013.07.014).
4. Carayol, N., & Matt, M., (2004). Does research organization influence academic production? Laboratory level evidence from a large European university. *Research Policy* 33:pp. 1081-1102.
5. Castro-Ceaceroa D., & Ion G., (2018). Changes in the University Research Approach: Challenges for Academics' Scientific Productivity. Higher Education Policy, 2018. International Association of Universities 0952-8733/18
6. Fiona, E., & Geare, A., (2013) “Factors Influencing University Research Performance.” *Studies in Higher Education* 38 (5): pp. 774-792. doi:10.1080/03075079.2011.601811
7. Goodall, A., (2009) Highly cited leaders and the performance of research universities. *Research Policy* 38: pp. 1079-1092
8. Hemmings, B., & Russell K., (2016) The Relationship Between Research Self-Efficacy, Research Disposition and Publication Output. *Educational Psychology* 36 (2): 347-61. doi:10.1080/01443410.2015.1025704.,
9. Kozhakhmet, S., Moldashev, K., Yenikeyeva, A., & Nurgadeshov, A. (2020). How training and development practices contribute to research productivity: a moderated mediation model. *Studies in Higher Education*, 1-13. doi:10.1080/03075079.2020.1754782
10. Leathwood, C. & Read, B., (2013) Research policy and academic performativity: Compliance, contestation and complicity. *Studies in Higher Education*. 38. 10.1080/03075079.2013.833025.
11. Lucas, C., & Murry, J., (2011) *New Faculty: A Practical Guide for Academic Beginners*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
12. Pruisken, I., & Jansen, D., (2015). *The Changing Governance of Higher Education and Research: Multilevel Perspectives*. 10.1007/978-3-319-09677-3_1
13. Pusser, B., Kempner, K., Marginson, S. & Ordorika, I., (2012) *Universities and the Public Sphere: Knowledge Creation and State Building in the Era of Globalization*. London: Routledge.
14. Ramsden, P. (1994). Describing and explaining research productivity. *Higher Education* 28: 207– 26.
15. Salmi, J. & Altbach, P., (2011) *The road to academic excellence. The Making of World-Class Research Universities*. Washington, D.C.: World Bank.
16. Schubert, T., (2009). Empirical observations on New Public Management to increase efficiency in public research-Boon or bane? *Research Policy* 38: pp. 1225-1234
17. UNESCO (2021) *UNESCO Science Report: The Race Against Time for Smarter Development*. S.Schneegans, T.Straza and J.Lewis (eds). UNESCO Publishing: Paris;
18. World Bank (2018) *Azerbaijan: The Role of Higher Education in Innovation*. World Bank.

19. Wester, K., Borders, L., Gonzalez, L. & P. Waalkes., P., (2019) Factors Contributing to Scholarly Productivity of Assistant Professors in Counseling.” Counselor Education and Supervision 58 (3): 225–237. doi:10.1002/ceas.12152.

**AZƏRBAYCANDA YEYİNTİ SƏNAYESİNİN XAMMAL EHTİYATLARININ
İNNOVATİV YOLLARLA GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ**

Hüseynova Nigar Rəhman
Bakı Biznes Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-0979-4532>
nigarrahmanovna@gmail.com

**DIRECTIONS OF EXPANDING THE RAW MATERIAL RESERVES OF THE FOOD
INDUSTRY IN AZERBAIJAN IN INNOVATIVE WAYS**

Huseynova Nigar Rahman
Baku Business University
<https://orcid.org/0000-0003-0979-4532>
nigarrahmanovna@gmail.com

Summary

It is known that the crises happening in the world, the development of economic security, including food security problems, reveal the relevance of the production of food products. At present, it can be seen how risky the problem of food security is in some economically backward countries of the world. However, food shortage remains one of the main threats to state security. In order to prevent such situations from happening, basic reform concepts have been developed in our country, and a justified structure of the national economy has been formed. The food industry is developed in all economic regions of the republic and takes the first place among industrial products in terms of meeting the needs of the population. Approximately one-third of industrial enterprises belong to this sector. The development of this sector currently requires the solution of important issues in the state strategy. In addition to its payment, it has a great role in the growth of the employment level and in the formation of the state budget.

The expansion of the raw material reserves of the food industry of the Republic of Azerbaijan can stimulate the development of this field, especially at the expense of local raw materials. By using the existing geographical position, the existing potential, creating mechanisms through modern technologies, strengthening the integration of agriculture and food industry, the infrastructure and consequently the development of the field can be boosted.

Keywords: agriculture, food, nutrition, economy.

**НАПРАВЛЕНИЯ РАСШИРЕНИЯ СЫРЬЕВЫХ РЕЗЕРВОВ ПИЩЕВОЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА ИННОВАЦИОННЫМИ ПУТЯМИ**

Гусейнова Нигяр Рахман
Бакинский Университет Бизнеса
<https://orcid.org/0000-0003-0979-4532>
nigarrahmanovna@gmail.com

Резюме

Известно, что кризисы, происходящие в мире, развитие экономической безопасности, в том числе проблемы продовольственной безопасности, обнажают актуальность производства продуктов питания. В настоящее время видно, насколько рискованной является проблема продовольственной безопасности в некоторых экономически отсталых странах мира. Однако нехватка продовольствия остается одной из главных угроз безопасности государства. Для предотвращения подобных ситуаций в нашей стране разработаны основные концепции реформ, сформирована обоснованная структура народного хозяйства.

Пищевая промышленность развита во всех экономических районах республики и занимает первое место среди продукции промышленности по уровню обеспечения потребностей населения. К этой отрасли относится примерно треть промышленных предприятий. Развитие этой отрасли в настоящее время требует решение важных вопросов в государственной стратегии. Помимо его оплаты, он имеет большую роль в росте уровня занятости и в формировании государственного бюджета.

Расширение сырьевой базы пищевой промышленности Азербайджанской Республики может стимулировать развитие этой отрасли, особенно за счет местного сырья. Используя существующее географическое положение, существующий потенциал, создавая механизмы с помощью современных технологий, усиливая интеграцию сельского хозяйства и пищевой промышленности, можно ускорить развитие инфраструктуры и, следовательно, развитие отрасли.

Ключевые слова: сельское хозяйство, еда, питание, экономика.

Qeyri-neft sektorunun inkişafında yeyinti sənayesinin rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Yeyinti sənayesinin inkişaf etdirilməsi, xüsusilə də yerli xammal əsasında təşkil edilməsi xammal bazasının formalaşdırılmasını və genişləndirilməsini tələb edir. Regionların inkişafı üzrə qəbul olunmuş Dövlət Proqramları yeyinti sənayesinin xammal bazası olan kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur. Bu məqsədlə yeyinti sənayesində xammal ehtiyatlarının genişləndirilməsi imkanlarını araşdırmağın əhəmiyyəti və zəruriliyi artmışdır.

Yeyinti sənayesinin xammal ehtiyatlarının genişləndirilməsi imkanları və metodlarının araşdırılması tezis məqsədini və vəzifəsini təşkil edir.

Azərbaycan və xarici ölkələrin alimlərinin əsərləri və digər mövcud fikirlər təşkil edir. Bunlardan əlavə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fərman və sərəncamları, qanunlar və dövlət proqramları, Dövlət statistika komitəsinin məlumat bazaları təşkil etmişdir.

Azərbaycan sənayesinin ən iri və əsas sahələrindən biri yeyinti sənayesidir. Yeyinti sənayesinə əhalinin qida istehlakını təmin edən müəssisələri özündə əks etdirir. Kənd təsərrüfatı bu sahənin əsas xammal bazası rolunu oynamaqla yanaşı, ölkə iqtisadiyyatının sosial-iqtisadi inkişafına təkan verən əsas sahələrdəndir. Ölkənin mövcud coğrafi mövqeyi bu sahənin inkişafını sırf yerli xammal hesabına inkişaf etdirilməsi üçün kifayət qədər uyğundur. Lakin elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə yeni innovativ üsullarla bu prosesi daha da qısa müddətdə sürətləndirmək mümkündür.

Yeyinti sənayesi sahələrini bir neçə qruplara ayırmaq olar. Yeyinti sənayesinin beynəlxalq ixtisaslaşma yəni daxili tələbatı ödəyən sahələrinə balıq və balıq məhsulları, meyvə tərəvəz, şərab və konyak, mineral su doldurma və s. aiddir. Yeyinti sənayesinin beynəlxalq ixtisaslaşmayan yəni daxili tələbatı ödəməyən sahələrinə isə ət süt, qənnadı, çörək bişirmə və s. aiddir.

Azərbaycanda aqrar islahatların həyata keçirilməsi məhz qeyri-neft sektorunun əsas sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatının inkişafına təkan verməklə qida sənayesinin xammal bazalarının genişləndirilməsinə şərait yaradır. (9) Alman-Azərbaycan Ticarət Palatasının nəşr

etdiyi kitabda deyilir ki, kənd təsərrüfatı, ovçuluq və balıqçılıq sektorunda istehsal 2015-2018-ci illərdə orta hesabla 4,6 faiz artaraq 2018-ci ildə 4 milyard dollardan çox olub.

Azərbaycanın emal sənayesinin məhsulunun təxminən üçdə birini qida və içki sənayesi təşkil edir. Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və balıqçılıq sektoru 2017-ci ildə ölkənin əlavə dəyərinin təxminən 5,5 faizini təşkil edib və 1,8 milyon insanı, Azərbaycan işçi qüvvəsinin beşdə ikisini işlə təmin edib. Son illərdə qəbul edilmiş və hələ planlaşdırma mərhələsində olan proqramlar kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və emalının genişləndirilməsinə, eləcə də qeyri-neft sektorundan ixracın artmasına töhfə verməlidir. Genişləndirmə təşəbbüsləri qoz-fındıq, sitrus meyvələri, çay, düyü, tütün, şərab, heyvandarlıq istehsalı və balıqçılıq sənayesi daxil olmaqla məhsul qruplarına şamil edilir. Hazırda fındıq neft və qaz məhsullarından sonra ölkənin əsas ixrac malları sırasındadır. 2017-ci ildə ixrac 2016-cı illə müqayisədə 30 faiz artaraq 20 800 tona çatıb. 2018-ci ilin birinci yarısında ixrac 34 faiz artaraq 6 700 tona çatıb. 2017-ci ildə ixrac 114,5 milyon dollar təşkil edib. (2) Sənaye ekspertləri yaxın gələcəkdə illik 150-200 milyon dollarlıq ixracın olacağını gözləyirlər.

Azərbaycanın yenidən şərab ölkələri sırasında yer alması üçün yaxşı imkanlar var. Ölkədə çoxillik şərabçılıq ənənələri, üzümçülük üçün əlverişli iqlim və yaxşı ixrac perspektivləri var. Şərabçılığın inkişafı üzrə yeni Dövlət Proqramı 2018-2025-ci illərdə şərab istehsalı üzrə yeni dəyər zəncirlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. 2017-ci ildəki 11,3 milyon litrlə müqayisədə 2025-ci ildə 18,7 milyon litr şərab istehsalı gözlənilir. Ölkədə 23 şərab istehsalçısı var və onlardan 18-i ixracla məşğuldur.

Sitrus meyvələrinin genişləndirilməsi proqramı 2017-ci ildəki 52 000 tonla müqayisədə 2025-ci ilə qədər illik istehsalı iki dəfə artıraraq 100 000 tona çatdırmağı nəzərdə tutur. Gələcək istehsalın bir hissəsi ixrac bazarları üçün nəzərdə tutulub. Azərbaycanda əsasən naringi (2017-ci ildə 35,2 min ton), feyxoa (9,2 min ton) və limon (4,6 min ton) istehsal olunur.

Çay sənayesinin 2018-2027-ci illərdə inkişaf proqramı əkin sahələrinin 3 min hektara, illik istehsalın isə 8,5 min tona çatdırılmasını nəzərdə tutur. 2015-2017-ci illərdə ölkədə hər il orta hesabla 800 ton çay yığılıb. Bu sektorda son uğurlu layihələr arasında 2015-ci ildə yaradılmış Astaracay Çay İstehsalı və Emalı Kompleksi var ki, şirkətin gündəlik gücü 12 ton qara və yaşıl çaydır və onun 24 tona qədər artırılması planlaşdırılır.

Tütün sənayesinin genişləndirilməsi proqramının icrası 2017-2021-ci illərdə nisbətən sürətli irəliləyiş əldə edir. 2017-ci ilə qədər hasilat artıq 5300 tona yüksəlmişdir.

Yeyinti sənayesinin xammal bazasının genişləndirilməsi üçün bilavasitə kənd təsərrüfatının sahələrində mövcud olan problemlər araşdırılmalı, təhlil edilməli və inkişaf prioritetləri müəyyənləşdirilməlidir. Bunun üçün kompleks emal müəssisələrinin yaradılması vacib məsələlərdəndir.

Azərbaycanda yerli istehsalın ölkənin ərzaq məhsuluna olan tələbat həcminə olan nisbəti yəni özünütəminatmə səviyyəsi kifayət qədər yüksəkdir. Lakin mövcud potensialı nəzərə alsaq bu özünütəminatmə səviyyəsini ərzaq təhlükəsizliyi baxımından qənaətbəxş saymaq olmaz.

Prezident İlham Əliyev tərəfindən “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”da qeyd olunur ki, ərzaq məhsullarına tələbatın tam ödənilməsi üçün davamlı olaraq müvafiq tədbirlərin görülməsi çox vacibdir. Son bir neçə ildə enerji daşıyıcılarının qiymətinin kəskin artması, aparıcı ölkələrin maliyyə bazarında baş

verən neqativ meyillər, habelə əhalinin sayının çoxalması nəticəsində ərzaq məhsullarına olan tələbatın yüksəlməsi, iqlim dəyişkənliyi, su ehtiyatlarının məhdudluğu və digər səbəblərə görə əsas ərzaq məhsullarının dünya bazarlarında qiymətləri artmağa başlamış, bəzi ölkələrdə ərzaq qıtlığı real təhlükəyə çevrilmişdir. (1)

Bildiyimiz kimi, böyük vətən müharibəsində Azərbaycan dövləti öz torpaqlarını işğaldan azad etdi. Hal-hazırda mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan, işğaldan azad edilən ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafı, bərpası ölkə iqtisadiyyatının sosial-iqtisadi, prioritet inkişaf istiqamətlərindən biridir. Bu istiqamətdə ölkə prezidentinin tapşırığı ilə çox güclü işlərə başlanılmışdır. Bu ərazilərdə digər sahələr kimi yeyinti sənayesinin inkişafı çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə də ərazinin heyvandarlıq sahəsində mövqeyi bu baxımdan qida sənayesində onun xammal rolunu bir daha aşkara çıxarır.

Düşünürəm ki, işğaldan azad olunan Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarında yeyinti sənayesinin inkişafı üçün əvvəlcə resurs potensialları müəyyənləşdirilib, həm ümumi dövlətin, həm də o ərazinin iqtisadi potensialı qiymətləndirilməlidir. Daha sonra təhlükəsizlik təmin olunmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, 300 km uzunluğunda və 5 km dərinliyində minalanmış ərazilər mövcuddur. Digər tərəfdən hesab edirik ki, növbəti istiqamət çirklənmə probleminin aradan qaldırılmasıdır. Çünki yeyinti məhsullarının istehsalı üçün lazım olan münbit torpaq və sular hal-hazırda çirкли olduğu üçün yararsız haldadır.

Təhlükəsiz və yüksək keyfiyyətli xammalın seçilməsini təmin etmək, hər bir qida müəssisəsinin əsas prinsiplərindəndir. Buraya materialların spesifikasiyalarının müəyyən edilməsi və hər zaman qaydalara uyğunluğunun təmin edilməsi üçün təhlillərin aparılması daxildir. Əgər onlar uyğun gəlmirsə, yeni üsullar axtarılmalı, əhalini keyfiyyətli hazır məhsullarla təmin etmək üçün keyfiyyətli xammal əldə edilməlidir.

Yeyinti sənayesinin xammal ehtiyatlarını artırmaq üçün əsas istehsal strukturları təkmilləşdirilməli, qısa vaxt ərzində daha çox məhsul əldə etmək üçün müəyyən istiqamətlərdə tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- intensiv metodların tətbiqi;
- optimal əkin strukturunun müəyyənləşdirilməsi;
- iri taxılçılıq təsərrüfatlarının salınması;
- mövcud müəssisələrin modernləşdirilməsi;
- müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması;
- yem bitkilərinin əkinlərinin genişləndirilməsi;
- heyvandarlığın yem bazasının intensiv və innovativ texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi;
- özəl toxum istehsalı sahəsində sertifikatlaşdırma sisteminin qurulması.

Ümumilikdə isə, araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanda qida sənayesi xammal ehtiyatlarını genişləndirmək üçün bu sahənin kənd təsərrüfatı ilə qarşılıqlı əlaqələrini gücləndirmək lazımdır. Bunun üçün isə aqrar sənaye mexanizmləri yaratmaq, müvafiq normativ-hüquqi bazanı formalaşdırmaq, mütəmadi olaraq maarifləndirmə işləri aparmaq,

kooperativlər yaratmaq və onlara maliyyə dəstəkləri mexanizmlərini yaratmaq, stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirmək və s. tədbirləri həyata keçirmək məqsədə uyğundur.

Ədəbiyyat:

- 1."2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı. Bakı. 25 avqust 2008.
- 2.Azərbaycan respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı. Bakı. 26.12.2014.
- 3.Azərbaycanın statistika göstəriciləri. Bakı. 2019. 779 s.
- 4.Azərbaycan respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının inkişafına və emalına dair strateji yol xəritəsi. Bakı. 6.12.2016.
- 5.Azərbaycan Respublikasının “Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam. Bakı. 2001. 31 s.
- 6.Abbasov İ.M., Əliyev T.N. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı.Bakı.2016. 266 s.
- 7.Azərbaycan sənayesi. Bakı. 2019. 252 s.
- 8.Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə. Bakı. 2019. 642 s.
- 9.İbrahimov İ.H. Aqrar sahəsinin iqtisadiyyatı. Bakı. 2016. 655 s.
10. İbrahimov İ.H. Kənd təsərrüfatının inkişafı və sahibkarlığın formalaşması problemləri. Bakı. 2005. 360 s.

**TRENDS AND SOME INDICATORS OF TOURISM DEVELOPMENT IN
AZERBAIJAN**

Bagirova Nigar Sadiq
Western Caspian University
<https://orcid.org/0000-0003-0504-4101>
nigarbaghirova5@gmail.com

AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İNKİŞAF TRENDLƏRİ VƏ BƏZİ İNDİKATORLAR

Bağirova Nigar Sadig
Qərbi Kəspı Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-0504-4101>
nigarbaghirova5@gmail.com

Xülasə

20-ci əsrin ikinci yarısından etibarən turizm iqtisadiyyatın dinamik inkişaf edən sektoruna, geniş əmək tətbiqi sahəsinə çevrilir. Turizm inkişafının mühüm xüsusiyyəti digər sənaye sahələri ilə, məsələn, nəqliyyat, rabitə, ticarət, tikinti, sənətkarlığın inkişafı və s. ilə çoxlu sayda əlaqələrin olmasıdır. Turizmin əhəmiyyəti onun ÜDM-in artımına, turizmə xidmət edən sahələrin inkişafına və məşğulluğun artmasına verdiyi töhfə ilə bağlıdır. Beynəlxalq turizmin rolu ölkəyə xarici turistlərin gəlməsinin artması hesabına valyuta gəlirlərinin artması ilə bağlıdır.

Tezis 2006-2020-ci illərdə Azərbaycanca turizmin inkişafına həsr olunub. Məqalədə Azərbaycanca turizmin inkişafının əsas göstəriciləri və pandemiyanın onlara təsirindən bəhs edilir. Bundan əlavə, məqalədə pandemiyaadan sonra turizmin inkişafı, bu sənayedə rəqəmsallaşmadan istifadə imkanları və s. məsələlərə toxunulur.

Açar sözlər: turizm, COVID-19 pandemiyası, turoperatorlar və turizm agentlikləri, hotellər.

ТЕНДЕНЦИИ И НЕКОТОРЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Багирова Нигяр Садик

Qərbi Kəspı Universiteti

<https://orcid.org/0000-0003-0504-4101>

nigarbaghirova5@gmail.com

Резюме

Со второй половины XX века туризм превращается в динамично развивающуюся отрасль экономики, широкую сферу приложения труда. Важной чертой развития туризма является большое число сопряженных связей с другими отраслями, такими как, транспорт, связь, торговля, строительство, развитие народных промыслов и др. Значение туризма связано с его вкладом в рост ВВП, в развитие отраслей, обслуживающих туризм, ростом занятости населения. Роль международного туризма обусловлена ростом валютных поступлений в связи с ростом посещаемости страны иностранными туристами.

Данный тезис посвящен вопросам развития туризма в Азербайджане за 2006-2020 годы. В статье рассматриваются основные показатели развития туризма в Азербайджане и влияние пандемии на них. Кроме того, в статье рассматриваются вопросы развития туризма после пандемии, возможности использования цифровизации в данной отрасли и др.

Ключевые слова: туризм, пандемия Covid 19, тuroпepaтopы и тypaгeнтcтвa, гocтиницы (oтeли).

It should be noted, that the pandemic highlighted the macroeconomic importance of tourism for the entire economy. Before pandemic, tourism became the world's fourth largest export industry (Tugcu (2014) Tourism and economic growth nexus revisited: A panel causality analysis for the case of the Mediterranean Region. *Tourism management* 42:207-212). Tourism accounts for 7 % of international trade and one of ten jobs in the world associated with tourism. (<http://www.unwto.com>; <https://www.ilo.org>). The latest World Economic Forum Travel and Tourism Development Index shows the scale of the pandemic induced tourism problem and the untapped potential of tourism in developing countries (Travel & Tourism Development Index 2021/Rebuilding for a Sustainable and Resilient Future. Insight Report. May 2022).

Given the growing influence of international tourism and its contribution to the economy of each country pursues a policy of supporting and stimulating inbound tourism.

This thesis shows a dynamic analysis of the number of hotels, tour operators and travel agencies in Azerbaijan for 2006-2020 years by comparing its annual growth rate. The structure of the hotel industry is analyzed according to the forms of ownership. Then, the regression equation is used for calculating the impact of the number of travel agencies and tour operators on the number of hotels and vice versa.

Located on the Great Silk Road Azerbaijan has good climatic conditions to develop international tourism. Concerning to this fact, Azerbaijan government paid special attention to the

tourism. Thus, one of the main directions of Strategic Road Map is the development of the tourism industry. (http://mida.gov.az/documents/tirizm/strateji_yol_xeritesi.pdf)

Regarding with the chosen priority, the hotel business is actively developing. During the study period from 2006 to 2020, the tourism industry developed in Azerbaijan. This development reflects the growth in tourism performance. Thus, for 2006-2020 period the number of tour operators and travel agencies operating in the country increased by 3.1 times, the number of employees in them increased by 87.9 % and their profits increased by 90.4%. At the same time, it should be noted, that these indicators decreased in 2020 compared to 2019. But, in general increase of all indicators was observed over the study period. (Tourism in Azerbaijan 2020, <https://www.stat.gov.az/>).

The crisis caused by the pandemic had a devastating impact on the tourism sector. According to Global Risks Report 2006, the pandemic was one of the four key risk scenarios of the world. In 2020 infections diseases are ranked third in likelihood (behind weapons of mass destruction and inflation) and tenth in potential impact among global risks. (Gössling, Scott, Hall (2020) *Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19. Journal of Sustainable Tourism*) But it should be noted, that the development of tourism was not affected only by COVID-19. In general, the main indicators of tourism are affected by crises and the decline of annual tourism indicators took place in 2008. (Papatheodorou, Rossel, Xiao (2010) *Global economic crisis and tourism: Consequences and perspectives. Journal of Travel Research* 49: 39-45; Krugman (2012) *End the depression now. Kindle edition*). An analysis of the annual performance of tour operators and travel agencies shows that the largest growth by 21.9% took place in 2006-2007. In subsequent years, this indicator ranged from the lowest 0.8 % in 2009 to the highest 20.6 % in 2012. Due to the pandemic it decreased by 29.6%, amounting to 69.4% of the 2019 indicator. (Туризм в Азербайджане 2020, <https://www.stat.gov.az/>)

According with these indicators the annual rates income indicators of travel agencies and tour operators also changed. So, the highest growth of this indicator took place in 2007 compared to 2006 it amounted to 88.3%. In subsequent years, this indicator ranged from the lowest -0.8% to the highest -37.5% in 2018. In 2020, due to COVID-19, the income of travel agencies and tour operators decreased by 74.5%, amounting only 25.5% of the 2019 figures. (Tourism in Azerbaijan 2020 <https://www.stat.gov.az/>)

The annual rate of employment in travel agencies and tour operators showed that the largest increase took place in 2007 compared to 2005 and amounted to 43.1%. In 2013 and 2015 there was decrease in the number of employees. In 2015 the reduction was 11.6%, although in this year there was an increase in both the number of travel agencies and tour operators and their income. (Tourism in Azerbaijan 2020 <https://www.stat.gov.az/>)

Although the dynamics of the number of tour operators and travel agencies are the same in general, the number of employees may be reduced. This fact is explained by the reduction in the average number of employees.

The choice of the tourism industry as a priority contributed to the active construction of hotels. As a result, over a relatively short period of time from 2006 to 2020 total number of hotels increased by 2.3 times. The number of private hotels and hotels and hotel-type enterprises

increased by 2.9 times, foreign and joint ventures by 50.0 %, while the number government enterprises decreased by 49.3%. (Tourism in Azerbaijan 2020 <https://www.stat.gov.az/>)

The tourism industry has been greatly damaged by the pandemic, what significantly affected the tourism development. (Polyzos, Samitas, Spyridou (2020) Tourism demand and the COVID-19 pandemic: an LSTM approach. *Tourism recreation research*; Sharma, Nicolau, (2020). An open market valuation of the effects of COVID-19 on the travel and tourism industry. *Annals of Tourism Research*; Liew (2020). The effect of novel coronavirus pandemic on tourism share prices. *Journal of Tourism Future*;))

The tourism industry of Azerbaijan is at the stage of formation and a significant increase of indicators for the study period is explained by low starting indicators in the base 2006 year. However, despite the virtual absence of customers and reduction in income due to the pandemic, the main indicators of the industry increased. That is, the owners do not curtail the hotel business, but continued to expand the number and capabilities of existin hotels in the hope of surviving the difficult period due to the pandemic.

References:

1. Shahbaz M, Kuma RR, Ivanov S, Loganathan N (2016) The nexus between tourism demand and output per capita, with the relative importance of trade openness financial development: A study of Malaysia. *Tourism Economics*.
2. Papatheodorou A, Rossell J, Xiao H (2010) Global economic crisis and tourism: Consequences and perspectives. *Journal of Travel Research* 49: pp. 39-45.
3. Algieri B (2006) International tourism specialization of small countries. *International Journal of Tourism Research* 8: pp. 1-12.
4. Chaiboonsri, C., Sriboonjit, J., Sriwichailamphan, T., Chaitip, P. & Sriboonchitta, S. (2010). A panel cointegration analysis: An application to international tourism demand of Thailand. *Annals of the University of Petroşani, Economics*, 10(3), pp. 69-86.
5. Hao, F., Xiao, Q., & Chon, K. (2020). COVID-19 and China's hotel industry: Impacts, a disaster management framework, and post-pandemic agenda. *International Journal of Hospitality Management*,
6. Liew, V. K. S. (2020). The effect of novel coronavirus pandemic on tourism share prices. *Journal of Tourism Futures*
7. Sharma, A., & Nicolau, J. L. (2020). An open market valuation of the effects of COVID-19 on the travel and tourism industry. *Annals of Tourism Research*
8. Davahli M.R., Karwowski W., Sonmez S., Apostopoulos Y., (2020). The hospitality industry in the Face of the COVID-19 pandemic: Current Topics and Research Methods
9. Romao J., Nijkamp P., (2019), Impacts of innovation, productivity and specialization on tourism competitiveness – a spatial econometric analysis on European region. *Current issues on tourism.*, Abingdon, Routledge
10. <https://www.stat.gov.az>

THE WAYS OF DIGITALIZATION OF ACCOUNTING IN THE MODERN ERA

Ahmadov Goshgar Ilkin
Azerbaijan State Economic University
<https://orcid.org/0000-0003-4193-7898>
goshgar.ahmadov@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ MÜHASİBAT UÇOTUNUN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI YOLLARI

Əhmədov Qoşqar İlkin
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-4193-7898>
goshgar.ahmadov@gmail.com

Xülasə

Bu gün bütövlükdə iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması iqtisadiyyatın əsas vəzifəsidir və bu məsələyə düzgün yanaşmadan uğur qazanmaq çətinləşir. Bu məqalədə rəqəmsal dövrdə mühasibat uçotunun təhlili, onun müsbət cəhətlərinin təhlili, eləcə də həm yerli alimlərin, həm də xaricdəki alimlərin materiallarının, eləcə də beynəlxalq tanınmış firmaların materiallarının təhlili aparılır. Tədqiqat sayəsində çatışmazlıqları aşkar etmək və qarşıya çıxan problemləri həll etmək mümkün olub. Bu gün rəqəmsal texnologiyalar düzgün inkişaf etmədən, innovasiyalar tətbiq edilmədən, prinsipcə, bu və ya digər sahədə hər hansı uğura nail olmaq mümkün deyil. İqtisadiyyatın, mühasibat uçotunun və ümumilikdə auditin rəqəmsallaşdırılması yollarının müəyyənəşdirilməsi bu günə qədər aktual vəzifə olaraq qalmaqdadır. Müsbət nəticə əldə etmək üçün ilk növbədə, problemə düzgün yanaşma seçmək, ikincisi, əldə edilən məlumatları təhlil etmək, üçüncüsü, təkliflərin həyata keçirilməsi üçün düzgün yol hazırlamaq çox vacibdir. 21-ci əsrdə texnologiyalar istənilən iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir və onsuz həyatı təsəvvür etmək artıq mümkün deyil.

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, mühasibat uçotu, iqtisadiyyat, kölgələmə.

ПУТИ ЦИФРОВИЗАЦИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЁТА В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

Ахмедов Гошгар Илькин
Азербайджанский Государственный Экономический Университет
<https://orcid.org/0000-0003-4193-7898>
goshgar.ahmadov@gmail.com

Резюме

Цифровизация экономики в целом является основной задачей экономики на сегодняшний день и без правильного подхода к данному вопросу добиться успеха становится сложно. В данной работе проводится анализ бухгалтерского учёта в цифровую эпоху, анализ его положительных сторон, а также анализ материалов, как местных учёных, так и учёных за границей, а также материалов международно известных фирм. Благодаря проведённому исследованию удалось выявить недостатки и для решения поставленных проблем.

Сегодня без правильного развития цифровых технологий, введения инноваций в принципе невозможно добиться какого-либо успеха в той или иной сфере. Выявление путей цифровизации экономики, бухгалтерского учёта и аудита в целом является актуальной задачей и по сей день. Для получения положительного результата очень важным является в первую очередь выбор правильного подхода к проблеме, второе анализ полученных данных и третье подготовка правильного пути для реализации предложений. Технологии в 21-ом веке являются основой любой экономики и представить жизнь без них уже невозможно.

Ключевые слова: цифровизация, бухгалтерский учёт, экономика, теневизация.

Today, accounting is developing rapidly and has a great impact on the development of entrepreneurship not only in Azerbaijan, but throughout the world. The 21st century is called the century of digitalization, the fight against the shadow economy and unfair competition in Azerbaijan. The development of accounting in Azerbaijan is speedily going up thanks to foreign programs that help automate accounting processes, and programmers adjust these programs to one or another country's legislation.

The accounting sector is the most strictly supervised sector, it is supervised both by the Main Anti-Corruption Department under the General Prosecutor's Office of Azerbaijan, and by the Financial Monitoring Service under the Central Bank and the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan. This sector is improving from day to day due to which, and the state bodies of supervision over it are also forced to improve.

Accounting is an important part of the economy, because without proper and disinterested accounting, there will be wrong reporting, which in turn leads to incorrect payment of taxes to the state budget and affects the shadow economy as a whole. Back in 2019, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev at a meeting of the Cabinet of Ministers on the results of the socio-economic development of Azerbaijan in 2018 and the upcoming tasks stated the following:

“The shadow economy is a big problem, and we are fighting it very hard. There should be no shadow economy in Azerbaijan.” [5]

These words are quite enough to draw conclusions that shadowing is both an international problem and a problem that harms sunny Azerbaijan.

If you pay attention to the Global Innovation Ranking for 2021, Azerbaijan received 80th place in the world ranking, which in itself is not a bad result, however, if you pay attention to the numbers shown in this report, it will be seen that in terms of knowledge and technologies in this report, Azerbaijan with an average score of 10.5 took 115th place in the world ranking, which means that digitalization and technology development in Azerbaijan are almost completely absent and this is a vulnerable point of the country, which should be strengthened. [7]

In this article, first of all, a detailed description of the advantages of digital accounting will be given, as well as current proposals for the digitalization of accounting processes, both in Azerbaijan and in other developing and developed countries, since when writing the work, international experience was studied and adopted for the development of the Azerbaijani economy. Thanks to the introduction of these proposals, it will be possible to achieve a high level of economic transparency, high economic growth, proper accounting and reporting in the country.

Digitalization is the main element of the economy of the modern era, thanks to it today many developed countries have achieved a high level of transparency and economic growth in the

country. If there is no accounting in any sector of activity, then in this case it can be stated with full confidence that there is no reporting, which in turn has an impact on a decrease in the growth of state budget revenues [1].

Accounting has typically been an area characterized by low levels of digital innovation. However, many accounting processes are repetitive and time consuming, making them ideal candidates for automation.

In order to reduce the time spent on the preparation of accounting and financial statements of an accountant, in developed countries they spend more time checking the accuracy of these statements, which in itself is important for more accurate accounting. Also, outsourced accountants can take on more contracts and thereby earn more money for the same period for which the average accountant earns at least 2 times less money and it is not a fact that his reporting is still accurate. In detail, the main advantages of digital accounting are given below.

The main advantages of digital accounting are as follows:

1. Save time and improve productivity.
2. Data accuracy and scalability.
3. Increased security.
4. Remote access.
5. Real-time analytics and advice.
6. Integrations and synchronization.

Suggestions: In order to achieve the digitalization of accounting processes in Azerbaijan, the following measures are proposed:

1) Create a single digital register in the country for accounting, a kind of 1C program, thanks to which, first of all, all organizations will be forced to use it and with the help of which the state will be able to collect timely and correct reports from entrepreneurs in order to increase the transparency of the country's economy.

2) Improvement of the legislation of Azerbaijan, taking into account the above proposal, since if entrepreneurs do not use this program, then in this case there will be no point in creating it.

3) Adjust this program to the system of the State Tax Service under the Ministry of Economy of Azerbaijan on the provision of tax declarations to the state, thanks to which reports will be automatically generated, and it will become easier for the state itself to keep tax records of entrepreneurs.

4) To improve the quality of education that is provided to students, both in schools and universities, by improving the qualifications of teachers, as well as to introduce a new subject into the education program, which involves the study of digital trends of the 21st century, since this century is the century of technology and development is constantly ongoing, and society is rapidly lagging behind progress.

5) Encourage companies that introduce new technologies in the country, at least for a short period, with tax and other mandatory payment incentives in order to attract the attention of foreign investors and help create electronic Enterprise Resource Planning (ERP) systems in the field of accounting in Azerbaijan.

References:

1. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası. “Kölgə İqtisadiyyatına Qarşı Mübarizə – İqtisadi İnkişafın Mühüm Amili Kimi” Mövzusunda Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfrans, Bakı, 2019. URL: <https://audit.gov.az/Az/page/597>
2. Al Bhimani. Accounting Disrupted: How Digitalization Is Changing Finance. Wiley, 2021, 192 p.
3. International Bank for Reconstruction and Development. Digital Dividends. The World Bank, Washington, 2016, 359 p.
4. KPMG. Digitalisation in Accounting - Study of the Status Quo in German Companies. KPMG International, Germany, 2017, 32 p.
5. Nazirlər Kabinetinin 2018-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında İlham Əliyevin yekun nitqi, Bakı, 2019. URL: <https://president.az/az/articles/view/31515/>
6. Rajesh Gupta. Impact Of Digitalisation on The Process of Traditional Accounting System. Inc42, India, 2020, 15 p.
7. Soumitra Dutta, Bruno Lanvin, Lorena Rivera León and Sacha Wunsch-Vincent. Global Innovation Index 2021. World Intellectual Property Organization, Geneva, 2021, 226 p.

İNNOVASİYALI İNKİŞAFA NAİL OLMAQ ÜÇÜN MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFININ KONKRET İSTİQAMƏTLƏRİ

Haqverdiyev Rakim Zülal
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
<https://orcid.org/0009-0008-5440-6176>
rm.hagverdiyev@gmail.com

SPECIFIC DIRECTIONS OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT IN ENTERPRISES TO ACHIEVE INNOVATIVE DEVELOPMENT

Hagverdiyev Rakim Zulal
Azerbaijan State Economic University
<https://orcid.org/0009-0008-5440-6176>
rm.hagverdiyev@gmail.com

Summary

Since the end of the last century, a noticeable increase in the financial indicators and market value of companies that have achieved the development of human capital began to be observed. For this reason, the direct or indirect, as well as measurable relationships between the formation and development of human capital and the company's performance indicators, and what specific steps should be taken for improvement, are always attracting the interest of companies. For this reason, it is important to conduct research on the subject. The main purpose of the study is to determine the relationship between innovative development and human capital in enterprises, to analyze the sources

of human capital formation in the enterprise and to reveal the results of effective human capital management in the direction of innovative development. During the research, data were collected and analyzed from various international literature. After analyzing various theoretical approaches and practical research, the necessary steps for the development of human capital in the enterprise were identified. As a result, the specific areas affected by the successful human capital strategy in the enterprise are listed.

Keywords: human capital, innovation, enterprise economy.

КОНКРЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ДЛЯ ДОСТИЖЕНИЯ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ

Хагвердиев Рахим Зюлал

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

<https://orcid.org/0009-0008-5440-6176>

rm.hagverdiyev@gmail.com

Резюме

С конца прошлого века стал наблюдаться заметный рост финансовых показателей и рыночной стоимости компаний, добившихся развития человеческого капитала. По этой причине прямые или косвенные, а также измеримые связи между формированием и развитием человеческого капитала и показателями деятельности компании, а также то, какие конкретные шаги следует предпринять для улучшения, всегда вызывают интерес компаний. По этой причине стало важным проводить исследования по рассматриваемой теме. Основной целью исследования является определение основных факторов, влияющих на инновационное развитие предприятий и взаимосвязь между этими факторами и человеческим капиталом, анализ источников формирования человеческого капитала и выявление результатов эффективной кадровой политики в организациях в направлении инновационного развития. В ходе исследования осуществлялся сбор и анализ данных из зарубежной литературы с использованием различных теоретических методов. После анализа некоторых теоретических подходов и практических исследований были выявлены необходимые шаги, которые необходимо предпринять для развития человеческого капитала на предприятии. В результате были перечислены конкретные направления, на которые влияет успешная стратегия развития человеческого капитала на предприятии.

Ключевые слова: человеческий капитал, инновации, экономика предприятия.

Son araşdırmalar göstərir ki, artıq müəssisələrin bazar dəyəri əvvəllər olduğu kimi maddi aktivlərdən deyil və qeyri-maddi resursların təşkilatın bazar dəyərindəki çəkisi getdikcə artmaqdadır. İnsan kapitalının inkişafına isə düzgün aparılmış cəlbətmə, əldə tutma, motivasiya, əlverişli mühitin təminatı və işçilərin inkişaf siyasəti ilə nail oluna bilər. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı tərəfindən verilən tərifdə insan kapitalı fərdin sahib olduğu və şəxsi, sosial və iqtisadi dəyər yarada biləcək səriştə, bilik, bacarıq, təcrübə və digər atributların cəmi kimi təsvir olunub. İnsan kapitalının inkişafını uğurla təmin edərək istedadlı kadrların cəlb olunmasına, inkişafına və istehsalata uğurla tətbiqinə nail olmuş firmalar bazarda innovativ inkişafa və rəqabət üstünlüyünə sahib olurlar. İnsan kapitalının inkişafında uğursuz olan müəssisələr isə çox vaxt yeni nəsil müştərilərin daim yenilənən tələblərinə cavab verəcək keyfiyyətdə məhsulların hazırlanmasına da nail ola bilmir və rəqabət qabiliyyətini itirir. İnsan kapitalı siyasəti olmayan belə təşkilatlardan kadrların digər təşkilatlara axını müşahidə olunur.

Araşdırmalardan aydın olur ki, uğurlu insan kapitalı strategiyası olmadan innovativ inkişafa nail olmaq qeyri-mümkündür. Bəs insan kapitalının inkişafı üçün hansı addımlar atılmalı, hansı problemlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır? Aparılmış araşdırmalar, günümüzdəki tendensiyaların təhlili müəssisələrdə rəqabət qabiliyyətliliyin və innovativ inkişafın təminatçısı kimi insan kapitalının formalaşması və inkişafı üçün bəzi konkret məsələlərin əhəmiyyətini ortaya çıxarır: təlim və inkişaf, iş rotasiyası, karyera planlaması, biliyin idarə olunması, təhsilin və “nou-hau”nun təşviqi və sair.

Təlim və inkişaf: Bu gün müəssisələrin əksəriyyəti təlimin əhəmiyyətini dərk edib və müəyyən dərəcədə təlim proqramlarının tətbiqinə nail olub. Lakin əsas məsələ sırf formallıq olsun deyərək təlimlər təşkil edib daha sonra “yoxladıq, alınmadı” deyərək təlimlərin dayandırılması deyil (əksər hallarda belə olur). Əsas məsələ müəssisənin və bazarın tələbinə uyğun, innovativ təlim metodlarının düzgün seçimi və tətbiqidir. Bunu müəyyən etmək üçün isə beynəlxalq təcrübədə təlim ehtiyaclarının təhlili (TET) mexanizmi mövcuddur. Adından da göründüyü kimi TET təlim keçmək üçün ehtiyac duyulan sahələri və mövzuları müəyyən edir və buna uyğun təlim metodu və planı hazırlanır. Lazımi fəaliyyəti effektiv icra etmək üçün zəruri bilik və bacarıqların əldə olunub-olunmaması təlimdən sonrakı qiymətləndirmə periodunda ortaya çıxır. Təlimlər adətən nəzəri və praktiki olmaqla iki mərhələdən ibarət olur, əlavə olaraq dəstəkləyici mentorluq proqramları tətbiq olunur. Təlimlərin yekun amalı insanlara öz qabiliyyətinin artdığını hiss etdirən ünsürə - inkişafa nail olmaqdır. İnkişaf o zaman baş verir ki, işçi təlim nəticəsində qazandığı təcrübədən effektiv şəkildə, lazımi məqamda və öz güvənlə yararlanmağa bilsin.

İş rotasiyası: İş rotasiyası işçilərin təşkilat daxilində çeşidli mövqelər arasında yerdəyişməsi prosesidir. Burada məqsəd yeni işçilərin iş sahəsini tanıması, karyera inkişafı, əmək haqqı artımı, stressin azaldılması, işçilərin davamlı öyrənməsi-inkişafı və sairidir. Nəticə etibarilə bir işçinin digərini əvəz etmə qabiliyyətini artırmaq və müəssisənin ayrı-ayrı fərdlərdən asılılığını aradan qaldırmaq bu prosesin yekun amalıdır. İş rotasiyası planı işçiləri bəlli bir departament daxilində müvəqqəti vəzifələrdə qısa müddətli tapşırıqlar və səlahiyyətlərin icrasını əhatə edir. Bu isə işçilərdə çoxçeşidli və müxtəlif miqyaslı fəaliyyətlərin icra edilməsi qabiliyyətini artırır, hansı ki, fasiləsizliyini təmin edir. Bu proses ilk dəfə 80-ci illərdə Danimarkada icra olunmağa başladı və qlobal miqyasda geniş vüsət aldı. Əsrin sonlarında isə İnsan Kapitalının İnkişaf Konsulluğu tərəfindən iş rotasiyası təşkilatda işçilərin karyera inkişafı strategiyasının tərkibi kimi qəbul edildi.

Karyera planlaması: Karyera planlaması kadrların davamlı inkişafı istiqamətində atılan addımlar da daxil olmaqla təşkilati hədəflərə çatmaq üçün talantları araşdıran və faydalı bir işçinin ömrü boyu əldə tutulmasını strateji olaraq planlayan fəaliyyətlər toplusudur. Kadr planlaması işçinin öz xəyallarına çatmaq üçün əldə edəcəklərini karyera hədəfləri ilə uğurla uzlaşdırma bilmə qabiliyyətidir. 1970-ci illərdə ABŞ-də start götürən proses işçilərin fərsətləri daha yaxşı dəyərləndirərək və özünü inkişaf etdirərək daha yuxarı vəzifələrə və yüksək əmək haqqına nail olması üçün bir növ motivasiya sistemini ehtiva edir. Həmçinin bu, işçilərin bir vəzifədə stabil qalması tendensiyasını aradan qaldırır. Təşkilati uğur üçün işçilərin inkişafına nail olunmalıdır.

Biliyin idarə olunması: Bilik (təhsil, səriştə, bacarıq, təcrübə də daxil olmaqla) innovativ inkişaf istiqamətində və kəskin rəqabət mühitində rəqiblərə qaşığı üstünlüyü təmin etmək üçün bir

fərdin müəssisəyə təqdim edə biləcəyi yeganə məhfumdur. Bilik fərdi olaraq ortaya qoyula və idarəetmə sisteminin bir parçası ola bilər. Biliyin idarə olunması müəssisələr tərəfindən bilikli şəxslərin cəlb olunması, bir arada çalışdırılması, bir-birini öyrətməsi və bu prosesin təşkilati faydanı təmin etməsi üçün atılan məntiqi addımların cəmidir. Müəssisələrdə insan resurslarının idarə olunması departamenti (İRİ) bilik menecmenti öz daxili proseduru hesab edir, çünki bilik insanlara xas bir ünsürdür. [4, 5]

İnsan kapitalının konseptuallaşdırılması iqtisadiyyatın bəzi əsasları və firma fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Təşkilatlarda “insan kapitalının artırılması” tendensiyasının innovativliyi və firma performansını təşviq etdiyini göstərən kifayət qədər güclü sübutlar var. Tədqiqatlar həmçinin insan kapitalı və maliyyə göstəriciləri arasında müsbət təsir əlaqəsinin olduğunu aydın şəkildə əsaslandırır. Aparılan təhlillər göstərir ki, insan kapitalının formalaşdırılması və inkişafı firmanın fəaliyyətində aşağıdakı ümumi istiqamətlərdə konkret payı var: idarəetməni və sistemi təkmilləşdirir; innovativ inkişafı təşviq edir; rəqabət qabiliyyətini artırır; maliyyə nəticələrinə müsbət təsir edir; müəssisənin bazar dəyərini artırır; sektorun populyarlığını artıraraq ixtisaslı kadr axınını təmin edir və sair. Sadalanan istiqamətlərdə insan kapitalından istifadənin səmərəliliyinə nail olmaq istəyən müəssisələr daxili insan kapitalı strategiyasını təkmilləşdirməli, kadrların bilik və bacarıqlarının inkişafı istiqamətində təlim-inkişaf proqramlarını müasir biznes tələblərinə uyğun olaraq davamlı yeniləməli, daxildə işçi rotasiyasına, uğurlu karyera planlama siyasətinə və biliyin effektiv idarə olunmasına nail olmalıdır. Bütün bunlar nəzərə alındığında insan kapitalına münasibətin yenidən gözdən keçirilməsi və ona yalnız “daha çox sıfırlar” əlavə edən bir fenomen kimi yanaşılması qəbul edilməzdir; təşkilatın innovativlik və yaradıcılıq vasitəsilə daha böyük nailiyyətlərə yol açması üçün bütün işçi qüvvəsini ən “dəyərli aktivlər” kimi qiymətləndirilməsi vacibdir. Beləliklə, şirkətlər, xüsusən də insan kapitalının müxtəlif aspektlərinə sərmayə qoymaqda bəzi effektiv strateji planlar hazırlamaladırlar, çünki bu, yalnız firmaları daha yüksək performansla nail olmağa yönəltmir, həm də firmaların uzunmüddətli “sağ qalmaları” üçün rəqabət qabiliyyətini təmin edir.

Ədəbiyyat:

1. Anastassia F., James H. 2017, Trading on Talent: Human Capital and Firm Performance. Working Paper 30 p.
2. Chia-Hua C., Dung N.V. 2021, Human Capital and Firm Innovation: New Evidence from Asean Countries. Working Paper 20 p.
3. Claudia Goldin. 2014, Human Capital. Working Paper 42 p.
4. Deloitte. 2021, 2021 Global Human Capital Trends: Special report. Annual Report 41 p.
5. Deloitte. 2021, 2020 Global Human Capital Trends. Annual Report, 123 p.
6. Gina ROBERTS. 2004, A Literature Review on the Impact of Investment in Human Capital on Economic Success: How do Human Resources Practices affect Organisational Performance? Master's Thesis, 139 p.

JEL kodu: J81, M52

**ATTESTATION (CERTIFICATION) OF WORKPLACE CONDITIONS AND ITS
COMPATIBILITY WITH THE PDCA CYCLE**

Abdulazizov Rza Saleh
Azerbaijan State Oil and Industry University
<https://orcid.org/0000-0001-7317-9257>
rza.abdulazizov@gmail.com

**İŞ YERİNİN ŞƏRTLƏRİNİN VƏ ONUN PDCA DÖVRÜ İLƏ UYĞUNLUĞUNUN
ATTESTASIYASI (SERTİFİKASIYASI)**

Abduləzizov Rza Saleh
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
<https://orcid.org/0000-0001-7317-9257>
rza.abdulazizov@gmail.com

Xülasə

2021-ci ildə Azərbaycanda AZS ISO 45001:2021 standartı rəsmi olaraq qüvvəyə minib. O, BƏT-in əsas yanaşmalarını və tövsiyələrini özündə ehtiva edir və fəaliyyətində “PDCA dövrü” konsepsiyasına əsaslanır. Bu sənədlə tanış olduqdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövrün bütün elementlərini həyata keçirmək və nəhayət, yanaşmaların ruhunu köçürmək (yəni effektiv planlaşdırma, saxlama və işləmə, fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsi və nəhayət, daimi sistemin təkmilləşdirilməsi) üçün geniş, etibarlı və adekvat informasiyaya, yəni ilkin məlumatlara malik olmaq lazımdır. Sonuncunun təhrif edilməsi və etibarsızlığı həyata keçirilən əməyin mühafizəsi idarəetmə sisteminin (ƏMİS) effektivliyi və səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Müəllif iş yerlərinin əmək şəraiti üzrə attestasiyası (İYA) prosedurunun reinkarnasiya etməyə və aktuallığını yeni tərzdə göstərməyə cəhd edib. Effektiv və səmərəli ƏMİS yaradılarkən İYA-nın əsas elementlərinin və beynəlxalq yanaşmaların (“PDCA” dövrü) müqayisəli təhlili aparılmışdır. ƏMİS üçün beynəlxalq tələblər kontekstində İYA prosedurunun praktiki tətbiqi və faydalılığı aşkar edilmiş və AZS ISO 45001:2021 standartı ilə tam və ahəngdar inteqrasiyaya nail olmaq üçün onun təkmilləşdirilməsi yolları təklif edilmişdir.

Açar sözlər: iş yerlərinin attestasiyası, layiqli əmək, əməyin mühafizəsi, əməyin mühafizəsi idarəetmə sistemi.

**АТТЕСТАЦИЯ (СЕРТИФИКАЦИЯ) УСЛОВИЙ РАБОЧЕГО МЕСТА И ЕГО
СОВМЕСТИМОСТЬ С ЦИКЛОМ PDCA**

Абдулазизов Рза Салех
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности
<https://orcid.org/0000-0001-7317-9257>
rza.abdulazizov@gmail.com

Резюме

В 2021 году в Азербайджане официально вступил в силу стандарт AZS ISO 45001:2021. Ознакомившись с этим документом можно прийти к выводу, что для претворения в жизнь всех элементов системы, и наконец перенести сам дух подходов, а именно, для эффективного планирования, обеспечения и функционирования, оценки результатов деятельности, и наконец постоянного улучшения системы необходимо располагать

обширной, достоверной и адекватной информацией, то бишь исходными данными, искаженность и недостоверность которых непосредственно влияют на эффективность и результативность функционирования внедряемой системы управления охраной труда (СУОТ). Расположение неточными и не соответствующими положению дел «на месте» данными негативно, а порой и фатально сказывается на управленческих (стратегических) решениях менеджмента любого ранга. Автором сделана попытка реинкорнировать и показать в новом ключе актуальность процедуры аттестации рабочих мест по условиям труда (АРМ) для Азербайджана. Проведен сравнительный анализ основных элементов АРМ и международных подходов (цикл «PDCA») при создании эффективной и результативной СУОТ. Была обнаружена практическая применимость и полезность процедуры АРМ в контексте международных требований к СУОТ и предложены пути ее совершенствования для достижения более полного и гармоничного интегрирования с принятым стандартом AZS ISO 45001:2021.

Ключевые слова: аттестация рабочих мест; достойный труд; охрана труда; условия труда; системы управления охраной труда.

Conducting attestation (certification) of workplace conditions (AWC) gives any state and, of course, the enterprise itself a meaningful representation of the status of working conditions of workers, their psychophysiological stress, and finally - its influence on the economy (company) itself. It is not a secret to anyone that healthy work makes a healthy work result - a service, a product, etc. The fact that safe work and worker confidence in social security plays a very important role in the development of the economy is also important. Let's illustrate this fact with an example. Thus, the workers of the mining and processing plant and the steel industry, are exposed to many dangerous and harmful production factors, such as a high level of pollution and dustiness of the working area, high temperature, high emotional and physical stress, and many other things, in case of ineffective measures for their leveling and reducing the influence on workers, the level of traumatism, accidents, downtime, etc., increases sharply, which eventually accumulates and is reflected in the workers' negative psychological perception of their work, dissatisfaction, the absence of a synergistic effect in the work of the team, a decrease in creative activity, weak health and safety culture and many other things.

Compatibility of two tools: AWC and PDCA cycle

It is worth dwelling on the compatibility of the AWC procedure with international standards, such as ISO9001, ISO45001, ILO-OSH 2001, HSG65, etc. This issue was updated after the official entry into force in May 2021 of the AZS “Occupational health and safety management systems — Requirements with guidance for use” (Azerbaijan Standardization Institute, 2022). It replaced the previous standard AZS STB 18001:2008 Occupational Safety and Health Management Systems. These standards embody the main approaches and recommendations of the International Labor Organization (ILO-OSH 2001) and are based on the application of the concept of the Plan-Do-Check-Act (PDCA) cycle (International Labour Organization (ILO), 2009). Priority in this concept is given to preventive measures (active) when creating a viable OSH management system, as well as effective post-event (reactive) measures that should exist in the company in a “worked out” form and harmoniously integrated into a single organization management system. After reviewing this document, one can come to the conclusion that in order to implement all elements of the system, and finally, to transfer the very spirit of the above approaches, namely, for effective planning, provision and operation, performance evaluation, and finally, continuous improvement

of the system, it is necessary to have extensive, reliable and adequate information, that is, initial data, the distortion and unreliability of which directly affect the effectiveness and efficiency of the implemented (functioning) OHSMS. Having inaccurate data that does not correspond to the state of affairs “on the spot” negatively, and sometimes fatally affects managerial (strategic) decisions of the management of any rank (Azerbaijan Standardization Institute, 2022) (International Labour Organization (ILO), 2009). Moreover, according to the requirements of ISO 45001, the process of developing, implementing, maintaining and improving an OHSMS should begin not only with the identification and consideration of the interests of all interested parties, but also with the participation of top management and employees in the decision-making process in the field of OSH (defining the context of the organization, ensuring leadership and participation of workers), but also from actions to treat risks and seize opportunities. The latter involves a number of activities to identify hazards, the risks of their implementation, legislative and other requirements, and assess opportunities in the field of OSH and OHSMS. This is where the AWC comes to our aid, which “extracts” this information based on scientific methods and approaches, and not just on “expert assessments” that are used when implementing the hazard analysis procedure in the risk assessment process (hazard identification) (Azerbaijan Standardization Institute, 2022).

AWC is very harmoniously intertwined with modern requirements and practices of OSH, in particular, OSH standards of the International Labor Organization (ILO), the International Organization for Standardization (ISO), and many other world-famous and widely used OSH standards based on the methodology known as the "Plan-Do-Check-Act" (PDCA) (Azerbaijan Standardization Institute, 2022).

It is also worth noting that the AWC within the framework of the PDCA methodology can begin to be carried out at any of the four stages of the cycle, and the introduction of the elements of the latter requires management and OSH specialists to be creative, adhere to the spirit and policy of the OHS, which is declared officially (otherwise, all efficiency will remain only on paper) and faith in their team, supported by serious investments in maintaining a high level of their competence in this area, awareness, and high motivation. As the famous classic said: "Cadres decide everything!".

The recent long-awaited victory of our people over Armenian fascism in the Patriotic War of 2020 created a unique chance to integrate previously occupied territories into the country's economic turnover. This integration have been accompanied by grandiose construction projects, which lead to a construction boom no less large-scale, and perhaps even more impressive than it was during the construction boom of the 2000s. The construction of hundreds of kilometers of roads, and strategic infrastructure (airports, hydropower plants, civil infrastructure, smart villages, industrial facilities, etc.) will require us to have an effective and efficient OHSMS, which is risk-oriented and based on the best practices, the absence of which will certainly be reflected in injury rates if we don't begin to scientifically and thoroughly approach this problem today.

Thus, we can conclude that the AWC, as an effective tool in the implementation of state (company) policy in the field of OSH, can still and should serve us in good stead, subject to the improvement of the regulatory framework and methodology for conducting AWC, taking into

account modern possibilities of science and technology, as well as emerging hazards in the workplace.

References:

1. Azerbaijan Standardization Institute. (2022, September 22). *AZS ISO 45001:2021 Occupational health and safety management systems — Requirements with guidance for use*. Retrieved September 22, 2022, from <http://www.azstand.gov.az/>: <http://azstand.gov.az/az/news/123>
2. International Labour Organization (ILO). (2009, January 01). *Guidelines on occupational safety and health management systems, ILO-OSH 2001 (Second edition)*. Retrieved September 22, 2022, from International Labour Organization official web-site: https://www.ilo.org/safework/info/standards-and-instruments/WCMS_107727/lang--en/index.htm
3. Interstate Council For Standardization, Metrology And Certification (ISC). (2007, March 27). *ГОСТ 12.0.230-2007 Occupational safety standards system. Occupational safety and health management systems. General requirements*. Retrieved September 22, 2022, from Interstate Council For Standardization, Metrology And Certification (ISC) official web-site: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_135558/
4. Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Unified electronic database of legal acts. (2004, July 5). *Resolution No. 92 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated July 5, 2004*. Retrieved September 22, 2022, from Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Unified electronic database of legal acts: <https://e-qanun.az/framework/6304>
5. Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Unified electronic database of legal acts. (2017, December 14). *Resolution No. 550 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated December 14, 2017*. Retrieved September 22, 2022, from Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Unified electronic database of legal acts: <https://e-qanun.az/framework/37311>
6. Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Unified electronic database of legal acts. (2005, May 30). *Resolution No. 95 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated May 30, 2005*. Retrieved September 22, 2022, from Unified electronic database of legal acts: <https://e-qanun.az/framework/9900>
7. Nekipelov, A., & Golovnin, M. (2010). Economic transformation in Russia 1985-2008. In G. Mikhail, & A. Nekipelov, *Russia -2010. Russian transformations in the context of world development* (pp. 25-64). Moscow: Изд-во Москва.
8. Schepin, O. P. (2014). The regional aspects of health care development. *Problems of social hygiene, public health and the history of medicine*(5), pp. 3-7.
9. Tikhonova, G. I., & Churanova, A. N. (2019). *Long-term analysis of the features of occupational injury recording and reporting in Russia*. Retrieved September 22, 2022, from <https://cyberleninka.ru/>:<https://cyberleninka.ru/article/n/mnogoletniy-analiz-osobennostey-ucheta-neschastnyh-sluchaev-na-proizvodstve-v-rossii>

10. USSR State Committee on Statistics. Information and publishing center. (1988). *Labor in the USSR: statistical collection*. Moscow, USSR: USSR State Committee on Statistics. Information and publishing center.

JEL kodu: I15

**SƏHIYYƏNİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI: CƏNUB-ŞƏRQİ ASIYA ÖLKƏLƏRİNİN
TƏCRÜBƏSİ**

Əhmədova Türkan Əhməd

İqtisadiyyat İnstitutu

<https://orcid.org/0000-0001-9239-5297>

turkan.ahmedova89@gmail.com

**DIGITALIZATION OF HEALTH CARE: EXPERIENCE OF SOUTH-EAST ASIAN
COUNTRIES**

Ahmadova Turkan Ahmad

Institute of Economy

<https://orcid.org/0000-0001-9239-5297>

turkan.ahmedova89@gmail.com

Summary

The spread of scientific and technological progress into various spheres of social life has led to changes in lifestyles, psychology, and people's perceptions of health. As a consequence, it is necessary to look at health care as a socio-economic object, to approach it comprehensively with all the constituent elements and factors of economic and medical processes taking place in this sphere. From the first stages of the development of medicine, thanks to the constantly changing technologies of health care, expansion of knowledge and possibilities in diagnostics, therapeutic and prophylactic and rehabilitation treatment, the content of the health care system has changed. Thus, health care has evolved into a complex system of relationships with patients, health care providers, health care providers, and governing bodies. In the future, digital transformation is expected to lead to further fundamental changes in health care, including health care delivery.

Studies show that, as a result of the program-targeted management of STP by the state, new techniques and technologies based on inventions, discoveries, know-how are applied, and the production of quality products and services is accelerated. From this point of view, there is a need to study international experience, to prepare reform programs, to conduct research and studies in the direction of improving medical care and management.

In order to study the international experience of digitalization of healthcare, the thesis examined the countries of South-East Asia and the directions of medical technology and innovation in these countries. At this time, the focus is on justifying the relevance of the topic, exploring new technological possibilities and experiences in order to improve the efficiency of digital health services.

Key words: digitalization, digital transformation, digital healthcare.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ: ОПЫТ СТРАН ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ

Ахмедова Тюркян Ахмед
Институт Экономики
<https://orcid.org/0000-0001-9239-5297>
turkan.ahmedova89@gmail.com

Резюме

Распространение научно-технического прогресса на различные области общественной жизни привело к изменению образа жизни, психологии и представлений людей о здоровье. Вследствие этого необходимо смотреть на здравоохранение как на социально-экономический объект, подходить к нему комплексно со всеми составляющими элементами и факторами экономических и медицинских процессов, происходящих в этой сфере. С первых этапов развития медицины, благодаря постоянно меняющимся технологиям здравоохранения, расширению знаний и возможностей в диагностике, лечебно-профилактическом и реабилитационном лечении изменилось содержание системы здравоохранения. Таким образом, здравоохранение превратилось в сложную систему взаимоотношений с пациентами, медицинскими работниками, поставщиками медицинских услуг и органами управления. Ожидается, что в будущем цифровая трансформация приведет к дальнейшим фундаментальным изменениям в здравоохранении, в том числе в оказании медицинской помощи.

Исследования показывают, что в результате управления НТП программно-целевым методом со стороны государства применяются новые приемы и технологии, основанные на изобретениях, открытиях, «ноу-хау», ускоряется производство качественной продукции и услуг. С этой точки зрения возникает необходимость изучения международного опыта, подготовки программ реформ, проведения научных исследований и исследований в направлении совершенствования медицинского обслуживания и управления.

С целью изучения международного опыта цифровизации здравоохранения в тезисе были рассмотрены страны Юго-Восточной Азии и направления применения медицинских технологий и инноваций в этих странах. В данное время основное внимание уделяется обоснованию актуальности темы, изучению новых технологических возможностей и опыта с целью повышения эффективности цифровых медицинских услуг.

Ключевые слова: цифровизация, цифровая трансформация, цифровое здравоохранение.

Rəqəmsal texnologiyaların tibb sektoruna tətbiqi, eləcə də, tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına artan tələbatlar informasiya texnologiyalarının səhiyyə sahəsinə inteqrasiyasına gətirib çıxarmışdır. Bununla yanaşı, hal-hazırda informasiyalaşma prosesinin elmi əsasları kifayət qədər işlənilməmişdir (Əliquliyev və Məmmədova, 2017; EXPH, 2019). Araşdırmalar göstərir ki, səhiyyənin rəqəmsal transformasiyası dünyanın müxtəlif ölkələrində dövlət proqramları və təşəbbüslərinin reallaşdırılmasına əsaslanır (Cassel, Decker, Woodson, Schnitzer, 2022; Ricciardi et al., 2019; Roth, Ball, Parry, Khetrapal, Reggi, 2018). Konseptual və strateji sənədlərin öyrənilməsi tibb sferasının rəqəmsallaşmasında bir sıra texniki və təşkilati xarakterli problemlərin həllinə müsbət təsir göstərə bilər (Axell, Yew, Xin, 2021; Phloyphisut, Pornputtpong, Sriswadi, Chuangsuwanich, 2019; Tian, Yang, Le Grange, Wang, Huang, 2019). Bu baxımdan Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində səhiyyənin rəqəmsallaşdırılması üzrə atılan addımlar, ölkədaxili və regional sistemli informasiyalaşdırma proqramları və tədbirləri diqqət cəlb edir (Mistry, Mendenhall, Rajore, 2019; Ministry of Health of Singapore, 2018; PHCPI, 2019; Sakolsatayadorn, 2016).

Cənub-Şərqi Asiya ölkələri universal səhiyyə əhatəsinin təmin olunması məqsədilə səhiyyənin əsas prinsipini insan hüququ kimi müəyyənləşdirmişdir. Paralel olaraq, region üzrə İKT infrastrukturunun inkişafına və tətbiqi əhatəsinin genişləndirilməsinə üstünlük verilir. Belə ki, regionun 8 ölkəsində əhalinin 55%-dən çoxu aktiv İnternet istifadəçisidir və 7 ölkədə ərazinin 90%-dən çox hissəsində mobil əhatə dairəsi vardır. Bu cür zəngin rəqəmsal landsaft yeni texnologiyalardan istifadə etməklə regionda səhiyyə xidmətlərinin əlçatanlığını, keyfiyyətini və effektivliyini yaxşılaşdırmaq imkanlarını artırır.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, səhiyyə xidmətinin və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin təcrübəsinin öyrənilməsinə, bu əsasda elmi araşdırmaların və tədqiqatların aparılmasına ehtiyac vardır.

Səhiyyənin rəqəmsallaşdırılması. Rəqəmsal səhiyyə sadəcə texnoloji tərəqqi deyil, həm də hərtərəfli və çoxsəviyyəli dəyişikliklərdir. Burada tibbi modeldə, informasiyalaşdırma prosesinin tətbiqində, səhiyyə menecmentində, müalicə və profilaktika konsepsiyasında dəyişikliklər təcəssüm olunur (Tian S. et al., 2019).

Rəqəmsal səhiyyə xidmətləri tibbi xidmətin aktuallığını, əlçatanlığını, bərabərliyini, keyfiyyətini, iqtisadi səmərəliliyini, davamlılığını və innovativliyini artırmalıdır. Bu baxımdan rəqəmsal səhiyyə xidmətləri səhiyyə sisteminə kompleks şəkildə inteqrasiya edilməlidir (EXPH, 2019). Səhiyyənin rəqəmsal transformasiyasının nəticələri əsasən prosesin həyata keçirilməsi keyfiyyətindən və iştirak edən maraqlı tərəflərdən asılıdır (Ricciardi W. et al., 2019). Uğurlu transformasiya rəqəmsal səhiyyə strategiyasında nəzərdə tutulan məlumat mübadiləsinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, pasiyentyönümlü xidmətlərin göstərilməsi, müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi, rəqəmsal səhiyyə üzrə işçi qüvvəsinin yaradılması, rəqəmsal bərabərliyin təmin edilməsi kimi məqsədlərə nail olunmasını tələb edir (Cassel C.K. et al., 2022).

Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin təcrübəsi. Araşdırmalara əsasən Asiya üzrə rəqəmsal səhiyyə bir milyarddan çox insanın həyatına təsir göstərərək 2020-ci ildə 37 milyard dollar dəyər yaratmış, 2025-ci ildə isə 100 milyard dollara qədər olacağı gözlənilir (Axell et al., 2021).

Sinqapur rəqəmsal səhiyyə infrastrukturundan prioritet məsələlərin planlaşdırılması üçün istifadə edir. 2017-ci ilin dekabr ayında ölkə üzrə 1200-dən çox tibb müəssisəsinin işçiləri Milli Elektron Tibbi Qeydlərdən istifadə etmiş, 2018-ci ilin noyabr ayında isə 1.1 milyondan çox axtarış aparılmışdır (MOH of Singapore, 2018). Tailand və Vyetnam genomika və biomarkerlər sahəsində kliniki tədqiqatların aparılması üçün süni intellektdən istifadə edir (Phloyphisut P. et al., 2019). Myanmada isə tibbi qeydiyyat üçün rəqəmsal verilənlər bazasının yaradılması ölkə üzrə əhali sağlamlığının qorunması üzrə imkanların əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına gətirib çıxarmışdır (Roth S. et al., 2018).

Region ölkələrinin rəqəmsal səhiyyə strategiyalarında önəmli faktorlardan biri də ilkin səhiyyə xidmətlərinin transformasiyasından başlanılmasıdır (Mistry S. et al., 2019). Bu amil üzrə regionda lider olan Tailand 1960-1970-ci illərdən başlayaraq investisiyaları kənd tibb məntəqələrinə yönəlmişdir. Proqramın tətbiqindən 40 il sonra kənd yerlərində ilkin tibbi xidmətlərin artan keyfiyyətinin sübutu kimi kənd tibb məntəqələrində ambulator müraciətlərin 40% artdığı, şəhər tibb müəssisələrində isə 60% azaldığı müşahidə olunur (Sakolsatayadorn P., 2016). Əlavə olaraq, 5

yaşa qədər ölüm üzrə 1990-cı ildə hər 1000 diri doğulana 37 ölüm, 2013-cü ildə isə hər 1000 doğulana 13 ölüm olmuşdur. Eynilə, 1990-cı ildə hər 100000 diri doğulana 42 ölüm olduğu halda 2013-cü ildə 100000 diri doğulana 26 ölümə düşmüşdür (PHCPI, 2019).

Uğurlu rəqəmsal transformasiya üçün bu prosesin istehsalı, maliyyələşdirilməsi, inkişaf və qiymətləndirmə faktorları tam nəzərdən keçirilməlidir (Ricciardi W. et al., 2019). Hazırda “ağıllı” səhiyyədə makro səviyyədə idarəetmə üzrə təlimat və proqramların yetərsizliyi məqsədlərin qeyri-müəyyənliyinə və resursların qeyri-rasional istifadəsinə gətirib çıxarır. Həmçinin, tibb müəssisələrində vahid standartlara və məlumat bütövlüyünün təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var (Tian S. et al., 2019). Problemlərin həlli və uğurlu transformasiya prosesi üçün texnoloji, siyasi, sosial və mədəni aspektlərə əsaslanaraq Milli Rəqəmsal Səhiyyə Strategiyasının yaradılması vacibdir. Strateji əməkdaşlıqların, investisiya risklərinin, tərəflər arasındakı münasibətlərin təhlili strategiyanın formalaşdırılması üçün əsas amillərdir (Axell et al., 2021).

Səhiyyənin rəqəmsallaşdırılmasının məqsədi, istiqamətləri, elektron məlumatların fasiləsiz təhlili və qiymətləndirilməsi, keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması, izafi xərclərin azaldılması, elektron tibbi sənəd dövriyyəsinin standartlaşdırılması, proqram təminatının və verilənlər bazasının idarə edilməsi və s. amillərin araşdırılması prioritet məsələlərdəndir (Əliquliyev və Məmmədova, 2017).

Ədəbiyyat:

1. Əliquliyev R.M., Məmmədova M.H. (2017). Elektron tibbin mahiyyəti, imkanları və elmi problemləri. *İnformasiya cəmiyyəti problemləri, №2*.
2. Axell B., Yew H. and Xin M. (2021). The future of healthcare in Asia: Digital health ecosystems. *McKinsey & Company, McKinsey's Healthcare Practice*.
3. Cassel C.K., Decker W.W., Woodson J., Schnitzer J. (2022). A call to action: A national strategy for digital health. *MITRE*.
<https://www.mitre.org/news-insights/publication/national-strategy-digital-health>
4. European Commission Expert Panel on effective ways of investing in Health (EXPH) (2019). Assessing the impact of digital transformation of health services. *European Union*.
5. Ministry of Health of Singapore (2018). About the National Electronic Health Record (NEHR). *IHiS, Media Factsheet*. [Factsheet - NEHR \(2 Jan\).pdf \(ihis.com.sg\)](#)
6. Mistry S., Mendenhall A., Rajore R. (2019). Reaching 650 million: How digital technology is key to achieving universal health coverage in ASEAN. *ACCESS Health International*.
7. PHCPI (2019). Thailand: Improved geographic and financial access to care strengthens primary care. *Primary Healthcare Performance Initiative*. [Thailand: Improved geographic and financial access to care strengthens primary care | PHCPI \(improvingphc.org\)](#)
8. Phloyphisut P., Pornputtapong N., Sriswadi S., Chuangsuwanich E. (2019). MHCSeqNet: A deep neural network model for universal MHC binding prediction. *Pubmed.gov. NCBI*. [MHCSeqNet: a deep neural network model for universal MHC binding prediction - PubMed \(nih.gov\)](#)
9. Ricciardi W., Barros P.P., Bourek A., Brouwer W., Kelsey T., Lehtonen L. (2019). How to govern the digital transformation of health services. *European Journal of Public Health, Vol. 29*.

10. Roth S., Ball D., Parry J., Khetrapal S., Reggi V. (2018). Strong regulation of medical products: Cornerstone of public health and regional health security. *Asian Development Bank Briefs, №99*.

11. Sakolsatayadorn P. (2016). Thailand: At the forefront of universal health coverage. *Health for All*.

[Thailand: At the forefront of Universal Health Coverage | by UHC Coalition | Health For All | Medium](#)

12. Tian S., Yang W., Le Grange J.M., Wang P., Huang W., Ye Z. (2019). Smart healthcare: making medical care intelligent. *Global Health Journal, Vol. 3*.

JEL kodu: P41

**REGIONLARIN SOSIAL-IQTISADI INKIŞAFININ DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN
TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ DAİR NƏZƏRİ YANAŞMALAR**

Əmirova Ülviyyə Nadir

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-5624-9177>

ulviyya.amirova2020@gmail.com

**THEORETICAL APPROACHES TO STATE REGULATION OF SOCIO-
ECONOMIC DEVELOPMENT OF REGIONS**

Amirova Ulviyya Nadir

Azerbaijan State Economic University

<https://orcid.org/0000-0002-5624-9177>

ulviyya.amirova2020@gmail.com

Summary

The purpose of the study is to note the problems associated with socio-economic development in economic regions and the measures implemented by the state, to determine the directions of the strategy and policy of regional development, and to identify practical solutions for recovery and development. liberated areas. The article notes theoretical approaches to the necessity and directions of state regulation of regions, the practical significance of state regulation of territories liberated from occupation is studied. During the study, methods of observation, comparative analysis and grouping were used. The proposed measures to increase the provision of restoration and reconstruction in the economic regions liberated from occupation can be used by state bodies and entrepreneurs. The study shows that although there are disagreements in theoretical approaches to the socio-economic development of regions, in the end, development, restoration and reconstruction work should be actively carried out by the state with special attention. To ensure recovery and reconstruction, especially in the liberated territories, innovative management and coordination mechanisms based on new digital technologies are needed. The proposed measures for the management, organization and planning of economic regions liberated from occupation reflect the scientific novelty of the article.

Key words: region, state, regulation, types of regions, management, policy.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ГОСУДАРСТВЕННОМУ РЕГУЛИРОВАНИЮ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ

Амирова Ульвия Надир

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

<https://orcid.org/0000-0002-5624-9177>

ulviyya.amirova2020@gmail.com

Резюме

Цель исследования - отметить проблемы, связанные с социально-экономическим развитием в экономических регионах и меры, реализуемые государством, определить направления стратегии и политики регионального развития, а также определить практические решения для восстановления и развития освобожденных районов. В статье отмечены теоретические подходы к необходимости и направлениям государственного регулирования регионов, изучено практическое значение государственного регулирования территорий, освобожденных от оккупации. В ходе исследования использовались методы наблюдения, сравнительного анализа и группировки. Предлагаемые меры по увеличению обеспечения восстановления и реконструкции в освобожденных от оккупации экономических районах могут быть использованы государственными органами и предпринимателями. Исследование показывает, что, хотя и существуют разногласия в теоретических подходах к социально-экономическому развитию регионов, в конечном итоге работы по развитию, восстановлению и реконструкции должны активно проводиться государством с особым вниманием. Для обеспечения восстановления и реконструкции, особенно на освобожденных территориях, необходимы инновационные механизмы управления и координации на основе новых цифровых технологий. Предлагаемые мероприятия по управлению, организации и планированию экономических районов, освобожденных от оккупации, отражают научную новизну статьи.

Ключевые слова: регион, государство, регулирование, типы регионов, управление, политика.

Regional inkişafın dövlət tənzimlənməsi, bölgələrin sosial-iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji aspektləri iqtisadi ədəbiyyatlarda geniş verilsə də, sırf regionların tənzimlənməsi ilə bağlı əsas tədqiqatlar keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu günə qədər davam edən nəzəri yanaşmalara əsaslanmışdır. Əsasən ərazilərin mənimsənilməsi və potensialının müəyyən edilməsi ilə başlayan bu proses sonradan dövlətin ərazi tənzimlənməsi və regionların qruplaşdırılması, ixtisaslaşdırılması və milli inkişafa xidmət etməsi məqsədlərinin həyata keçirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Lakin dünyada baş verən geosiyasi və iqtisadi, hərbi və ekoloji problemlər, qloballaşmanın irəli sürdüyü tələblər regionların həm tənzimlənməsinə, həm də idarə edilməsinə yeni baxışların müəyyən edilməsini və nəzəri aspektdən dəyərləndirilməsi zərurətini yaradır və aktualdır.

İndiyə qədər regionlarla bağlı aparılan tədqiqatlar lokal və ya "yerləşdirmə" istiqaməti, regional istiqamət, kompleks istiqamət, yeniliklərin yayılması konsepsiyası, qütblər və böyümə mərkəzləri konsepsiyası, inkişaf oxu konsepsiyası, infrastruktur konsepsiyası, aglomerasiya konsepsiyası, kumulyativ böyümə konsepsiyası və regional artım konsepsiyasında öz əksini tapmışdır (15). Regionların sosial-iqtisadi fəaliyyəti və inkişafına dövlət müdaxiləsi ilə bağlı problemlərin tədqiqinə Q.K.Kameron (4), E. Kuklinski (17), V.V.Kotilko (16) və digər xarici alimlərin əsərlərində rast gəlinir. Araşdırma zaman Q.K.Kameron tərəfindən regionların sosial-iqtisadi inkişafına dövlət müdaxiləsini əks etdirən cərəyanların 3 qrupda: müdaxilə etməyənlər, adaptasiya

tərəfdarları, radikal islahatçılar adı altında birləşdirildiyi müəyyən edilmişdir (4). Q.K.Kameron tərəfindən irəli sürülən qruplaşmanı qəbul edərək qeyd etməliyik ki, hazırda da regionların fəaliyyət və inkişafına dövlət müdaxiləsinin zəruriliyini qəbul edən və etməyənlər mövcuddur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə dövlət idarəetmə və tənzimlənməsinin ölçüləri ilə bağlı fikirləri araşdıraraq, qeyd etməliyik ki, onların müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına ehtiyac artmışdır. E.Kuklinski öz tədqiqatlarında regionların inkişafında mövcud olan disproporsiyaların aradan qaldırılması üçün regional siyasəti həyata keçirən zaman regional rəqabət konsepsiyasına üstünlüyün verilməsini təklif edir (17). Fikrimizcə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulmasının əsasında regional rəqabətin təşkili durmalıdır. Bu problemlə bağlı mövcud iqtisadi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, regionların iqtisadi inkişafının dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyəsi, birincisi, "dövlət tərəfindən hansı regionların iqtisadi inkişafı stimullaşdıraraq tənzimlənməlidir və nə üçün"; ikincisi, "seçilən regionların inkişafının stimullaşdırılması hansı metodlar vasitəsilə həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur" suallarına cavab verməlidir. Hər iki sual polemikalara səbəb olmuşdur. Birinci sualın cavabı neoklassiklərin regional artım nəzəriyyəsi tərəfindən verilərək regionların müəyyən zamandan sonra iqtisadi inkişafı bərabərləşməsi ilə izah edilib və yalnız problem rayonlara dövlət tərəfindən sosial problemləri həll etmək üçün maliyyə köməyinin zəruriliyini qəbul edərək digər hallarda dövlət müdaxiləsinin lazımsızlığını göstərirlər (6). Kumulyativ artım nəzəriyyəsinin tərəfdarları isə regionların iqtisadi inkişafında disproporsiyaların olmasını göstərərək aktiv dövlət müdaxiləsinə zəruri hesab edirlər və dövlət tərəfindən geridə qalmış regionların dövlət tənzimlənməsinin vacib olmasını təsdiqləmişlər (1). V.V. Kotilko tədqiqatlarında regional siyasətin metodlarına geniş yer verərək onların xüsusiyyətlərini açıqlamışdır. O, regionların ümumi - iqtisadi və hüquqi mühiti formalaşdırdığı və yalnız müəyyən normativ-hüquqi aktların qəbulu ilə mövcud problemlərin həll edilə bilməsi haqda fikirlərin olmasını uzun müddət ərazilərin özünəməxsusluqlarının qəbul edilməməsi ilə nəticələnməsinə səbəb olduğunu göstərmişdir (16, s.5). A.Torre və F. Vallet qeyd edirlər ki, "ərazi idarəçiliyi daim inkişaf edir və mexanizmləri buna görə tam sabitləşməyib və mübahisə mövzudur.... İştirakçı və informasiya mexanizmlərinin dəsti qərarların qəbul edilməsini və ictimai qaydada qəbul edilməsini asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır, ünsiyyətdən danışıqlara qədər artan iştirak səviyyəsi ilə xarakterizə olunur; eyni zamanda prosedurları da çətinləşdirir" (11). Ona görə də tədricən iqtisadi inkişafda regionlara müstəqilliyin az və ya çox verilməsi üzərində fikirlərin cəmlənməsi baş vermiş və bu da, onların spesifik inkişaf yolunun seçilməsi üzərində konkret təkliflərdən ümumiləşdirmələrə doğru fikirlərin və ümumi dövlət tədbirlərinin yaranmasına səbəb olmuşdu. Lakin sonradan institusionalistlər tərəfindən cəmiyyətin tarixi transformasiyası konsepsiyası işlənib hazırlanmış və inkişaf əsasən "industrial – posindustrial – informasiyon – texnotron" trayektoriyası üzrə gedir. Hal-hazırda bu konsepsiya daha çox yayılaraq fəal diskussiya obyektinə çevrilməkdədir. Özü tənzimlənen bazar iri müəssisələrin varlanması və saxlanması xidmət edir. Dövlət isə iri müəssisələrin tərəfdaşına çevrilir. Institusionalistlərin fikrincə bazarın bütün qanunlarını anlamaq üçün yalnız iqtisadiyyatın özünü deyil, kapitalist cəmiyyətin inkişaf və transformasiyasını öyrənmək lazımdır. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin həddi, forma və vasitələri, başqa sözlə onun müdaxiləsinin artması və ya azaldılması problemi

aktual olmaqla yanaşı, son vaxtlar dövlətin iqtisadiyyata təsirinin gücləndirilməsinin zəruriliyi haqda təkliflərə daha çox rast gəlinir. Bu fikir adətən, aşağıdakı ilkin şərtlərə əsaslanır. Birincisi, dövlət iqtisadiyyatda daim mövcuddur və hətta ifrat libertarianlar da belə, dövlətin iqtisadiyyatdan tam getməsinə əsas hesab etmirlər. İkinci ilkin şərt, bu problemə yanaşmalarda başlıca fərq dövlətin himayəsində saxlanılan funksiyaların həcm və vasitələri ilə bağlıdır. Funksiyaların həcminin artırılmasına potensializm və dirijizm tərəfdarları təkid edir. Liberallar onların minimum olması ilə razılaşırlar. Liberallar və dirijistlər arasında sərhəd bu funksiyalardan keçir. İqtisadi təcrübədə elə hallar, vəziyyətlər olur ki, obyektiv olaraq dövlət tərəfindən müxtəlif funksiyaların yerinə yetirilməsini və onların həcmələrinin dəyişdirilməsini zərurətə çəvrilir. Dövlət tənzimlənməsinin mexanizmləri ölkələr üzrə müxtəlif olub bir-birindən miqyasına, forma və metodlarına görə fərqlənirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu gün məhz regionların inkişafına xidmət edən dövlət tənzimləmə mexanizmləri ilə bağlı diskussiyalar hələ də davam edir. Qeyd edilir ki, "siyasətçilər ölkənin regionlarında həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, iqtisadi artıma nailolma sahəsində öz söylərini artırıdığca, bir çox hallarda ölkə və regional iqtisadi artıma səbəb ola bilən mexanizmlərin fərqləndiyini qəbul edib, lazımı qədər dəyərləndirə bilmirlər. Tədqiqatçılar və modelləri regional iqtisadiyyatı təhlil edərkən ciddi məhdudiyyətlərə gətirir" (5). Məhz dövlət tənzimlənməsinin bu və ya digər milli modelinin səmərəliliyi də ölkənin tarixi, ənənəsi, miqyası, onun geosiyasi mövqeyi və bir sıra bu kimi amillərə və şəraitə uyğunluqdan çox asılı olur.

Resursların istifadəsi və yenidən bölüşdürülməsi proseslərini nəzərdən keçirərkən məkan komponentindən istifadə etmək xüsusilə vacibdir, bu da dövlət tənzimlənməsi və idarə edilməsinin yeni alətlər blokunun işlənməsinə ehtiyac yaradır. D.Norrisin (9) iddia etdiyi kimi, yeni regional siyasət hökumətlər arasında fərq qoyur. O, qeyd edir ki, mövcud regional qurumlar yeni yollarla, regional hakimiyyət orqanlarının və vətəndaşların əməkdaşlığı, həmçinin üfüqi əlaqəli təşkilatlar vasitəsilə aktivləşdirilə bilər (10). F. Friskənə (3) görə, regional idarəetmədə müxtəlif iştirakçılar arasında könüllü əməkdaşlıq keçmiş struktur islahatlarının uğursuzluqlarına baxmayaraq regional məqsədlərə çatmaq üçün kifayət qədər vasitə ola bilər. C. Triglia (12), T. Tura və V. Harmaamkorpi (13) və P. Zientaraya (14) görə, sosial kapital yeni regional siyasətdə əhəmiyyətli rol oynayır. Fikirlər fərqli olsa da, regionun yeni konsepsiyasının sosial reallığın aspektlərinə əsaslandığı qəbul edilir (12, 8). Beynəlxalq təcrübədə artıq tanınan müasir iqtisadi tənzimləmə modellərinə istinad edərək onların birbaşa tətbiqi düzgün olmazdı və hər bir dövlət təcrübədən istifadə etməklə özünün iqtisadiyyatında yaranmış mövcud suallara yeni cavabların axtarılmasına yönəlməlidir. Düzgün olaraq qeyd edilir ki, "regionun əsas şərtlərindən biri ölkənin inzibati ərazi bölgüsü ilə bağlı idarəetmədir. İdarəetmə müəyyən dərəcədə regionun tamlığına yönəldilməlidir, belə ki, inzibati ərazi orqanları ümumi təsərrüfatın bütün elementlərin – maddi istehsal, təbii sərvətlər potensialı, infrastruktur, əmək ehtiyatları, habelə müəyyən məkan və zaman davamlılığına malik əlaqələr müxtəlifliyinin (ticarət, maliyyə, sosial, ekoloji, istehsalat) koordinasiyasını təmin etməlidir" (7, s.20). Lakin son illər iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin - endirilməsi ilə bağlı diskussiyalar artıq və bu, fərqli idarəetmə və tənzimləmə modelinin hazırlanması ilə bağlı tədqiqatları zəruri edir. Regionların inkişafına və sosial-iqtisadi vəziyyətinə görə müxtəlif ədəbiyyatlarda onların inkişaf etmiş, zəif inkişaf etmiş və «problemlili», depressiv regionlara bölünməsi

(2, s.47) və bu bölgünün kifayət qədər nəzəri əsaslarının verilməsi bu həyata keçirilən regional siyasətimizdə isə regionların bu bölgü baxımından vəziyyətinin müəyyənləşdirilməməsi praktiki baxımdan tədbirlərin tətbiqi və reallaşmasında müəyyən çətinliklərə səbəb ola bilər. S.İllesin fikrincə, regional siyasət post-sənaye cəmiyyətinin şərtlərinə uyğunlaşdırılmalı, bu onun prioritet sahələrinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur, ümumi təhsilin və peşə hazırlığının inkişafına, tədqiqatların aparılmasına, texnologiya ötürülməsinə, innovasiyaların tətbiqi və məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şərait; təşəbbüsün yerli səviyyədə inkişafına kömək etməli, yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri əsas yerlərə cəlb etməli, bölgədə ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına, regional rekreasiya sənayesinin və buna bənzər infrastrukturun inkişafına töhfə verməlidir; əlçatan və etibarlı nəqliyyat-texniki sistemlərin inkişafına, elmi və texnoloji parkların və iş zonalarının yaradılmasına töhfə verməlidir (15, s.130). Dünya təcrübəsinin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olur ki, işğaldan azad edilmiş regionların məqsədli proqramlar, strateji və inteqrativ planlar əsasında inkişaf etdirilməsi arxa plana keçərək ilk növbədə region miqyasında bütöv təsərrüfat sahələrinin yenidən mənimsənilməsi, innovativ inkişafı üçün tam fərqli mexanizmlər istifadə oluna bilər.

Regionların inkişafının tənzimlənməsi ilə əlaqədar aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması məqsədəuyğundur:

– Normativ-hüquqi aktlarla yanaşı yeni innovativ alətlərin, əsasən də elektron idarəetməni əhatə edən data bazalardan, elektron xəritələrdən və əlaqələndirici platformalardan istifadə edilməsi;

– regional indikativ planlaşdırmanın, yerli, mərkəzdən asılı olmayan dövlət-özəl tərəfdaşlığı əsasında idarəetmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi;

– dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin səmərəliliyinin ölçülməsi və həyata keçirilən layihələrin icrasına nəzarətin artırılması üçün vətəndaş cəmiyyəti ilə əlaqələrin, xüsusi ilə də rəyin və tələblərin müəyyən edilməsində sosial şəbəkələr üzərindən kommunikasiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi.

– Regional siyasətin hazırlanması üçün nəzəri-metodoloji əsasların təhlili göstərdi ki, ərazi inkişafı hədəflərinin formalaşdırılmasında məkan komponentlərinin - homogenlik, bağlılıq, kifayət qədər işlənməmiş qalır, fraktal, sıxlıq, özünütəşkilat və s. kimi məqamların nəzərə alınması mütləqdir.

Ədəbiyyat:

1. Dennison S. The Station of industry and the Depressed Areas.-London, 1939
2. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Metodiki vəsait, Bakı, "İqtisad Universiteti", 2011
3. Frisken, F. (). Regionalism Reconsidered. Journal of Urban Affairs 2001, 23 (5): pp.467–478
4. Gordon C. Cameron. Regional economic development. The Federal role. Published February 22, 2017 by Routledge

Jackson, Randall W.; Hewings, Geoffrey J.D.; Rey, Serge; and Lozano-Gracia, Nancy, "Regional Development: Challenges, Methods, and Models" (2019). Web Book of Regional Science. 2. <https://researchrepository.wvu.edu/rri-web-book/2>

5. [John Friedmann](#). Regional Development and Planning: The Story of a Collaboration ,First Published July 1, 2001 Research Article, <https://doi.org/10.1177/016001760102400307>, <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/016001760102400307>

6. Mahmudov M, Mahmudova İ. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi, Bakı 2011.

7. Maskell P. Social capital, innovation and competitiveness. in S. Baron, J. Field and T. Schuller (eds.), Social capital: critical perspectives, Oxford University Press, Oxford, 2001

8. Norris D. Prospects for regional governance under the new regionalism: Economic imperatives versus political impediments. Journal of Urban Affairs, 2001, 23 (5): pp.557–571

9. Savitch H. V., Vogel R. K. Paths to new regionalism. Symposium on the new regionalism and its policy agenda, State and Local Government Review, 2000, 32 (3): pp.158–168

10. Torre A., Wallet F. Regional Development in Rural Areas. Analytical tools and public policies, Springer Briefs in Regional Science, Springer, 2016, 110 p. [https://www.researchgate.net/publication/303182836 Policies of Regional Development and Planning](https://www.researchgate.net/publication/303182836_Policies_of_Regional_Development_and_Planning)

11. Trigilia C. Social capital and local development. European Journal of Social Theory, 2001, 4 (4): pp.427–442.

12. Tura T., Harmaamkorpi V. Social capital in building regional innovative capability. Regional Studies, 2005, 39 (8): pp.1111–1125

13. Zientara P. Polish Regions in the Age of a Knowledge based Economy. international Journal of Urban and Regional Research, 2008, 32 (1): pp.60–85

14. Гусейнов А.Г. Основные направления развития и подходы в теории региональной экономики в развитых западных странах // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 8-1. – С. 124-132; URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=34521> (дата обращения: 09.09.2021).

15. Котилко В.В. Региональная экономическая политика. Учеб. пособие. М., Изд-во РДЛ, 2001-272 стр.

16. Куклински Э. Региональное развитие-начало поворотного этапа, Журнал «Региональное развитие и сотрудничество»1997, №1, с.3-7.

KOUÇVARI LİDERLİKDƏ DİVERGENT VƏ KONVERGENT YANAŞMA

Ağahüseynova Vüsalə Yaşar

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

<https://orcid.org/0000-0002-3216-6238>

yusale.tdm@gmail.com

DIVERGENT AND CONVERGENT APPROACH IN COACHING LEADERSHIP

Agahuseynova Vusala Yashar

The Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

<https://orcid.org/0000-0002-3216-6238>

yusale.tdm@gmail.com

Summary

The article presents the formation of coaching skills in the management of educational institutions as a relevant topic of the convergent and divergent approach of vital skills in leaders. Coaching leadership generates new ideas in management, develops different methods. By its very nature, creative leadership acts as a catalyst that accelerates change in a variety of environments. In addition to convergent thinking, creativity, solving problems, the importance of divergent thinking also emphasizes that it has an important role in the management of educational institutions. Coaching leaders, including today's principals, must see the whole picture before others, and motivate and inspire teachers and staff. In addition to convergent thinking, creativity, solving problems, the importance of divergent thinking also emphasizes that it has an important role in the management of educational institutions. Leaders must have a commitment to the development of those they lead to encourage a creative approach.

Keywords: coaching, leadership, divergent, convergent, creativity.

ДИВЕРГЕНТНЫЙ И КОНВЕРГЕНТНЫЙ ПОДХОДЫ В КОУЧИНГ- ЛИДЕРСТВЕ

Агагусейнова Вюсала Яшар

Институт Образования Азербайджанской Республики

<https://orcid.org/0000-0002-3216-6238>

yusale.tdm@gmail.com

Резюме

В статье формирование коучинговых навыков в управлении образовательными учреждениями представлено как актуальная тема конвергентного и дивергентного подхода к жизненно важным навыкам у руководителей. Коучинг лидерства порождает новые идеи в управлении, разрабатывает различные методы. По своей природе творческое лидерство действует как катализатор, который ускоряет изменения в различных средах. Помимо конвергентного мышления, творчества, решения проблем, значение дивергентного мышления также подчеркивается тем, что ему отводится важная роль в управлении образовательными учреждениями. Лидеры коучинга, включая сегодняшних директоров, должны видеть всю картину раньше других, а также мотивировать и вдохновлять учителей и персонал. Помимо конвергентного мышления, творчества, решения проблем, значение дивергентного мышления также подчеркивается тем, что ему отводится важная

роль в управлении образовательными учреждениями. Лидеры должны быть привержены развитию тех, кого они возглавляют, чтобы поощрять творческий подход.

Ключевые слова: коучинг, лидерство, дивергентность, конвергентность, креативность.

Kouçluq – məhsuldarlığın yüksəldilməsinə, insanın təliminə, öyrədilməsinə və inkişafına təkan verən bacarıqdır və işçilərin potensiallarının maksimum reallaşdırılmasına yönəlmişdir.

Kouçvari liderlik əməkdaşlıq, dəstək və rəhbərliklə xarakterizə olunur. Bu liderlik tərzini yuxarıdan aşağıya qərar verməyə yönəlmiş avtoritar liderliyə çox ziddir.

Təhsil liderliyinin direktor, müəllim və məktəb üçün vacibliyini aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- Heyətə iş tapşırığı verərkən tapşırığı yerinə yetirə biləcəklərinə əmin olur.
- Daha məhsuldar və uğurlu bir məktəbə sahib olur.
- Özlərini inkişaf etdirməyə vaxt ayıra bilirlər.
- Öz idarəetmə bacarıqlarını formalaşdırırlar.
- Müəllimlər məktəb üçün vacib olduqlarını hiss edirlər.
- İşçilər daha çox məsuliyyət və müstəqillik qazanırlar.
- İnkişafa açıq idarəçilik formalaşır.
- Daha keyfiyyətli proses və nəticələr əldə olunur.

Everard (2002) kouçluğu mərkəzi bir liderlik və idarəetmə vasitəsi olaraq təyin edir: İdarəetmə, ən vacib ehtiyaclarına qədər azaldılmış, bir qrup insana arzu olunan nəticələr, nailiyyətlər və nailiyyətlər əldə etməyə imkan verən bir iqlim, mühit və kontekst yaratmağa və qorumağa yönəlmiş insanlara əsaslanan bir sənət kimi baxıla bilər. Kouçluq, bu termini istifadə etdiyimiz kimi, fərdlərə və komandalara nəticələr çıxarmağa imkan verən iqlimi, mühiti və konteksti yalnız ünsiyyət quraraq idarəetmə fəaliyyətinə aiddir.

Kouçluğun iyirmi birinci əsrin ilk onilliyində məktəb liderlərinin peşə şüuruna demək olar ki, qaçılmaz şəkildə müdaxilə edəcək bir fikir olduğu aydındır. Belasco (2000) yazır: Kouçluq indi idarəetmə mərhələsində şəərəfli bir yer tutur və iyirmi birinci əsrin liderlik yanaşmasıdır.

Rəhbəri effektiv edən nədir? Peter Draker effektiv liderə çevrilmək üçün aşağıdakı 8 vərdişə malik olmağı göstərir:

- «Nə etmək lazımdır?» sualını vermək;
- «Təşkilat üçün doğru olan nədir?» sualını vermək;
- Atacaqları addımın planını tərtib etmək;
- Qərarlara görə məsuliyyəti öz üzərinə götürmək;
- Diqqəti problemdən də çox yaranan imkanlara yönəltmək;
- Məhsuldar iclaslar təşkil etmək;
- «Mən» yox «biz» deyib və düşünmək.

Kouçvari liderliyin məktəblərin idarə olunmasında aşağıdakı faydalarını göstərmək olar:

1. Məktəblərin idarəedilməsində komanda işinin düzgün qurulması;
2. Nəzarət etmək əvəzinə əməkdaşlığın qurulması;
3. Daha çox məsuliyyət daşımaq;
4. Daha az əmr vermək, daha çox sual vermək;

5. Mühakimə etmək əvəzinə konstruktiv rəy (əks-əlaqə) vermək;
6. Davamlı öyrənməyə təşviq etmək və s.

Kouçluq bacarıqları liderlərdə problemi səmərəli həll etmək kimi istiqamətləri formalaşdırır. 1956-cı ildə Qulford qarşıya qoyulmuş problemə insanın iki fərqli reaksiyası kimi konvergent və divergent düşüncə anlayışlarını təqdim etdi. Hər iki düşüncə qabiliyyəti vacibdir, çünki insan problemlərinin həll edilməsi proseslərini anlamağa imkan verir.

Konvergent düşüncə problemin yeganə ən yaxşı həll yolunun axtarılması prosesidirsə, divergent düşüncə problemin həll edilməsi üçün bir neçə bənzərsiz həll yolunun yaradılması prosesidir (Uilyams, 2003).

Divergent və konvergent düşüncənin yaradıcı fəaliyyətlərdə iştirak edən yeganə proseslər olduğunu iddia etməsək də Gilford (1967) onları yaradıcılığın əsas komponentləri hesab edir. Divergent düşüncə birdən çox həll yolunun mümkün olduğu kontekstlərdə bir çox yeni ideyaların yaranmasına imkan verən düşüncə tərzini təmsil edir. Bunun əksinə olaraq, konvergent düşüncə müəyyən problemə mümkün bir həll yolunun yaradılması prosesi hesab olunur. (Bançini, 2021)

Beləliklə, tədqiqatçılar göstərir ki, yaradıcılıq həm konvergent, həm də divergent düşüncəni əhatə edir, lakin yaradıcılığa olan tələbatı nəzərə alaraq, liderlərimiz üçün divergent düşüncənin vacibliyini qəbul etməliyik.

Ədəbiyyat:

1. Françesko B. (2021). Beynəlxalq məktəblərdə liderlik, 25-33.
2. Dadaş Ə., Könül A., Rza M., Qoşqar M. (2021). Direktorun əl kitabı.
3. Arif H. (2019). Elmi əsərlər Naxçıvan Dövlər Universiteti № 2, 99.
4. Taymaz H. (2003). Okul yönetimi.
5. Loukas A. (2007). What Is School Climate? Leadership Compass.

AQRAR SEKTORDA KOOPERASIYA MÜNASİBƏTLƏRİNİN SOSIAL-İQİSADI SƏMƏRƏLİLİYİ

Xəlilova Xəyalə Qəmbər
Mingəçevir Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0005-1476-5674>
xevalixelilova2@gmail.com

SOCIAL-ECONOMIC EFFICIENCY OF COOPERATIVE RELATIONS IN THE AGRICULTURAL SECTOR

Khalilova Khayala Gambar
Mingachevir State University
<https://orcid.org/0009-0005-1476-5674>
xevalixelilova2@gmail.com

Summary

Research shows that there are different approaches to the analysis of "Cooperation". Obviously, the main reason why the term "Cooperation" is not analyzed correctly from a theoretical point of view is the lack of education and information in this direction. (Israfilov, 2009). The International Labor Organization defines the concept of "cooperative" as follows: "Cooperatives are associations in which people with limited resources join together to improve their economic situation by forming autonomous and democratic management. "In the process of historical development, the level of agriculture and animal husbandry in the republic has gradually increased, and the fields of agriculture have developed. Since ancient times, agricultural products produced in Azerbaijan have been the main element not only for the domestic market, but also for foreign markets. Cotton, silk, saffron and many other agricultural products grown in the republic were exported to many western and eastern countries of the world through caravan routes. (Guliyev, 2015). Azerbaijan is located in the south of the Caucasu mountain range, 58% of it is mountainous, 42% consists of plains and slopes. The physical geography of our republic includes nine of the eleven climate zones on Earth, which in turn provide a variety of high-quality fruits, nuts and vegetables, green tea leaves, citrus plants, as well as various field crops, as well as grains, cotton and other diverse crops. leads to the creation of an agricultural production system. (Guliyev, 2015).

Keywords: cooperation, agricultural sector, cooperation.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ КООПЕРАТИВНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Халилова Хаяла Гамбар

Мингячевирский Государственный Университет

<https://orcid.org/0009-0005-1476-5674>

xevalixelilova2@gmail.com

Резюме

Исследования показывают, что существуют разные подходы к анализу «Сотрудничества». Очевидно, что основной причиной некорректного анализа термина «Кооперация» с теоретической точки зрения является недостаток образования и информации в этом направлении. (Исрафилов, 2009). Международная организация труда определяет понятие «кооператив» следующим образом: «Кооперативы - это ассоциации, в которые люди с ограниченными ресурсами объединяются для улучшения своего экономического положения путем формирования автономного и демократического управления». В процессе исторического развития уровень земледелия и животноводства в республике постепенно повышался, развивались отрасли земледелия. С древних времен сельскохозяйственная продукция, производимая в Азербайджане, была основным элементом не только для внутреннего рынка, но и для внешних рынков. Хлопок, шелк, шафран и многие другие сельскохозяйственные продукты, выращенные в республике, караванными путями экспортировались во многие западные и восточные страны мира. (Гулиев, 2015). Азербайджан расположен на юге Кавказского хребта, 58% его гор, 42% составляют равнины и склоны. Физическая география нашей республики включает в себя девять из одиннадцати климатических зон Земли, которые в свою очередь дают разнообразные высококачественные фрукты, орехи и овощи, листья зеленого чая, цитрусовые, а также разнообразные полевые культуры, а также зерновые, хлопчатник и других разносторонних культур приводит к созданию системы сельскохозяйственного производства. (Гулиев, 2015).

Ключевые слова: кооперация, аграрный сектор, кооперация

Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə regionda aparıcı mövqeyə malikdir. Eyni zamanda dövlətin ali rəhbərliyinin diqqətinin mərkəzində duran aqrar sahə də son illər yüksək

sürətlə inkişaf edir. Məhsul istehsalı hər il artır, əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin olunma səviyyəsi, sənaye sahəsinin kənd təsərrüfatı mənşəyinə malik xammalla təmin olunma vəziyyəti yüksəlir. Bununla yanaşı aqrar sektorda kooperasiya münasibətlərinin inkişafı gündəlikdə duran əsas məsələlərdəndir. (Quliyev, 2013). Bu sahədə kooperasiya münasibətlərinin inkişafı iqtisadi və sosial baxımdan aktual problem olaraq qalmaqdadır. Kooperasiya əlaqələrinin intensivləşdirilməsi, iri təsərrüfatların yaradılması yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin əsas şərtidir. Aqrar sahədə kooperasiya əlaqələrinə elmi baxışlar və dünya təcrübəsi araşdırılmalı, qloballaşma şəraitində bu istiqamətdə kooperasiya əlaqələrinin durumu dəyərləndirilməlidir. (Qasimov, 2005). Tədqiqat işində aqrar sahədə kooperasiya münasibətlərinin bugünkü vəziyyəti araşdırılmış, kooperasiya əlaqələrinin inkişaf istiqamətləri müəyyən olunmuş, kooperasiyanın sosial-iqtisadi səmərəliliyi tədqiq olunmuşdur.

Dünyanın hər yerində, eyni zamanda ölkəmizdə aqrar sektor müdafiə olunur. Respublikada həyata keçirilən aqrar islahatlar dövründə torpaq islahatları müvəffəqiyyətlə aparılmış və zamanla bazarın tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. (“AR-da KT kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı”). Aqrar sektorda əmtəə istehsalçıları arasında kooperasiya əlaqələrinin yaradılması və inkişafı uzun müddət tələb edən proses olaraq tədbirlər kompleksinin icrası ilə mümkündür. (Musayev, 2012). Kənd təsərrüfatında kooperasiya təsərrüfatları arasındakı münasibətlərin vacib və başlıca forması kimi əhəmiyyət daşıyır. Səylərin və resursların könüllü birləşməsi aqrar sektorda fəaliyyətin səmərəliliyi üçün ilkin şərait yaradır. Bu isə aqrar sektorda kooperasiyanın stimullaşdırılmasına və yerli istehsalların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə zəmin yaratmalıdır. “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası” haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununda göstərilir ki, kənd təsərrüfatı kooperativləri-kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları arasında birgə fəaliyyət göstərmək üçün könüllü üzvlüyünə əsaslanan birliyi olub, iştirakçıların iqtisadi, sosial və başqa tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə yaradılan hüquqi şəxsdir. (“KT kooperasiyası haqqında” AR Qanunu). Kooperasiya əmək və istehsal münasibətlərinin təşkilində stimullaşdırıcı xarakterə malikdir. Aqrar sektorda kooperativlərin fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının əsas istiqaməti onların istehsalının nəticəsi olan məhsulların reallaşdırılmasına əlverişli mühiti yaratmaqdan ibarətdir. (Quliyev, 2015). Bu mənada yarmarkaların işində kooperativlərin iştirakının təmin olunması buna misal ola bilər.

Azərbaycan inkişaf tempinə görə dünyada aparıcı ölkələr arasındadır. Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı prioritetlərə xüsusi diqqəti ön plana çəkir. Bu prioritetlər əsasını ümummilliyet lider Heydər Əliyevin ideyaları və İlham Əliyevin həmin ideyaların inkişafı haqqında müddəaları təşkil edir. (AR Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “AR-da kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”). Sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası mövcud potensialın daha da aktivləşdirilməsinə istiqamətlənməklə insan amilini ön plana çəkir. İnkişaf naminə mühüm şərt kimi mənafehlərin uyğunlaşdırılması hər zaman aktualdır. Kooperasiya insani fəaliyyətin bütün sferalarını əhatə etməkdədir. Könüllü əməkdaşlığa əsaslanan kooperasiya münasibətləri birgə fəaliyyətin imkanlarını reallaşdırmaqla, rəqabət qabiliyyətliliyin yüksəldilməsinə imkan verir. (İsrafilov, 2009). Bu imkanlar isə məşğulluq problemlərinin həll edilməsinə, təşəbbüskarlığın inkişaf etdirilməsinə və intellektual potensialın həyata keçirilməsinə

şərait yaradır. Belə ki, tərəflərin fəaliyyət üstünlükləri və maraqlarının balanslaşdırılması göstərilən müsbət meyillərin davamlılığını şərtləndirir. Koooperasiyanın səmərəliliyi fərqli aspektlərdə özünü göstərir:

- İstehsal-kommersiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, bazarda mövqeyə sahiblənmək, rəqabət mübarizəsinin genişləndirilməsi, əməyin təşkil forması kimi koooperasiyanın səmərəliliyi, innovativ aktivliyi yüksəldən forma olaraq koooperasiyanın səmərəliliyi və s.

Kooperativlərin göstərilən aspektlərini reallaşdıracaq mühitin formalaşdırılması mürəkkəb məsələdir və fərqli amillərlə əlaqədardır:

- Təsərrüfatçılığın forması olaraq koooperasiyanın müstəqilliyi, könüllülüyə əsaslanan təşkilatı forması, idarəetmənin demokratikliyi və şəffaflığı və s.

Bununla yanaşı, koooperasiyanın sosial-iqtisadi səmərəliliyinin reallaşdırılması məcmu vacib amillərin diqqətə alınmasına əsaslanmalıdır. Həmçinin, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, münaqişələrin azaldılması və digər məsələlərin həll edilməsi də meydana çıxır. (Salahov, 2004). Bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər istehsal kooperativlərinin iqtisadi səmərəliliyinin aşağıda qeyd olunmuş aspektlərinə xidmət edir:

- Xırda təsərrüfatların könüllülük əsasında formalaşmış fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, profil müxtəlifliyinə malik kooperativlərin birgə səmərəli əməkdaşlığının genişləndirilməsinə, istehsaladək və istehsaldan sonra koooperasiya münasibətlərinin intensivləşməsi və s.

İstehlak kooperativləri sənaye və kənd təsərrüfatı arasında əmtəə mübadiləsinə yerinə yetirən birliklərdir. İstehlak kooperativləri şəhər və kənd arasında əlaqələrin formalaşdırılmasında əsas rol oynayır və istehsal və xidmət göstərilməsindən alınan pul gəlirləri, habelə, kooperativin üzvlərinin payı və üzvlük haqlarına əsasən fəaliyyətini davam etdirir. Koooperasiya fəaliyyətini nizamlayan hüquqi-normativ aktlar ümumi qanunvericilik bazasına əsasən formalaşdırılır. Kooperativlər və onların ittifaqlarının yaradılmasında bu normativ-hüquqi sənədlərdən istifadə olunur. ("AR-da kənd təsərrüfatı koooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı"). Koooperasiyanın səmərəlilik parametrləri iqtisadi fəaliyyətlərin yekununu göstərən göstəricilər ilə xarakterizə olunur. Bu parametrlər nəticə etibarilə istehsal və xidmət göstərilməsindəki artımın respublika əhalisinin rifahına təsirinin göstəricisidir. (Quliyev, 2013). İstehlak koooperasiyasının sosial-iqtisadi səmərəliliyini səciyyələndirən parametrlər kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- Kooperativ ticarətin səmərəliliyi əhalinin tədiyyə qabiliyyətinin ödənilməsi üçün pərakəndə mal dövriyyəsi ilə əhatə dairəsinin tamlığını nəzərdə tutur. Aydın ki, əhalinin məhsul və xidmətlərə olan tələbatının ödənilməsinin real səviyyəsi onların tədiyyə qabiliyyəti ilə şərtlənir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi sübut edir ki, koooperasiya bazar konyukturasını təyin edən mühüm amil ola bilər. Habelə, koooperasiya birgə fəaliyyətə əsaslandığına görə müasir bazarın neqativ təsirlərinə davam gətirmək şansı yaranır. Az xərclərlə daha çox məhsul yaratmaq, hazır məhsulların keyfiyyət və kəmiyyətində azalmalar olmadan son istehlakçıya təhvil vermək iqtisadi agentin səmərəli fəaliyyətinin vacib şərtidir. (Sadıqov, 2012).

Ədəbiyyat:

1. "AR-da kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"

2. “AR-da kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı”

3. İsrailov H.A. “Qloballaşma şəraitində istehlak kooperasiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” Bakı-2009

4. “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2016

5. Qasimov Ə.C. “Aqrar sənaye müəssisələrinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi” Bakı-2005

6. Quliyev E.A. “Aqrar iqtisadiyyat” - Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı-2015

7. Quliyev E.A. “Etibarlı ərzaq təminatı sistemi: kooperasiya və inteqrasiya problemləri” Bakı-2013

8. Musayev M.Q. “Aqrar sahədə inkişafın iqtisadi problemləri” Bakı-2012

9. Sadıqov M.M. “Maliyyə potensialı: formalaşma və aqrar sahənin prioritetliyi” Bakı-2009

10. Salahov S.V. “Aqrar iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi problemləri” Bakı-2004

JEL kodu: A19, B22, Z32.

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT ŞƏRAİTİNDƏ XİDMƏT SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Əsədzadə Zaur Ədalət

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-8301-6061>

zaur.esedzade.1130@gmail.com

SERVICE SECTORS IN THE DIGITAL ECONOMY DEVELOPMENT DIRECTIONS

Asadzade Zaur Adalat

Azerbaijan Cooperation University

<https://orcid.org/0000-0002-8301-6061>

zaur.esedzade.1130@gmail.com

Summary

The purpose of the research is to study the development directions of service areas in the digital economy. For this purpose, the processes of mechanization and automation in the economy are studied, the international experience of the development of service areas is reviewed, and the directions of development of service areas are determined.

Research methodology - analysis, synthesis, induction and deduction methods are used during the research.

The result of the research - during the research, it is shown that electronicization and automation in the economy, widespread application of ICT are inevitable. The characteristic features of service areas are mentioned and the necessity of digitalization in the service sector is justified.

The limitations of the study are the assessment of facts about the general economy in relation to the modern development trends of service areas.

The practical importance of the research is that it provides an opportunity to determine the directions of development of service areas in the conditions of digitalization of the economy.

The originality and scientific novelty of the research, the investigated problem and many facts were included in the scientific circulation for the first time. During the research, the approaches and works of local and foreign scientists were reviewed, relevant analyzes and generalizations were made.

Keywords: artificial intelligence, digital economy, service areas, automation, non-cash payments.

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СЕКТОРА УСЛУГ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Асадзаде Заур Адалат

Азербайджанский Университет Кооперации

<https://orcid.org/0000-0002-8301-6061>

zaur.esedzade.1130@gmail.com

Резюме

Цель исследования заключается в изучении направлений развития сферы услуг в условиях цифровой экономики. Для этого изучаются процессы механизации и автоматизации в экономике, анализируется зарубежный опыт развития сферы обслуживания, определяются направления развития сферы обслуживания.

Методология исследования – в ходе исследования используются методы анализа, синтеза, индукции и дедукции.

Результат исследования - в ходе исследования показано, что электронизация и автоматизация в экономике, широкое применение ИКТ неизбежны. Называются характерные черты сфер обслуживания и обосновывается необходимость цифровизации в сфере услуг.

Ограничениями исследования является оценка фактов об экономике в целом по отношению к современным тенденциям развития сфер обслуживания.

Практическая значимость исследования заключается в том, что оно дает возможность определить направления развития сфер обслуживания в условиях цифровизации экономики.

Оригинальность и научная новизна исследования, исследуемая проблема и многие факты вошли в научный оборот впервые. В ходе исследования были рассмотрены подходы и работы отечественных и зарубежных ученых, сделаны соответствующие анализы и обобщения.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровая экономика, сферы обслуживания, автоматизация, безналичные платежи.

Müasir dövr üçün xarakterik olan rəqəmsal iqtisadiyyat təkə istehsalı deyil, həm də xidmət sektorunun əhəmiyyətli transformasiyası, ticarət, daşınmaz əmlak xidmətləri, hüquqi, maliyyə, sığorta, təhsil və dövlət xidmətləri kimi fəaliyyətləri əhatə edir. Araşdırmalar göstərir ki, ABŞ və Avropada, o cümlədən Yaponiyada işçi qüvvəsinin 80%-dən çoxu xidmət sahələrində çalışır. Ümumilikdə isə, inkişaf etmiş ölkələrdə yeni iş yerlərinin 90%-dən çoxu xidmət sənayesi kimi təsnif edilir. Xidmət sahələrinin tədqiqini zəruri edən amillərdən biri də, məhz budur. Təsərrüfat həyatının avtomatlaşdırılması, robotlaşdırılması rəqəmsal iqtisadiyyatda xidmət sektorunun payının davamlı artmasına gətirib çıxarır [A.M.Əsədov, Ə.M.Əsədov, 2017; В.В.Котилко, Е.А.Ефимова, 2013].

Rəqəmsallaşma sayəsində insan müdaxiləsi tələb etməyən texnologiya və avadanlıqların tətbiqi fiziki əmək sərfini azaltmağa, lazımsız və ya zəruri olmayan ara bağlantılarını aradan qaldırmağa, maliyyə xərclərinə qənaət etməyə və bununla da riskləri minimumlaşdırmağa imkan

verir. Bütün bunlar, eləcə də qlobal mühitdə cərəyan edən proseslər, intellektual inkişaf tendensiyaları xidmət sahələrinin inkişafını daha da sürətləndirir. Artıq, əksər inkişaf etmiş ölkələrin ÜDM-də xidmət sektorunun payı 60-65%-in üzərindədir [B.B.Котилко, Е.А.Ефимова, 2013].

Xidmət sahələrinin sosial-iqtisadi mahiyyəti və xüsusiyyətləri

Mütəxəssislərin fikrincə, xidmət sahələri xidmət sektoru və sosial sektor olmaqla iki hissəyə bölünür. Xidmət sektoruna mənzil-kommunal təsərrüfatı, tikinti, elektrik, qaz, istilik, su təchizatı, nəqliyyat xidmətləri və texniki xidmətlər, rabitə və telekommunikasiya xidmətləri, rəqəmsal və məişət cihazlarının təmiri xidmətləri, ticarət xidmətləri, iaşə xidmətləri, məişət, sığorta xidmətləri və s., sosial sektora iş icarə, müalicə və sanatoriya, təhsil, informasiya, hüquq, maliyyə, tərcümə, mehmanxana, təhlükəsizlik, turizm, əyləncə və istirahət xidmətləri və s. aid edilir.

Xidmətlərin inkişaf dinamikası göstərir ki, davamlı artım müşahidə olunur. Xidmətlərin həcmnin artması isə qlobal tendensiyaya, yəni maddi istehsal sferasına münasibətdə xidmət sahəsinin genişləndirilməsinə uyğundur. Müasir qlobal çağırışlar belə deməyə əsas verir ki, bu tendensiya gələcəkdə də davam edəcək. Eyni zamanda, aşağıdakı səbəblər də xidmət sahələrinin inkişafına təsir edir [A.M.Əsədov, Ə.M.Əsədov, 2016; B.B.Котилко, Е.А.Ефимова, 2013; А.Челенков 2001]:

- urbanizasiya səviyyəsinin artması (və müvafiq olaraq məişət, nəqliyyat və digər xidmətlərə tələbatın artması);

- asudə vaxtın artması (və səyahət xidmətləri, əyləncə xidmətləri, şou-biznes, oyun formatları və s. tələbatın artması);

- bir sıra demografik meyillər (uzunömürlülüyün artması və yaşlılar üçün göstərilən xidmətlərin siyahısının genişləndirilməsi zərurəti);

- ölkə əhalisinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi (insanların ikinci və üçüncü təhsil almaq istəyi, müxtəlif növ əlavə təhsil və təlimlərə tələbat və s.);

- tibbi xidmətin səviyyəsinin yüksəldilməsi (məsləhət, profilaktika və müalicə üçün tibbi xidmətlərin çeşidinin genişləndirilməsi);

- kommunikasiya əlaqələrinin və imkanlarının inkişafı (mobil, kompüter və digər avadanlıqların təmirinə tələbatın artması, onun zəmanət xidməti, proqram təminatının yenilənməsi və s.);

- insanların rahat həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün xidmətlərin sayının artırılması.

Rəqəmsal iqtisadiyyatda xidmətlərin həcmnin artmasına digər səbəblərlə yanaşı, informasiya texnologiyalarının inkişafı və istehlakçı tələbatının çətinləşməsi - mövcud olanların dəyişdirilməsi və yeni xidmət növlərinin yaranması da (məsələn, pilotsuz nəqliyyat üçün xidmətlər, maliyyə vasitəçiliyi xidmətləri, kriptovalyuta konsaltinqi və s.) ciddi təsir edir [B.B.Котилко, Е.А.Ефимова, 2013; А.Челенков 2001].

Rəqəmsal iqtisadiyyatda xidmət sahələrinin inkişaf istiqamətləri

Tədqiqat rəqəmsal iqtisadiyyatda xidmət sektorunun inkişafı üçün aşağıdakı əsas sahələri formalaşdırmağa imkan verir [B.B.Котилко, Е.А.Ефимова, 2013; А.Челенков 2001; А.В.Казаев, 2019]:

1) süni intellektin tətbiqinin genişləndirilməsi. Mühafizə xidmətləri sahəsində, mülki və hərbi aviasiyada idarəetmə prosesində unikal neyrokompüterlər, yeni baqaj yoxlama cihazları, insanların sıx olduğu ictimai yerlərdə (hava limanları, dəmiryol vağzalları, limanlar və s.) üzün və emosiyalarının tanınması üçün neyroproqramlar, şəxsi identifikasiya sistemləri, səsin tanınması, nömrə nişanının tanınması, aerokosmik təsvirlərin təhlili, əmtəə və pul axınlarının optimallaşdırılması, plastik və ya neyro-kartlarla əməliyyatların təhlükəsizliyi və s. ticarət xidmətlərinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıracaq və onlayn alışların sayını artıracaqdır.

Turizm sahəsində çoxkanallı turizm xidmətinin - 7/24 gecə-gündüz saytlar, mobil proqramlar, operativ reaksiya və turizm xidmətlərinin müştərilərinə bütün lazımi məlumatların təqdim edilməsi əsas olacaq. Müştəri davranışının təhlili onlayn və ya oflayn rejimdə həyata keçiriləcək ki, bu da daha dəyərli səyahət təklifləri və məhsulları yaratmağa, istehlakçıların üstünlükləri əsasında müştərilərlə qarşılıqlı əlaqənin ən effektiv üsullarını və kanallarını seçməyə imkan verəcək.

2) cəmiyyətin insan kapitalına investisiyaların artırılması. Müxtəlif təbəqə və kateqoriyalardan olan vətəndaşların fərqli qabiliyyətlərini, bilik və səriştələrini inkişaf etdirən təhsil, tibbi və digər xidmətlərin siyahısını genişləndirmək.

3) xidmət sektorunun müştəri yönümlülüğünün artırılması. İnnovativ rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi müştərilər üçün unikal fərdiləşdirilmiş təkliflər yaratmağa, virtual köməkçi xidmətlərini - məsələn, Google Assistant, Amazon Alexa, Apple-ın Siri, naviqasiya xidmətləri kimi şəxs üçün səs, qrafik və ya mətn daxiletmələri vasitəsilə yerinə yetirə bilən xidmətlər yaratmağa imkan verəcəkdir.

4) əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi və hər bir sosial yönümlü dövlətin (o cümlədən, Azərbaycan) qlobal məqsədə nail olmağa yönəlmiş xidmətlərin siyahısını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirməsidir.

Eyni zamanda, bütün müsbət tendensiyalarla yanaşı rəqəmsal iqtisadiyyatda xidmət sektorunun inkişafının risklərini və təhlükələrini də nəzərə almaq vacibdir. Şəxsi məkana müdaxilə edərək insan hüquqlarının mümkün pozulması riski, manipulyasiya təhlükəsi, alınan fərdi məlumatların istifadəsi zamanı məlumat sızması halında yeni texnologiyalara inamın mümkün azalması riski, Ali təhsilli məzunların çoxluğu fonunda səriştəli kadrların çatışmazlığı, periferiyadan mərkəzə doğru “beyin axını”, fərdin milli və psixoloji xüsusiyyətləri, kompüter cinayətlərinin artması və s. iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması kontekstində xidmət sektorunun inkişafına mane olur [B.B.Котилко, Е.А.Ефимова, 2013; А.Челенков 2001; А.В.Казаев, 2019].

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, süni intellekdən istifadənin genişləndirilməsi, insan kapitalına investisiyaların artırılması, xidmət sektoruna müştəri diqqətinin artması, qlobal məkanda insanların hərəkətliliyinin çoxalması rəqəmsal iqtisadiyyatda xidmət sektorunun inkişafı üçün əsas istiqamətlərə aid edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. A.M.Əsədov, Ə.M.Əsədov. “Elektron xidmətlərin təşkili: reallıqlar və perspektivlər”. Dərs vəsaiti, Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2017, 192 s.

2. A.M.Əsədov, Ə.M.Əsədov “Xidmət sahələrində kommersiya fəaliyyətinin əsasları”. Dərs vəsaiti, Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2016, 250 s.

3. A.Satıcı “Azərbaycan rəqəmsal təhsil platformalarına ən yaxşı çıxışı olan ölkələrdəndir”. <https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/azerbaycan-reqemsal-tehsil-platformalarina-en-yaxs-i-c-ixis-i-olan-o-lkelerdendir-29>

4. M.Q.Əkbərov “Elektron kommersiya”. Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2011, 212 s.

5. Regional rəqəmsal hökumət portalının ilkin versiyası hazırlanıb - <https://www.digital.gov.az/az/media/press/regional-reqemsal-hokumet-portalinin-ilkin-versiyasi-hazirlanib>;

6. А.Челенков “Маркетинг услуг”. М: “Центр маркетингового исследования и менеджмента”, 2001.

7. А.В.Казаев “Возможности цифровизации для повышения качества клиентского опыта сервисных организаций”. «Развитие сферы услуг: стратегии, инновации, компетенции: Материалы Всероссийской научно-практической конф.» Нижний Новгород, Изд-во ННГУ, 2019, стр. 23-28.

8. А.М.Саралидзе «Социальная политика и сфера услуг». Владим. Госуниверситет, 2004.

9. В.В.Котилко, Е.А.Ефимова «Развитие сферы услуг и трансформация рынка труда в России: региональный аспект». Государственный советник, 2013, № 4, стр. 59-68.

10. Галайда Н.К. и др. «Методы и критерии оценки транспортной политики государственных участников ЕЭП» «Национальные интересы: приоритеты и безопасность» 2006, №6, стр. 33-40.

JEL kodu: J380, J08, E3

SOSIAL SİYASƏTDƏ İŞÇİ QÜVVƏSİNİ QORUYAN MİNİMAL ƏMƏKHAQQI SİYASƏTİ

Rzayev Əli Elman

İstanbul Universiteti

<https://orcid.org/0000-0003-0883-0263>

azcomu2018@gmail.com

MINIMUM WAGE POLICY THAT PROTECTS THE WORKFORCE IN SOCIAL POLICY

Rzayev Ali Elman

Istanbul University

<https://orcid.org/0000-0003-0883-0263>

azcomu2018@gmail.com

Summary

The minimum wage policy is one of the main social policy areas in terms of protecting the state's labor resources. In this regard, the state intervenes in the market and implements certain measures to improve the social conditions of the

workforce, if necessary. In our current study, the dynamics of the increase in minimum wages for the reference period in Azerbaijan was analyzed. While conducting this analysis, the percentages of increase in consumer goods were also analyzed, and the existing relationship was analyzed from the theoretical point of view. As a result of the analysis, it is noticeable that the government of Azerbaijan increases minimum wages at certain intervals. There has been a nominal increase of 252% in the minimum wage over the past 12 years under reference. While there are sharp increases in minimum wages in certain periods, it is seen that there are no sharp increases in the consumer price index. In general, it can be said that the government of Azerbaijan implements minimum wage increases without depending on the consumer price index. At the same time, we can see that there are differences as well as similarities in defining the minimum wage of the International Labor Organization and the government of Azerbaijan.

Keywords: minimum wage, social policy, consumer price index.

ПОЛИТИКА МИНИМАЛЬНОЙ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ, КОТОРАЯ ЗАЩИЩАЕТ РАБОЧУЮ СИЛУ В СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ

Рзаев Али Эльман

Стамбульский Университет

<https://orcid.org/0000-0003-0883-0263>

azcomu2018@gmail.com

Резюме

Политика минимальной заработной платы является одним из основных направлений социальной политики в части защиты трудовых ресурсов государства. В связи с этим государство вмешивается в рынок и при необходимости реализует определенные меры по улучшению социальных условий рабочей силы. В нашем текущем исследовании была проанализирована динамика роста минимальной заработной платы за отчетный период в Азербайджане. При проведении этого анализа также были проанализированы проценты увеличения потребительских товаров, а существующая связь была проанализирована с теоретической точки зрения. В результате анализа заметно, что правительство Азербайджана повышает минимальную заработную плату через определенные промежутки времени. Номинальное увеличение минимальной заработной платы за последние 12 лет составило 252%. Несмотря на резкое повышение минимальной заработной платы в определенные периоды, видно, что резкого роста индекса потребительских цен не наблюдается. В целом можно сказать, что правительство Азербайджана осуществляет повышение минимальной заработной платы вне зависимости от индекса потребительских цен. В то же время мы видим, что есть как различия, так и сходства в определении минимальной заработной платы Международной организацией труда и правительством Азербайджана.

Ключевые слова: минимальная заработная плата, социальная политика, индекс потребительских цен.

Əməyin qorunması, haqqının ödənməsi məsələsi, 19-cu əsrin ən önəmli hadisəsi olan Sənaye İnqilabı ilə birlikdə aktualıq qazanmışdır. Böyük sərmayədarların istehsalatda əməyi istismar etməsi nəticəsində işçi tətilləri başlamış, nəticədə dövlətin müdaxilə etməsi məcburiyyəti meydana gəlmişdir. Bu nöqtədə məhdud mənada sosial siyasətin tarixini bu dövrlərdən başlatmağımız mümkündür. Mövzuya giriş etmədən öncə məhdud və geniş mənada sosial siyasətin tərifi vermək məqsəduyğundur. Məşhur alman alimi, Gerhard Kessler sosial siyasəti sosial siniflərin hərəkətləri, münaqişə və çəkişmələri nəticəsində dövləti və hüquqi şəraiti canlı tutan və davam etdirən siyasət sahəsi olaraq açıqlamışdır (Tuna & Yalçıntaş, 2011). Bir başqa tərifə görə isə dar mənada sosial siyasət, kapitalist iqtisadi şəraitdə işçi və sərmayədarlar arasında meydana gələn

təzadlar və mübarizələri zəiflədən, ortadan qaldırmaq üçün səy göstərən, mövcud şəraiti qoruyan siyasət sahəsidir (Tokol & Alper, 2017). Qeyd etmək istəyirəm ki, tezisimizdə də məhdud mənada sosial siyasət içərisində minimal əmək haqqı siyasətindən bəhs ediləcəkdir. Sosial siyasətin əsasən dövlətin yerinə yetirdiyi siyasət olduğunu nəzərə alsaq, bu tezisdə, Azərbaycan nümunəsində əməyin əsas elementi olan əmək haqqı siyasəti haqqında dəyərləndirmə aparılacaqdır.

Azərbaycanda hər sahədə olduğu kimi əmək ehtiyatlarının maddi-sosial rifah şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün hər daim iş aparılmaqdadır. Bu məsələni dövlət bir növ əsas vəzifə olaraq öz üzərinə götürmüşdür. Konstitusiyanın 35-ci maddəsində birbaşa “əmək hüququ” başlığı ilə əmək münasibətləri ilə əlaqəli müddəalar yer almışdır. 35-ci maddənin 6-cı bəndi dövlətin əmək haqqı siyasətindən bəhs etməkdədir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995). Dövlət Konstitusiyadan irəli gələn vəzifələri yerinə yetirməkdə sosial siyasət tədbirlərini həyata keçirməkdədir. Əmək məcəlləsinin 154-181-ci maddələri əmək haqqı siyasəti ilə bağlı dövlətin sosial siyasətindəki hüquqi tənzimləmələri əhatə etməkdədir. İşçilərin haqlarını qorumaq baxımından əsas hüquqi özəllik daşıyan sənəddir (Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsi, 1994).

Dövlətin əmək ehtiyatlarını qoruduğu vasitələrdən biri ölkədə minimal əmək haqqı siyasətini müəyyənləşdirməkdir. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinə görə minimum əmək haqqı, bütün əhali üçün dövlət tərəfindən qəbul edilmiş minimum əmək haqqıdır və buna istehlak qiymətləri indeksinin artması ilə əlaqədar il ərzində mütəmadi olaraq yenidən baxılır. Milli valyuta ilə ödənilir (Naxçıvan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2022). Beynəlxalq Əmək Təşkilatına görə, minimum əmək haqqı, bir işəgötürənin, müəyyən bir müddət daxilində icra edilən əmək miqdarı üçün əmək ehtiyatlarına ödənilməsi gərəkən, kollektiv müqavilə və şəxsi müqavilələrlə azaldılması mümkün olmayan əmək haqqıdır (ILO, 2022). Azərbaycanda müvafiq qanunvericilikdəki təriflə, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının tərfi arasında müəyyən bənzərliklər olduğu kimi fərqliliklərin də olduğu görünməkdədir. Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycanda minimum əmək haqqı siyasəti və istehlak qiymətləri indeksi üzrə göstəricilər yer almışdır. Araşdırmada referans alınan dönm 2010-2022 illəri arasındakı dönmədir.

Cədvəl 1: İllərə görə Dövlətin Minimum Əmək Haqqı Siyasəti Dinamikası

Minimum Əmək Haqqı Siyasəti			
İllər	Miqdar	%	İstehlak Qiymətləri İndeksi
2010	85 azn	13,30%	4,40%
2011	93,50 azn	10%	7,90%
2013	105 azn	12,20%	2,40%
2017	116 azn	10,40%	12,90%
2018	130 azn	12%	2,30%
2019 Mart	180 azn	38,40%	2,60%
2019 Sentyabr	250 azn	38,80%	
2022	300 azn	20%	12,5%

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az; Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, www.cbar.az (24.09.2022)

Araşdırılmamız, işçilərin sosial həyat şəraitini təmin edən Azərbaycanın minimum əmək haqqı siyasəti haqqında dəyərləndirməsini özündə əks etdirir. Azərbaycan hökuməti sosial siyasət tədbirləri içərisində minimum əmək haqqı siyasətini mütəmadi olaraq tənziqləmələr etmədiyi gözə çarpır. Məsələn, 2012, 2020, 2021-ci illərdə minimal əmək haqqının miqdarında hər hansı dəyişiklik edilməmişdir. Buna rəğmən, 2019-cu ildə minimal əmək haqqında iki dəfə önəmli miqdarda artımın olduğu gözə çarpır. Cədvəldə, istehlak qiymətləri indeksində də yer verilmişdir. Buradakı faizlərdə də dalğalanma müşahidə edilir. Ümumilikdə baxsaq görərik ki, minimal əmək haqqlarındakı nominal artımlar, istehsal qiymətləri indeksindən daha çoxdur. 2019-cu ildəki hər iki artımın yüksək faizdə bir artım olduğunu, bunun qarşılığında isə, istehlak qiymətləri ilə bağlı açıqlanan rəqəmlərin çox da yüksək olmadığını görürük. Burada, hər hansı bir əlaqənin varlığını müəyyən etmək üçün ekonometrik analizlərə ehtiyac olduğunu söyləyə bilərik. Lucas və Rappingin ABŞ-da apardığı tədqiqatda malların qiymətində 10%-lik bir artımın real əmək haqqını 2,2% azaltdığını ortaya qoymuşdur (Lucas & Rapping, 1969). Akgül və Bükeyin Türkiyədə apardığı tədqiqat, minimal əmək haqqı artımının istehlakmalları qiymətlərini artırıb, spiral tarif qiymətləri vəziyyətini yaratdığını ortaya qoymuşdur (Akgül & Bükey, 2020). Ümumiyyətlə, mövcud araşdırılmamızın dövlətin minimal əmək haqqı siyasətinin çərçivəsini təqdim etmək baxımından önəmli olduğunu, bu mövzuda gələcək araşdırmalar üçün yol göstəricisi olduğunu söyləyə bilərik.

Ədəbiyyat:

1. Akgül, O., & Bükey, A. M. (2020). Türkiyə'de Enflasyon ile Asgari Ücretler Arasındaki İlişki ve Ücrer-Fiyat Sarmalı. *Journal of Policy Conferences*, 78, pp. 257-282.
2. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsi. (1994). Bakı: Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik Toplusu. No:4 Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (1995). Bakı.
4. Azərbaycan Statistika Komitəsi. (24.09.2022). www.stat.gov.az
5. Azərbaycan Mərkəzi Bankı. (24.09.2022). www.cbar.az
3. International Labour Organization (ILO). (25.09.2022). *Asgari Ücretin Tanımı ve Amacı*. https://www.ilo.org/global/topics/wages/minimum-wages/definition/WCMS_439072/lang--en/index.htm
4. Lucas, R., & Rapping, L. (1969). Real Wages, Employment and Inflation. *Journal of Political Economy*, 77, pp. 721-754.
5. Naxçıvan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (25.09.2022). <http://statistika.nmr.az/menu/source/5/003.php>
6. Tokol, A., & Alper, Y. (2017). *Sosyal Politika*. Bursa: Dora Basım Yayın Dağıtım.
7. Tuna, O., & Yalçıntaş, N. (2011). *Sosyal Siyaset*. İstanbul: Filiz Kitabevi Basım Yayın Dağıtım

FUTURES MARKETS IN AZERBAIJAN APPLICABILITY: TURKISH MODEL ON REVIEW

Ibrahimov Emin Intigam
Istanbul University
<https://orcid.org/0000-0002-2051-483X>
emin96ibrahim@gmail.com

AZƏRBAYCANDA GƏLƏCƏK BAZARLARIN MÖVCUDLUĞU: TÜRKİYƏ MODELİ ÜZƏRİNDƏ

İbrahimov Emin İntiqam
İstanbul Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-2051-483X>
emin96ibrahim@gmail.com

Xülasə

Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının (SSRİ) dağılmasından sonra Azərbaycan müstəqilliyini əldə edən ölkələrdən biri oldu. Xüsusilə neft ehtiyatlarına investisiya qoyuluşundan sonra sürətlə irəliləməyə başlayan iqtisadiyyatda ciddi canlanma və artım qeydə alınıb. Neftin üstünlük təşkil etdiyi Azərbaycan bazarında fyuçers bazarı az inkişaf edib. Sovet dövründən mövcud olan fyuçers bazarı öz dövrünün tələblərini yerinə yetirirdi. Müstəqillik əldə etdikdən sonra fyuçers bazarı yenidən quruldu və əsaslı dövlət dəstəyi göstərildi. Amma uzun müddət bu bazar əsasən dövlət istiqrazları üzərində işləyirdi və dövlət ehtiyaclarını ödəyən bir quruma çevrildi. İştirakçıların sayını artırmaq və dünya standartlarına uyğun model yaratmaq məqsədilə dövlət tərəfindən təklif olunan dəstək proqramları iqtisadi böhran səbəbindən gözlənilən səmərəni vermədi. İqtisadiyyat böhrandan sonra bərpa olunmağa başlayandan sonra bir sıra dəstək proqramları təklif edildi və yenidən artım istiqamətində həyata keçirilməyə başlandı.

Fyuçers bazarının arzu olunan səviyyədə inkişaf etməməsinin digər tərəfi isə bazarın dünya standartlarından uzaq olmasıdır. Bu araşdırmada dünya fyuçers bazarının standartları araşdırılmış, Türkiyədə tətbiq olunan bazar tədqiq edilmiş və Türkiyə modelinin Azərbaycanda tətbiqi ölçülmüşdür.

Açar sözlər: SWAP, forvard, fyuçers, CETA proqramı, strateji yol xəritəsi.

СУЩЕСТВОВАНИЕ БУДУЩИХ РЫНКОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: НА ОБЗОРЕ ТУРЕЦКОЙ МОДЕЛИ

Ибрагимов Эмин Интигам
Стамбульский Университет
<https://orcid.org/0000-0002-2051-483X>
emin96ibrahim@gmail.com

Резюме

Азербайджан стал одной из стран, получивших независимость после распада Союза Советских Социалистических Республик (СССР). Экономика, которая начала быстро развиваться, особенно после инвестиций в запасы нефти, зафиксировала серьезное восстановление и рост. На азербайджанском рынке, где доминирует нефть, фьючерсный рынок мало развит. Рынок фьючерсов, существовавший с советских времен, отвечал требованиям своего времени. После обретения независимости фьючерсный рынок был

реструктурирован, и ему была оказана существенная государственная поддержка. Но долгое время этот рынок работал в основном на государственных облигациях и стал институтом, удовлетворяющим потребности государства. Программы поддержки, предложенные государством с целью увеличения количества участников и создания модели, соответствующей мировым стандартам, не дали ожидаемой пользы из-за экономического кризиса. После того, как экономика начала восстанавливаться после кризиса, был предложен ряд программ поддержки, которые снова начали реализовываться в направлении роста.

Другая сторона фьючерсного рынка, который не развивается на желаемом уровне, заключается в том, что рынок далек от мировых стандартов. В этом исследовании были изучены стандарты мирового фьючерсного рынка, изучен рынок, применяемый в Турции, и измерена применимость турецкой модели к Азербайджану.

Ключевые слова: SWAP, форвард, фьючерсы, программа СЕТА, стратегическая дорожная карта.

Definition of Futures Markets

Financial markets are where those who need funds and those who have surplus funds meet. The market does not only consist of buyers and sellers. Apart from these, there are intermediary institutions that bring these two parties together, financial assets that will ensure the flow of funds, laws and regulations that ensure the safe and fair operation of the market (Mert, 2011).

Assets whose ownership is transferred from one person to another as a result of buying and selling transactions in financial markets are also divided into two parts according to their maturities. These are derivatives markets and spot markets; Spot markets are markets where cash transactions are made. We can give examples of foreign exchange, buying and selling transactions between banks, bond transactions, bond markets and stock markets (Petzel, 2009).

Derivatives market are these where an agreement is made for a future contract or any transaction today and it is also known as futures markets. Here, a price agreement is made for the delivery of the financial asset that is the subject of the contract at future dates. Contracts which are traded in these markets are more professional and complex compared to those of the spot market. For instances, SWAP transactions and Options contracts, Forward and Futures. Futures and markets are necessary to protect from the risk and uncertainty that usually occurs in the market from the position of businesses. Furthermore, these markets are also used for arbitrage and speculation (Ceylan & Korkmaz, 2015).

Borsa Istanbul (BIST) Futures and Options Market (VIOP)

The name was changed to Istanbul Stock Exchange from its old name which was Borsa Istanbul and BIST for abbreviation. BIST offers its services by acting as an intermediary between local and foreign institutions (Varol, 2010).

Borsa İstanbul has members from different sectors. In Borsa Istanbul, products such as bills, bonds, stocks, and treasury bills create volume on the stock market and economy by making procedures. The role of the Istanbul Stock Exchange, which was established on December 26, 1985, during the formation of Borsa Istanbul, has been quite significant (Yilmaz, 2016).

Borsa İstanbul has a structure which is consisting of its organization, board of directors, chairman of the board of directors, vice chairman and members of the board of directors, committees, and senior management (Aydın, 2015).

Borsa Istanbul is evaluated under four different index categories and it is divided into categories such as A, B, C and D. In the stock exchange, which is the highest in the created share

group, the volumes and shareholder companies are in the A category. The category that owns medium-sized companies is included in category B. On the stock exchanges where small traded companies are located, it is made with C and D categories (Seyidoğlu, 2016).

In Borsa Istanbul, the data of the trading volumes of the six-month evaluation periods, which are backwards from the last days of November, February, May and August, are available. There are four index periods for BIST which are 30, 50 and 100 indices as January, March, April, June, July, September and October, December, respectively (Borsa Istanbul, 2022).

VIOP, on which the quality limit and standard are determined in a certain order, goods, products, financial products, foreign currency, commodities, etc. are agreements established on the delivery or non-delivery of products in the future (Seyidoğlu, 2016).

The critical point of forward agreements is that they are based on standards. The issue of maintaining the standards in the agreements is to ensure that the agreements could create an environment of trust for the parties who will make the purchase or sale. In the established trust environment, it ensures that the parties act comfortably during the transactions made in the agreements (Cetin, 2016).

In these agreements, it is the variable price that is possible in the buying and selling transaction. These agreements, which trade on VIOP, are still under the guarantee of the stock market, as they create trading volume on the stock market. These agreements, which are traded on the stock exchange, guarantee the parties due to the existence of an assurance environment (Borsa Istanbul, 2022).

It is possible to divide forward contracts into 4 basic categories that will be important for the goods or products which will be the subject of the agreement; Commodity Contracts, Currency Contracts, Interest Contracts, Index Contracts (Cetin, 2016).

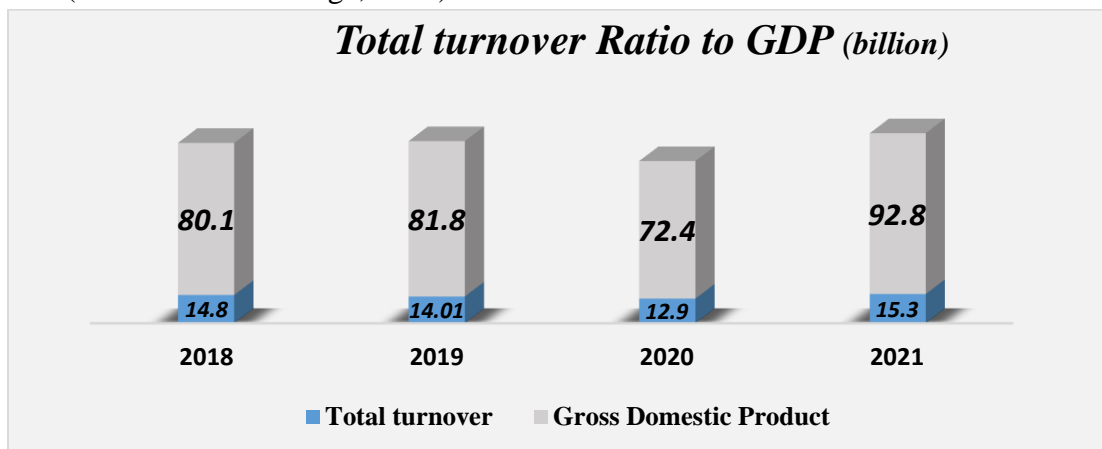
Azerbaijan Financial System

The full creation and operation of the financial market in Azerbaijan after independence coincides with the year of 1995. In the last 20 years, several laws and decisions have been taken in the country regarding the financial market and its members. The banking system has been renewed, demands on insurance companies have been increased, and legal arrangements have been made. However, despite these changes, the Financial Market has generally met the financial needs of the government and has been one of the major obstacles to the development of this market. Despite all these developments, today the Azerbaijan Finance Market belongs to the emerging market category (Ministry of Labour and Social Protection of Population of the Republic of Azerbaijan, 2019).

The formation of the stock exchange began in 1996 when the Ministry of Finance announced the first treasury bill issuance with a total of \$1 million and an annual yield of 31.18%. Formed in 1999, the State Securities Committee began to establish the main mechanisms for the development of the securities market (Delice, 2012).

In October 2000, the Baku Stock Exchange was established by a group of shareholders, mainly from the banking sector, including foreign capital. One of them is the Istanbul Stock Exchange.

The status of the stock exchange is a non-public joint stock company with 20 shareholders and 10 members (Baku Stock Exchange, 2022).

Source: Baku Stock Exchange, www.bfb.az (03.09.2022)

Strategic Roadmap

The Strategic Roadmap for the development of financial services in the Republic of Azerbaijan was prepared on March 16, 2016, with the approval of the President of Azerbaijan on the most important aspects of the strategic roadmaps related to the national economy and its basic sector and the problems arising from this approval. This Strategic Roadmap covers 3 periods and these periods are short, medium and long-term, respectively. Until 2020, the part is the strategic view and the action plan, the part until 2025 consists of the long-term view for the period and the target view for the periods after 2025. Five strategic goals and 16 priorities have been prepared to achieve the goals that set out in the Strategic Roadmap until 2020 (Azerbaijan President Site, 2019).

CETA Program

It is the central electronic platform established in 2016 for the implementation of State Programs for the development of securities markets in 2011-2020 and prepared with the support of the Korean Stock Exchange.

The brand new unit system operating principle, which combines all the infrastructure institutes of Azerbaijan's securities markets and is established on the basis of pioneering technologies applied in this field all over the world. This creates new trends with high speed and security, from a fully modern system in terms of functionality and trading possibilities to the market participant. This system will give a great impetus to the development of the Azerbaijan stock market. The unit trade, post-trade and control system of the Azerbaijan Securities Markets is named CETA for short (CETA-Centralised Exchange Trading in Azerbaijan), (Central Bank of the Republic of Azerbaijan, 2019).

The Azerbaijani financial market has now passed the formation phase and is going through the development phases. In order to increase the variety and quality of financial services provided in this period, and to attract more participants, the creation of a universal market is one of the strategies to be made.

In order to establish the VIOP market in Azerbaijan, similar in Turkey, the capital markets must go beyond the formation period and enter the development period. After that, making changes in the existing laws and regulations, increasing the guarantee status of the funders, instilling the capital market culture and increasing the product diversity are the most important points.

Great progress is observed due to the support of the state and the 'Strategy Roadmap'. These reforms should be continued in the coming years. But in the current situation, if infancy continues, the transition of the development period may take many years. Apart from these, it is necessary to attract the attention of the private sector and to prepare and implement programs and strategies that will make them market users.

References:

1. Ali C. & Turhan K. (2015) Capital Market and Securities Analysis, Bursa, Financial Institutions.
2. Ali C. (2016) Introduction to Financial Futures Markets.
3. Aykut Y. (2016) The Status of the Futures and Options Exchange, Its Development in Turkey and An Application on Retrospective Options, Istanbul Aydin University.
4. Azerbaijan President Site (2019) Laws and Decisions.
5. Baku Stock Exchange (2022), statistics and information.
6. Borsa Istanbul (2022), Futures Market
7. Central Bank of the Republic of Azerbaijan (2019) FORSAZ.
8. Guven D. (2012) Financial Structure and Policies in Azerbaijan.
9. Halil S. (2016) International Finance, Istanbul,
10. Ministry of Labour and Social Protection of Population of the Republic of Azerbaijan (2019), State Support Programs.
11. Naim V. (2010) Investigation of Izmir Futures and Options Exchange and A Research on TurkDex-Potato Futures Contract.
12. Nurhan A. (2015) Capital Markets and Financial Institutions.
13. Ozkan M. (2011) Futures Market, Istanbul, Derivatives Market.
14. PETZEL, E. T. (2009) Financial Futures and Options, Quorum Books, M. Raymond Leutholod, The Theory and Practice of Futures Markets, Lexington Books, Toronto.

JEL kodu: E4, E5, E6, G2, H2.

**COVID-19 BÖHRANINDAN SONRA VERGİ VƏ FİSKAL SİYASƏTLƏRİN
İSTİQAMƏTLƏRİ**

Həsənov Həsən Şərif

Gəncə Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0000-0003-0444-8737>

hasanov.hasan020@gmail.com

TAX AND FISCAL POLICY DIRECTIONS AFTER THE COVID-19 CRISIS

Hasanov Hasan Sarif

Ganja State University

<https://orcid.org/0000-0003-0444-8737>

hasanov.hasan020@gmail.com

Summary

It is irrefutable fact that, COVID-19 pandemic had an unprecedented detrimental effects on economy. However initially it was a health crisis, it turned to economic turmoil in just a few months and caused to a sharp decline in country's economic activities. It primarily influenced to unemployment rate, decrease in income of budget and socio-economic conditions of countries. It has to be indicated that, pandemic has also caused a significant deterioration in public finance and forced governments to take necessary measures in order to eliminate the negative effects of it. Governments, central banks and regulators utilized several tools and instruments such as lowering of interest rates, increasing of government spending, easing of liquidation, implementing socio-economic stimulus packages and etc. These preventive measures led countries at least to mitigate the effects of pandemic and to stabilize their economic and social conditions. It has to be emphasized that tax and fiscal policies have vital roles in enhancing equity through policies to address the distribution of income and wealth.

Key words: fiscal policy, taxes, stimulus package, expenditures, interest rate.

**НАПРАВЛЕНИЯ НАЛОГОВОЙ И ФИСКАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ПОСЛЕ
КРИЗИСА COVID-19**

Гасанов Гасан Шариф

Гянджинский Государственный Университет

<https://orcid.org/0000-0003-0444-8737>

hasanov.hasan020@gmail.com

Резюме

Неопровержимым фактом является то, что пандемия COVID-19 оказала беспрецедентное пагубное воздействие на экономику. Однако изначально это был санитарный кризис, всего за несколько месяцев он перерос в экономические потрясения и вызвал резкий спад экономической активности в стране. В первую очередь это повлияло на уровень безработицы, снижение доходов бюджета и социально-экономическое

положение стран. Следует отметить, что пандемия также вызвала значительное ухудшение состояния государственных финансов и вынудила правительства принять необходимые меры для устранения ее негативных последствий. Правительства, центральные банки и регулирующие органы использовали несколько инструментов и инструментов, таких как снижение процентных ставок, увеличение государственных расходов, облегчение ликвидации, внедрение пакетов социально-экономических стимулов и т. д. Эти превентивные меры позволили странам, по крайней мере, смягчить последствия пандемии и стабилизировать свои экономические и социальные условия. Следует подчеркнуть, что налоговая и фискальная политика играют жизненно важную роль в повышении справедливости посредством политики, направленной на решение проблемы распределения доходов и богатства.

Ключевые слова: фискальная политика, налоги, пакет стимулов, расходы, процентная ставка.

COVID-19 pandemiyası qlobal sağlamlıq böhranı ilə nəticələndi və iqtisadi fəallığın yaxın tarixdə misli görünməmiş kəskin azalmasına səbəb oldu (Carmen, 2022). Cəmi bir neçə ay ərzində COVID-19 pandemiyası sağlamlıq böhranından qlobal iqtisadi böhrana çevrildi və qlobal ÜDM-də 2008-ci ildəki qlobal maliyyə böhranından daha böyük azalmaya səbəb oldu (OECD, 2021). COVID-19 pandemiyası dünya dövlətlərinin maliyyə sistemlərində əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməyə səbəb oldu (Hanushek və Woessmann, 2020).

Stupak (2019) bildirir ki, tənəzzül zamanı iqtisadiyyatda məcmu tələb düşür, bu da əmək haqqı artımının yavaşlaması, işçi qüvvəsinin azalması, biznes gəlirlərinin azalması və investisiyaların azalması ilə nəticələnir. Stupakın (2019) arqumenti Das (2015) tərəfindən aparılmış əvvəlki araşdırmaları dəstəkləyir ki, böhran və ya tənəzzülün təsiri adətən beynəlxalq ticarət həcmının azalması, kredit, investisiya, yardım və hətta müxtəlif ölkələr tərəfindən həyata keçirilən qənaət siyasətlərində əks olunur. Holland (2019) fiskal vəziyyətin fiskal genişlənmə və qənaət arasında dəyişdiyini və onların effektivliyinin qiymətləndirilməsinin hələ aydın olmadığını vurğulayır. Digər tərəfdən, qənaət siyasəti tənqid edilib və böhran dövründə səmərəsiz hesab olunur.

Covid-19-un iqtisadi və sosial sahədə yaratdığı problemlər

İlkin olaraq qeyd etmək lazımdır ki, COVID-19 bütün dünyada iqtisadi artımın yavaşlamasına səbəb oldu (OECD, 2021). Davamlı zəif iqtisadi artım dövrləri vergi daxilolmalarını zəiflədir və xərcləmə təzyiqlərini aradan qaldırmağı, dövlət borcunun dayanıqlığını qorumağı və ümumən əhalinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmağı çətinləşdirir (Tom and Maria, 2021). COVID-19 böhranı uzunmüddətli məhsuldarlığa müsbət təsir göstərə bilər, məsələn, rəqəmsallaşmanın sürətləndirilməsi, xüsusən də xidmət sektorlarında kiçik və orta biznes tərəfindən rəqəmsal texnologiyaların mənimsənilməsi kimi sahələrə müsbət təsir göstərə bilər (Causa, Browne və Vindics, 2019). Buna baxmayaraq, böyük tənəzzüllər məhsuldarlığa, o cümlədən əmək bazarına daxil olanların məhsuldarlığına uzunmüddətli və mənfi təsir göstərir (Andrews, Charlton & Moore, 2021). COVID-19 böhranı dövlət maliyyəsində əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməyə səbəb oldu və bu, vergi və xərc siyasətlərinə yenidən baxılmasını tələb edir. Saxlama tədbirləri, hökumət xərclərinin artması və vergi daxilolmalarının azalması büdcə kəsirinin və dövlət borcunun artmasına səbəb olub ki, bu da ÜDM-in faizi olaraq son bir neçə onillikdə ən yüksək səviyyəyə çatıb (Hendren və Sprung, 2020). Borc üzrə cari faiz ödənişləri əksər ölkələr üçün aşağı istiqraz gəlirliyi və uyğunlaşdırılmış pul siyasəti səbəbindən idarə oluna bilsə də, yüksək borcun

saxlanması faiz dərəcəsi artımlarına və iqtisadi artımın ləngiməsinə qarşı həssaslığı artırır və borcun çevrilməsi risklərini artırır. (Kugler, 2021).

Bu tezis ölkənin iqtisadi və sosial inkişafı üçün fiskal və vergi siyasətinin əsas alətlərini və tətbiq olunma istiqamətlərini nəzərdə tutur. Bununla yanaşı tezisdə fiskal siyasətin bir çox tədqiqatçılar və alimlər tərəfindən iqtisadi tənəzzül zamanı tətbiq olunması ilə bağlı araşdırmaları özündə ehtiva edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, COVID-19 böhranı dünyanın bütün ölkələrində iqtisadi böhrana və hətta iqtisadi tənəzzülə gətirib çıxardı. Buna görə də, hökumətlər pandemiyanın təsirini yüngülləşdirmək, onun yol açdığı fəsadları aradan qaldırmaq və o cümlədən ümumi iqtisadi stabilliyi bərpa etmək üçün vergi və fiskal siyasətlərdə dəyişikliklər etdilər. Bunlara daraldıcı fiskal siyasətdən genişləndirici fiskal siyasətə keçid, dövlət xərclərinin artırılması, vergi güzəştlərinin edilməsi və iqtisadi-sosial stimül paketlərinin hazırlanmasını aid etmək olar. Bu dəyişikliklər ölkələrin COVID-19-un mənfi təsirlərinin yüngülləşdirilməsinə və aradan qaldırılmasına şərait yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Reinhart, C. (2022). From Health Crisis to Financial Distress. *IMF Economic Review*, 70(1), pp. 4-31.
2. OECD (2021), *Economic Policy Reforms 2021: Going for Growth: Shaping a Vibrant Recovery*, OECD Publishing, Paris.
3. Stupak, J. M. (2019). Fiscal policy: economic effects. *Congressional Research Service, Report*, pp. 1–11.
4. Das, S. (2015). Growing Informality, Gender Equality and the Role of Fiscal Policy in the Face of the Current Economic Crisis: Evidence from the Indian Economy. *International Journal of Political Economy*, 44 (4), pp. 277-295.
5. Holland, M. (2019). Fiscal crisis in Brazil: causes and remedy. *Brazilian Journal of Political Economy*, 39 (1), pp. 88-107.
6. Bundervoet, T., Dávalos, M., & Garcia, N. (2022). The short-term impacts of COVID-19 on households in developing countries: An overview based on a harmonized dataset of high-frequency surveys. *World Development*, 153, 105844.
7. Causa, O., J. Browne and A. Vindics (2019), "Income redistribution across OECD countries: Main findings and policy implications", *OECD Economic Policy Papers*, No. 23, OECD Publishing, Paris.
8. Andrews, D., A. Charlton and A. Moore (2021), "COVID-19, productivity and reallocation: Timely evidence from three OECD countries", *OECD Economics Department Working Papers*, No. 1676, OECD Publishing, Paris.
9. Hendren, N., & Sprung-Keyser, B. (2020). A Unified Welfare Analysis of Government Policies*. *The Quarterly Journal of Economics*, 135(3), pp. 1209-1318.
10. Kugler, M., Viollaz, M., Duque, D., Gaddis, I., Newhouse, D., Palacios-Lopez, A., & Weber, M. (2021). How Did the Covid-19 Crisis Affect Different Types of Workers in the Developing World? *SSRN Electronic Journal*.

JEL kodu: F22, C23, O17

THE RELATIONSHIP BETWEEN ARTIFICIAL INTELLIGENCE, BIG DATA, AND UNEMPLOYMENT: NEW INSIGHTS FROM DYNAMIC PANEL DATA MODEL OF THE G7 COUNTRIES

Guliyev Hasraddin Faxraddin

İstanbul University

<https://orcid.org/0000-0002-8192-0401>

hasraddin.guliyev@gmail.com

SUNİ İNTELEKT, BÖYÜK MƏLUMAT VƏ İŞSİZLİK ARASINDAKİ MÜNASİBƏT: G7 ÖLKƏLƏRİNİN DİNAMİK PANEL MƏLUMAT MODELİNDƏN YENİ

ANLAŞMALAR

Quliyev Həsərdin Fəxrəddin

İstanbul Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-8192-0401>

hasraddin.guliyev@gmail.com

Xülasə

Bu empirik araşdırma ekonometrik ölçmə modelindən istifadə edərək, süni intellekt və böyük məlumat texnologiyalarının G7 ölkələrində işsizliyə olan təsirini araşdırır. Süni intellekt və böyük məlumat texnologiyaları ədəbiyyatda daha çox futuristik aspektlərdən araşdırılmaqdadır və bu sahədə geniş empirik tədqiqatlar yoxdur. Empirik yanaşmada biz panel verilənlər üçün GMM-sistem qiymətləndirməsindən istifadə etməklə işsizliyi dinamik şəkildə yeni dəyişənlərlə modelləyirik. İstifadə olunan məlumatlar 2005-2020-ci illəri olmaqla G7 ölkələrini əhatə edir. Bu araşdırma yeni texnologiyaların ortaya çıxmasının işsizliyə təsiri araşdırır və bu məqsədlə ölkələr üzrə böyük məlumatlar və süni intellektlə bağlı axtarış səviyyəsini ölçən Google Trend İndeksi (GIT) və onların işsizlik arasındakı əlaqəni kəşf edir. Əsas nəticələr göstərir ki, süni intellekt və böyük məlumat texnologiyaları işsizlik səviyyəsini azaldır və iş “yerini dəyişdirmə effekti” hipotezisini təsdiqlənir.

Açar sözlər: süni intellekt, böyük məlumat texnologiyaları, işsizlik, dinamik panel data

СВЯЗЬ МЕЖДУ ИСКУССТВЕННЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ, БОЛЬШИМИ ДАННЫМИ И БЕЗРАБОТИЦЕЙ: НОВЫЕ ВЫВОДЫ ИЗ МОДЕЛИ ДИНАМИЧЕСКИХ ПАНЕЛЬНЫХ ДАННЫХ В СТРАНАХ G7

Гулиев Хасрэддин Фахрэддин

Стамбульский Университет

<https://orcid.org/0000-0002-8192-0401>

hasraddin.guliyev@gmail.com

Резюме

В этом эмпирическом исследовании рассматривается влияние технологий искусственного интеллекта и больших данных на безработицу в странах G7 с использованием модели эконометрических измерений. Искусственный интеллект и технологии больших данных в основном рассматриваются в литературе с

футуристических аспектов, и обширных эмпирических исследований в этой области не проводилось. В эмпирическом подходе мы будем динамически моделировать безработицу с новыми переменными, используя оценку системы GMM для панельных данных. Используемые данные охватывают страны G7 с 2005 по 2020 год. В этом исследовании исследуется влияние появления новых технологий на безработицу и с этой целью исследуется взаимосвязь между Google Trend Index (GIT), который измеряет уровень поисковых запросов, связанных с большими данными и искусственным интеллектом в разных странах, и их безработицей. Основные результаты показывают, что искусственный интеллект и технологии больших данных снижают уровень безработицы и подтверждают гипотезу об «эффекте вытеснения» рабочих мест.

Ключевые слова: искусственный интеллект, технологии больших данных, безработица, динамические панельные данные.

Advances in artificial intelligence technologies have sparked discussions about the future of jobs, more importantly, whether humans will have any job in the time to come. These discussions are not new, and they have always existed in fluctuations of work automation (Jenkins and Sherman, 1979). However, despite all the fluctuations, most job losses did not happen (Whitley and Wilson, 1982). This period is different because artificial intelligence, linked with increased data accessibility and managing power, allows supercomputers to operate much more assignments than the previous effects of digitalization (Brynjolfsson and McAfee, 2014). As a result of this technology's contentious impact on job loss, artificial intelligence has sparked much attention in the social disciplines. "Future strategic advantage depends on the ability to leverage artificial intelligence, such as machine learning, computer vision, and autonomous systems, and integrate it with the workforce to create symbiotic human-machine teams," according to Rahwan et al. (2019). Artificial intelligence is currently a continuation of automation processes and a culmination of these developments, with significant consequences for the labor market. As a result of the differing viewpoints on the effects of artificial intelligence, the primary source of concern is the role of artificial intelligence in the level of unemployment. The relationship between AI and unemployment is simple in theory, and it's referred to as a "pass-through" to labor productivity. The initial outcome is positive, implying that AI lowers unemployment rates. According to Stevenson (2019), AI improves GDP growth through increasing productivity, boosting future earnings. In this respect, AI is like other new technologies in that it similarly increases productivity. As a result, economic growth creates more jobs, decreasing unemployment levels. Separated phases of structural unemployment can be recorded, but they are only temporary because they disappear once the labor market comes back to stability. The second result is negative, with AI contributing to increased unemployment. "If it does create more work, this work can also be performed by artificial intelligence devices without necessarily implying more jobs for humans," Nilsson (1984) emphasizes in this case. Another technology developing with AI is big data technologies. The tremendous advancements in information and communication technology over the last two decades have ensued in a significant expansion in the quantity of data gathered, ushering in a new era of big data. According to, sensors, mobile devices, online transactions, and social networks produce almost three billion bytes of data per day, including 90 percent of the world's data generated in the previous three years only (Jabbour et al., 2019). As a result of this worldwide process, new technologies known as "Big Data Technologies" have emerged, whose

concepts and approaches attempt to extract potentially relevant information and knowledge from data automatically. As a result, both technologies can be considered recent innovations in the business world. New jobs such as Data Scientist, Machine Learning Engineer, Data Engineer, and Data Analyst were created because of artificial intelligence and big data technologies.

The arrival of "big data" can significantly improve unemployment modeling. Google Trends is a well-known example of this, as it tracks word or phrase patterns entered the Google search engine. Attempts to integrate Google Trends into the predictive model have been successful up to the present. In light of this, is examined the effect of new technologies on unemployment in G7 countries to support the theoretical contribution and discover the relationship between a country's Google Trend Index (GIT) related to Big Data and AI and their unemployment rate in this study. First, this study is one of the first to use a dynamic panel data approach to examine the impact of artificial intelligence and big data technologies on unemployment. Second, this study proposes an empirical analysis focus on G7 countries compared to current studies. Likewise, the outputs are reinforced, incorporating a few control variables with Google search terms in several scenarios.

This study analyses the effect of artificial intelligence, big data technologies on unemployment in the G7 countries, based on the memory process of unemployment adopted by an empirical model that uses dynamic panel estimations. The dataset includes the time from 2005 to 2020. It consists of control variables correlated to the unemployment rate and interested variables related to Artificial Intelligence, Big Data, Data Science, and Machine Learning Google Trend Index. This study tested the relationship between artificial intelligence and big data technologies and unemployment under four scenarios. Scenarios 1-4 involve Google Search Volumes (GIT) associated with Artificial Intelligence, Big Data, Data Science, and Machine learning. We decided to make use of the Arellano–Bover/Blundell–Bond system estimator to test all scenarios, which gives robust results when more lags of the dependent variable are contained in the model. All diagnostic tests prove that the econometric model is valid, and all variables involved in the model are statistically significant.

The inflation finding is consistent with Phillips (1958), and the labor productivity results are entirely consistent with Basu et al. (2006). Each of the models emphasizes the importance of labor productivity and partly validates the Phillips effect (the relationship between inflation and unemployment). The size of the economy and Foreign Direct Investment are two important determinants that have been strongly suggested in the literature to be added to the controls in the dynamic panel model in our scenarios. In all cases, government size and foreign direct investment are significant and negatively correlated with unemployment. Feldmann (2006), Craigwell (2006), and Karlsson et al. (2009) are all fully supported by this. More specifically, the expansion of the public sector in the economies under discussion absorbs the unemployed labor force, with net FDI inflows supporting this process. The most important findings suggest a negative relationship between artificial intelligence, big data technologies, and unemployment. AI and big data technologies increase productivity, that is then augmented by additional capital accumulation. The current businesses will power be improved technologically with a larger labor force, and it is resulting in new jobs. As a result, the "displacement effect" is validated for AI and Big Data

Technologies. Regarding policy implications, G7 and other high-tech countries would effectively provide for the application of artificial intelligence and big data technologies in economic procedures to decrease unemployment. With new jobs created due to this innovative technology, it will be possible to control the unemployment rate and wages.

References:

1. Jenkins, C., & Sherman, B. (1979). *The collapse of work*. London: Eyre Methuen.
2. Whitley, J. D., & Wilson, R. A. (1982). Quantifying the employment effects of micro-electronics. *Futures*, 14(6), pp. 486-495.
3. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies*. WW Norton & Company.
4. Rahwan, I., Cebrian, M., Obradovich, N., Bongard, J., Bonnefon, J. F., Breazeal, C., ... & Wellman, M. (2019). Machine behaviour. *Nature*, 568(7753), pp. 477-486.
5. Stevenson, B. (2019). Artificial intelligence, income, employment, and meaning. *The Economics of Artificial Intelligence: An Agenda*, 189, 195
6. Nilsson, S. G. (1984). The evolution of nest-site selection among hole-nesting birds: the importance of nest predation and competition. *Ornis Scandinavica*, pp. 167-175.
7. Jabbour, C. J. C., Sarkis, J., de Sousa Jabbour, A. B. L. & Godinho Filho, M. (2019). Who is in charge? A review and a research agenda on the 'human side' of the circular economy. *Journal of cleaner production*, 222, pp. 793-801.
8. Phillips, A. W. (1958). The relation between unemployment and the rate of change of money wage rates in the United Kingdom, 1861-1957. *economica*, 25(100), pp. 283-299.
9. Basu, S., Fernald, J. G., & Kimball, M. S. (2006). Are technology improvements contractionary? *American Economic Review*, 96(5), pp. 1418-1448.
10. Feldmann, H. (2006). Government size and unemployment: Evidence from industrial countries. *Public Choice*, 127(3), pp. 443-459.
11. Craigwell, R. (2006). *Foreign direct investment and employment in the English and Dutch-speaking Caribbean*. ILO Subregional Office for the Caribbean.
12. Karlsson, S., Lundin, N., Sjöholm, F., & He, P. (2009). Foreign firms and Chinese employment. *World Economy*, 32(1), pp. 178-201.

JEL kodu: Q01

İNKLÜZİV CƏMİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA TƏHSİLİN ROLU

Qubadov Mirtalib Niyaz

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

<https://orcid.org/0000-0002-4199-5732>

mirtalib_gubadov@mail.ru

THE ROLE OF EDUCATION IN THE FORMATION OF AN INCLUSIVE SOCIETY

Gubadov Mirtalib Niyaz

The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

<https://orcid.org/0000-0002-4199-5732>

mirtalib_gubadov@mail.ru

Summary

The evaluation of the development of the countries of the world is carried out on the basis of relevant indicators. Among these indicators, the most recent is the index of inclusive development.

Currently, ensuring inclusive development is one of the most important issues facing humanity. International organizations, advanced societies are trying to increase all efforts to ensure inclusive development.

An inclusive society is formed under conditions of inclusive development. Education has an important role in the formation of an inclusive society. One of the most important factors determining the sustainable development of the state is the high-level education system. Education is very important for inclusive development.

As in the whole world, special importance is attached to inclusive development in our country. Inclusive development is the basis of the state policy of the Republic of Azerbaijan. The State Programs approved by the President of the Republic of the Azerbaijan serve to expand activities in this field. The long-term development of the economy must rely on modern and strong education. From this point of view, the role of education in the formation of an inclusive society is invaluable. The current article examines the role of education in the formation of an inclusive society.

Keywords: inclusive society, inclusive development, education, sustainable development, human development.

РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБЩЕСТВА

Губадов Мирталыб Нияз

Докторант Академии Государственного Управления при Президенте

Азербайджанской Республики

<https://orcid.org/0000-0002-4199-5732>

mirtalib_gubadov@mail.ru

Резюме

Оценка развития стран мира осуществляется на основе соответствующих показателей. Среди этих показателей последним является индекс инклюзивного развития.

В настоящее время обеспечение инклюзивного развития является одной из важнейших задач, стоящих перед человечеством. Международные организации, передовые общества стараются активизировать все

усилия для обеспечения инклюзивного развития. В настоящее время критерий инклюзивного развития широко используется при оценке развития стран мира.

Инклюзивное общество формируется в условиях инклюзивного развития. Образование играет важную роль в формировании инклюзивного общества. Одним из важнейших факторов, определяющих устойчивое развитие государства, является высокоуровневая система образования. Образование очень важно для инклюзивного развития.

Как и во всем мире, в нашей стране особое значение придается инклюзивному развитию. Инклюзивное развитие является основой государственной политики Азербайджанской Республики. Государственные программы, утвержденные Президентом страны, служат расширению деятельности в этой области. Долгосрочное развитие экономики должно опираться на современное и сильное образование. С этой точки зрения роль образования в формировании инклюзивного общества неопределима. В данной статье рассматривается роль образования в формировании инклюзивного общества.

Ключевые слова: инклюзивное общество, инклюзивное развитие, образование, устойчивое развитие, человеческое развитие.

Hazırda BMT-nin 2015-ci ildə keçirilmiş 70-ci yubiley sessiyasında qəbul olunmuş məqsədlərinin yerinə yetirilməsinin və dünya ölkələrində inkişafın davamlı və dayanıqlı olmasına dair dəyərləndirilmələr aparılır. Dərc edilmiş hesabatlarla əsasən Azərbaycan Respublikası bu sahədə yüksək nəticələr əldə edib və yeni məqsədlər hədəfləyib. İnküziv cəmiyyətin formalaşması yeni hədəflərdəndir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2 fevral 2021-ci ildə imzaladığı sərəncama əsasən inküziv cəmiyyətin formalaşması belə hədəflərdəndir və 2030-cu il üçün nəzərdə tutulmuş 5 inkişaf prioritetlərdən biridir [9]. Bəllidir ki, inküziv inkişafın təmin edilməsi bəşəriyyət qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir. Bu gün dünya ölkələrinin inkişafının müqayisəsi və təhlili inküziv inkişaf indeksi əsasında həyata keçirilir. İnküziv inkişafın təmin edilməsi dünya ölkələrinin əsas prioritet istiqamətlərdəndir [6]. İnküziv cəmiyyətə keçid inküziv inkişafın təmin olunması şəraitində mümkündür. İnküziv cəmiyyət dedikdə ölkənin hərtərəfli inkişafı və cəmiyyətin bütün üzvlərinin rifah səviyyəsinin yüksək olması başa düşülür. İnküziv cəmiyyətin formalaşmasında təhsilin mühüm rolu vardır. Dövlətin davamlı inkişafını şərtləndirən ən başlıca amillərdən biri də yüksək səviyyəli təhsil sistemidir.

İnküziv cəmiyyətin formalaşmasında təhsilin əhəmiyyətini araşdırmazdan öncə təhsilin məhiyyətini izah etmək lazımdır. Təhsil öyrənmənin, yaxud başqa sözlə bilik, bacarıqlar, dəyərlər, inanclar və vərdişlər qazanılmasının asanlaşdırılması prosesidir. Təhsil geniş anlayışdır. Təhsil tərbiyə işinə xidmət etməklə, müxtəlif istiqamətlərdə bilikalma və ixtisasa yiyələnmə prosesini həyata keçirir. Təhsil bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməyin məzmununu, həcmi, səviyyəsini, müddətini və tipini müəyyən edir [2].

Bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də inküziv inkişafın təmin edilməsinə xüsusi önəm verilir. Qeyd edildiyi kimi, inküziv inkişafın təmin edilməsi Azərbaycan Respublikası dövlət siyasətinin əsas özəyini təşkil edir ölkə və ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 2 Fevral 2021-ci il tarixli müvafiq sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi bunun əyani nümunəsidir. Təsdiq edilmiş beş milli prioritet bir sıra məqsəd və vəzifələrə xidmət edir. Bunlara, ölkədə iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin edilməsi, əhalinin sosial vəziyyətinin və rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi, ölkənin ekoloji vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin inkişafı aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, təsdiq edilmiş Milli Prioritetlər

2015-2030-cu illər üçün hesablanmış və inkişafın davamlı olmasını nəzərdə tutan qərarla sıx uzlaşır [1].

Təsdiq edilmiş beş prioritetlərdən biri də inklüziv cəmiyyətə keçidin təmin edilməsidir. Bu prosesin təmin edilməsinin əsasını təhsil təşkil edir. Belə ki, inklüziv cəmiyyətin təmin olunması müasir tələblərə cavab verən təhsil sisteminin mövcud olduğu şəraitdə mümkündür.

Dünyada inklüziv cəmiyyətə keçid üçün hər bir ölkənin prioriteti yüksək ixtisaslı insan kapitalını formalaşdırmaqdır. Bunun üçün müasir təhsil səviyyəsinin olması vacib şərtidir. Müasir təhsil dedikdə, XXI əsrin tələblərinə uyğun təhsilin qurulması başa düşülür.

Beynəlxalq standartlara əsasən inklüziv cəmiyyətin təmin edilməsi üçün birinci növbədə iqtisadi inkişaf təmin olunmalıdır. İqtisadi inkişaf hesabına əldə olunan maliyyə resursları ölkədə uğurlu sosial siyasətin həyata keçirilməsinə yönəldilməlidir. Və sonda bu iki əsas göstərici, iqtisadi inkişaf və uğurlu sosial siyasətin gələcək nəsillərə ötürülməsi təmin edilməlidir. Məhz bu üç göstəricinin təmin olunması ilə inklüziv cəmiyyətə keçidi reallaşdırmaq mümkündür [3]. Bu proseslərin həyata keçirilməsində təhsilin mühüm rolu vardır. Belə ki, ilk növbədə inklüziv inkişafın təmin edilməsi üçün müasir biliklərin mövcudluğu və onları tətbiq etmək bacarığının olması əsas şərtlərdəndir. Bunun üçün isə müasir təhsil səviyyəsinin daimi təkmilləşməsi və fasiləsiz təhsil vacibdir.

Cəmiyyətin inkişafının təminatçısı olan ümumi təhsilin gücləndirilməsi üçün təhsil sistemində modernləşdirmə işləri həyata keçirilməli, məzmun islahatları dərinləşməli, interaktiv tədris təcürbəsi inkişaf etdirilməlidir. Bununla yanaşı insanların yüksək keyfiyyətli təhsil almaq imkanları genişləndirilməli, kadr hazırlığı əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılmalı, peşə hazırlığı sistemi inkişaf etdirilməlidir [1].

Ölkəmizdə təhsilin təkmilləşdirilməsinə və inkişafına yönəldilmiş fəaliyyət daim davam etdirilir. Bu fəaliyyətə təhsilin maddi bazasının möhkəmləndirilməsi, yeni tədris müəssisələrinin tikilməsi və ya əsaslı təmiri, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, yeni dərslük vəsaitlərinin hazırlanması və s. aiddir [2].

Bununla yanaşı təhsil inkişafın dəyərləndirilməsində istifadə olunan indekslərdə xüsusi göstərici rolunu da oynayır. Bu göstəricilərdən biri insan inkişaf prosesinin mərkəzinə qoyan insan inkişafı indeksidir. Bu indeks üç göstərici əsasında müəyyən edilir ki, onlardan biri də təhsil göstəricisidir. Təhsilin səviyyəsi əsasında insan inkişafı indeksi müəyyən edilir. Bu indekslə isə ölkələrin və ya bölgələrin inkişafının müqayisəsi və təhlili aparılır [4]. İnsan inkişafı indeksi həm də ölkələrin sosial vəziyyəti haqqında da təsəvvür yaratmaq imkanı verir. Bu isə bizə deməyə imkan verir ki, təhsilin səviyyəsi həm də ölkələrin sosial vəziyyətinin müəyyən edilməsində istifadə edilir. Ölkələrin sosial vəziyyətinin qiymətləndirilməsində təhsil meyarından geniş istifadə olunur.

Təhsil göstəricisi eyni zamanda davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün də vacibdir. Belə ki, 2015-ci ilin sentyabr ayında BMT-nin 70-ci Yubiley Assambleyasında 2015-2030-cu illər üçün “Davamlı inkişaf məqsədləri” adlı sənəd qəbul olunmuşdur. Sənəddə bəşəriyyətin qarşısında duran 17 aktual məqsədin və 149 hədəfin həlli nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlərdən dördüncüsü təhsil

ilə bağlıdır. Davamlı inkişafın dördüncü məqsədi keyfiyyətli təhsili təmin etməyi qarşıya hədəf qoymuşdur. Bu isə təhsilin önəmindən xəbər verir [5].

Davamlı inkişafın dördüncü məqsədinin təhsilə aid edilməsi tamamilə məntiqlidir. Çünki yalnız keyfiyyətli təhsil və bilik əsasında davamlı inkişafa nail olmaq mümkündür.

Aparılmış təhlillərdən aydın olur ki, həm davamlı inkişafın idarə olunmasında, həm də insan inkişafında təhsilin müstəsna rolu və əhəmiyyəti vardır. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, davamlı inkişaf və insan inkişafı inklüziv inkişaf ilə sıx bağlıdır. İnsan inkişafının səviyyəsi və davamlı inkişafın təmin olunması inklüziv inkişafa təsir göstərən vacib amillər hesab olunur [8]. Bununla yanaşı dünyada artan rəqabətə davam gətirə bilmək üçün iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafı müasir və güclü təhsilə arxalanmalıdır. Məhz bu baxımdan inklüziv cəmiyyətin formalaşmasında təhsilin rolu əvəzsizdir.

Ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 2 fevral 2021-ci il

2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2022-ci il. <https://edu.gov.az/news-and-updates/16731>

3. Ələkbərov U.K. “İnklüziv İnkişafın İdarə Edilməsinin Əsasları”. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı şəhəri, 2018-ci il.

4. Ələkbərov U.K. “İnsan inkişafının əsasları”. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı 2016-cı il.

5. Ələkbərov U.K. “Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiyanın idarə edilməsinin əsasları”. Bakı şəhəri, 2017-ci il.

6. “Elm və İnnovativ Texnologiyalar” jurnalı № 9, 2019-cu il, s 49-61

7. Heydər Əliyev Fondu, 2022-ci il. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/blog/132/T%C9%99hsil%C9%99-d%C9%99st%C9%99k>

8. “Dövlət İdarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə” jurnalı, № 1(61) 2018-ci il, s 133-144.

9. <https://president.az/az/articles/view/50474>

İNŞAAT SEKTORUNDA SAHİBKARLIQ MEYİLLƏRİ: TÜRKİYƏ TİMSALINDA

Əfəndiyeva Nərmin İlham
Bakı Biznes Universiteti
narminafandi2020@gmail.com

ENTREPRENEURSHIP TRENDS IN THE CONSTRUCTION SECTOR: IN THE EXAMPLE OF TURKEY

Afandiyeva Narmin İlham
Baku Business University
narminafandi2020@gmail.com

Summary

The construction industry is associated with about 150 industries, supports side industries, creates high added value, has great employment potential, and has close ties with other industries, especially manufacturing. Due to all these features, the impact of initiatives in the construction sector brings dynamism to the economy.

This study, designed to identify the factors that determine entrepreneurial tendencies in the construction sector in Turkey, used SWOT analysis techniques, which separately addressed the strengths, weaknesses, opportunities and threats. The information obtained is expected to serve as a guide to protecting the strengths of the sector in terms of entrepreneurship, developing its weaknesses, and developing strategies in response to the threats and opportunities it may face.

Entrepreneurial orientation in the construction sector is a strategic structure with management preferences, beliefs and behavioral patterns exhibited by senior managers in the organizational level towards certain outcomes and strategy formulation and decision-making processes.

In terms of dimensions of entrepreneurial orientation, organizations may have high values on one dimension but relatively low values on another dimension. Table 1 presents the literature review on the topic.

Keywords: Construction industry, Entrepreneurship trend, SWOT.

ТЕНДЕНЦИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СТРОИТЕЛЬНОМ СЕКТОРЕ: НА ПРИМЕРЕ ТУРЦИИ

Эфендиева Нармин Ильхам
Бакинский Университет Бизнеса
narminafandi2020@gmail.com

Резюме

Строительная отрасль связана примерно со 150 отраслями, поддерживает побочные отрасли, создает высокую добавленную стоимость, имеет большой потенциал занятости и имеет тесные связи с другими отраслями, особенно с обрабатывающей промышленностью. Благодаря всем этим особенностям воздействие инициатив в строительной сфере привносит динамизм в экономику.

В этом исследовании, предназначенном для выявления факторов, определяющих предпринимательские тенденции в строительном секторе Турции, использовались методы SWOT-анализа, в которых отдельно рассматривались сильные и слабые стороны, возможности и угрозы. Ожидается, что полученная информация послужит руководством для защиты сильных сторон сектора с точки зрения предпринимательства, развития его слабых сторон и разработки стратегий реагирования на угрозы и возможности, с которыми он может столкнуться.

Предпринимательская ориентация в строительном секторе представляет собой стратегическую структуру с управленческими предпочтениями, убеждениями и поведенческими моделями, демонстрируемыми

старшими менеджерами на организационном уровне в отношении определенных результатов и процессов разработки стратегии и принятия решений.

С точки зрения измерений предпринимательской ориентации организации могут иметь высокие значения в одном измерении, но относительно низкие значения в другом измерении. В таблице 1 представлен обзор литературы по данной теме.

Ключевые слова: Строительная отрасль, Тенденция предпринимательства, SWOT.

Sahibkarlıq meyli çoxölçülüdür. Başlanğıcda üçölçülü (risk götürmə, innovasiya və təşəbbüskarlıq) kimi qəbul edilən sahibkarlıq meyli müxtəlif və müstəqil olaraq dəyişən ölçülər əlavə edilərək inkişaf etdirilmişdir.

Lumpkin və Dess (1996) sahibkarlıq yönümünün çoxölçülü keyfiyyətə malik olduğunu iddia edərək, Millerin (1983) ölçülərinə muxtariyyət və aqressiv rəqabət ölçülərini əlavə etdilər.

SWOT təhlili metodunda; Güclü tərəflər, zəif tərəflər, imkanlar və təhdidlər kimi dörd fərqli parametr ayrıca idarə olunur. Bu üsulla kəmiyyət və keyfiyyət analizləri edilə bilər. Bu tədqiqatda ədəbiyyat əsasında keyfiyyət xüsusiyyətlərinin SWOT təhlili aparılmışdır.

Tezisdə araşdırma predmeti kimi qəbul edilən “tikinti sektorunda sahibkarlıq meyli”nin ətraflı qiymətləndirilməsi üçün bütün maraqlı tərəfləri əhatə edən hərtərəfli araşdırma tələb olunur.

Tikinti Sektorunda Sahibkarlıq Potensialının “İnnovasiya Meyilləri” Kontekstində Tədqiqi İnnovativlik meyli yeni məhsul/xidmətlər inkişaf etdirmək, texnoloji liderliyin və yeni proseslərin inkişafına yönəlmiş tədqiqat və təkmilləşdirmə (R&D) fəaliyyətlərini dəstəkləmək istəyini əks etdirir (İsayev, 2010).

Sahibkarlıq meylinin əsas meyarı yenilikdir. İnnovativ meyl firmanın yeniyə meylini ifadə edir. Yeni müəssisələrin yaradılması ideyası ilə yanaşı, mövcud müəssisələrin inkişafı üçün yeni üsul və məhsulların istehsalı da innovasiya baxımından vacibdir (Şəkərəliyeva, 2013). Tikinti sektorunda sahibkarlıq meylinin alt ölçüsü kimi "innovasiya meyli" SWOT təhlili texnikasından istifadə etməklə aşağıdakı cədvəldə təhlil edilir.

Cədvəl 1: Tikinti sektorunda innovasiya meyilləri və SWOT təhlili

Güclü tərəflər	Zəif tərəflər
Sənayenin global miqyasda layihələr istehsal etmək qabiliyyəti	Ümumiyyətlə, orta kadrların təhsil səviyyəsi aşağıdır
Qabaqcıl texnologiyadan yüksək istifadə	İnkişaf etmiş ümumi keyfiyyət məlumatlılığı və yüksək keyfiyyət standartlarının qeyri-adekvatlığı
Bilik və texnologiya transferinin asanlaşdırılması	Komanda işi və təkliflərin inkişaf etdirilməsi
Rəqabətin intensivləşməsi	Alətlərdən kifayət qədər istifadə edilməməsi
Ölkələr arasında diplomatik əlaqələrin inkişafı	Aşağı təşkilati inkişaf və təşkilati innovasiya meyilləri
Dövlət tərəfindən stimulların verilməsi	İnstitusionallaşmanın aşağı səviyyəsi
Yeni qaydaların buraxılması	Çox inkişaf etmiş peşəkar idarəetmə yanaşması
Müxtəlif təcrübə sahələrində təlim almaq imkanının artırılması	Hər bir layihədə istehsalın təkrarlanmaması / istehsal sahəsinin dəyişdirilməsi (İsayev, 2010).
Müştəri gözləntilərini araşdırmaq və gözləntiləri qarşılıyaq layihələr istehsal etmək üçün yüksək potensiala sahib olmaq	

<p>Ar-Ge investisiyalarının artırılması Yeni dizayn və texnikaların axtarışı və yüksək fərqləndirmə səyləri</p>	<p>Xarici istehsal / istehsal ətraf mühit amillərindən təsirlənir Tikinti investisiyalarının unikal xüsusiyyətləri İstehsal prosesində müxtəlif növ və ölçülərdə risklərin götürülməsi Sənaye məhsulları inert, davamlı, bahalı və mürəkkəbdir (Antoncic və Hisrich, 2019). İstehsalın tələbata uyğun formalaşdırılması Binaların əksəriyyəti yerində istehsal olunur Tikinti bazarları əsasən parçalanmış və yerlidir Eyni layihədə çoxlu müxtəlif şirkətlərin və təcrübənin cəlb edilməsi bir-birindən iqtisadi cəhətdən müstəqil olan və fərqli məqsəd və gözləntilərə malik olan tərəflərin birgə işləməsi (Əliyev və Rzayev, 2018). Sənayenin mühafizəkar perspektivi var</p>
İmkanlar	Təhdidlər
<p>Sənayedə əməkdaşlıq Müştəri münasibətlərinin idarə edilməsi Yeni marketinq texnikaları Enerji səmərəliliyi Sektorda ağıllı texnologiyalardan istifadə innovasiya və fərqlilik qabiliyyətini artırır (Covin və Slevin, 2019) Tullantıların idarə olunması Prefabrik sənayenin inkişafı İntegrasiya edilmiş dizayn sistemlərindən istifadə etməyə başlamaq (Eyniyev, Qeybullayev və Məmmədov 2001). Veb əsaslı layihə idarəetmə sistemlərindən istifadə etməyə başlamaq Bina məlumat modelləşdirmə sistemlərinin tətbiqi Çoxölçülü virtual dizayn proqramlarının mövcudluğu Arıq tikinti Tikinti materiallarının xüsusiyyətlərinin inkişafı Yeni tikinti materiallarının inkişafı Sektorun sərmayə qoymağa və iş yerləri yaratmağa meyli çox yüksəkdir (İsayev, 2010). Sektorun milli və qlobal investisiya imkanları</p>	<p>Yüksək maliyyə resursu xərcləri Aşağı Ar-Ge büdcələri Peşəkar idarəetmə anlayışının olmaması Tərəfdaşlıq mədəniyyətinin olmaması Sektorun mühafizəkar strukturu Sektorun çoxtərəfli strukturu Dəyişikliyə qarşı müqavimət İnstitusional strukturlarda dəyişikliklərə ehtiyac İnvestisiya ehtiyacı</p>

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Risk almaq meyli naməlum yeni bazarda müəssisə qurmağa çalışmaq, zəmanətli nəticə əldə etmədən müəssisəyə resurs yatırmaq və/yaxud böyük məbləğdə borc götürmək kimi cəsarətli sığrayışlar etmək meylini ifadə edir (Proje ve Yapım Yönetimi Kongresi, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, 2012). Risk almaq meyli hətta nəticələr və gəlirlər aydın olmayanda da innovativ layihələri dəstəkləmək meylidir (Eyniyev, Qeybullayev və Məmmədov 2001).

Türkiyədə ən yaxşı investisiya vasitəsinin daşınmaz əmlak olduğu geniş şəkildə qəbul edilir. Bu, sahibkarlığa təkan verən əsas amildir (Əliyev və Rzayev, 2018) Tikinti sənayesi köklü tarixinə görə tanınmış sənayedir. Sektora daxil olmaq üçün tələb olunan bilik və kapitalın səviyyəsi aşağıdır (Şəkərləyeva, 2013).

Sahibkar profilinin mahiyyəti baxımından diqqətsiz sahibkarların mövcudluğu diqqəti çəkir. Son zamanlar şəhərlərdə əhalinin aqlomerasiyası ilə paralel olaraq urbanizasiyanın artması, sosial-mədəni tendensiyalara paralel olaraq mənzil başına düşən fərdlərin sayının azalması, mənzilə olan tələbatın artması, keyfiyyətdə artım gözləniləri zəlzələ tənzimləmələrinə uyğun olaraq iqamətgahların və şəhər çevrilmə/yeniləmə tətbiqləri ilə şəhərlərin gecəqonduları yıxaraq yenidən qurulması sektorda sahibkarlığı artırır (Aldemir və Acar, 2012).

Digər tərəfdən, sektora giriş üçün hüquqi standartların olmaması keyfiyyət problemini gündəmə gətirir. Digər tərəfdən, enerji qənaət siyasətləri çərçivəsində qəbul edilən qaydalar təbii qaynaqlardan daha səmərəli istifadə edə bilən, yüksək enerji səmərəliliyi və karbon emissiyası az olan, daha yüngül, daha elastik, davamlı, daha uzun ömürlü binalara ehtiyacı artırır. Bu, bərpa olunan enerji mənbələrindən səmərəli şəkildə faydalana biləcək tikinti materiallarına ehtiyacı artırır (Antoncić və Hisrich, 2019).

Bu amillərə əlavə olaraq, müştəri gözləniləri yeni bazarların açılmasını təşviq edir, bir çox maraqlı tərəflərlə işləmək, digər maraqlı tərəflərlə sinerji yaratmaq, xaricdə iş görmək təcrübəsi və güclü şirkətlərin mövcudluğu səbəbindən layihə komandasında ön plana çıxan bir fikir (Bhuiyan, Menguc və Bell, 2015).

Dünyada adından söz etdirən tikinti şirkətləri ilə sənaye əlaqələri var. Alt sektorlardakı sahibkarlıq meyllərindən təsirlənmək, ipoteka əsaslı mənzil krediti sisteminin tətbiqi kimi bir çox mövzunun olduğunu təxmin etmək mümkündür.

Bu araşdırmada müzakirə olunan sektoral məsələlərin, sahibkarlıq baxımından sektorun güclü tərəflərini qorumaq, zəif tərəflərini inkişaf etdirmək və ola biləcək təhdid və imkanlara uyğun strategiyalar hazırlamaq üçün aparılacaq araşdırmalara istiqamət verə biləcəyi düşünülür.

Ədəbiyyat:

1. İsayev S.Z. “İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi” Dərs vəsaiti. Bakı, “Azərbaycan”, 2010, 244 s.
2. Şəkərləyeva Z.A. Keçid iqtisadiyyatında xarici investisiya qoyuluşunun zəruriliyi və onun nəzəri aspektləri, Bakı “Elm”, 2013, 456 s.
3. Əliyev Q., Rzayev R., İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı, “Adiloğlu”, 2018, 245 s.

4. Eyniyev T., Qeybullayev Q., Məmmədov M. Tikintinin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi, Bakı, Nurlan, 2001, 682 s.

5. Aldemir, B. ve Acar, E. (2012). Küçük ve Orta Boy İnşaat Firmalarının Girişimcilik Yönelimi? 409 s.

6. Proje ve Yapım Yönetimi Kongresi, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, 13-16 Eylül 2012, Gülbahçe, İzmir, 452 s.

7. Antoncic B. ve Hisrich R. D. (2019). Entrepreneurship: Construct Refinement and Cross Cultural Validation, Journal of Business Venturing, Vol.16, 527 p.

8. Bhuian, S.N., Menguc, B., & Bell, S.J. (2015). Just entrepreneurial Enough: The Moderating Effect of Entrepreneurship on the Relationship Between Market Orientation and Performance. Journal of Business Research, 587 p.

9. Covin, J.G. ve Slevin, D.P. (2019). Strategic Management of Small Firms in Hostile and Benign Environments. Strategic Management Journal 10(January): 387 p.

10. Covin J. G. ve Covin T. (2019). Competitive Aggressiveness, Environmental Context, and Small Firm Performance, Entrepreneurship: Theory & Practice, Vol. 450 p.

JEL kodu: F61, J21, J50

QLOBALLAŞMANIN ƏMƏK MÜNASİBƏTLƏRİNƏ VƏ MƏŞĞULLUĞA TƏSİRİ

Şamilov Qafar Zöhrab

İstanbul Universiteti

<https://orcid.org/0000-0003-0897-5067>

qafar.shamil@gmail.com

THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON LABOR RELATIONS AND EMPLOYMENT

Shamilov Gafar Zohrab

Istanbul University

<https://orcid.org/0000-0003-0897-5067>

qafar.shamil@gmail.com

Summary

The process of globalization, which has been manifested for about 40 years, has brought many economic, political, and social changes along with it. Due to the influence of globalization, a transition was made from the industrial society to the information society, and labor-intensive employment was replaced by science-intensive employment. Current changes have also affected working life, forming new business models and employment formats. As a result of these radical changes, standard labor relations in working life gave way to dull labor relations. As a result of the recent Covid-19 pandemic, which has affected the whole world, the importance of labor relations has become even more apparent. First of all, some concepts such as globalization and labor relations are explained in the research. Later, during the research, it was discovered that this method of employment had already been practiced in some developed and developing countries, but it turned out that this method has not yet been applied in our country. In the study, the effects of globalization on labor relations and employment were analyzed. As a result of the research, it was also revealed what negative and positive effects the globalization process has on labor relations and employment.

Key words: globalisation, labor Relations, employment.

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ЗАНЯТОСТЬ И ТРУДОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Шамилов Гафар Зохраб

Стамбульский Университет

<https://orcid.org/0000-0003-0897-5067>

gafar.shamil@gmail.com

Резюме

Процесс глобализации, проявляющийся около 40 лет, принес с собой множество экономических, политических и социальных изменений. Под влиянием глобализации произошел переход от индустриального общества к информационному, а трудоемкая занятость сменилась наукоемкой. Нынешние изменения коснулись и трудовой жизни, сформировав новые бизнес-модели и форматы занятости. В результате этих коренных изменений стандартные трудовые отношения в трудовой жизни уступили место унылым трудовым отношениям. В результате недавней пандемии Covid-19, затронувшей весь мир, важность трудовых отношений стала еще более очевидной. Прежде всего, в исследовании объясняются некоторые понятия, такие как глобализация и трудовые отношения. Позже в ходе исследования было обнаружено, что такой метод трудоустройства уже практиковался в некоторых развитых и развивающихся странах, но оказалось, что в нашей стране этот метод еще не применялся. В исследовании проанализировано влияние глобализации на трудовые отношения и занятость. В результате исследования также было выявлено, какое отрицательное и положительное влияние оказывает процесс глобализации на трудовые отношения и занятость.

Ключевые слова: глобализация, трудовые отношения, занятость,

Qloballaşma məfhumu 1980-ci illərdən sonra daxili və xarici ədəbiyyatda tez-tez istifadə edilməyə başlamışdır. Qloballaşma dedikdə sosial, iqtisadiyyat, siyasət və mədəniyyət sahələrindəki ortaq dəyərlərin daxili sərhədləri aşaraq beynəlxalq arenalara yayılması nəzərdə tutulur. Günümüzdə qloballaşmaya təkan verən bir çox amil mövcuddur. Buna misal olaraq; elm və texnologiya sahəsindəki inkişaf, kompüter və internetin sürətli bir şəkildə beynəlxalq səviyyədə yayılması, beynəlxalq şirkətlərin və investorların artması göstərilə bilər (Asad, 2022).

Qeyd olunan qloballaşma prosesi sosial, siyasi və iqtisadi sahələrdə olduğu kimi, eləcə də məşğulluq və əmək münasibətləri sahələrində də müəyyən dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Sürətli bir şəkildə yayılan qloballaşma prosesi Keynesçi siyasətin zəifləməsi və onun neoliberalizmlə əvəzlənməsi ilə nəticələnmişdir. Beləliklə, işsizlik nisbətləri artmış, həmkarlar ittifaqları əvvəlki güclərini itirmiş və mücadiləçi yanaşmadan barışçıl yanaşmaya keçid etmişdir (Erdinç, 1999). Atipik iş üslublarının və xidmət sektorunun gedərək genişlənməsi qadınların və gənclərin əmək bazarına daxil olmasına imkan yaratmışdır. Qloballaşmanın əmək münasibətlərinə təsiri nəticəsində, həm inkişaf etmiş həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə uyuşqan məşğulluq metodu geniş şəkildə tətbiq edilməyə başlamışdır. Uyuşqan məşğulluq, istehsal və məşğulluq kontekstində hər cür məhdudlaşdırıcı məsələlərin hüquqi tənzimləmələr vasitəsilə sərbəstləşdirilməsini ifadə edir (Atkinson, 1984) Bu metodun geniş şəkildə tətbiq edilməsi istər inkişaf etmiş istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məşğulluğu artırmış, digər tərəfdən isə iş və məşğulluq təhlükəsizliyini aşağı salmışdır. Bundan əlavə, qeyri-formal sektorda çalışanların sayında da artım görülmüşdür (Uyanık, 2008).

Qloballaşma, işçi və işəgötürən arasındakı münasibətləri sadəcə iqtisadi cəhətdən deyil, həm də vəziyyətə hüquqi nöqtəyi-nəzərdən təsir göstərmişdir. Qeyd olunan vəziyyət əmək məcəlləsi baxımından araşdırıldığında, bazarda rəqabət apara bilmək və qala bilmək üçün uyuşqan məşğulluq formaları tətbiq edilmişdir. Bu tendensiya əmək təhlükəsizliyi və sosial təminat sahəsində bəzi qoruyucu politikaları zəiflətməmişdir. Qloballaşma nəticəsində ortaya çıxan uyuşqan məşğulluq təcrübələri iş yerinə və işəgötürənə olan asılılığın sorğulanmasına səbəb olmuşdur (Doğan, Bozkurt, & Demir, 2015).

Qloballaşma prosesinin əmək münasibətlərinə və məşğulluğa təsirlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

- Qloballaşmanın əmək münasibətlərinə təsiri nəticəsində işəgötürənlərlə birlikdə həmkarlar ittifaqlarının da xarakterində dəyişiklik ortaya çıxmışdır. Kapitalın, işçilərə nisbətən daha çox hərəkət etdiyi yerdə o, müxtəlif təşkilat strukturlarını üzə çıxarmış və kollektiv sazişi təhdid edən məşğulluq yaratmışdır (Kelliher & Anderson, 2010).

- Qloballaşma nəticəsində beynəlxalq şirkətlərin yaranması və sürətlə yüksəlməsi yeni istehsal və idarəetmə üsullarını da özü ilə gətirmişdir. Bunun nəticəsində ölkələr aşağı sosial həyat standartlarına sahib olmuşdur (Yorgun, 2019).

- Əmək münasibətlərində müəyyən dəyişikliklər olmuş, subpodratçılıq və uyuşqan əmək müqavilələri kimi yeni əmək müqavilələri yaranmışdır (Yavuz, 1994)

- Qloballaşan dünyada informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində iş həyatında standart əmək münasibətləri yerini uyuşqan əmək münasibətlərinə buraxmışdır. Bunun nəticəsində yeni məşğulluq formaları da ortaya çıxmışdır (Doğan, 2011)

Məlumdur ki, qloballaşma prosesində istehsalın sürətli tərəqqisi informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bağlıdır. Texnoloji inkişaf, məşğulluq və məhsuldarlıq əlaqələri baxımından araşdırıldıqda, texnoloji inkişafın məhsuldarlığı artırdığı və müəyyən istehsal səviyyəsində əmək tələbini azaltdığı məlum olmuşdur. Xüsusilə, yeni texnoloji dəyişikliklər daha yüksək ixtisaslı işçilər tələb edir və aşağı ixtisaslı işçilərə tələbatı xeyli azaldır (Erdinç, 1999).

Qloballaşmanın məşğulluq üzərində mənfi təsirlərindən birisi də bazarda azyaşlıların əməyindən istifadədir. Bu vəziyyətin başlıca səbəbində isə yoxsulluq faktoru gəlməkdədir. Bu hallara xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha çox rast gəlinir. Bu ölkələrdə ailə təsərrüfatlarında gəlirlərin azlığı günlük sosial yaşam xərclərini ödəmək üçün uşaqların məşğulluğa cəlb edilməsi ilə nəticələnmişdir. Bu vəziyyət inkişaf etməkdə olan ölkələrlə yanaşı inkişaf etmiş ölkələrdə də bariz bir şəkildə görülməkdədir. Həmin ölkələrdə bu fəaliyyətləri əsasən immiqrantlar icra edir (Asad, 2022).

Qloballaşan dünyada baş verən texnoloji dəyişikliklər və informasiya-texnologiya sahəsində sürət qazanan inkişaf sosial, iqtisadi sahələrdə olduğu kimi əmək münasibətlərində də bir çox yeni dəyişiklikləri gündəmə gətirmişdir. Mövcud dəyişikliklər, iş həyatına təsir etmiş, yeni məşğulluq formalarını ortaya çıxarmışdır. İnqilabi dəyişikliklər nəticəsində iş həyatında standart əmək münasibətləri yerini uyuşqan əmək münasibətlərinə buraxmışdır. Qloballaşmanın əmək münasibətlərinə təsiri nəticəsində ortaya çıxan uyuşqan məşğulluq metodu, bütün dünyada daha öncəsində tətbiq edilməsinə baxmayaraq Azərbaycanda mövzu ilə bağlı hələ ki geniş miqyaslı alt

zəmin yaradılmamışdır. 2020-ci ilin sonlarına doğru Çindən başlayaraq bütün dünyaya doğru yayılan Covid-19 pandemiyası, beynəlxalq arenada sərhədlərin bağlanması ilə nəticələnmiş və bu məşğulluq metoduna Azərbaycanda da ehtiyac olduğunu ortaya çıxarmışdır. (www.sosial.gov.az). Mövzu ilə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatında geniş araşdırmaların olmadığı görülmüşdür. Ümumilikdə aparılan araşdırmanın mövzu ilə əlaqədar olaraq bir sonrakı araşdırmalara zəmin yaradacağı söylənilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Asad, R. (2022). Qloballaşma və Məşğulluq Münasibətləri. *VI INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS*, (s. 1-5). Baku, Azerbaijan.

2. Atkinson, J. (1984). Flexibility, Uncertainty and Manpower Management. *IMS Report No.89. Brighton: Institute of Manpower Studies*.

3. Doğan, A., Bozkurt, S., & Demir, R. (2015). "Çalışanların Esnek Çalışmaya İlişkin Tutumlarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma". *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 7(14), s. 377-398.

4. Doğan, M. (2011). 21. Yüzyılda Esnek Çalışma Biçimleri ve Toplumların İş Hayatına Uygulanması. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 0(31), s. 93-98.

5. Erdinç, Z. (1999). Küreselleşmenin istihdama etkileri. *Sosyal Bilimler dergisi, Dumlupınar Üniversitesi, Sayı: 3*, s. 1-10.

6. Kelliher, C., & Anderson, D. (2010). Doing More With Less? Flexible Working Practices and the Intensification of Work. *Human Relations*, 63, pp. 83-106.

7. Uyanık, Y. (2008). Neoliberal küreselleşme sürecinde işgücü piyasaları. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, s. 1-16.

8. www.sosial.gov.az. (24.09.2022). *İşçilerin distant iş və ya teleiş formasında işləməsinin hüquqi əsasları yaradılır*. "Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi"nin Rəsmi Saytı: <https://www.sosial.gov.az/2501> adresindən alındı

9. Yavuz, A. (1994). "Esnek Çalışma ve Endüstri İlişkilerine Etkisi". *Istanbul Üniversitesi Doktora Tezi*.

10. Yorgun, S. (2019). Ekonomik Politikalar ve Endüstri İlişkilerinin Geleceği. *Beta Basım Yayım*.

JEL kodu: E52

**İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRDƏ APARILAN PUL-KREDİT SİYASƏTİNİN
ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ ANTIİNFLYASIYA TƏDBİRLƏRİ**

Abbasov Səbuhi Mübariz
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-7160-8406>
sebuhi.finance@gmail.com

**MAIN DIRECTIONS OF MONETARY POLICY AND ANTI-INFLATION MEASURES
IN DEVELOPING COUNTRIES**

Abbasov Sabuhi Mubariz
Azerbaijan State Economic University
<https://orcid.org/0000-0002-7160-8406>
sebuhi.finance@gmail.com

Summary

The purpose of this article is to review the historical development of the monetary policy of developing countries and to study its current situation. During the study, Asian and Latin American countries that differ in their geographical location were selected. During the analysis, official statistics of these countries were used. During the scientific research, the main features of the monetary policy conducted in countries with a relatively weak economy were reviewed, and an attempt was made to determine its important directions. In particular, the characteristics of anti-inflation policy implemented by developing countries and the measures taken to combat inflation were determined. The role of the economic periods in the late 20th century in the formation of monetary policies of developed countries was also determined. A comparative analysis was conducted based on the data and indicators obtained from the academic literature of the mentioned countries in order to determine which of the countries selected as the research object has a more efficient monetary policy. It was determined that the monetary and credit policy in developing countries is mainly formed for the purpose of ensuring the stability of national currencies, regulating the money supply and interest rates, and fighting inflation.

Key words: Developing countries, developed countries, monetary policy, anti-inflation policy.

**ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ В
РАЗВИВАЮЩИХСЯ СТРАНАХ И АНТИИНФЛЯЦИОННЫЕ МЕРЫ**

Аббасов Сабухи Мубариз
Азербайджанский Государственный Экономический Университет
<https://orcid.org/0000-0002-7160-8406>
sebuhi.finance@gmail.com

Резюме

Основной целью данной статьи является рассмотрение исторического развития денежно-кредитной политики развивающихся стран и изучение ее современного состояния. В ходе исследования были выбраны страны Азии и Латинской Америки (Турция, Бразилия, Мексика и др.), различающиеся по своему географическому положению. При анализе использовались официальные статистические данные,

отражающие текущие экономические показатели этих стран. В ходе научного исследования были рассмотрены основные черты денежно-кредитной политики, проводимой в странах с относительно слабой экономикой, и сделана попытка определить ее важные направления. В частности, определены особенности антиинфляционной политики, проводимой развивающимися странами, и меры, принимаемые для борьбы с инфляцией. В ходе исследования также была определена роль экономических периодов конца 20 века в формировании монетарной политики развитых стран. В ходе исследования был проведен сравнительный анализ на основе данных и показателей, полученных из академической литературы упомянутых стран, с целью определить, какая из стран, выбранных в качестве объекта исследования, имеет более эффективную денежно-кредитную политику. В результате исследовательской работы установлено, что денежно-кредитная политика в развивающихся странах в основном формируется в целях обеспечения стабильности национальных валют, регулирования денежной массы и процентных ставок, борьбы с инфляцией.

Ключевые слова: развивающиеся страны, развитые страны, денежно-кредитная политика, антиинфляционная политика.

Zəif iqtisadiyyata sahib ölkələrdə aparılan monetar siyasətin əsas xüsusiyyətlərinə nəzər salmaq, vacib istiqamətlərini müəyyən etmək dünya iqtisadiyyatının kompleksli inkişafı baxımından olduqca aktual bir məsələdir. Elmi araşdırmanın əsas məqsədi İOÖ-in pul-kredit siyasətlərinin müasir vəziyyətini tədqiq etmək və əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, xüsusilə antiinflasiya yönümlü iqtisadi siyasətləri təhlil etməkdir.

Günümüzdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə pul-kredit siyasəti əsasən üç istiqamətdə aparılır: Milli valyutanın sabitliyinin qorunub saxlanması istiqamətində aparılan pul-kredit siyasəti; Pul kütləsinin və kreditin həcmi üzərində tənzimləmələrin aparılması məqsədilə yeridilən pul-kredit siyasəti; İnflyasiya ilə mübarizə istiqamətində aparılan pul-kredit siyasəti. Sadalanan istiqamətlərdən İOÖ üçün ən çox xarakteristik olan inflasiya ilə mübarizədir. Antiinflasiya tədbirlərindən ən effektiv hesab olunan antiinflasiya yönümlü pul-kredit siyasətinin uğurlu şəkildə icra olunması İOÖ-in iqtisadi siyasətlərində önəmli paya sahibdir. Yüksək inflasiya hal-hazırda İOÖ-in iqtisadiyyatlarının üzləşdiyi ən vacib problemlərdən biridir. Yüksək inflasiyanın xarakterik olduğu iqtisadiyyatlar heç bir formada inkişaf əldə edə bilmir, əhalinin yüksək rifah səviyyəsinə nail ola bilmirlər. İnflyasiyanın mövcud olduğu ölkədə gələcəyə istiqamətlənmiş, uğurlu iqtisadi siyasət yeritmək, iqtisadi proqnozlar vermək olduqca çətinidir. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün gərək əvvəlcə inflasiyanın aşağı həddinə nail olunsun. Çünki gələcək dövr üçün iqtisadi proqnozlaşdırmanın aparılma bilməməsi seçiləcək pul-kredit siyasətinin də uğurlu olma ehtimalını əhəmiyyətli şəkildə azaldır. Odur ki, bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq ölkələr inflasiya ilə mübarizə aparır. Bu mübarizə zamanı da düzgün monetar siyasətin işlənib hazırlanması və tətbiqi olduqca vacibdir. İOÖ-lərlə yanaşı İEÖ tərəfindən də istifadə olunan antiinflasiya yönümlü pul-kredit siyasəti ən effektiv alətlərdən biri hesab olunur və BVF (Beynəlxalq Valyuta Fondu) tərəfindən inkişaf etdirilərək ölkələrin istifadəsi üçün tövsiyə olunur. İlk dəfə XX əsrin 90-cı illərinin başlarında Avstralya, Yeni Zelandiya, İngiltərə, İspaniya, Finlandiya, İsveç və Kanada kimi inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən pul-kredit siyasəti antiinflasiya məqsədləri üçün əsaslı şəkildə istifadə edilmişdir. Daha sonralar isə Brazilya, Meksika və Çili kimi Latin Amerikasını regionunda yerləşən inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən tətbiq olunmuşdur. Daha sonralar isə BVF-nun təşəbbüsü ilə daha beynəlxalq hal almağa başlamış və günümüzdə demək olar ki hər bir ölkə tərəfindən istifadə olunacaq həddə gəlib çatmışdır (2, səh. 42).

Antiinflasiya yönümlü pul-kredit siyasəti aparılarkən ilk mərhələdə hökumətlər gələcək dövr üçün əldə etməli olduqları inflasiya dərəcələrini proqnoz əsasında müəyyən edir və bu hədəfi xalqa elan edirlər. Artıq bundan sonra ölkədə iqtisadi addımlar atılan zaman həmin inflasiya dərəcəsi əsas olaraq götürülür və buna uyğun fəaliyyət göstərilir. Daha sonra həmin proqnoz olunan inflasiya hədəfinə nail olmaq üçün strategiyalar müəyyən olunur, çünki hökumət elan olunmuş hədəfə nail olunmaması halında xalqın və təsərrüfat subyektlərinin gözündə öz nüfuzunu itirmə təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya gələ bilər. Bu baxımdan dövlətin aidiyyəti qurumları proqnoz olunmuş inflasiya hədəfinə nail olunması, uğurlu monetar siyasət aparılmasına dair inamın formalaşdırılması və inflasiyaya səbəb ola biləcək güclü faktorların aradan qaldırılması istiqamətində işlər görməyə başlayırlar. Bu tədbirlərə misal kimi sərt pul siyasətinin seçilməsini göstərmək olar. Sərt pul siyasəti dedikdə, faiz dərəcələrinin artırılması və dövriyyədə olan pulun həcmnin azaldılması ilə xarakterizə olunan monetar siyasət başa düşülür. Sərt pul siyasəti inflasiya ilə mübarizə üçün İOÖ tərəfindən ən çox istifadə olunan, ənənəvi bir metoddur. Milli valyutanın dayanıqlılığını təmin etməklə inflasiyanın nəzarətdə saxlanması baxımından olduqca effektiv olan bu metod iqtisadi inkişafın önündə əngəl təşkil etməsi baxımından da bir o qədər əlverişsizdir. Dünya iqtisadiyyatına baxdığımız zaman bu sadalanan şərtləri reallaşdıra bilən ölkələrin uğurlu antiinflasiya yönümlü pul-kredit siyasəti yeridə bildiyini müşahidə edə bilirik. BVF və Mərkəzi Banklardan əldə olunan məlumatlar əsasında Brazilya, Türkiyə və Meksika kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə antiinflasiya yönümlü monetarist siyasətin formalaşması prosesinə və ölkə iqtisadiyyatı üzərindəki təsirlərinə nəzər salaq (5, səh. 77-84):

Brazilya: Brazilya müasir antiinflasiya yönümlü pul-kredit siyasətinin tətbiqinə 1999-cu ildən etibarən başlamışdır. Siyasətin tətbiq olunduğu ilk illərdə Brazilyada inflasiyanın həddi 8 faiz idi. Növbəti illərdə inflasiyanı əsaslı şəkildə aradan qaldırmaq məqsədi ilə 2000-ci ildə 6 faiz, daha sonra 2001-ci ildə 4 faiz hədəf müəyyənləşdirildi. Antiinflasiya yönümlü pul-kredit siyasətinin tətbiqinə başlandığı 2000-ci ildə Brazilyada inflasiya dərəcəsi hədəflənən 6 faizdən də aşağı həddə, 4 faiz dərəcəsində saxlanılmışdır (tam dəqiq desək 4.8 faiz olmuşdur). Uğurlu pul-kredit siyasətinin nəticəsində ölkədə faiz dərəcələri 16 faizə qədər geriləmişdir.

Türkiyə: XX əsrin sonlarına kimi Türkiyə iqtisadiyyatı bir xeyli çətin dövrlərdən keçmiş, iqtisadi böhranlar və yüksək inflasiya dərəcələri ilə yadda qalmışdır. 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən ölkədə BVF-nun da təşəbbüsü ilə yeni antiinflasiya yönümlü pul-kredit siyasətinin tətbiqinə başlanılmışdır. Türkiyə Mərkəzi Bankının verdiyi məlumatlara nəzər salan zaman görə bilərik ki, 2002-ci ildə inflasiya hədəfi 35% olmuş, əldə olunan dərəcə isə 29% olmuşdur; 2003-cü ildə hədəf 20% olmuş, əldə olunan dərəcə isə 18% olmuşdur; 2004-cü ildə hədəf 12% olmuş, əldə olunan dərəcə isə 9% olmuşdur; 2005-ci ildə hədəf 8% olmuş, əldə olunan dərəcə isə 7% olmuşdur (8, səh. 34).

Meksika: 1995, 1996 və 1997-ci illərdən etibarən Meksika hökuməti mərhələli şəkildə antiinflasiya yönümlü pul-kredit siyasətinin tam formada tətbiqinə başlamışdır. 1995-ci ildə ölkədə inflasiyanın səviyyəsi 52 faiz kimi çox yüksək göstəricilərə malik idi, ancaq daha sonralar 1996-cı ildə 27% (həmin il hədəf 20% olmuşdur) və 1997-ci ildə isə 15% (həmin il inflasiya

hədəfi də 15% müəyyənləşdirilmişdir) olmuşdur. Sırası ilə inflyasiya dərəcəsi 1999-cu ildə 12%, 2000-ci ildə 10%, 2001-ci ildə isə 6.5% olmuşdur.

Günümüzdə İOÖ-də pul-kredit siyasəti əsasən milli valyutaların sabitliyinin təmin edilməsi, pul kütləsi və faiz dərəcələri üzərində tənzimləmələrin aparılması və inflyasiya ilə mübarizə istiqamətində aparılır. Tədqiqat işi zamanı gəldiyimiz nəticəyə görə İOÖ-in pul-kredit siyasəti İEÖ-in iqtisadi siyasətindən asılı olaraq mövcud olur və tam olaraq müstəqil xarakter daşımır. İOÖ ötən əsrin sonlarında müstəqil iqtisadi siyasətin mövcudluğunun iqtisadi canlanma və inkişaf üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasını təcrübə etmişdirlər. Odur ki, daha yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə çatmaq üçün İOÖ öz pul-kredit siyasətlərinin də tam şəkildə müstəqilliyinə nail olmalıdırlar. Sözü gedən azad iqtisadi mühit yalnız mərhələli şəkildə formalaşdırıla bilər, bunun üçün indidən inkişaf proqramları işlənib hazırlanmalı və bu istiqamətdə işlərin icrasına başlanılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Quliyev, T. İnflyasiyanın anatomiyası. Bakı. 2013.
2. Nağdalıyev, A. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə inflyasiya prosesinin faktorları. Bakı. 2016. 42 s.
3. Rzayev, R. Pul, Kredit və Banklar. Bakı. 2014.
4. Şəkərəliyev, A.S. Dünya və beynəlxalq iqtisadiyyat. Bakı. 2012.
5. Feridun, Y. Gelişmekte olan ölkelerde para politikaları. İstanbul. 2014.
6. Mehmet, K. Gelişmiş ölkelerde genişletici, gelişenlerde ise sıkı para politikası ve küreselleşme. Akademik Bakış Dergisi, № 52. İstanbul. 2015. 208 s.
7. Mustafa, K. FED'in para politikalarının gelişmekte olan ölkeler üzerindeki etkisi. Ankara. 2021.
8. Salih, Ö. və Coşkun, B. Gelişmekte olan ölkelerde kurala dayalı para politikasının etkinliği enflasyon hedeflemesi stratejisi: Türkiye örneği. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, № 9. İstanbul. 2018. 34 s.
9. <https://www.macrotrends.net>
10. <https://www.science.gov.az>
11. <https://www.statista.com>

**KOS SUBYEKTLƏRİNİN İNKİŞAFINDA TƏŞKİLATI TRANSFORMASIYA VƏ
ƏMƏLİYYAT MÜKƏMƏLLİYİ**

İsmayılova Pərvanə Məhəmməd
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-0010-9917>
parvana.mammadzada@mail.ru

**ORGANIZATIONAL TRANSFORMATION AND OPERATIONAL EXCELLENCE IN
THE DEVELOPMENT OF SMES**

Ismayilova Parvana Mahammad
Azerbaijan State Economic University
<https://orcid.org/0000-0002-0010-9917>
parvana.mammadzada@mail.ru

Summary

In the changing, renewing, digitized world, the change of enterprises and organizations, entrepreneurial subjects has become a requirement, not a wish. This change, which is called organizational transformation, involves changing the general structure of the work, building an effective supply chain, updating and improving the staff, creating an ergonomic work environment for them, forming a team spirit, and strategies and tactics for maintaining a loyal customer group.

Operational excellence is a special challenge that encourages business entities in our modern era, aims to develop strategic development plans, to have a competitive and sustainable strategic management in the market or to maintain their current position. This challenge combines quality service, quality management of employees, encouraging them to maximize their performance. This system, which used to be called a production system in economic literature, is now defined as operational excellence.

Key words: SME, entrepreneurship, organizational transformation, operational excellence.

**ОРГАНИЗАЦИОННАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ И ОПЕРАЦИОННОЕ
СОВЕРШЕНСТВО В РАЗВИТИИ МСП**

Исмаилова Парвана Мухаммед
Азербайджанский Государственный Экономический Университет
<https://orcid.org/0000-0002-0010-9917>
parvana.mammadzada@mail.ru

Резюме

В изменяющемся, обновляющемся, оцифрованном мире смена предприятий и организаций, субъектов предпринимательства стала не желанием, а требованием. Это изменение, которое называют организационной трансформацией, предполагает изменение общей структуры работы, построение эффективной цепочки поставок, обновление и совершенствование кадров, создание для них эргономичной рабочей среды, формирование командного духа, стратегии и тактики поддержания группа лояльных клиентов.

Операционное совершенство – это особая задача, которая побуждает хозяйствующие субъекты в нашу современную эпоху разрабатывать планы стратегического развития, иметь конкурентоспособное и

устойчивое стратегическое управление на рынке или сохранять свою текущую позицию. Эта задача сочетает в себе качественное обслуживание, качественное управление сотрудниками, побуждая их к максимальной производительности. Эта система, которая раньше в экономической литературе называлась производственной системой, теперь определяется как операционное совершенство.

Ключевые слова: МСП, предпринимательство, организационная трансформация, операционное превосходство.

Keyfiyyətli performans həmişə biznesin uğuru üçün əsas strateji amil olub, lakin iyirmi birinci əsrin qlobal bazarlarında uğurla rəqabət aparmaq üçün indi həmişəkindən daha çox performans tələb olunur. Bir çox təşkilatlar bu qüvvələrə cavab olaraq bir sıra təkmilləşdirmə yanaşmalarını qəbul etdilər. Biz bir sıra keyfiyyət və idarəetmə sistemləri standartlarının getdikcə daha çox qəbul edilməsini, ümumi keyfiyyət menecmentinin (TQM), biznes prosesinin yenidən qurulmasının (BPR), biznes mükəmməlliyi, performans mükəmməlliyi, Sadə (Lean) düşüncə, Altı Siqma, statistik prosesə nəzarət və s (John S.Oakland, 2014).

Lakin bu çağırışlar bütün müəssisələr üçün həyəcan təbili çalmır. Müasir dövrün 4 əsas innovasiya növlərindən biri olan proses innovasiyasını özündə ehtiva edən təşkilati transformasiya və əməliyyat mükəmməlliyinə bəzi KOS subyektləri cavab verə bilmir, bazardan sıxışdırılıb çıxmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalırlar. Bu zaman həm fəaliyyət göstərmək üçün çəkilən investisiya xərclərini itirmiş olur, həm dövlət büdcəsinə ödəmələrin azalmasına şərait yaradır, həm də məşğulluğa verdiyi töhfə azalmış olur. Azərbaycanda 2020-ci ildə məşğulluqda 42% payı MKOS subyektləri təşkil etmişdir. Onların yaratdığı əlavə dəyər 16.7% olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 2020-ci ildə həmçinin nominal əmək haqqı kiçik müəssisələrdə 533.8 AZN, orta müəssisələrdə isə 714.4 AZN olmuşdur. Kiçik müəssisələrdə işçi sayı orta hesabla bir müəssisədə 15 nəfərə, orta müəssisələrdə isə 79 nəfərə bərabər olmuşdur. Bu rəqəmlər standart normalar hədlərində olsa da (kiçik müəssisələrdə işçi sayı 11-50, orta müəssisələrdə işçi sayı 51-250), orta sayların bu müəssisələrin təsnifatında qeyd olunan rəqəmlərə daha yaxın olması üçün yeni cəhdlər, yeniliklər etmək, yalnız daxili bazarın tələbatını ödəyən deyil, ixrac yönümlü məhsullar istehsal etmək və məşğulluğun payını artırmaq lazımdır.

Bəzi müəssisələr isə, xüsusilə startaplar yeni fəaliyyətə başladığından 3 il müddətinə fəaliyyətini dayandırmalı olurlar. Buna səbəb onların əməliyyat mükəmməlliyi ünsürlərindən və amillərindən istifadə edilməməsidir. Məqalədə qoyulan əsas problem KOS subyektlərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün təşkilati transformasiyanın və əməliyyat mükəmməlliyinin edilməsinin zəruriliyinin təhlilidir.

Əməliyyat mükəmməlliyi olmadan qurulan iş prosesi sonda müştəri məmnunsuzluğu, satış və müştəri itkisi, zaman itkisi, maliyyə itkisi, işçi məmnunsuzluğu və s. formada zərərlər verərək müəssisələrin iş performansını zəiflədir. Nəticədə mənfəət azalır, müəssisənin iqtisadi inkişafı zəifləyir və gələcək üçün risk formalaşır (<https://www.ode.com.tr/yuklemeler/gorsel-sayfa-pdf/operasyonel-mu-kemmelli-k.pdf>).

Müxtəlif dövrlərdə sahibkarlıq subyektlərində edilən tədqiqatlar əməliyyat mükəmməlliyi altı parametr çevrəsi ilə əhatə olunub. Bu parametrlər liderlik, işçilərin məsuliyyəti, riskin

müəyyənləşdirilməsi, risk nəzarəti, biliklərin paylanması, dəyişikliklərin menecmenti kimi zəruri iqtisadi-biznes proseslərini özündə birləşdirir (W. Booth and S. Lindborg, 2014).

Müşahidə və araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, müəyyən qrup KOS subyektləri makrodüşüncə, makro-vizyon formalaşdırma bilmir və ya bunun üçün çətinlik çəkir. Çətinliyin əsas səbəbləri az işçi qüvvəsi ilə çalışmaq məcburiyyəti, maliyyə əksikliyi, bütün enerjinin, vaxtın gündəlik işlərə sərf edilməsi, liderlik ruhunun formalaşmaması, təchizat zəncirində qırılmaların mövcudluğu və bunun həll yolunun tapılmamasını nümunə göstərmək olar. Bu səbəbdən müasir, rəqəmsal iqtisadi dövrdə rəqabətə davam gətirə bilməyən müəssisələr bazarda müştəri kütləsini itirir və bazarı tərk etməli və ya sektoru dəyişməli olur.

Tədqiqatlar göstərir ki, müştəri loyallığına diqqət bir neçə kommersiya üstünlükləri təmin edə bilər:

- Müştəriləri saxlamaq əldə etməkdən daha az xərc tələb edir.
- Müştəri ilə əlaqə nə qədər uzun olarsa, gəlirlilik də bir o qədər yüksək olur.
- Sadıq müştəri seçdiyi təchizatçıya daha çox xərc çəkəcək.
- Yeni müştərilərin təxminən yarısı mövcud müştərilərin müraciətləri vasitəsilə gəlir (dolayı yolla əldə etmə xərclərini azaldır) (John S.Oakland, 2014).

Hər hansı bir təşkilat üçün nüfuzun vacib olan bir neçə aspekti var:

1. Təşkilat məhsul və ya xidmətin keyfiyyətinə və ya etibarlılığına görə zəif reputasiya əldə etdikdən sonra onu dəyişdirmək çox uzun vaxt tələb edir.
2. Yaxşı və ya pis reputasiya tez bir zamanda milli reputasiyaya çevrilə bilər.
3. Keyfiyyət kimi rəqabətə davamlı silahların idarə edilməsi hər hansı digər bacarıq kimi öyrənilə və pis reputasiyaya çevrilmək üçün istifadə oluna bilər (D.Sutton, 2012).

Əməliyyat mükəmməlliyi ilk növbədə doğru seçilmiş az sayda tədarükçü ilə işləmək bacarığını ehtiva edir. Xüsusilə avtomobil sənayesində inkişaf bu sektora öz yan sənayesini inkişaf etdirmək imkanı yaratdı. Bununla belə, demək olar ki, bütün dünyada müxtəlif sektorlardakı kiçik və orta ölçülü (KOS) müəssisələr sadə (lean) yarışda geridə qalıblar. Getdikcə qloballaşan dünyada bu şirkətlər üçün qazanclı, rəqabətli və davamlı bir quruluşda olmaq zərurəti ölüm-dirim məsələsinə çevrilib. Böyük şirkətlərin gələcəkləri üçün "əməliyyat mükəmməlliyi" sistemləri ola bilər, lakin bu haqda KOS-lar üçün eyni şeyi söyləmək çətinidir (John S.Oakland, 2014).

Təşkilati transformasiyalardan olan və 4-cü Sənaye İnkilabının istehsal və xidmət müəssisələrinə təqdim etdiyi dəyişikliklərdən biri də rəqəmsal transformasiyadır. İlk növbədə, bu obyektlər əsasən klassik sənaye obyektindən tətbiqi-tədris mərkəzləri kimi ayrılmalıdır. Başqa sözlə, onların əsas vəzifəsi yalnızca hər-hansı əmtəə və ya xidmət istehsal etmək deyil, proqramda iştirak edən şəxslər və şirkətlər üzərində sərişələrin inkişaf etdirilməsinə yönəldilməlidir. Ona görə də nümunəvi bir fabrik həyata keçirəcəyi proqramlara və hədəflərinə uyğun mövqe tutmalı, simvolik olaraq istehsal edəcəyi məhsula diqqət yetirərək diqqətini itirməməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki; Burada əsl kapital obyektəki 2-3 CNC dəzgahı, montaj masası və ya material rəfləri deyil, KOS-ların damarına çevriləcək sadə (lean) düşüncəli insanlar yetişdirən ixtisaslı insan resurslarıdır (John S.Oakland, 2014).

Cənub-Şərqi Asiya Ölkələri Assosiasiyası vurğulayır ki, tədarük, istehsal və saxlama, materialların daşınması və daşınması, logistika sahələri 4-cü Sənaye İnkilabı və rəqəmsal transformasiyanın əsas nöqtələridir. Bu bölgədəki bir KOS, ümumi istifadə tələb edən konveyer xətlərinin olduğu ərazidə 4-cü Sənaye İnkilabı ilə saxlama anbarında lazımsız gözləmələri aradan qaldırdı. Beləliklə, 10-15% çox məhsul emal edilib. Bütün obyektin 10%-12% daha çox səmərəli fəaliyyətinə nail olunub (Nimet Karabacak, 2019).

2018-ci ildə 4-cü Sənaye İnkilabı üçün platformaların biznesin təşkilini və biznes modellərini necə dəyişəcəyi araşdırılıb. Onlar 4-cü Sənaye İnkilabı üçün tələb olunan proqram təminatı və bulud həllərinə diqqət yetirdilər. Tədqiqatın nəticəsi kimi bildirdilər ki, belə bir transformasiya KOS-lar tərəfindən maliyyələşdirilə bilməz (Nimet Karabacak, 2019).

İsveçrədəki KOS-larda 4-cü Sənaye İnkilabı ilə rəqəmsal transformasiya prosesi əməliyyat və texniki cəhətdən həyata keçirilib. Materialların fabrikdə və ya anbarda daşındığı nəqliyyat vasitələrinin marşrutu süni intellekt, qabaqcıl robototexnika və sensor texnologiyaları ilə müəyyən edilir. Bu, tədarük zəncirinin idarə edilməsində effektivdir və daha az xərc çəkilir və vaxta qənaət edir. 4-cü Sənaye İnkilabı və rəqəmsal transformasiyalardan İsveçrədə KOM-ların saxlama və logistika fəaliyyətlərində 74% istifadə olunur (Nimet Karabacak, 2019).

Ənənəvi olaraq əməliyyat mükəmməlliyi yanaşmalarının hər hansı birindən istifadə etməklə yalnız iri müəssisələr yoxlanılır. Kiçik biznesə nəzarət bu şirkətlərin əhəmiyyətinə məhəl qoymur. Getdikcə daha çox iqtisadi artım kiçik şirkətlərin uğurlarına əsaslanır. Onlar qlobal rəqabəti nəzərə alaraq öz əməliyyatlarının inkişafı ilə məşğul olmalıdırlar. Əhalinin az məskunlaşdığı ərazilərdə yerləşən bir çox şirkətlər əməliyyat mükəmməlliyindən rəqabət üstünlüyü əldə edərək, ixracat hesabına satışlarını artırır və qlobal bazarlarda uğur qazana bilərlər.

Təşkilati transformasiya və əməliyyat mükəmməlliyi anlayışında müəssisənin davamlılıq siyasətini, vizyonunu, missiyasını, xidmətlərini və məqsədlərini inkişaf etdirmək, çatışmazlıqları müəyyən etmək, qlobal tədqiqatlarla dəstəkləmək və sistemi daha səmərəli etmək üçün müəssisədaxili işçiləri yetişdirmək bu gün daha da vacib olmuşdur (M.G.Karatoy, 2022).

Əməliyyat mükəmməlliyinin müəssisələrə verdiyi vədlər daha az maliyyə xərci ilə daha çox istehsal, daha keyfiyyətli istehsal, eyni zamanda düşüncənin beyinlər sayəsində risklərin minimuma endirilməsi və daha çox mənfəət, qazanc və məhsuldarlıqdır.

Dəyişiklik prosesində şöbələr və bölmələr arasında inteqrasiya və əlaqəni dəstəkləyəcək texnoloji vasitələrdən faydalanmaq lazımdır. İdarələrarası fəaliyyətlər, inkişaf, yeniliklər və pozulmalar izlənilməli və nəzarətdə saxlanılmalıdır. Beləliklə, sistemin uğursuz nöqtələrini aşkar etmək və inkişaf etdirmək daha asan olacaq. Çevik idarəetmə metodologiyası ilə bütün bölmələr bir-birindən xəbərdar olacaq, ayrılmalara və əlavə iş yükü, səy və xərclər minimuma endiriləcək.

Uyğun komandaların yaradılması və komanda harmoniyasının təmin edilməsi qurulacaq sistemin müvəffəqiyyəti üçün ən vacib amildir. Digər mühüm element dəyişikliyi idarə edəcək lider faktorudur. Bu lider işçiləri bir-birinə həvəsləndirməli və əlaqələndirməlidir. Lider öz komandasını müəyyən edir, böyük mənzərəni oxuyur, yəni sistemi idarə edir. Bu səbəbdən şirkət strukturuna ən uyğun təşkilati transformasiya və əməliyyat mükəmməlliyi sistemini yaradacaq liderin seçimi və sistemin funksionallığına töhfə verəcək uyğun işçilərin seçilməsi bu işin ən vacib

məqamıdır. Əslində, özünü inkişaf etdirmiş və təkmilləşməyə açıq olan işçilər yeni sistem qurarkən və ya transformasiyaya başladıda bu prosesdə mühüm rol oynayırlar. Sistemi dəstəkləmək üçün istedadlı, yaxşı təchiz olunmuş insan resursları şirkətlərin ən qiymətli tikinti bloklarıdır. Transformasiya haqqında düşünərkən, əvvəlcədən bütün bu tarazlıqları nəzərə alaraq oyun qaydalarını yazmaq uğur gətirəcək (M.G.Karatoy, 2022). Sistemin saat kimi işləməsi üçün bütün hissələrin ahənglə işləyə bilməsi lazımdır, əks halda çevrilmə üçün nəzərdə tutulan sistem istənilən səmərəliliyi təmin etməyəcək.

Dəyişikliklərin və rəqabətin sıx olduğu bir mühitdə daha yaxşısını etmək üçün daima yalın (lean) düşüncə, davamlı təkmilləşdirmə və öyrənmə (Kaizen) fəlsəfələrini mənimsəyərək ən az itki ilə ən çox dəyər əldə etməyə çalışılmalıdır ([https://www.yalinyonetim.com.tr/yalin-yonetim-\(operasyonel-mukemmellik\)/](https://www.yalinyonetim.com.tr/yalin-yonetim-(operasyonel-mukemmellik)/)).

Ədəbiyyat:

1. D. Sutton, “A Practitioner’s Guide to Operations Excellence”, Operations Excellence Service, LLC, Cincinnati, Ohio, 2012.
2. John S.Oakland, Total quality management and operational excellence, fourth edition, 2014, s. 3-17
3. Mehmet Gökhan Karatoy, Kurumsal dönüşüm ve operasyonel mükemmellik, 2022
4. Nimet Karabacak, Nil Aras, KOBİ’lerin Malzeme Aktarma ve Depolama Sistemlerine Yönelik Endüstri 4.0 Uygulamalarında Karşılaştığı Güçlükler ve Çözüm Önerileri, MAKİNA TASARIM VE İMALAT DERGİSİ, Cilt 17, Sayı 2, Kasım 2019, s. 39-43
5. V. Isoherranen, M.K. Kärkkäinen and P. Kess, “Operational excellence driven by maturity model framework: Case ABB Corporation,” in IEEE International Conference on Industrial Engineering and Engineering Management (IEEM), Singapore, 2015.
6. V. Isoherranen, P.Kess, Rapid Operational Excellence Analysis with a Maturity Model Tool, Conference: Technology, Innovation and Industrial Management (TIIM2016), p. 1077-1085
7. W. Booth and S. Lindborg, “Handbook to achieve operational excellence,” Reliabilityweb.com, Ft. Myers, 2014.
8. <https://nearwater.nl/what-is-operational-excellence/>
9. <https://smb.gov.az/az>
10. <https://www.albertsolino.com/blog/operasyonel-mukemmellik/>
11. <https://www.grupas.com.tr/operasyonel-mukemmellik-danismanlik>
12. <https://www.ode.com.tr/yuklemeler/gorsel-sayfa-pdf/operasyonel-mu-kemmelli-k.pdf>
13. <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>
14. [https://www.yalinyonetim.com.tr/yalin-yonetim-\(operasyonel-mukemmellik\)/](https://www.yalinyonetim.com.tr/yalin-yonetim-(operasyonel-mukemmellik)/)